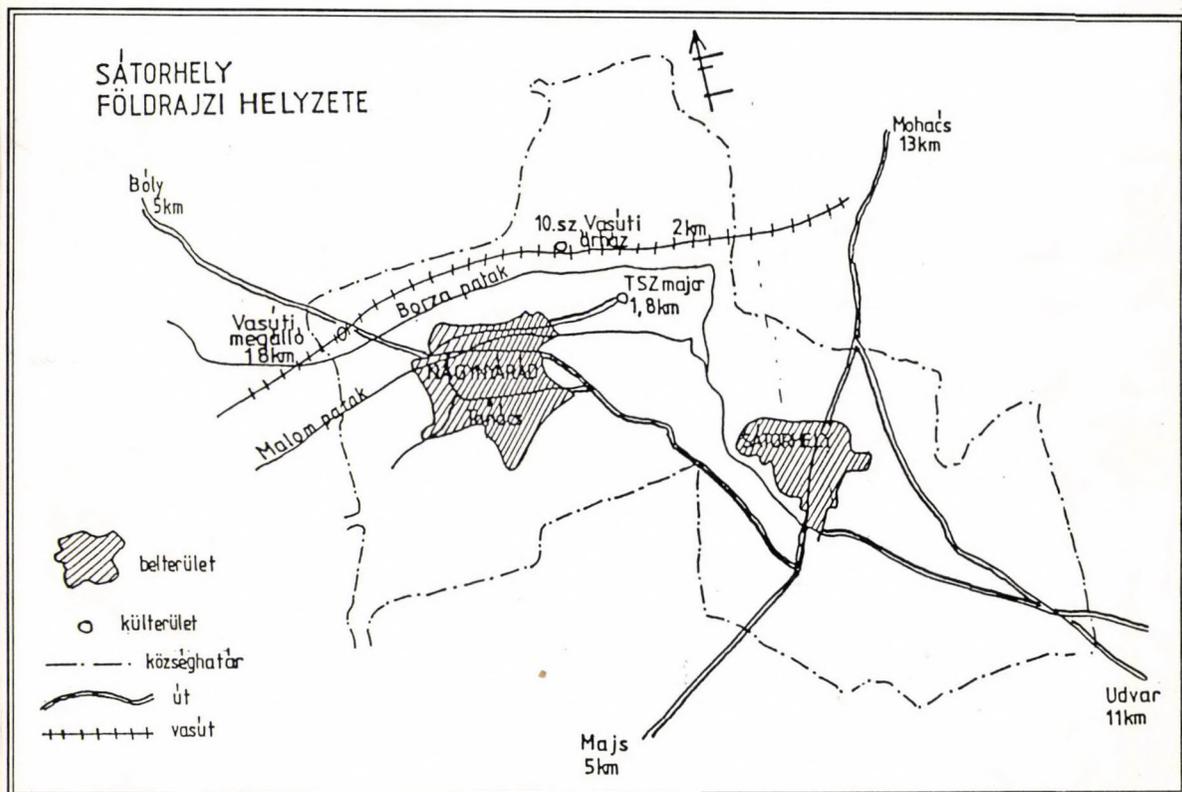

PAB-VEAB

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉS- TÖRTÉNETE VIII.

PAB-VEAB

DUNÁNTÚL
TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE
VIII.

Jakub Rehn

Szerkesztette:

NEMES ISTVÁN

ISBN 963 01 0441 5 össz.

ISBN 963 7121 16 1

Kiadja az MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága
Felelős kiadó: Salánki János, a VEAB elnöke
Műszaki szerkesztő: Kovács István
PATE nyomda, Keszthely
Törzsszám: 532/91.
Felelős vezető: Boross Jánosné

TARTALOM

ELŐSZÓ: Nemes István	7
I. FEJEZET: TELEPÜLÉSTÖRTÉNET	
Bácskai Vera: ✓ Városhálózat és városfejlődés Magyarországon a XIX. század első felében.....	9
Kiss Z. Géza: Szempontok Vajszló és környéke későfeudális kapcsolatrendszerének kialakulásához /1782-1848/.....	19
Gaál Zsuzsanna: A mezővárosi társadalom polgárosodása - Tolna a XIX. század utolsó harmadában...	31
T. Mérey Klára: A települések történetének kutatásával kapcsolatos problémák(különös tekintettel Dél-Dunántúlra).....	39
László Péter: A főbb településfaktorerő szerkezetváltozásai a várossá fejlődő Bonyhádon és vonzáskörzetében.....	43
Vuics Tibor: Új községek és a város kapcsolata Baranya megyében.....	49
Kiss Attila: A vonzáskörzetek lehatárolásának két megközelítési módja (Fejér megyei példák alapján).....	59
II. FEJEZET: POLITIKA- ÉS KÖZIGAZGATÁSTÖRTÉNET	
Nagy Imre Gábor: Mohács rendezett tanácsú város önkormányzata 1841 és 1868 között.....	67
Andrássy Antal: Egy szabadkőműves-páholy tevékenysége az első világháború előtt Dél-Dunántúlon...	75
Bárdos István: Képviselő-választások Esztergomban a két világháború között /1920-1939/.....	81
Bősze Sándor: A városokban és környékükön lévő egyesületek a dualizmus kezdetén Somogy megyében.....	89
Kaczián János: Ünigazgatás és társadalmi rétegződés az egyesületekben.....	95
Laczkóné Tuka Ágnes: Pillanatképek a pártok pécsi csoportjainak tevékenységéről a II. világháború alatt.....	103
Stipkovits Ferenc: A nemzetiségi összeírás és az iskolaügy 1945-46-ban a vendvidéken.....	113
Zielbauer György: Együttélés és asszimiláció az őslakos németység, a bukovinai székelyek és a felvidéki magyarok között /1945-1980/...	123
Aubert Antal-Wolfgang Aschauber: Társadalmi státusz és etnikum a somberek falukörzetben.....	135
Komanovics József: Adalékok az igazoló- és a mentesítő bizottságok illetve kitelepítési oszlop II. világháborút követő baranyai tevékenységéhez.....	147

L. Kelemen Mária:	Adalékok Alsógalla, Felsőgalla, Tatabánya, Bánhida, a négy bányaközség helyi önkormányzatának történetéhez a felszabadulástól Tatabánya megyei városi létrejöttéig	155
Kéri Nagy Béla:	Élet a határsávon belül. /Adalékok a baranyai határszakasz életéből/.....	165

III. FEJEZET: IPAR-AGRÁR- ÉS KERESKEDELEMTÖRTÉNET

Kaposi Zoltán:	Uradalom és jövedelmezőség a 19. század elején a Somogyban.....	171
Majdán János:	Az észak-dunántúli megyeszékhelyek vasútállomásainak vonzaskörzete(1896-ban).	181
László Mária:	A helyi kapcsolatrendszer szerepe a területi-települési folyamatokban.....	189
Gyarmathy Zsigmond:	A termelészövetkezeti mozgalom története Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1948-1979 között.....	197
Szóts Zoltán:	Bonyhád és vidéke kisipara az 1950-es évek küszöbén.....	205
Kovács Dezső:	Generációs vázlat a baranyai termelészövetkezeti elnökökről.....	215
Wöller István:	Veszprém megye malomipara és fejlődése..	223

IV. FEJEZET: MŰVELŐDÉS- ÉS HIVATALTÖRTÉNET

Rajczi Péter:	Dél-Dunántúl főiskolája a XIX. században A Pécsi Püspöki Líceum /jogakadémia/ története.....	229
Szávai Ferenc Tibor:	A földművelésügyi kormányzat szakoktatáspolitikája és a gazdasági elöljárói rendszer Magyarországon 1920-1945.....	239
Rosta István:	A somogyi tanítóképzés "120" éve.....	249
Mohos Mária:	Barcs, Lenti és Nagyatád oktatási vonzaskörzete.....	265

V. FEJEZET: DEMOGRÁFIA, NYELV- ÉS FELEKEZETTÖRTÉNET

Szita János:	A közigazgatás nyelve a neoabszolutizmus idején és az 1868. évi 44. tc.....	279
Barics Ernő:	Tolna megye földrajzi neveinek szerbhorvát rétegéről.....	289
Solymár Imre:	A határperekben tett tanuállomások forrásértéke. Az újratelepült Magyar-Bonyhád első lakóinak kirajzása, elszármazása.....	295
Beke Margit:	A budavári klarisszák működése 1714-től 1782-ig.....	303

Várnagy Antal:	A hűgyészi uradalom kialakulása 1773-ig.	317
Ü. Kovács József: ✓	Betelepedők Kecskeméten 1713-1900. Különös tekintettel a zsidók helyzetére...	329

VI. FEJEZET: GENEOLÓGIA

Dobos Gyula:	Lapok egy nemesi család történetéből....	339
Révész Mária:	A pécsi törvényhatósági bizottság néhány aktív tagjának családi és társadalmi kapcsolata a XIX. sz. elején.....	349
Balázs Kovács Sándor:	Egy sárközi parasztcsalád történetéből...	357

NEMES ISTVÁN

ELŐSZÓ

Nem tarthatjuk meglepőnek, hogy manapság a szokásosnál jóval gyakrabban emlegetjük a történettudomány fokozott felelősségét. Napjaink forrongó eseményei minden bizonnyal új történelmi korszakot jeleznek. Talán nem túlzás, ha - Hanák Péter szavaival azt mondjuk: "az a létharc, amelyről a Szózat írt, napjaink létharca is".

Amikor sorsunkról, helyünk kereséséről van szó, nem kisebb ugyanis a célkitűzés, mint az európai integráció. S ahhoz, hogy a vágyálmunk ne csak engedmények árán teljesülhessen, szükség van a történettudomány tapasztalatára. Tudnunk kell, hogy valódi kölcsönösség csak nagyjából egyenlő szintű és nagyságrendű országok között képzelhető el. Hogyan jöhet létre ez a kölcsönösség?

Sok még az erre utaló megválaszolatlan kérdés. Sok a türelmetlenség, s akad bőven gyanakvás is. Megvannak-e, illetve miként teremthetők meg a vonzó perspektíva feltételei? Mennyiben használhatjuk fel már most vagy a közeljövőben a nyugati integráció részlegesen hozzáférhető anyagi és intézményi kereteit? Egyáltalán alkalmas-e gazdaságunk mai színvonala, társadalmunk állapota, politikai viszonyaink tapasztalt kuszasága a nyugati integrációra?

Tudjuk-e biztosítani, hogy felzárkózásunk ne rontsa, hanem előmozdítsa a szomszédainkkal való együttélés feltételeit? Mindezek a kérdések nemcsak a politika, hanem a történettudományok kérdései is. Izgató kérdés, hogy adott válaszai mennyiben tudnak támaszt nyújtani a nehéz helyzetben tevékenykedő politikának.

Szűkebb szakmám felé közeledve, s a művelődéstörténet területére szűkítve töprengésünket, ugyancsak sokasodnak a megválaszolatlan kérdések.

Aggasztó történelmi tapasztalat a kultúrák megmerevedésének visszatérő tünete: a bürokrácia, a túlszervezés az európai szocializmust már csírájában megfertőzte. Az ember szíve elszorul, amikor azt látja, hogy tengernyi elvégzett kulturális munkának, termékeny gondolatnak éppen ezért alig maradt kielégítő nyoma.

Az is a történelem tapasztalata, hogy az embert nemcsak munkájában kell egységes dolgozó családdá szerveznünk, hanem műveltségében is. S a tudás nem lehet öncélú dolog, hanem alko-

tó kedvvé válva a nemzet testébe kell épülnie. Németh László szavai szerint: "A sok művelt fő olyan közvéleményt teremthet, amely az értelmiségi társadalom demokráciájába szorítja a maguk útját törököt."

Sok tehát a tennivaló, hogy kultúránkban is európai színvonalra emelkedhessünk. Egész társadalmunkat a magasabb igények iskolájává kell tennünk, a képességet, a tehetséget megillető feladatkörök bevételeire kell ösztönöznünk. Mert hiszen, amit az emberek a legjobbnak éreznek magukban, ma még nincs kellőképpen aktivizálva. Bizonyosság erre egyik folyóiratunk kérdéseire adott válasz: arra a kérdésre, hogy a kérdezett beleszólhat-e vállalata ügyeibe, alkotó módon vehet-e részt abban, a többség válasza tagadó volt.

Sok a tennivaló az iskolai oktatásban is, hogy ne olyan lelkeket neveljünk, akikben a tudás cinizmussá válhat, hanem körültekintő, szívós küzdőket, akik egyszerre küzdenek a maguk méltó munkájáért, s államunk humánusabb rendjéért.

S reformokra szorul a szakképzés is, mert ma még nincs az egész emberi műveltség perspektívájába illesztve. Az emlékezetgyötrő terjedelmes tankönyvek nem tesznek különbséget az áttekintés, a nélkülözhetetlen ismeret, az érdeklődést felkeltő olvasmányos anyag, s a lexikonként felüthető ballaszt között.

A színvonal sem kielégítő. Egyik oka ennek a magasabb képzettségű tanárok elvándorlása, s képesítetlen tanítók tanítanak helyettük az általános iskolában. Csoda-e, hogy megjelent a huszadik századi analfabétizmus, a tanulók jelentős százaléka nem végzi el az általános iskolát.

Kétségtelen, hogy a magyarság nagy része az elmúlt évtizedekben az önképzésben is kereste a menekülés útját. Fel kell élesztenünk ezt a szenvedélyt, úgy hogy ne csak az iskolát emeljük magasabb régióba, hanem az egész társadalmat. Ehhez ki kell irtanunk szökincsből a rosszhiszeműséget. Mert csak annak az egyesülésnek van értelme, amely nem pillanatnyi egyetmondásra, hanem belülről fakadó egyetértésre épül.

Ma még súlyos gátja a művelődés terjedésének, hogy a mai embert gyakran kényszerű vagy netán ostoba célok is korbácsolják egyre vadabb hajzába. Mesterségesen fokozza erőtekozlását még boldogsága rovására is. Kibillent életünk serpenyőjébe ellensúlyt kell illesztenünk tehát, a művelődés jó ügyének érdekében a kollektív ösztönök, a lelkesedés, a szeretet s az önfeláldozás erényeire kell építenünk.

Mert nincs Európának még egy népe, melyet oly régen fenyegetne a szétszóródás, a jellegvesztés veszélye, s melyre ekkora várakozással szegeződnek a szemek.

Efféle gondolatok ébredtek bennem, amikor a meghívó nagyon gazdag programját tanulmányoztam. Bizakodva köszöntöm a konferencia minden résztvevőjét. Az elmúlt településtörténet konferenciák tapasztalataiból tudom, hogy olyan eredményeket tudtak felszínre hozni, amelyeknek jó részét sikerült integrálni a történettudomány országos eredményeibe. Efféle sikeres tanácskozást kívánok a mostani konferenciának is.

I. FEJEZET
TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

BÁCSKAI VERA

VÁROSHÁLÓZAT ÉS VÁROSFEJLŐDÉS MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD
ELSŐ FELÉBEN

Elöljáróban szeretném némileg korigálni előadásom címét. A felkérés ugyanis váratlanul ért, a címet hirtelen kellett kiötlönnöm. Valójában a városhálózat átrendeződéséről és az urbanizáció kezdeteiről szeretnék beszélni, mondanivalóm főleg a 19. század első felének városfejlődését érinti.

A modern városhálózat kialakulása Európa szerte hosszú folyamat volt, a szakirodalom azonban általában inkább csak a végkifejletre, a városi és falusi lakosság arányát alapvetően megváltoztató, a nagyvárosok sűrű hálózatát kialakító urbanizációs folyamatokra összpontosította figyelmét. A folyamat kiindulópontjának általában azt a korszakot tekintik, amikor a városi népesség száma és aránya látványosan növekedésnek indul - azaz a 19. század első, vagy második felét-, csak kevés figyelmet szentelve az ezt megelőző korszaknak, amelyben a gazdasági tényezők hatására megváltoznak a városi szerepkörök, s ezzel együtt a városhálózat alapvetően átalakul. E korszakot hosszú ideig a város, a városfejlődés válságának tekintették, (holott - ha a válság szó egyáltalán alkalmas a lezajló átalakulás jellemzésére - legfeljebb a középkori város válságáról lehetne beszélni) és az urbanizációs folyamatoktól elszakítva vizsgálták.

Az átrendeződésnek e korai folyamata lényegében a modern városhálózat kialakulásának kiindulópontja, amelyben egy nehezen nyomkövethető, lassú átalakulás során teremtődnek meg a későbbi urbanizációs folyamat feltételei és keretei. Ennek az átmeneti korszaknak az urbanizációs időszakról elég élesen elválasztott vizsgálata nemcsak szemléleti okokra, hanem bizonyos objektív tényezőkre is visszavezethető. Többek között arra, hogy az urbanizációs vizsgálatok alapjául szolgáló népességstatisztikai adatok az átmeneti időszakra vonatkozóan csak igen korlátozott számban és kevésbé hitelesen állnak ren-

delkezésre. Ennél is fontosabb akadály a preindusztriális város fogalmi tisztázatlansága.

Köztudott, hogy Magyarországon közjogi értelemben csak a szabad királyi városok számítottak valódi városoknak, és elsősorban ezekre vonatkozóan rendelkezünk valamivel bőségesebb népességi adatokkal. A 19. század elején azonban a rendi jogi kategóriák mindinkább tartalmukat veszítették, így a valóságos városi szerepkör és a város jogi fogalma is mindinkább elvált egymástól. Ebből következik, hogy csupán a jogi városok helyzetéből, sorsából kiindulva nem vonhatók le valósághű következtetések a XIX. századi városfejlődés és polgárosodás vonalára vonatkozóan. De milyen kritériumok alapján állapítható meg, hogy ebben az átmeneti korszakban, amikor régi városok hanyatlottak le, és újak emelkedtek a helyükbe, amikor megváltozott a városok hierarchiája, azaz a városhálózat átrendeződésének idején mely települések tekinthetők városoknak? E problémával nemcsak a magyar várostörténet kutatói szembesülnek, az átmeneti korszak tekintetében az összehasonlítás alapjául szolgáló európai adatok is sokszor bizonytalanok.

Nemcsak a tekintetben, hogy a prestatistikai korszak népességszám adatai más országokban sem voltak teljesen megbízhatóak, és nemcsak azért, mert e korszakot mindenütt a városhálózat átrendeződése, régi városok süllyedése, újak felemelkedése jellemzi, hanem amiatt is, mert a város kritériumai számos más országban sem voltak e korszakban kikristályosodva.

A 18. századi angol városok kutatóját, Penelope Corfieldot is a korabeli városdefiníció hiánya késztette arra, hogy a különböző jogállású és megjelölésű városok, városias települések közül vizsgálatát csak a 2500 főnél népesebb, nem agrár funkciójú, meghatározott társadalmi és kulturális identitással rendelkező településekre korlátozza.

Hasonló problémával találta szembe magát a porosz urbanizáció kutatója Matzerath, megállapítva, hogy a jogi kritériumok bizonytalansága és a város fogalmi meghatározatlansága következtében a 19. század közepéig csak a jogi státuszt véve figyelembe, a különböző összeírásokban más és más településeket soroltak a városok közé. Itt azonban a jogi státusz bizonyos fokig követte az egyes települések funkcióiban bekövetkezett változásokat, illetve népességkoncentrációt (pl. 1818. és 1840 között 39 új város tűnt fel, 84 süllyedt községi szintre, 10 település változóan kapott városi vagy községi besorolást), míg Magyarországon a 19. század végi közigazgatási rendezésig a település funkcióinak megváltozását nem követte jogi besorolásának módosulása.

Itt 1848-ig lényegében csak a középkori kiváltságok döntöttek el a település jogi státuszát: csak a szabad királyi városok számítottak valódi városoknak, és csupán az osztrák statisztikák sorolták a század második negyedében a városok közé a püspöki városokat is.

A 19. század első felében már a kortársak egy része is elismerte, hogy a város ismerve nem szűkíthető le a szabadalomlevélre, hogy a nagyobb népességtömörülés, a városias felada-

tok ellátása egyes településeken a városokéhoz hasonló önkormányzati szerveket hozott létre és ezeket bizonyos igazgatási és jogszolgáltatási eljárások tekintetében a városokkal azonos elbírálásban kell részesíteni. Így az 1836. és 1840. évi törvények az elsőfokú bíraskodási joggal rendelkező rendezett tanácsú községek számára a szabad királyi városokéval azonos eljárást írtak elő a szóbeli perek, illetve a törvényszéki végrehajtások ügyében. Egységes választási eljárást írt elő az 1848. évi XXIV. tc. a szabad királyi városok, a szepességi városok, a rendezett tanácsú községek, illetve a Jász-Kun-Hadjú kerület községei és városai számára. A kritériumok még eklektikusak, azonos súllyal szerepel az ősi privilégium és a nem pontosan, egyoldalúan definiált városi szerepkör. De ami még fontosabb: ezek az intézkedések nem tekinthetők városi létük jogi elismerésének.

A privilégium ereje a rendi társadalomban szinte örökérvényű volt, és szilárdnak bizonyult még az 1848 utáni két évtizedben is. A kiváltságot egyszer elnyert település hanyatlása, jelentéktelenné süllyedése az 1870-es évek polgári közigazgatási reformjaiig nem nyert jogi kifejezést, mint ahogy a gazdasági felemelkedést sem követte feltétlenül a városjog adományozása. A városra emelés politikai kérdés volt és a 18. század végétől felettebb ritkán történt meg. Jellemző, hogy inkább véletlen tényezőknél, mint eltérő jelentőségüknek vagy szerepkörüknek tulajdonítható, hogy a 19. század elején a szabad királyi rang elnyeréséért egyaránt folyamodó Arad és Miskolc közül csak az elsőnek sikerült ezt 1834-ben elérnie.

(Az elsőnek említett törvények és az azok alapjául szolgáló kritériumok figyelembevételével készítette el Bárándy János 1842-ben a magyarországi városi népesség statisztikai táblázatát, amely az első kísérlet volt a városnak tekinthető települések körének meghatározására.)

A történelmi városfogalom kérdésében a kutatóknak mindmáig nem sikerült egységes álláspontra jutni. Csupán néhány fontosabb megközelítési módszerre utalnék: Thirring Gusztáv az 1910-ben városoknak elismert települések népességszámának 1787 és 1910 közötti alakulását elemzve vont le következtetéseket a városfejlődés menetére. Dávid Zoltán a szabad királyi városok mellett 107, 2000 főnél népesebb, központi funkciókat is betöltő mezővárost sorolt a városok közé. Gyimesi Sándor, elődeinél következetesebben szakítva a város jogi szemléletével minden olyan, bizonyos népességszámot meghaladó települést, jogállásukra való tekintet nélkül, a városok közé sorolt, amelyek, az ott megtelepült iparosok számarányából, illetve az ott székelő igazgatási és kulturális intézményekből ítéltélen központi funkciót töltöttek, tölthettek be. Magam, a Nagy Lajossal közösen végzett vizsgálat során a jogállásra és népességszámra tekintet nélkül, a 19. század elején központi helyi szerepkört betöltő városok hálózatát város és vonzáskörzete együttes, komplex jellemzői alapján: vonzáskörzetük nagyságát és adottságait, valamint a város központi funkcióinak gazdaságát és hatósugarát figyelembevéve kísérletem meghatározni.

Az átmeneti korszak városaira vonatkozó egységes kritériumok hiányában a vizsgált településállomány - a jelentős egyezése ellenére - eltérő volt, és ebből következően a városfejlődésről levont következtetések is különböztek, még akkor is, ha alapvető kérdésben az állásfoglalás egységes: a városok fejlődése vonatottan haladt, a városi népesség aránya - még ha jóval nagyobbnak bizonyult is a csak szabad királyi városok népességét figyelembe vevő számítások eredményeinél - csekély, 15 % körüli volt, és a 18. század végéhez képest a 19. század első harmadáig alig módosult, annak ellenére, hogy mind az 1910. évi városhálózat tagjai, mind az 1828-ban központi szerepkört betöltő települések népességnövekedése meghaladta az országos átlagot.

Angliával összevetve a magyarországi városlakók aránya valóban csekélynek tűnik: itt a városi lakosok aránya (pontosabban a 2500 főnél népesebb városi/városias szerepkört betöltő települések lakossága) a 18. század elején - Corfield számításai szerint - az ország népességének 19, 1750-ben 22, 1801-ben 30 %-át tette ki. 1851-ben A. Weber becslése szerint a városi lakosság aránya elérte az 50 %-ot. Ez azonban a városiasodás rohamos ütemének egyedülálló példája volt Európában. Franciaországban - ahol 1846-tól a 2000 főnél nagyobb népesség volt a város kritériuma - a városi lakosság aránya 1801-ben 20, 1851-ben 25 %-ot tett ki, Belgiumban is csak a század közepén érte el a 35 %-ot.

Ugyancsak csaknem változatlan maradt a porosz városi népesség aránya a század első felében: 1816-ban 25, 1852-ben 27 % volt. Az ország keleti részén pedig a városi népesség növekedési aránya erősen elmaradt az egész népességnövekedés mögött.

A magyarországi arány ezeknél az országokénál ugyan alacsonyabb, de, ha csak a városi népesség arányát tekintjük, a lemaradás nem olyan nagy és egyedülálló: Ausztriában 1851-ben a városi népesség aránya (a 2000-nél népesebbeket véve számításba) az össznépségnak csak 19 %-át tette ki. A változás az 1750-es évekre becsült 11 %-hoz képest szintén nem számottevő. Hasonló jelenség tapasztalható Svédországban is: itt a városi lakosság aránya 1760-ban 9,4, 1800-ban 9,8, és 1850-ben is mindössze 10,1 %-ot tett ki.

A 19. század első felében Angliában, Franciaországban és Németországban a legnagyobb városok növekedése volt a leggyorsabb (beleértve a fővárosokat is), ezek közül is leginkább az iparvárosoké volt a legrohamosabb. A Monarchia Lajtától nyugatra fekvő tartományaiban (az olasz tartományokat leszámítva) viszont a fővárosok mellett inkább a kisvárosok és a kisebb középvárosok növekedtek gyorsabban. Magyarországon a főváros után a 10-20000-es népességű középvárosok népességnövekedése volt a leggyorsabb, bár az ütem a század második negyedében /a különbség a 20000-nél nagyobbakhoz, illetve az 5-10000-es nagyságrendűekhez képest/ csökkent.

Sajátosan alakult Magyarországon a főváros és a többi város növekedési üteme is. Budapest népességnövekedése nemcsak a többi városét haladta meg, hanem az európai fővárosokét is felülmúlta. 1804 és 1830 között lakóinak száma több mint három-

szorosára duzzadt, mialatt Párizs népessége csak 36 %-al, Londoné 60 %-al növekedett. Bécs lakóinak a száma 1781 és 1850 között több mint kétszeresére, Prágáé 1791-től 1850-ig 66 %-al gyarapodott. Az összehasonlításnál persze nem hagyható figyelmen kívül, hogy a többi főváros már a középkorban is Európa legnagyobb városai közé tartozott, és ezt a nagyságrendet Buda és Pest meg sem közelítették. Újkori történetüket a török kiűzése utáni újranépesülésükkel kezdték a 18. század elején, kisvárosokként, növekedésük üteme ezért lehetett gyorsabb.

Nagyobb figyelmet érdemel az a tény, hogy a főváros növekedési üteme jócskán meghaladta a többi nagyvárosét. A tízezer főnél népesebb, jogilag is városnak elismert települések népessége (hozzájuk számítva a kortárs statisztikusok által városokként számontartott püspöki városokat is) a 19. század első felében 77 %-al nőtt (a 20000-nél népesebbeké két és félszerelésre, a 10-20000-es lélekszámúaké egyharmadával), míg más európai országokban az ilyen nagyságrendű városok növekedése meghaladta a fővárosét. Más európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is a nagyobb városok növekedése volt a legnagyobb ütemű, de míg másutt az ilyen nagyvárosok száma is erőteljesen gyarapodott, Magyarországon számuk alig módosult.

A nagyvárosok csekély száma, ami önmagában is az urbanizációs folyamat kezdeti stádiumát tükrözi, a Monarchia más tartományaira is jellemző volt, sőt, ezekhez képest Magyarországon a nagyobb városoknak szélesebb hálózata alakult ki. A tízezer főnél népesebb városok száma Ausztriában (az olasz tartományokat figyelmen kívül hagyva) 1830-ban, 7, 1850-ben 8, Csehországban 1, illetve 4, Magyarországon (Erdély és Horvátországot nem számítva) 19, illetve 20 volt, s mellettük még több mint két tucat mezőváros népessége is elérte ezt a nagyságrendet. De míg Csehországban e két évtized alatt Prága jelentéktelen növekedése mellett a nagyvárosok lakossága ötszörösére emelkedett, és az osztrák tartományokban is a főváros növekedési ütemét meghaladóan több, mint másfélszeresére nőtt, Magyarországon 17 %-os növekedésük messze elmaradt a főváros 56 %-os gyarapodásától.

A főváros kiemelkedően gyors növekedése egyébként az 1820-as évektől figyelhető meg. 1787 és 1804 között a tízezernél népesebb városjogú települések növekedési üteme még meghaladta a fővárosét (111 %, szemben 103 %-al), 1804 és 1830 között a főváros lakossága több mint kétszeresére duzzadt, mialatt a nagyvárosoké csak 73 %-al nőtt. (Ezen belül a 20000 főnél népesebbek 96 %-os növekedése még megközelítette a fővárosét).

Tehát már a tőkés viszonyok kibontakozása előtt, vagy kezdeti stádiumában is megfigyelhető a főváros egyedi, kiemelkedő szerepe az urbanizációs folyamatban. Ebben vélhetően szerepe volt annak is, hogy a 18. században Magyarországon a város-hálózatban - és az egész településhálózatban - kétféle átrendeződés ment végbe. Az első, a század elején a felszabadító háborúk követő újranépesülés, az országrészek közötti gazdasági kapcsolatok visszarendeződésének, a népesség újraelren-

deződésének következtében. Csak a század végén és főleg a 19. század elején indult meg a városhálózat és a városi hierarchia átrendeződésének az a folyamata, amely Európa fejlettebb országaiban már a 18. században lezajlott.

Ezt a folyamatot a kisebb helyi jelentőségű kézművesipari központok - városok és mezővárosok - hanyatlása jellemezte. A kézművesipar elvesztette városképző-városfejlesztő erejét, helyébe a kereskedelem lépett, amely elsősorban a bel- és külkereskedelem egyaránt legfontosabb régi és új csomópontjainak növekedését mozdította elő. E téren az ország legfontosabb kereskedelmi központja, a főváros behozhatatlan előnyökkel rendelkezett. A nagyipar e korszakban - és még sokáig - nem vált komoly városfejlesztő tényezővé, a vasút is csak a század második felében éreztette hatását. A modern város fejlődésének legfontosabb ösztönzői tehát hiányoztak.

A 19. század első felében már élesen megmutatkozott a magyarországi településstruktúra egyik jellegzetes vonása, az agrártelepülések rendkívül nagy népességkoncentrációja. 1850-ben az 53 tízezernél népesebb település között, a fővárost is beleszámítva, csak 19 volt jogi értelemben vett város, 10 városjoggal rendelkező, de városi szerepkört betöltő mezőváros, 24 pedig jelentősebb központi szerepkört nélkülöző mezőváros és falu volt. A tízezernél népesebb településen élő mintegy 1 000 000 embernek csak a fele volt városi lakos, 14 %-a városjoggal nem rendelkező, de városi szerepkört betöltő mezővárosokban és több mint egyharmada jelentősebb központi funkciót be nem töltő mezővárosokban és falvakban élt. Ez utóbbiak egy részének városiasodása éppen e nagy népességkoncentráció hatására indult meg, és nyilván éppen a nagy lélekszám miatt kapott a 19. század végén jogi elismerést.

Az alföldi települések gyors növekedése még a település átrendeződés első hullámának, annak a nagy népességkiegyenlítő folyamatnak eredménye volt, amely a ritkán benépesült Alföld és a többi országrészek között végbement. A legnépesebb 25 város 1786 és 1828. illetve 1828 és 1846 közötti növekedését vizsgálva szembevetendő, hogy a század elején még központi helyi funkciót be nem töltő agrártelepülések növekedési aránya csak az első periódusban haladta meg az azonos nagyságrendű központi helyi szerepkörű városok népességnövekedését. Az 1820-as évek után - azaz éppen abban a periódusban, amikor a fővárosnak a kiemelkedő, a többi városét messze meghaladó növekedése - ezek gyarapodása lelassult, és valamelyest már elmaradt a központi helyi szerepkörű városoké mögött. Egy részük ugyan - mint Hódmezővásárhely, Szentés, Makó - az 1900-as évekig megőrzi pozícióját a legnagyobb 25 város között, de egyre hátrább kerülve a rangsorban. Mindez arra utal, hogy a települési hierarchia átrendeződésének a rendi társadalomból a polgári társadalomba való átmenetre jellemző korszaka valamikor az 1820-as években zárul le, és ami ezután következik, az már az urbanizációs folyamat első korszakának, vagy, ha úgy tetszik, előjátékának tekinthető. Erről a periódusról azonban nagyon keveset tudunk. Az eddigi vizsgálatok ugyanis elsősorban a megelőző, az 1820-as évekkel záruló szakaszáról nyújtanak némi áttekintést. Dávid Zoltán és

Gyimesi Sándor a 18. század elejétől illetve végétől 1828-ig követte nyomon a városhálózat alakulását, a városi népesség számának alakulását, a városi ipar helyzetét. Nagy Lajossal végzett vizsgálatunk során szintén az ennek az átalakulásnak végső stádiumát tükröző 1828. évi országos összeírás alapján határoztuk meg a központi helyi szerepkört betöltő városok körét.

E vizsgálatnál a központi helyi szerepkörű - azaz jelentősebb vonzásterülettel rendelkező - városok állományában végbement változást korábbi, erre alkalmas források hiányában országosan nem követhettük nyomon. Csak bizonyos régiókra, tájegységekre vonatkozóan maradtak fenn további összehasonlító adatok.

Ezek az adatok azt mutatták, hogy az ilyen típusú városok száma a 18. század elejéhez képest csökkent, elsősorban a már korábban is jelentéktelen központoknak a városhálózatból való kiesése következtében. Az új, városi szerepkört betöltő piac-központok száma csekély volt. Jelentős változások észlelhetők a városok hierarchiájában a XVIII. század végi gazdaság-politikai változások hatására.

(A 18. század eleji piackörzetek formálódása még lényegében, kisebb módosulásokkal a hódoltság kor kapcsolatrendszerét tükrözte. Alakulásukat az ország nyugati és kisebb mértékben északkeleti részén is a kifelé irányuló forgalom, illetve a hódoltsági peremterületek "határforgalma", másrészt a kis területre kiterjedő közvetlen cserekapcsolatok határozták meg. A 18. század második felében a gabonatermelés és kivitel előretörése következtében megerősödtek a belső kapcsolatok, amelyeket még a külkereskedelem struktúrájának módosulása is intenzívebbé tett).

A gazdasági változások az ország különböző vidékeit különbözőképpen érintették. Északkeleten a városhálózat alakulását bizonyos természetes kiválasztódás jellemezte: a kisebb jelentőségű piacközpontok eltűnése vagy hanyatlása, a korábban is jelentősek vonzásának erősödése. A nyugati határszélen is kiestek a városok sorából a főleg az Ausztriába vezető utak mentén fekvő kisvonzású városok és városias települések; itt azonban nem a korábban jelentős vonzású központok erősödtek meg a rovásukra, hanem a forgalom mindinkább a 18. század elején még jelentéktelen, a határtól távolabb fekvő városokban összpontosult, mintegy jelezve a belső kapcsolatok egyre dinamikusabb szerepét.

A 19. század elején a nagynépességű és erős vonzású városok kialakulásának, illetve gyorsabb fejlődésének, a korábbi évszázaddal ellentétben, nem a távolsági, vagy külkereskedelem volt az alapvető tényezője. Ez utóbbi a vidékükkel való intenzív kapcsolat hiányában már nem tudta a városfejlődés alapvető ösztönzőjének szerepét betölteni. A külkereskedelem, vagy a helyi méreteket meghaladó kereskedelem csak akkor ösztönözte a városok fejlődését, ha a forgalomba bocsátott mezőgazdasági termékeknek nem jelentéktelen részét vonzáskörzetük lakossága termelte és adta el és annak következtében a vidéki népesség a városban előállított vagy ideszállított kül- és belföldi áruk-

nak az agrártermelés szempontjából kedvezőtlenebb adottságú vidékeknél sokrétűbb és magasabb igényű fogyasztója volt.

A központi szerepkörök városfejlesztő hatását vizsgálva nem csak a szűk körzetre kiterjedő, a középkorias szűk helyi csere lebonyolítására alkalmas piacfunkció jelentőségének csökkenése észlelhető. Az igazgatási szerepkörök közül csökkent az uradalmi központi szerep városfejlesztő hatása, és erőteljesen növekedett az állami, megyei, egyházigazgatási szerepköröké.

Bár a magasabbrendű igazgatási funkciókat többnyire a gazdaságilag is erős városok töltötték be, a vonzásterületükkel nem, vagy csak csekély mértékben rendelkező megyeközpontok - mint például a dél-dunántúli régióban az igen urbanus jellegű Kaposvár, vagy a gyorsan növekvő Szekszárd - már egy újtípusú város kialakulását sejteti. Ezek városiaságának, városiasodásának szintjét, csakúgy, mint pl. jelentősebb gazdasági szerepkört betöltő településeiket, mint amilyen például Mohács és Tolna volt, csak egyedi, behatóbb és természetesen más módszerű vizsgálatok állapíthatják majd meg.

Egy országos hatósugarú kutatásnak ugyanis a forrásbázis és a kritériumok egységessége alapvető feltétele volt. A regionális különbségeket és sajátosságokat csak regisztrálni lehetett, okaik mélyebb elemzését csak a vizsgálat körének leszűkítése, az egyes települések sokrétűbb forrásokon nyugvó vizsgálata oldhatja meg. A 18-19. századi városfejlődés fő vonalainak pontosabb kijelölése, a korabeli városhálózat pontosabb körvonalazása, a városállomány összetételében végbemenő átalakulás nyomonkövetése csak a regionális és helyi kutatásoktól várható. Az országos léptékű vizsgálatok eredményeképp rekonstruált városhálózat finomításra szorul, mert egyrészt az igazán alkalmas forrásbázis hiányában, másrészt a túl széles országos távlat következtében számos fontos, helyi körülmény figyelmen kívül maradt.

Az átalakulóban levő városhálózat egyes tagjairól madártávlatból nehezen állapítható meg, hogy a süllyedés vagy éppen a fölemelkedés stádiumában vannak-e. A vonzásterület hiánya nem feltétlenül jelenti a központi szerepkör hiányát, mint ahogy nagyszámú kézműves jelenlétéből sem lehet annak meglétére következtetni. Bármennyire is fontos ismérve a városnak a nagyobb népességkoncentráció, nem látszik célszerűnek az átmeneti korszakban a városi létet meghatározott egységes népességszámhoz kötni. Ugyanis nem hagyhatók figyelmen kívül a településszerkezetnek a földrajzi, gazdasági adottságok által meghatározott regionális eltérései. Ezek hatásának tulajdonítható, hogy egyes, túlnyomóan apró falvakkal benépesült tájakon viszonylag kisnépességű, 2-3000 lakosú városok rendkívül erős, nagyhatósugarú piacközponti funkciót tudtak betölteni.

Az eddigi, az egész városhálózatra kiterjedő vizsgálatok jelentősége véleményem szerint nem annyira konkrét eredményekben, mint inkább az új szemléletükben, módszertani megközelítésükben rejlik. Elsősorban abban, hogy az egyes településeket nem környezetüktől, vidéküktől elszakítva vizsgálják, hanem a településrendszer részének tekintve őket, igyekeznek kijelölni helyüket a településhálózat hierarchiájában. A he-

lyi, regionális kutatások ezt sokrétűbb forrásanyag kombinálásával eredményesebben, sokoldalúbban, sokkal több tényezőt figyelembevéve tehetik, s az ilyen vizsgálatok nyilván finomítani, pontosítani fogják mind a városfejlődésről, mind a városhálózat összetételéről eddig alkotott képet. A helyi források kiaknázása segítheti elő a 19. század második-harmadik negyedében végbement és eddig kevésbé feltárt városiasodási folyamatok tisztázását is.

Meggyőződésem azonban, hogy a további kutatások sem fogják alapvetően módosítani az eddigi megállapítást, miszerint Magyarországon a 19. század elején a központi helyi szerepkörű városok alkották a városhálózat gerincét. Ezekből került ki a városhálózat domináns része az átmenet idején a nyugateurópai országok többségében is. Az utóbbiakban azonban már ekkor megjelentek és igen gyorsan fejlődtek az iparvárosok is, és éppen ezek növekedtek a legdinamikusabban. A magyarországi városhálózatból ezek még sokáig hiányoztak, hanyatlást mutatnak a bányavárosok, a városi ipar megmaradt a céhes kézművesipar keretei között.

Lehetett-e ezeknek a városoknak szerepe az ország gazdasági-társadalmi átalakulásában, és ha igen, milyen befolyást gyakoroltak rá? A városok ezidőtájt egész Európában aktorai, de egyben produktumai is voltak a gazdasági és társadalmi változásoknak. Előadásomban főleg azzal foglalkoztam, hogy milyen városokat produkált a magyarországi gazdasági fejlődés (bár számos kérdésre, pl. a mezőgazdaság szerepére a városok életében, a városkép falusias jellegére stb. nem térhettem ki). Ezekkel a kérdésekkel a várostörténet elég sokat foglalkozott. Kevésbé vizsgált kérdés az, hogy milyen befolyást gyakoroltak vidékük és az ország gazdasági-társadalmi életére.

Véleményem szerint nem lebecsülhető hatásuk volt a vidék kétségtelenül vontatottan haladó, de egyes területeken, éppen a jelentősebb városok körzetében már erőteljesebben megnyilvánuló kommercializálódására. Hatásukra, legalábbis egyre nagyobb városok körzetében, észlelhető a mezőgazdaság egyes ágaira való specializálódás, és éppen ezek vonzáskörzeteiben tapasztalható a vidéki kézművesipar fellelőzése.

A magyarországi városok - igaz - nem voltak ipari központok, és a városi vagyonos elit nem mozdította elő a vidék iparosítását sem. Elsősorban kereskedelmi központok voltak és itt honosodtak meg a 19. század elején a kereskedelem korszerű formái, a szakosodott kereskedelem és a hazai nagykereskedelem. E városok váltak a szerény keretek között mozgó korszerűbb hitelélet központjaivá. Az állandó, jelentős, egyre terebélyesedő forgalom nemcsak az áruk, hanem a gazdasági és politikai információk rendszeresebb cseréjét, a szélesebb körű tájékozódást és ismereteket is jelentette. Ez az a terület amelyben nem lebecsülendő mértékben járultak hozzá a gazdasági és társadalmi haladáshoz.

KISS Z. GÉZA

SZEMPONTOK VAJSZLÓ ÉS KÖRNYÉKE KÉSŐFEUDÁLIS KAPCSOLATRENDSZÉ-
RÉNEK KIALAKULÁSÁHOZ /1782-1848/

Siklós és Sellye között a Dráva mentében elnyúló ormánsági táj északi oldalának közepe táján, éltető útvonalak találkozásánál feküdt a néhai vajszlói uradalom. A területét keleti-nyugati irányban átszelő közlekedési út legállandóbb értéke az volt, hogy a Dráva által hátrahagyott homokháton haladván, minden időben biztosította, hogy a táj népe elérhesse a gazdasági- és igazgatási szempontból egyaránt fontos Siklóst, illetve a táj másik vásárvárosát, a korszakunkban Somogy vármegyéhez tartozó Sellyét. Az út lokális értékét azonban alaposan megnövelte, hogy egyúttal része volt annak a transzkontinentális útvonalnak is, amely a régi Magyarország területére Moldvából érkezve, a Maros völgyén haladt nyugat felé. Utasai közül azok, akik Ausztria déli tartományaiába, vagy Itáliába igyekeztek, Solymosnál, vagy Aradnál délfelé letérve, Zenta vagy Becse irányában haladtak, hogy átkelve a Tiszán, szilárd úton jussanak át a Duna mocsarai között a bezdáni révig, s onnan a baranyai oldalon lévő Batinára. A leágazásoknál, kereszteződéseknel várak /Baranyavár, Siklós, Sellye/, egyebütt mocsarak oltalmában haladtak tovább a Drávával párhuzamosan távoli céljaik felé. Ezen az úton jutott el az Alföld és Dél-Erdély szarvasmarhája a maga lábán Dél-Ausztria és Észak-Olaszország piacaira, s ezen jártak a bört, gajjút, bort szállító nyikorgó szekerek is.

Ezt az utat Vajszlónál metszette a megyeszékhely felől Görcsönyön, Baksán át érkező, de csak száraz időben járható út. Vizes időben viszont - a jobbágyok kedvelt hegyszentmártoni szőlőhegyét is érintve - egészen a Pécs alatti Pellérdig jártak rajta csónakok. Indító és fogadó állomások a vajszlói úttól északra, Hidvég alatt lévő Hajó-rét volt /1/.

Sokkal fontosabb volt ennél, hogy Vajszlónál ágazott ki belőle a drávai gázlók irányába jellegzetes fahidakon át vezető két út is. A gyalogosok szederindáktól övezett ösvényeken igyekeztek a forgalmas drávai átkelők felé, vállalva a veszélyt, hogy az elnyeléssel fenyegető vizes-sáros akadályo-

kon "Göcsbűrű"-nek, vagy "Egyszál-híd"-nak nevezett veszélyes alkalmatosságok igénybe vételével jutnak át. Jobbágyaink többsége a Vejti-rév felé igyekezett, s a falut elhagyva, egy 10 öl hosszú, hatalmas fahídon érte el a csárdát. Vejtitől nyugatabbra Sztára, keletebbre a Dárvaszabolcs mellett fekvő Páli fogadta a gyors sodrú Dráván érkezett tutajok változó összetételű áruit. Ezek között a 16. századtól korszakunk végéig fontos szerepet játszott a kálvinista templomok építésénél nélkülözhetetlen fenyőfűrészáru, vasszerelvény, szeg, festék. Területünk templomai közül egyet sem tudok, amelyikből hiányoztak volna a festett virágok /2/. Nem német földről, hanem a racionális eszméről híres páduai egyetemről érkezett a 16. sz. közepén a táj reformátora, Sztárai Mihály. A Türelmi Rendelet /1781/ előtti nehéz évtizedekben tutajok hozták a gráci Martin Feltl harangöntő műhelyében készült, "Gloria in excelsis Deo /3/ feliratú, éles hangú csegettűket, a talpasszentegyházak korának "harangjait". A felszabadító harcok és a 18. századi török háborúk idején katonai szállítmányok érkeztek ezen az úton, majd az osztrák ipar különféle termékei és a mecseki szénbányászatot felvirágoztató krajnai bányászok, a "gránerok".

A vajszlói térség

Vajszló magánadomány révén 1267-ben került a nyúlszigeti /Margitsziget/ dominikána apácák birtokába, de amikor 1391-ben először sorolták fel az apácák baranyai birtokait, Vajszló, Nagy-Sámogy, Kis-Sámogy, Hidvég neve után már felbukkan "...az ezekhez tartozó többi helységekkel együtt" kifejezés /4/. 1521-ben a Sziget várába, "...mint valami pusztaságba" érkezett Gerdák István királyi számvevő, az ellátási nehézségekre panaszkova kéri, hogy az apácák hajdani birtoka Vajszló és a vidékéhez tartozó 7 község /5/ neki végezzen különféle munkákat, de termény- és pénz járandóságait továbbra is a szigeti vár részére szolgáltatassák /6/. Apácák földje címszó alatt ugyanezet a Vajszló körül elhelyezkedő 7 falut találjuk a szigeti vár 1553-ban felvett leltárában is /7/.

Amikor Kerecsényi László 1554 július 16-27 között átvette a szigeti vár parancsnokságát, a várhoz tartozó javak között találkozott a 27 1/2 telket használó községeinkkel. Itt tudjuk meg, hogy a kapitány 25 forint ellenében mentességet ígért ugyan nekik a várban végezendő munka alól, de ígéretéről megfeledkezve, munkájukra mégis igényt tartott, sőt 8 szalonnán és 2 vágni való marhán kívül még 22 forint bírságot is behajtott rajtuk. Azt is elmondják, hogy rendkívüli adóként közösen adtak 6 forint 15 dénár értékben 2 takarót /strangulum/, valamint 2 zablát és 1 rókaprémet /ez utóbbiak értéke: 3 Ft 55, illetve 1 Ft 8 dénár/. Itt derül ki az is, hogy rovásadóba 1553-ban 78 forintot fizettek, dézsmába pedig összesen 175 köblöt kitevő /8/ búzát, rozst, árpát, zabot szolgáltatottak be /9/.

A szigeti vár izgalmas számadásaiban még egyszer, a "Számadás a szalonnáról" című rovatban találkozunk sokat próbált favainkkal. Itt tudjuk meg, hogy a tájon tekintélyes makkos erdők voltak, amelyekből 1560 novemberében előbb tartozásba 4, majd rendes szolgáltatás céljára 7 sertést hajtottak fel /10/.

A nehezebb terhet a keményen megkövetelt munkajáradék és a sokféle bírságpénz okozta. 1564-ben például a 7 apácaföldei falu /11/ 100 holdat művelt meg és annak minden termését beszállította a várba. Ezen kívül esztendőn át részt vettek a provizor házának építésében, aki egyébként más szolgáltatásokat is követelt tőlük. Minthogy nem mindig mentek azonnal /tam subito/ munkára, a provizor még 100 forintra is megbüntette őket /12/.

A vajszlói uradalom jobbágnépére is vonatkozik Kelecsényi László kapitány megállapítása: "Mostan az nép nagyobbára elholt, az ki maradt is, annyira elszegényedett az két fele való fizetése, hogy az kenyérbe sem ehetnek" /13/.

Szigetvár 1566-ban történt eleste és a költő Zrínyi 1664. januárjában indított hadjárata között eltelt időben, ha szegényen is, de maga hite, s szokásai szerint élt a falvak népe, de akkor fejükre gyűjtötták hajlékaikat és egészen a szatmári békéig /1711/ csak provizórikusan elevenedtek meg a települések, mert a lakosság csak erdők, a mocsarak mélyén érezhette biztonságban magát. A harcok szünetében, 1695-ben, a pécsi provizorátus összeíratta a felszabadított falvakat, de a listán régióink 8 települése közül, csak kettőt találtak meg az összeírók. Ezek egyike volt Páprád, a már 12 éve pusztá falu, a másika Besence, amelyben két, török után beköltözött család élt /14/.

A rác pusztításokat összegző megyei összeírók 1712-ben /15/ már Besencét, Sámodot, Vajszlót is említik szántókkal, rétekkel, 8, 2, 13 jobbággal. Besencét azonban egészen, Vajszlót részben felégették a rácok. Sámodon, Vajszlón 1-1 embert is megöltek és az egész Ormánságban sincs olyan falu, amelynek leírásából hiányzott volna a "Minden barmot elhajtottak" megjegyzés.

A pusztulás talán nem ilyen mértékű, de a 18. század első felében településeink jövője szinte kizárólag a helyzeti energián múltott. Az uradalom, ha lehetett a régi helyen, de mindenképpen utak mellett szervezte a jellegzetes jobbágyfalvakat. Ez a gyakorlat viszonylag gyors fejlődést biztosított a legjobb pozíciójú Vajszlónak, amely a régi társközségek közül elnyelte Harasztit, az utaktól távol eső Dobraica és Csörtelek emléke pedig csak dűlőnevekben maradt fenn.

Az egyházi birtokosok tulajdonjogát Lipót császár garantálta, de nekik is harcolni kellett kifelé határaik biztosításáért, befelé pedig az új falvak kialakításáért és a népesség összegyűjtéséért. Az elvadult tájban élő, maláriában és mindenféle bélfertőzésben szenvedő lakosok a visszacsapó járványok, a szopora csecsemőhalál ellenére élvezték az osztó földközösség utolsó virágzását. Az emberi arcokat tükröző határjárás- és tanúvallomási jegyzőkönyvek, különféle periratok lapjairól zavartalanul tevékenykedő erdőjárók, parasztok, pász-

torok, közigazgatási emberek, s a szellemi újjáépítésen fáradó prédikátorok tekintenek reánk.

A század második felének "felvilágosult" kihívásairól, az egész határ használatára épült ősi civilizáció egzisztálását szűk keretek közé szorító erdővédő rendelkezésekről, a következőkben tragikus 1767. évi úrbérrendezésről, vagy a tájban igen fontos Türelmi Rendeletéről /1781/ nem beszélünk itt, bár impliciten, vagy expliciten mindegyik benne van a következő évtizedek történéseiben. A helyi közigazgatás modernizálását célzó körjegyzőségek felállításáról azonban szólni kell, hiszen a II. József féle népszámláláskor 785 főt számláló Vajszló, az Ormánság legnépesebb települése volt és közlekedésföldrajzi helyzete arra predesztinálta, hogy egy közigazgatási egység centruma legyen.

A regionális igazgatás központja

A szomszédaival sorsközösséget vállaló Vajszló a 18. század végén az uradalom határain túlnyúló körjegyzőség központja lett. Hoitsy Benjámín siklósi főszolgabíró 1783. szeptember 1-jén kelt, latin nyelvű jelentése szerint /16/, hozzátartozott a hasonló nevű uradalom négy községe /Besence, Hídvég, Páprád, Sámod/, valamint a pécsi Káptalan öt települése /Hirics, Kemse, Kísszentmárton, Lúzsok, Vejti/ is. A siklósi járás mind a 12 körjegyzőségének székhelye fő közlekedési út mentén feküdt, de ezen kívül a négy ormánsági jegyzőség /Kovácskő, Kémes, Vajszló, Kiscsány/ területét úgy határozták meg, hogy az lenyúlják egészen a Dráváig. Ez a megoldás lehetővé tette, hogy a jegyzőségek lakói egyformán részesüljenek mind a drávai szállítások, mind a Dráván túli legeltetés, makkoltatás, vásárolás stb. előnyeiből. Ugyanakkor természetes lehetőséget biztosítottak a Baranyába irányuló, déli idegenforgalom ellenőrzésére is.

A jelentés szerint a kinevezendő jegyző feladata lesz, hogy a községekre kivetett porciót és adót megyei kulcs alapján az adózókra kivesse, bírák és esküdtek segítségével beszedje, a beszolgáltatásukat, illetve befizetéseiket az adózók könyvébe /Libellus/ beírja. Itt ugyan nem említik, de a rendes gyakorlat szerint számadás /computus/ alkalmával a jegyző személyesen adta át a begyűjtött szénát, zabot stb. a megadott katonai állomásokon. A munkakör a bürokrácia fejlődésével rendre bővült, de a mi dolgunkat megkönnyíti, hogy 1782-1838 között az egész nyugati Ormánságban népszerű Naszvadi Sámuel volt a vajszlói körjegyző. Folyamatosan végzett, precíz munkája emlékére ugyan csak nagyszerűen dokumentált bírói- és árvaszámadások sorozatai őrzik a pécsi káptalan és a vajszlói uradalom levéltárában, mert a jegyzőség iratai sajnálatos körülmények között megsemmisültek, de a kutatás nagy szerencséjére magasabb fórumokhoz küldött jelentéseit és gyönyörű instanciáit jórészt sikerült összegyűjtenünk. Senkit sem ismerünk, aki a tárgyalt fél évszázadban illetékesebb lehetne a vajszlói régió ügyeiben: se bírót, se papot, se tisztartót.

A jó tollú nótárius 1814-ben kelt kérvénye szerint Vajszló

mindig több volt, mint egyszerű uradalmi központ. Innen intézte a nyugati Ormánság, az Ormánköz déli részének ügyeit a siklósi járás alszolgabírója s ezért gyakori volt itt a "...Nemes Vármegye Tisztviselő Urainak" fordulása is /17/.

A helyi viszonyokat kitűnően ismerő alszolgabírákra tartozott kezdettől fogva a vízjárta tájban gyakori árvizek pusztításainak felmérése, a vármegye segítségének igénybevétele, a kárfelvétellel kapcsolatos esetleges fellebbezések ellenőrzése stb. /18/.

A csupa gyúlékony anyagból lévő ormánsági települések legnagyobb ellensége azonban a tűz volt. Az esetet jelentő bíró híradása nyomán itt is a szolgabíró szállt ki elsőnek a helyszínre, s míg ő a tűz okát igyekezett feltárni, az előljáróság a kár felmérésén fáradozott. A tűz időpontját, okát, a károk hiteles listáját, az esetlegesen szükségessé váló felsőbb intézkedésekre vonatkozó javaslatot tartalmazta azután a szolgabíró jelentése, amelyet rendszerint a jegyző tisztázott le /19/.

Szolgabíró szervezi a járvány elleni védelmet, de ő juttatja megfelelő kórházi kezeléshez azokat is, akikkel a járási orvosok nem boldogulnak /20/.

Vajszlói vonzaskörzetéről szólva a nótárius 18 községet említett. Állítását az is alátámaszthatja, hogy a Nyugati-Ormánság 22 településének gyér katolikus népességét a bogdásai és a vajszlói plébánia fogta össze. Ezek közül 18 községből Vajszlóra jártak a hívek. E kapcsolat meglétét az is valószínűsítheti, hogy megközelítően ennyi helyről keresték fel gondjaikkal magánemberek és közösségi vezetők az ügyintézésbe és kérévényírásba igen járatos vajszlói nótáriust.

Külön előadást igényelne, ha fél évszázadnál hosszabb jegyzői munkásságának sok tárgyalással, kiszálással, utazással, írásbeli munkával járó részleteit is bemutatathatnánk. Írásszolgálatának legfontosabb szakasza a 18. század utolsó és a 19. század első két évtizedére esik. Ennek a bő negyedszázadnak a változásai hozták gyógyíthatatlan válságba az egész határ szabad használatára épült, ősi civilizációt. Ez a tehetséges parasztpolitikus, aki magasabb iskolába nem járt, egy tanult ellenfele szerint "...a'logikának még tsak abécéjét sem kóstolta", vénülő kézzel is "adó- és szolgáltatás alatt élő" jobbagynak mondja magát, s vitathatatlanul meghatározó szerepet játszik aktivitásával, óriási tárgyi tudásával a vajszlói telkes polgárság érdekeinek védelmében, öntudatának erősítésében. Látni a jobbagysors, fogalmazni a vallási meggyőződése miatt templomától, lakásától, jövedelmétől megfosztott Pápai Textoris János lelkész tanította, aki mint esperes, a hatalmas Klimó György püspökkel szemben is megvédelmezte gyülekezetét és felsőbaranyai lelkésztársait. Gyermekek fejével tőle tanulta, hogy az Isten kegyelme az elnyomottak legfőbb gyámola, az egyetlen megtartó erő. Jegyzői hivatala mellett egyházának, mint gondnok, többször volt "első tereh hordozó"-ja. A vajszlói református templom 1785-1786-ban történt építéskor még csak az anyagi eszközök összegyűjtésében tevékenykedett, hogy mielőbb elkészülhessen az Ormánság első, tartós anyagból épült

temploma. A háromszobás gyönyörű parókia /1804/ és a modern iskola /1812/ kezdeményezésében és építésében azonban már fontos szerepe volt. Az előbbieken a szobák padlózata és stuka-túrja, az utóbbi előtt pedig a társadalmi munkával épített bástyakerítés építészeti szempontból nívóvumnak számított a fiatal mezővárosban, sőt az egész Ormánságban is /21/. A vajszlói nótárius tanácssal segítette a lúzsokiak, ragyogó tollával a kisszentmártoniak és a kemseiek oratórium építésére vonatkozó kérelmét egy olyan korban, amikor de jure lehetett volna már tartós anyagból templomot építeni, de de facto nem volt hozzá anyagi erő. A sors iróniája, hogy a vajszlói tanácsok szerint készült lúzsoki kérvénynek azért nem lett foganatja, mert írásának évében /1786/ lett készen a tágas vajszlói templom, amelyet - közelsége miatt - a lúzsokiak is látogathattak /22/.

Templomok, iskolák, parókiák építésének, költséges harangok vásárlásának ideje a 19. század eleje. "A tudatlan parasztnak kedvező Naszvadi Samu" ekkor válik a növekvő terhek, vagy személyi problémák miatt elégedetlenkedő kálvinista gyülekezetek szószólójává a centrumban és a periférián. Szegedi János vejti lelkész szerint "...az Iratók képekben" sértegeti a tisztelendő prédikátorokat, s úgy lefesti őket, "...mint Istent nem ismerő Krimiai tatárt, vagy mint megtestesült ördögöt" /23/.

Naszvadi nótárius valóban igen magas szinten értett az emberek ábrázolásához, de - mint írástudó - mindenkor csak azt öntötte művészi formába, ami "iratva" volt. Ha sok írásának tárgya gyülekezeti békétlenség /az egyház módos vezetői és a növekvő szegénység között/, ha sokan igénylik tolla oltalmát egyes családtagok hatalmaskodása, sőtisztek-, regálé-bérlők kapzsisága, hatalmukkal visszaélő uradalmi tisztek gyakori túlkapása ellen, akkor bizonyosan ilyen volt a vajszlói régió köz- és magánélete. A természetes világ visszahúzó ereje, az emelkedés reménytelensége nemcsak ad hoc viharokat, fertelmes káromkodásokat fakasztott, hanem éppen Naszvadi tollával rögzítette a tudatos születéskorlátozás első, válság jelző tényeit...

A vajszlói térségben a 19. században kibontakozó folyamatoknak azonban nemcsak a visszája ismeretes.

Az alszolgabíró, akivel a város vezetői kitűnő viszonyban vannak, most válik az urasággal szemben a választott öngazgatási szervek védelmezőjévé, az elöljáróság pedig a település tudatos fejlesztőjévé. A régió lelkészei között kitűnő tudósok, lelkes patrióták, áldott életű lelkipásztorok is vannak. A kisebb és nagyobb közösségek belüli viták tovább zajlanak ugyan, de itt nem bocsátják el üres kézzel a koldust, és uradalmi tilalom ellenére bőkezűen támogatják elemi csapások által sújtott hittestvéreiket, Európa bármely részéből érkezzenek is /24/.

Változatlanul úgy véljük, hogy Vajszlót kitűnő fekvése tette századokon át a maga világának központjává, s az erre építő /uradalmi, állami, egyházi/ igazgatási szükségletek kielégítése során lett fokozatosan a régió vezetőjévé.

A gazdasági központ kialakulása

A vajszlói régió és a távolabbi szomszédság némi árufelleggel és az ebből adódó vásárlási, sőt szórakozási szándékkal rendelkező polgárai örömmel fogadták az I. Ferenc által 1812. szeptember 12-én Vajszló mezőváros részére kiadott királyi vásárprivilegiumot /25/.

Az uradalom tisztjei sellyi-, siklói- és mohácsi példák nyomán dolgozták ki a vásári tarifát /26/, amelyben természetes összevisszaságban kavarognak a sátrak, kocsik, gyalogos árusok és a különféle áruk. Akad itt deszkasátor, azután bécsi ponyvás- és "török módi" sátor nagyobb vagy kisebb méretben. Kocsiról kínálják a diót, almát, gesztenyét, dohányt, teknőt, villát, lapátot, gyapjút, bőrt, gabonát, lent, kendert, de a tótok által kínált csipkét, gyolcsot, kapát, selyemkeszkenőt is. A gyalogosan árult iparcikkek, fakó- és vasas szekerek, jószágok, termények felsorolását meg sem kíséreljük... Egy szolgabírói jelentés /27/ szerint a vajszlói vásároknak "...kivált a' Sertvés kereskedés, és a' Lennek és Kendernek árulása ...diszlenek". Ebben a korban még bőven akad vevője a különböző háziipari termékeknek /fakó kocsik, faeszközök/, továbbá gyümölcsnek, pálinkának, zöldségfélének is...

Az uradalom a helypénzszedést bérlőkre bízta. Számukra épült fatalpakra, tapasztott sövényfallal, az eredetileg szalmával, később "tölgyfa-Sindellel" fedett, ablak nélküli cédu-laház /28/. Volt benne "... egy kiseded, négy szegületű asztal" és két rövid pad, valamint "...a'Pénzek bé szedésére szíjakkal és két függő Lakatokkal" ellátott, bádogg szelence.

A növekvő forgalom miatt a vajszlói előljáróság már 1803-ban kéri az utcák kiegyenesítését és szélesítését azzal az indokkal, hogy "Sárnak idején alig tud a marha kimenni, kocsit, vagy szekeret elvinni". A szokatlan forgalomtól meglepett vezetőség azzal az indokkal ismétli /több alkalommal is/ az utcaszabályozásra vonatkozó kérést, hogy mivel a Nagy Kert mellett elvezető országúton "...minden féle utazók és vásárolók járnak, a'kereskedés beli sertések szüntelen hajtának; magunk Csorda béli marháinknak is gyakorta járások vagyon", ezért féltő, hogy "... az Utazók és marhák megtódulván, vagy az Uraság földének sántzába hullanak, vagy az új házakra törnek" /29/.

A húszas évek végétől a városukat fejleszteni kívánó előljárók már nem részletezik indokaikat, csak ismételten figyelmeztetik az illetékeseket: "...ittén nagy járás vagyon!" /30/

Miközben az előljáróság fáradhatatlanul törekszik a nélkülözhetetlen jövedelemforrások biztosítására, középületek /városháza, jegyzői lakás stb./ felépítésére, az önkormányzattal kapcsolatos lehetőségek jobb kihasználására, nem feledkezik meg az átmenő kereskedelem biztosításáról sem. Vajszlónak a kelet-nyugati irány mellett fontos a Szlavónia felé folytatott kereskedelem is. Ezért kéri a régió másik hét községe, valamint a csatlakozott nagycsányi előljáróság nevében, hogy a Drávántúl, Verőcze vármegye is hozza rendbe azt az /Czernáczy határon át vezető/ utat, amelyen élelemszerzés és

kereskedés végett valósággal "tódul" az alsó-dárvai tartomány népe /31/.

A gazdasági centrummá alakulás viszonylagos lassúságának okait keresve szólnunk kell még arról, hogy a régió községeit magában foglaló két egyházi uradalom a feudális korban soha nem majorkodott. Ebbe a térségbe a tőkét és a tőkés szemléletet zsidó származású regále-bérlők hozták. Van közöttük, aki idegenben lakva csak az uradalmi hús- és bormérést, a pióca szedést, vagy a gomba- és taplószedést bérlte, de a város belső életéhez, gazdasági folyamataihoz és társadalmi konfliktusaihoz csak a Löw-családnak volt köze. Közülük Löw Lázár, az apa még csak az italmérést bérelte, fiaival közösen József nagyvonalú üzletember lett /1837-ben az uradalom vajszlói boltját és valamennyi kocsmáját bérelte; megakadályozta, hogy a hivatalos árveréseken mások is részt vegyenek, nem tűrte, hogy házaló zsidók rontsák üzleti érdekeit; üzleti kapcsolatai Bajától Bécsig terjedtek stb./ sőt arra is volt ereje, hogy csődbe jutott Salamon nevű öccsét szanálja /32/.

A magyarok között regále-bérlő nem volt, de a régió területén találok lelkesekkel, uradalmi tisztekkel, akik pénzt kölcsönöztek disznókereskedőknek, vagy a vizes ős idején gabonát, kukoricát vásároltak, hogy az utak felszabadítása után jó haszonnal értékesítsék. Gazdák között is akadt, aki pécsi kereskedők megbízásából gabonát, kukoricát vásárolt és tárolt. A paraszti népesség zöme azonban csak az adó, és "holmi házi szükségletek" kielégítésére nevelt állatokat, természetesen kendert-, lent, vagy esetleg 80-100 darabra szaporította a pálinkát adó szilvafák számát. Ezek sorából emelkedett ki néhány gazda, aki egész tilos erdőt bérelt disznai számára és minden bizonnyal tisztességes hasznot vágott zsebre.

Volt azonban az Ormánságnak, és főleg a disznókereskedelméről híres Vajszlónak egy olyan úrbéres rétege, amelynek tagjai a napóleoni háborúk idején felhagytak a paraszti munkával, kölcsönöket szereztek és disznók-marhák vételéből-adásából igyekeztek meggazdagodni. Egymással gyorsan bomló kompániákba tömörültek, névszerint is ismert bácskai- és szlavóniai kereskedők, valamint különböző, uradalmi emberek segítségével sertést-marhát vásároltak, azoknak szükség szerint makkos erdőt, vagy legelőt béreltek. Hazatérve, jól felszerelt fogadók érintésével indultak el a Dráva mellett Barcs-Kanizsa irányába. Egyesek közülük Pettauig /Ptuj/, Bécsig, Brünnig is eljutottak s nem egyszer kötöttek több ezer forintos üzleteket irástudatlan jobbágyokkal. Vállalkozásaik azonban roppant ingatagok voltak, mert saját tőkéjük nem volt, a hasznot nem fektették ingatlanokba, hanem kocsmára, cigányra, hivalkodó úri ruhákra, uradalmi tisztek korrumpálásra, perlekedésre költötték. Legtöbbjük elvesztette házáat, földjét, nyomorba döntötte családját, sőt hosszabb-rövidebb ideig börtönben is ült. Zavaros pereik ugyan az 1830-as évekig tartottak, de valójában csak a napóleoni idők konjunktúrájának semmibe tűnő szerencselovagjai, parasztspekulánsai voltak /33/.

A rendszeres munkával helyben kitermelhető csereérték nem kielégítő mennyisége /gabona, jószág/, illetve teljes hiánya

/iparra ösztönző bányakincs, bor/ nem engedte, hogy a régió lakossága igazán hasznosítani tudja a forgalmasnak mondott vajszlói vásárok lehetőségeit. Mire elérkezett a jobbágyfelszabadítás, az 1767. évi úrbérrendezés sajnálatos eredményeként az úrbéres népesség 60 százaléka már csak 1/4 telek földdel rendelkezett. Ennek a még mindig összetett családstruktúrában élő rétegnek eladni valója nem volt, s mert a 19. század eleje óta a fogyasztók számának rendszeres csökkentésével oltalmazta életszínvonalát, már a kapitalizmus küszöbén sem volt eladható munkaereje. A tőkehiánnyal küzdő módosabb gazdák viszont a megmaradt birtok oltalmazására kezdték alkalmazni 1848 után a születéskorlátozás próbált módszerét.

A mezővárosi státussal járó vásártartás meggyorsította ugyan a tőkeképződést a régióban, de az avult struktúrát meg nem változtatta. A termelés növelése helyett, itt a fogyasztás korlátozása lett a törvény, amely nem engedte új stratégia kibontakozását 1945 előtt.

A körzetesítés idején talmi fényt kapott ugyan Vajszló, mint virágzó alközpont, de ma már stagnálásra van ítélve, mert továbbfejlődését a tönkretett falvak nem segíthetik sem nyersanyaggal, sem munkaerővel.

Jegyzet

- /1/ Baranya megye földrajzi nevei II. Pécs, 1982. 801. Hídvég, 29. Hajó-rét, Nagy-rév.
- /2/ A templomok festésének kérdéséhez Kiss Z. Géza: Az ormán-sági települések változásai a 18-19. században. In: Baranyai Helytörténetírás /BHi/ 1988. 145-149.
- /3/ Dicsőség a magasságban Istennek.
- /4/ Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1894. II. 555. Nyulszigeti apácák /Reprint, 1985/
- /5/ Eredeti ortográfiával: Wyzlo, Samod, Dobrawycz, Cherteleke, Harazty, Paprad, Bessenz.
- /6/ Timár György: Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546-1565. Baranya török kori forrásai. I. Pécs, 1989. 333.
- /7/ Timár György 1989.107.
- /8/ A köből általában 64 liter, vagy 2 véka. Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp. 1980. 291. Köből.
- /9/ Timár György 1989. 142; 147; 151;
- /10/ Timár György 1989. 251.
- /11/ Hídvég itt hiányzik
- /12/ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.72.73.
- /13/ Szakály Ferenc 1981. 66.
- /14/ Timár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései /1695-1696/. In. BHi 1982. 66.
- /15/ Nagy Lajos: A kurucok és rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. In: BHi 1985-1986. Pécs, 1986. 114-115.

- /16/ Baranya Megyei Levéltár /BML/ Közgy.ir. 536/1783.
- /17/ BML Pécsváradi Alapítványi Kerület /PAK/ Praef. ir. 1304/1814.
- /18/ Pécsi Káptalan Gazdasági Levéltára /PKGL/ F. 57.63.64.sz. Az árvíz sújtotta Kemse 1801-ben jószágainak távoli lege-
lőt, majd hajónak való ingyen fát kér; - BML Közgy.ir. 2 625/1831. A hiricsiek és kisszentmártoniak nótáriusuk-
kal iratnak kérvényt a vármegyének "...a'Drávának reájok
való törése miatt."; uo. Közgy.ir.1 422/1827. A siklósi
szolgabíró és esküdtje helyszíni jelentése az 1827. évi
nagy drávai árvízről.
- /19/ BML Közgy. ir. 1 914/1820. Hiricsi tűzvész.-uo. Közgy. ir.
1 404/1830. /ápr. 16./ A 7 668 Ft kárt okozott vajszlói
tűz rongált jegyzéke.- Bővebben Kiss Z. Géza: Ormánsági
tűzkárjelentések a néptudományi kutatás szolgálatában.
Kézirat a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvének szerkesztő-
ségében.
- /20/ BML Közgy. ir. 1 673/1820. A drávacsehi "tébolodott asz-
szony" ügye.
- /21/ Morvay Ferenc: Baranyai egyházi élet a 18. században. Pro-
testáns Szemle, 1930. Passim.
- /22/ BML Közgy.ir. 679/1786. Lúzsok; uo. Közgy.ir. 1801. szn.
/febr. 17./ uo. Közgy.ir. 702/1830. Kemse.
- /23/ Ráday Levéltár Püspöki Levéltár /RL PL/ Can. Vis. 1886.
Vejtí. A lelkész vádjait bemásolták a Jelentés történeti
részébe.
- /24/ Bővebben Kiss Z. Géza: Naszvadi nótárius írásszolgálat. 1989. Kézirat a Honismeret szerkesztőségében.
- /25/ Kihirdették Baranya vármegye 1813. júl. 6-án kezdődő köz-
gyűlésén. Szövege megtalálható: Közgy.ir. 1 422/1813. sz.
alatt, vagy másolatban: BML Vásártartási iratok. Vajszló.
- /26/ BML PAK Vajszlói Uradalom /VU/ 17/1813. A városi jegyzők
tájékoztatója a sellyei- és siklósi tarifáról: A vajszlói
tarifa szövege: BML Közgy.ir. 446/1814. - A mohácsi tari-
fával együtt Közgy.ir. 492 /Mágocs/ szám alatt találha-
tó.
- /27/ BML Közgy.ir. 806/1833. sz.
- /28/ BML PAK VU. 113/1835.
- /29/ BML PAK VU. 12/1803; uo. Uriszéki ir. 22/1816. sz.
- /30/ BML VU. Uriszéki ir. 67/1828. sz.
- /31/ BML Közgy. ir. 2 386/1825. sz. A kilenc község vezetői ál-
tal aláírt, pecsétjével megerősített kérvény a vármegyé-
hez.
- /32/ BML PAK VU. 1825. aug. 5. Deutsch Móricz, uo. PAK VU. 278/
1839. Hofbauer Mátyás; uo. PAK VU. 278/1839. Grünhut Lu-
kács, uo. PAK VU. 336/1837. Löw József szerződése.
- /33/ Kapcsolatok szlavóniai, szivaci és bezdáni kereskedőkkel:
BML PAK VU. 6/1803; uo. Uriszéki ir. 3/1804; uo. Siklósi
Uradalom Uriszéki ir. 123/1831. - Kompánia - tagok a sertés-
kereskedelemtől: BML PAK VU. 1811. szn. /febr. 20/;
Hozzá tartozók védelmet keresnek az Uriszéknél: uo. PAK VU.
1804. szn. /márc. 22./ és uo. 4/1817; Bukott sertéskeres-
kedő javainak értékesítése uo. PAK VU. Árvaszéki számadá-
sok. Hídvég. 1827.szn.

Z. Géza Kiss

Gesichtspunkte zur Entfaltung spätfeudaler Verbindungen von Vajszló /Waislo/ und ihrer Umgebung, 1782-1848/. Die Jahrzehnte eines Bezirknotariates./

Ormánság /Ormanschag/ ist ein Gebiet an der Drau im Komitat Baranya /Branau/, und sein Zentrum ist heute noch die ehemalige, kleine Stadt, Vajszló.

Der Autor, als ein hervorragender Kenner dieses Gebietes vermittelt einen kurzen Überblick über deren historische und verkehrsgeographische Gegebenheiten. Danach analysiert er ausführlich anhand der gleichzeitigen Quellen des Notariates das Wirkungsbereich - ung Leben des feudales Verwaltungs - und Wirtschaftszentrums.

GAÁL ZSUZSANNA

A MEZŐVÁROSI TÁRSADALOM POLGÁROSODÁSA - TOLNA A 19. SZÁZAD
UTOLSÓ HARMADÁBAN

Az 1871-es községi közigazgatási törvény nyomán Tolna már csak címében és nem jogi státuszában őrzi tovább városi rangját: a jogalkotás az egykori mezővárost a nagyközségek közé sorolja. A jogi rendezés rangfosztó ítélezését a kortársak csak nehezen veszik tudomásul. 1871-et követően még hosszú ideig mezővárosként említik a települést, s csak fokozatosan hódít teret az iratokban a jogi helyzetet szabatosan tükröző megfogalmazás. A tolnaiak még az 1900-as években is fontosnak hiszik megjegyezni, nem közönséges, hanem mezővárosi címmel felruházott községként fordulnak kérésükkel a magas minisztériumhoz /1/.

Mint ezt példáink is igazolják az egykori közzgondolkodásban egy település város volta értéként jelent meg: a múltba tekintve vélhetőleg a hozzákapcsolódó kiváltságok okán saját kora vonatkozásában pedig azért, mert a fejlődést jelentő polgárosodás legérzékелhetőbb jele ekkor éppen a városiasodás volt. A polgárosodás és városiasodás koherenciája - s most már nem a köz-, hanem a tudományos gondolkodásról szólva - mindig is világos volt. E fogalmak tényleges tartalma, egymáshoz való viszonya azonban már nem esik ilyen egységes megítélés alá. A nyugati mintájú polgárosodást mércének tekintő felfogás - a mezővárosoktól a városi létet eltagadva - a magyarországi fejlődésben nem annak másságát, inkább csak korlátozottságát látja. Az alföldi mezővárosok vonatkozásában elsőként Erdei Ferend szakított ezzel a felfogással, kimutatva a települések polgárosodásban betöltött pozitív szerepét /2/.

S e szemléletmódtól már nem esik messze az a felfogás sem, amely a mezőgazdasági termelése által meghatározott vidéket

nem eleve az elmaradottság szinonimájaként, hanem az egész polgári átalakulás szerves részeként tekinti /3/. Abban az értelemben is, hogy engedi a vidéket a maga vidékiségében az új rendszerhez simulni, nem az önön határán messze túlmutató kezdeményező szerepet várva tőle, hanem az igazodás képességét értékelve. Az itt következőkben e szemléletmódot magaménak tudva, kísérlem meg az egykor volt mezőváros társadalmának polgári kori átalakulását nyomon kísérni. Részint területi korlátok, részint a kutatás lezáratlansága miatt nem teljességében, csupán egyes mozzanataiban követve a folyamatokat.

A 19. század második fele - nem előzmények nélkül való - nagy változásainak sorában meghatározó szerepe volt a demográfiai átalakulásnak. Az 1880-as évektől már demográfiai forradalomként leírható folyamat azonban az egyes településeket tekintve nem eredményezett minden esetben népességnövekedést. A megyében Szekszárd és Dunaföldvár példája is ezt igazolja /4/. S jóllehet a népességszám sem önmagában, sem pedig változásában nem minősít igazán, egy település új viszonyokhoz való igazodását mégiscsak jelzi. Tolna lakóinak száma a század második felében folyamatosan nő. Az első népszámlálás szerint Tolna polgári népessége 7309, a századfordulós adatok szerint 8076 /5/. A növekedés üteme a vizsgált időszakban az országos átlagtól eltérően változik: Tolna népessége éppen abban az évtizedben - 1869 és 1880 között - növekszik a legjobban, amikor Magyarország egészét tekintve "népességi katasztrófáról" szólnak a demográfusok /6/. A halálozási és születési adatokat vizsgálva kitetszik, hogy a növekedés természetes szaporodás, nem pedig bevándorlás következménye. Célirányos demográfiai kutatások világíthatnák meg az okokat, amelyek Tolna község demográfiai átalakulását az országostól némiképp eltérővé formálták. Témánk szempontjából sem lenne közömbös ezen okok vizsgálata, de ehelyütt mégis jelentősebbnek ítéljük meg a népességnövekedés pusztá tényét. Ez a népességnövekedés ugyanis részint a korszakunkat megelőző időszakban már meginduló kapitalista átalakulás következménye, részint maga is indikálója e folyamatok kiteljesedésének, abban az értelemben feltétlen, hogy hozzájárul a társadalmi szerkezetben bekövetkező változásokhoz. A szűk határral rendelkező Tolnán főleg úgy, hogy a mezőgazdaságon kívüli jövedelemszerzés ösztönöz.

A népesség foglalkoztatási megoszlásáról korszakunkban az első teljeskörű statisztikai adatfelvétel a századfordulón készült. E szerint Tolnán az agrárnépesség aránya lényegesen alacsonyabb a megyei és az országos átlagnál is /7/. Ez a sajátosság azonban nem csupán a megelőző 30 év fejlődésének az eredménye. Ezt látszanak igazolni a választási névjegyzékek adatai is /86. A jövedelmük alapján jegyzékbe vettek aránya már 1877-ben többszörösen meghaladja a megyei és országos átlagot, ami az iparban, kereskedelemben, közlekedésben foglalkoztattak magasabb arányát jelzi /9/. Persze a választási névjegyzékek nem fogják át a népesség egészét, hanem annak csupán az 1874:33 tc. által kiszabott cenzus fölött álló részét. Abban a reményben használjuk ezt a forrástípust, hogy ez legalább az önálló iparosként dolgozók körét több kevesebb pontos-

sággal visszatükrözi. Az adatok szerint a 90-es évek végéig az iparosok száma bár nem látványosan, mégis egyenletesen emelkedik, azt követően viszont a századelő válságától érintve jelentősen visszaesik. A 80-as, 90-es évek felülbuzdulása változásokat eredményez a kisipari réteg szakmák szerinti tagozódásában is. Az 1877-ben jegyzékbe vett 95 iparos közül 26 molnárként fizette be a jegyzékbe való kerüléshez szükséges adót, 20 évvel később a 108 iparos között már csak 9 molnárt találunk, igaz köztük a gőzmalom tulajdonos Szászy testvéreket is /10/. Az iparban foglalkoztatottak számát növeli az 1898-ban felépülő csaknem kizárólag nőket foglalkoztató tolnai seiyemfonoda is /11/.

Az iparosoktól eltérően alakul az adott időszakban a vászlasztói névjegyzékekben szereplő kereskedők száma. A 80-as 90-es évekbeli számbeli stagnálást a századelején kisebb arányú visszaesés követi, mint amit az iparosok körében tapasztalhattunk. E kereskedői vállalkozások stabilitását jelzi, hogy a 20 év különbséggel felvett jegyzékekben sok azonos nevet találunk /12/. A kereskedők meghatározó többsége zsidó. A nevek alapján arányuk 1877-ben bizonyosan nem alacsonyabb 66 %-nál. A változásokat jelzi, hogy míg 1836-ban a gyakorlatilag tisztán katolikus Tolnán mindössze 9 zsidót találunk, 1870-re számuk 289-re emelkedett /13/. A zsidók megtelepedése a polgári átalakulás része is következménye is, súlyuk a község életében számarányukat meghaladó mértékű. Az 1869-ben megválasztott 12 tagú városi elöljáróságban két zsidó is helyet kapott: Stern Móric kereskedő és Schelly Jakab bérlő /14/. A zsidóság korabeli megítéléséhez persze legalább annyira hozzátartozik a helybeli mészárosok tiltakozása is, akik a községbe beköltözni kívánó kontárokkal szemben fellépve nem mulasztják el - mintegy érvként - azok zsidó voltát felemlíteni /15/. S nem felejthetjük el a tolnai prépost, Pécsy József országos lapokban is helyet kapó indulatát, amivel az eladásra kerülő tolnai uradalmat a zsidó kézbe való jutástól félti /16/.

Az 1900-as népszámlálás foglalkoztatási adatai szerint Tolnán a közlekedésben dolgozók száma 331, az eltartottakkal együtt pedig majdnem ezer fő /17/. Az itt élő mintegy 8000 főnyi népességhez képest ez a szám rendkívül magas. Korábbi összevetésre alkalmas adatok hiányában azonban nem állapítható meg, hogy ez a magas érték egy számában apadó vagy éppen terebélyesedő foglalkozási réteget takar. E réteg számát, s részben helyzetét is két tényező határozta meg. Egyrészt a gőzhajózás uralkodóvá válása a víziközlekedésben, másrészt az a tény, hogy Tolna a vízszabályozási munkák eredményeként a megyeszékhelyhez hasonlóan az 1860-as években elveszti Dunáját. A köz gondját, s érdekét magáénak tudó Pécsy József a tolnaiak fukarságát hibáztatja, amiért azok Széchenyi 1842-es javaslatát - a Duna sarkantyúkkal való szabályozását - elvetve, maguk is beleegyezésüket adták a tolnai Duna-kanyar átvágásához /18/. Pécsy úgy véli, hogy a városi tanács e szűklátókörű döntésével a tolnaiakat fő kereseti forrásuktól fosztotta meg. Kétségtelen, hogy Tolna korábbi fejlődésében fontos szerepet töltött be

a Duna. Nemcsak azért, mert a népesség egy része vízhez kapcsolódó foglalkozást űzött, - halászat, hajóvontatás -, hanem azért is, mert a település éppen fekvésének köszönhetően nem elhanyagolható kereskedelmi, forgalmi funkciót töltött be.

A Duna elvesztése nyilván ezeket a funkciókat sem hagyta érintetlenül, s kedvezőtlenebb hatásokat váltott ki e téren, mint magában a foglalkozási struktúrában. A tolnai hajósok a Duna elvesztése után is vízreszállnak. Sokuk számára az így szerzett jövedelem a megélhetés egyetlen forrása, tekintve, hogy a községben csupán egy kis házat és párszáz négyszögöl földet birtokolnak, mások közülük viszont 10-20. kat hold nagyságú birtokot is magukénak tudhatnak /19/.

A hajósokon kívül még egy sajátos foglalkozási réteget találunk Tolnában: a kőművesekét. Számuk a megye valamennyi települése közül itt a legmagasabb. Esetükben is kétlaki népességről van szó, hiszen többnyire a községen kívül vállalnak munkát. A megyében egyébként még egy község van ahol a kőművesek aránya az összlakossághoz képest nagyon magas, - még a tolnainál is magasabb: Szakadát. Bizonyára nem véletlen, hogy ezt a községet is zömében német ajkúak lakják /20/.

Tolna polgárosodásának jelentős tényezője, hogy egy alapvetően mezőgazdasági termelése által meghatározott megye településeként számában, súlyában egyaránt jelentős - iparos, kereskedő réteget tudhat magáénak. Ez a sajátosság sok tekintetben a korábbi időszakok fejlődésének eredménye, korszakunkban e rétegek további megerősödése zajlik.

A település számában legjelentősebb csoportja az agrárnépesség. E népesség helyzetét tekintve elsősorban a birtokviszonyok a meghatározók. Az úrbéri perek során a 9429 kat holdnyi területből 4224 kat. hold kerül paraszti tulajdonba, a fennmaradó több mint 5000 kat. hold a tolnai uradalomhoz tartozik /21/. Részint a községi anyagban, részint a Szekszárdi Földmérési Igazgatóság iratai között fennmaradt birtokív összesítők lehetővé teszik a birtokkal rendelkezők három időmet-szetben való vizsgálatát /22/. A korábban már részletezett demográfiai változásokkal egybehangzóan a vizsgált időszakban - a népességnövekedést is meghaladó ütemben - nő a birtokkal rendelkezők száma. S minthogy ez a népesség 1873-1903 között ugyanazon a 4200 kat. holdnyi területen osztozott, szükségszerűen kapcsolódott e növekedéshez a birtokelaprózódás. A kérdés persze az, hogy miként érintette az egyes birtokos rétegeket ez a folyamat. Nem meglepő, s nem is helyi sajátosság, hogy leginkább a legalacsonyabb birtokkategóriába tartozókat sújtotta. A 0-5 kat. holdig terjedő birtokok száma nő a legnagyobb mértékben. A növekedés 30 év alatt másfélszeres /23/. A magasabb birtokkategóriák változásai egyértelműen jelzik, hogy e gyarapodást elsősorban a már eredetileg is e kategóriában lévő birtokok további osztódása adja. A fennmaradt, nem nagy számú végrendelet is azt mutatja, hogy a népesség e körében semmiféle törekvés nem volt a birtok összetartására, a testvérek többnyire egyenlő arányban öröklik a szülők után fennmaradó csekély ingatlant /24/. Az egyes időmet-szetekben felvett adatokból a birtok elaprózódási folyamat ütemére is lehet

következtetni. A folyamat az első évtizedben csak lassan halad előre, s legkorábban a 80-as évek második felében gyorsul fel. A 90-es évekből származó adatok hiányában azonban pontosabb meghatározás nem lehetséges. A birtokok száma tekintetében valamennyi birtokkategória közül a 10-25 kat. holdig terjedő mutatja a legnagyobb állandóságot. Ez az elsősorban családi munkaerőt alkalmazó, árutermelő paraszti gazdaságok életképességét jelzi, még akkor is, ha a számok állandósága mögött esetleg egymás hatását kioltó változások is állhatnak. Hasonló megállapításokat tehetünk a 25-50 kat. hold közötti gazdaságokra is, bár itt a számok valamivel nagyobb mozgást mutatnak.

Az 50 kat. hold feletti birtoknagyság hosszú ideig teljesen hiányzik Tolnán. S ugyan 1903-ban Teczlinger Lajos már mintegy 200 kat. holdat tudhat magáénak /25/, az igazi változás csak 1906-ban a tolnai uradalom eladásakor következik be /26/.

Összegezve az agrárnépességről elmondottakat kiemelendő, hogy létrejön egy jórészt csak családi munkaerővel dolgozó, valamint egy bérmunkát is alkalmazó árutermelő paraszti réteg, amely a századfordulóig megőrzi súlyát. A törpebirtokosok aránya viszont a népességen belül gyorsuló ütemben nő. Közülük sokan a mezőgazdaságon kívül jutnak jövedelemhez, néhányan külföldön - mindenekelőtt Németországban - vállalnak munkát. Nem kivándorlóként, hanem ideiglenes munkavállalóként /28/.

Tolna község valamennyi rétegét, azok mentalitását, termelési kultúráját lényegesen befolyásolta a német nemzetiség 18. században itt létrejött túlsúlya. Az egyes foglalkozási csoportjai, s Duna menti fekvése okán amúgyis külső kapcsolatokra nyitott községben a polgári korban az asszimiláció felgyorsul.

Az elmondottak azt igazolják, hogy Tolna társadalmának átalakulása a 19. sz. utolsó harmadában nem hozott látványos szerkezeti változást. A bekövetkező elmozdulások az új renchez való igazodás népességet is megtartani tudó, kíméletesebb útját jelzik. Előbb a Duna elvesztése, majd a fő vasúti vonalak Tolnát elkerülő kiépülése bizonyossá tették, hogy a község a korábban magáénak tudott forgalmi, kereskedelmi szerepet nem őrizheti meg. A település ennek ellenére sem vált a kapitalista átalakulás vesztesévé: a létrejött és megerősödő kisárutermelői rétegei révén a maga módján járult hozzá a polgári átalakuláshoz.

Jegyzetek

- /1/ Tolna Megyei Levéltár /TML/ képviselő tesületi jegyzőkönyv /k.t.jkv./ 1907. júl. 7.
- /2/ Idézi: Bácskai-Nagy, 1984.20.
- /3/ E szemlélet tükröződik Tóth Zoltán Szekszárd monográfiájában, valamint Szekszárd társadalma a századfordulón c. munkájában.
- /4/ A Magyar Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása /MKO. 1900. népsz./ I. köt. 516.
- /5/ U.o.
- /6/ Magyarország Története, 6/2 1120.

- /7/ MKO. 1900. népsz. II. köt. 254. Országosan az agrárnépesség aránya 66,5 %, a megyében közel 71 %. Tolnán ezzel szemben az iparban és mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya közel azonos.
- /8/ TML. választói névjegyzékek szekszárdi kerület /vnj/
- /9/ Tolnán a jövedelmük alapján jegyzékbe vettek aránya 38,32 % TML.vnj. A megyei átlag 10,5 %, az országos 12,5 %. Gaál, 1984. 204.
- /10/ TML.vnj. 1877. 1898.
- /11/ T. Mérey, 1974. 285.286.
- /12/ TML.vnj. 1877.1898.
- /13/ A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900, III. köt. 122.
- /14/ TML. Városi Tanács jkv. 1869. jan. 9.
- /15/ TML. V.T. jkv. 1868. nov. 24.
- /16/ Pécsy, 1896. 59.
- /17/ MKO. 1900. népsz. II. köt. 254.
- /18/ Pécsy, 1896. 37.
- /19/ TML.k.t. jkv. 1902. dec. 14.
- /20/ Glósz-Kápolnás, 1988. 433.
- /21/ TML. Tolna község Levéltára, 481. dob. birtokívösszesítők 1873. TKL.bir.össz.
- /22/ TML. Földmérési Igazgatóság, 1883. 1903. birtokívösszesítők, 419. dob.
- /23/ TML. TKL. 481. dob. Földm. Ig. 419. dob. Birtoknagys.

kat. hold	1873	1883	1903
0-5	1019	1186	1593
5-10	149	133	115
10-15	69	76	68
25-50	10	12	7

- /24/ TML. Végrendeletek, Tolna, 1850-1915.
- /25/ TML. Földm. Ig. 481. dob. bir. össz. 1903.
- /26/ TML. Földm. Ig. 421. dob.
- /27/ TML. Gazdasági Egyesület iratai, 10. dob. 220/902.

Felhasznált irodalom

- /1/ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, I-II. köt. Bp. 1902. 1904.
- /2/ A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900, III. köt. KSH. Bp. 1974.
- /3/ Bácskai Vera - Nagy Lajos, Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Bp. 1984.
- /4/ Gaál Zsuzsanna, Országgyűlési képviselőválasztások Tolna megyében 1875-1905, Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd, 1984.
- /5/ Glósz József - Kápolnás Mária, Szakadát község története, 1723-1949, Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd, 1988.
- /6/ Magyarország Története, 6/2 szerk: Kovács Endre, Bp. 1979.
- /7/ Pécsy József, Emléklapok Tolna mezőváros múltjából és jelenéből, Bp. 1896.

- /8/ T. Mérey Klára, A gyáripár Tolna megyében a két világháború között, Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd 1974.
- /9/ Tóth Zoltán, Szekszárd társadalma a századfordulón, Bp. 1989.

Zsuzsanna Gaál

Die Gesellschaft der Gemeinde Tolna im letzten Drittel des 19-en Jahrhunderts

Die Umwandlung der Gesellschaft in Tolna im letzten Drittel des 19-en Jahrhunderts brachte keinen sehenswerten Strukturwechsel. Die stattgefundenen Veränderungen deuten einen glimpflicheren Weg der Anpassung zum kapitalistischen System an, der auch fähig war die Population zu bewahren. Der Verlust der Donau als Verkehrsstrasse, der der Gemeinde ausweichende Ausbau der Hauptbahnlinien verursachten, dass die früheren Handels- und Verkehrspositionen nicht mehr zu behalten waren. Die Gemeinde Tolna wurde trotzdem kein Opfer der kapitalistischen Verwandlung: Durch die sich entfaltende Schicht der Kleinproduzenten trug sie auf ihre Weise zur bürgerlichen Umgestaltung bei.

T. MÉREY KLÁRA

A TELEPÜLÉSEK TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁVAL KAPCSOLATOS PROBLÉMÁK (KÜLÖNÖS TEKINTETTEL DÉL-DUNÁNTÚLRA)

Egy településtörténeti konferencián, amikor számos probléma kerül szőnyegre, - a legfontosabb célok egyike, hogy az előadók, korreferálók további munkára kapjanak indíttatást, az addigi munkájukat lemérve a jövő munkálatainak örüljenek.

Ezzel a korreferátummal, amelynek megtartására vállalkoztam, saját, olykor keserves tapasztalataimnak átadásával szeretném elősegíteni azoknak a kollegáknak a munkálkodását, akik helytörténettel, településtörténettel vagy éppen egy-egy település életének kiemelt szakaszával, netán a gazdaságtörténet egy-egy kiemelt ágával szeretnének foglalkozni. De senki se várjon tőlem kész "receptet", sémát vagy éppen kioktatást, mert addig még nem jutottam el hosszú pályám során, hogy erre vállalkozhatnék, csupán a magam munkájából leszűrt néhány tapasztalatot szeretném a tisztelt hallgatóság elé tárni, Önökre bízva még a tanulságok levonását is.

Kezdem magával a településsel. A jelenben élő embert már az is megzavarhatja, hogy mit is értünk egy-egy településen. Legutóbb egy mai kisvárosok múltját kutató csoport munkájában vettem részt, amely földrajzi indíttatású volt, vagyis a jelenből kívánt visszanyúlni a múltba. Amikor összeállítottam a feldolgozásra kerülő dunántúli kisvárosok listáját (a mai lakosság szám volt besorolásuk alapja), akkor azonnal kiderült, hogy a kijelölt 39 település közül csak 10 volt olyan -tehát az egésznek egynegyede -, amelybe fennállásuk óta nem olvadt vagy nem olvasztottak be más, önálló települést vagy településeket. (Ezek: Budaörs, Csorna, Dorog, Kőszeg, Mohács, Mór, Kőszeg, Oroszlány, Sümeg, Százhalombatta és Tapolca). Mindez hivatalos adatokon nyugvó megállapítás és erősen kétséges, hogy a helytörténeti részletesebb vizsgálatok nem tárhatnak-e fel ezek határában is népes, olykor már önálló településnek is beillő "külterületi lakott helyet vagy helyeket", amelyek utóbb a törzstelepülésbe olvadtak. De az utóbbiak egyébként is a település határában lévén nem tekinthetők attól önállóan fejlődöttnek. Más azonban a helyzet a mai kisvárosok külön, önállóan fejlődött "alkatrészeivel". Boglárlelle pl. két egészen más típusú önálló település összeolvadása révén vált kisvárossá,

amint ezt neve is jelzi. Hiszen Balatonboglárból és Balatonlelléből lett Boglárlelle. Marcali három régi falut és egy hajdani pusztát "nyelt el". Komárom viszont elvesztette a nagyobbik és városi felét a trianoni béke következtében, és lényegében egy elővárosból fejlődött a mai kisvárossá. Bonyhád 1928-tól három alkalommal nőtt meg összesen négy, addig külön fejlődött önálló településsel. Tamásit a hozzá tartozó uradalmi puszták növelték várossá. Lehetne még sorolni a példák tömegét.

Itt áll tehát előttünk a probléma: ha a települések történetét akarjuk megírni, vajon melyik utat kell követnünk? A történettudomány szokásos útját-e, amikor elkezdjük ismertetni a "törzstelepülés" életét a múltban, a határában talált őskori leletekből máig, avagy induljunk ki a mai határokból és már eleve ismertessük a törzstelepülés "holdudvarát" is. De ki biztosítja a történést arról, hogy ez a "holdudvar" nem terebélyesedik-e tovább, nem nyeli-e el a megnövekedett, de az ősi nevet megőrzött település további szomszédait is?

Meg kell vallanom, hogy hosszú munkásságom során én mindkét módszert követtem. Kiindultam kistelepülésből és végigkövettem a fejlődés menetét utólag kapcsolva a történetbe a "bővítmenyeket" (Barcs esetében). De dolgoztam úgy is, hogy külön vizsgáltam meg a törzstelepülésekhez a későbbiek során kapcsolt falvakat és pusztákat, végigkísérve történetüket azon az úton, amely végülis összekapcsolalásukat előbb vagy utóbb a törzstelepüléssel lehetővé tette. Éppen az előző konferencián egy ilyen településtörténetről (Boglárlelle) készítettem rövid beszámolót, amely után az egyik ott élő hozzászóló mutatott rá arra, hogy a "két alkatrész" még mindig önálló életet él, amely nem nélkülözi az egymással való vetélkedést, az ellentét egyes elemeit sem. A történelem számai mélyre nyúlnak és néha még akkor is hatnak, ha a település hajdan volt lakói helyett már teljesen más családok és egyének alkotják a település közösségét, lakosságát.

A másik probléma, amelyről szólnom kell, az előbbihez szorosán kapcsolódik. A településkutatás egyik igen fontos forrása a statisztika. A népességszám pontos bemutatása érdekében az 1970-es évek végén a Központi Statisztikai Hivatal áttekintette a népességszám településenkénti alakulását 1828 és 1900 között. Egy Pécsi Akadémiai Bizottsághoz beküldött pályamunka szerzői ezt a munkát nem ismervén, saját maguk végeztek anyakönyvi alaputatásokat. Ezek eredményeit egybevetve a Statisztikai Hivatal által rögzített adatokkal a kérdéses települések esetében jelentős eltérés volt megfigyelhető a népességszám adatai között. Ennek okát azonnal megtaláljuk, ha a Statisztikai Hivatal felmérésének módját a bevezető sorokból megismerjük, mert hiszen a kiindulási pont 1970-es években lévő községhatár volt. Vagyis az összevont települések adatai összevontan szerepelnek, a felmérés időpontjában lévő település adatait összegezték a múltban. S ha utána újabb összevonás következett, akkor ezeket az adatokat ismét át kellett, kell hangolni, ki kell egészíteni. - Az élesszemű forráskritikát kell beépítenünk tehát a településtörténeti kutatások meneté-

be, különösen akkor, ha félfeldolgozásokat, munkánkat megköny-nyító a források és feldolgozások közé ékelődő feltárásokat, munkákat használunk fel.

Hasonló problémáink adódhatnak akkor, ha a gazdaságtörté-
net egy-egy ágának nyomait kutatjuk, és azokkal kapcsolatosan
a területen megjelenő konkrét üzemeknek az időkoordinátái köz-
ti helyzetét vizsgáljuk, elemezzük. Amikor Dél-Dunántúl ipará-
nak kapitalizmus kori helyzetéről készült áttekintésemet befe-
jeztem, külön összefoglaltam az iparban dolgozók statisztikai
adataiból kibontható történeti problémákat. A kérdéskör megis-
meréséhez egy város (Pécs), egy megye (Tolna megye), egy na-
gyobb régió: Dél-Dunántúl, majd Dunántúl és egész Magyarország
hasonló statisztikai adatait vizsgáltam meg különböző időmet-
szetekben 1900-tól 1930-ig. A számok kritikus egybevetése és
elemzése nemcsak azt tette lehetővé, hogy az iparban dolgozók
számbeli eltéréseiből az ipar korszakankénti eltérő arculatát
megrajzolhassuk, - amit az idénymunkák szerepének, jelentősé-
gének változása, az iparral mellékesen foglalkozók számának
eltérése mögött húzódó háttér bemutatása segített elő - hanem
pl. az ipari és a vállalati segédszemélyzet száma közt megmu-
tató eltérés még a munkanélküliség változó arányainak fel-
vázolására is lehetőséget adott /1/.

Ebből következően még az elkendőzött, sőt helyenként csonka
forrásokból is elő lehet bányászni az igazság aranykincseit,
ha elég türelemmel és kritikával szemléljük és dolgozzuk fel
azokat.

Ehhez a nehéz munkához kívánok - előadásom végén - mindany-
nyiuknak fáradhatatlan munkát és sikert.

Jegyzet

/1/ Történelmi szemle. 1983. 3-4. sz. 416-435. old.

Klara Mérey

Probleme im Zusammenhang mit der Forschung der Geschichte von Siedlungen

Eines der Probleme, die im Zusammenhang mit der Forschung
einiger Siedlungen auftauchen, ist die zeitbedingte Veränderung
der Siedlungsgrenzen: Benachbarte Siedlungen schmelzen zusam-
men, die ursprüngliche Gemeinde oder Stadt schließt in sich
benachbarte Regionen auf.

Es bereitet also ein Problem, ob man im Laufe der Beschreibung
der Geschichte einer Siedlung die ehemalige Region in Ansicht
nehmen sollte, oder ob die Vergangenheit der gesamten gegen-
wärtigen Region untersucht werden soll. Verfasser hält beide
Untersuchungsmethoden für gerecht, macht aber darauf aufmerk-
sam, daß sich diejenigen Werke in Ungarn, die statistische
Daten bearbeiten, auf die Zustände der Siedlungen beziehen,

wie sie in einem gewissen Zeitpunkt /im allgemeinen im Jahre 1970/ befindlich waren.

Zur Untersuchung der Geschichte von Siedlungen ist - ihrer Meinung nach - eine recht vielseitige, kritische Untersuchung der in Zeit und Raum eingeordneten Siedlungen wichtig, Ihre Feststellungen illustriert sie mit Beispielen.

LÁSZLÓ PÉTER

**A FŐBB TELEPÜLÉSFÁKTOROK SZERKEZETVÁLTOZÁSAI A VÁROSSÁ FEJLŐDŐ
BONYHÁDON ÉS VONZÁSKÖRZETÉBEN**

Valamely település várossá fejlődése - akár a távoli múltban, akár a jelenben következik be - mindenképpen igen figyelemreméltó jelenség. A folyamat feldolgozása, ill. megfigyelése során számos olyan összefüggés, ismeret birtokába juthatunk, amely különben rejtve maradt volna. Mert a várossá fejlődő település magába sűríti mindazt az ellentmondást, amely létrejötté időszakában az adott társadalmat jellemezte. Legújabbkori történelmünk várossá fejlődő települései is terített asztalt kínálnak a legkülönfélébb társadalomtudományok művelőinek. Így igaz ez az általam vizsgált Tolna megyei települések esetében is. Mégis szükségesnek tartom a következő megjegyzést: az elmúlt évtizedekben lezajlott változások az urbanisztika hagyományos eszközeivel nehezen ragadhatók meg. Hiányoznak a folyamatból a fejlődés klasszikusnak számító, tradicionális elemei. Nem alakulhattak ki olyan munkahelyi, lakóhelyi, kulturális kohéziók, amelyek elégséges információt szolgáltatnak volna bizonyos jelenségek és összefüggések megragadásához. E dilemmát nemcsak az eltelt idő rövidsége, a kellő rálátás hiánya okozza. Sokkal inkább az a körülmény, hogy a magyar településrendszert az elmúlt évtizedekben időről-időre nagyon durva, külső behatások érték, amelyek a már elkezdődött, tradícióvá szerveződő jelenségeket szétzilálták. Ilyen beavatkozásnak tekintem Bonyhád esetében a település mintegy ezer főt számláló zsidó népességének kiirtását, vagy a második világháborút követő népességmozgást, a ki- és betelepítéseket. De ide kell sorolnom a népi demokratikus átalakulást félbeszakító proletárdiktatúrát, a tulajdonviszonyokba beállt radikális változásokat. Támadások sorozata érte a vonzaskörzet történelmileg kialakult településhálózatát. A közigazgatás többszöri átszervezése, a körzetesítések, bizonyos településcsoportok elsorvasztására tett kísérletek, az erőltetett, koncentrált iparfejlesztés ma még javarészt fel sem derített következményekkel járt. Tovább nehezíti a lezajlott folyamat megértését az a körülmény, hogy mind az elsorvasztásra ítélt, mind a fejlesztésre kijelölt településeken megszűnt, ill. formálissá vált az önkormányzati autonómia. Így a szerves társadalmi-gazdasági tör-

vényszerűségek kibomlása helyett jelentős szerepet kaptak a szubjektív elemek, az összefonódásra épülő, felülről vezérelt elosztási elvek, nehezen nyomon követhető koncepciók.

Az átrendeződési folyamat egészét szemelőtt tartó társadalomkutató akkor jár el helyesen, ha az általam zavaró tényezőként felsorolt jelenségeket tényként kezeli. Tehát azt vizsgálja, hogy történelmileg adott feltételek között milyen irányba mozdult el a településrendszer egésze, vagy egy adott településfaktor szerkezete.

A Bonyhádon és vonzáskörzetében lezajlott folyamat összegűjtött tényanyaga egyre vaskosabb kötetet tesz ki. A kutatást a főbb településfaktorok figyelembevételével folytattam, s a feldolgozásnál sem tértem el ettől az elvtől. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a települések - mint az emberi tevékenység színterei - rendelkeznek olyan elemekkel, amelyek a folyamat közben teljesen átalakulhatnak, megszűnhetnek, kicserélődhetnek, de valamilyen formában mindig újraszerveződhetnek, mert nélkülük nincs település. Ilyen településfaktorként kezeltem a népességet, a munkahelyet, a lakóhelyet, az intézményrendszert, stb., amelyek meghatározott funkciót viselnek és egymást kölcsönösen feltételezik.

Erre a sarkított, bizonyos szempontból leegyszerűsített megközelítési módra azért volt szükségem, hogy bizonyos jelenségeket modellezni, illetve ábrázolni tudjak. A várossá fejlődő településen ugyanis nem elég a változások felderítése és nyomon követése, mert a változásoknak meghatározott dinamikája is van. Felgyorsuló, lelassuló, sőt az ellenkező irányba forduló jelenségekkel is találkoztam.

A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a különböző településfaktorok nem egyforma súllyal esnek latba a település várossá fejlődésének folyamatában. A népességet, annak felhalmozódó feszültségeit mindenképpen kívánatos megkülönböztetett módon számontartanunk. A többi településfaktor körül azonban - mint városképző erő - egyik sem rendelkezik kizárólagos szereppel. Csak arról lehet szó, hogy a fejlődés adott periódusában valamelyik faktor hosszabb-rövidebb időre átveszi a vezérlő funkciót, s ezáltal a többi elem fejlődését is meghatározza. Lukács György ezt a társadalmi kölcsönhatásokra épülő jelenséget nevezi "túlnyomásos mozzanatként" /1/.

Bonyhád - és számos más magyar település-várossá fejlődésében az ipar játszotta a meghatározó szerepet. Az elmúlt évtizedek társadalompolitikai törekvéseinek jól kivehető vonulataként a nemzeti erőforrások zöme az iparfejlesztésre összpontosult. Tehát azok a települések indultak gyors fejlődésnek, amelyek vagy új ipari bázishoz jutottak, vagy fejleszthető iparral rendelkeztek. Az egyes településeken belül tehát az ipari munkahelyek száma, a településrendszer egészében pedig az ipari bázisok kaptak hangsúlyt. Egyébként a település valamennyi faktora betöltheti a vezérlő funkciót. Ilyen alapon beszélhetünk "iskolavárosról", "atomvárosról". Szekszárd esetében kimutatható a centralizált intézményhálózat szerepe a település legújabbkori fejlődésében. Ma már a nagyüzemi mezőgazdaság is segítheti a városi jellegű fejlődést /Bábolna/.

Nem új jelenség a települések földrajzi helyzetéből adódó előnyök települést fejlesztő hatása sem. Ma különösen az üdülőkörzetek esetében figyelhető meg ez a kedvező hatás.

Bonyhád várossá fejlődésében - mint arról már szó esett - a hatvanas évek elejétől felgyorsuló iparfejlesztésnek volt döntő szerepe, de a régi városmag még másfajta emberi tevékenység, társadalmi-gazdasági struktúra és életmód nyomait őrzi. A múlt század végén kialakult városmagot a zsidó kereskedők három szintes házai uralják. A lakóhely-munkahely-életmód klasszikus egységét őrzik ezek az épületek. A földszinten az üzlet, fölötte a lakás, az épület alatt a raktározási céllal épült hatalmas pincerendszer.

Hasonló funkcionális rend fedezhető fel a közalkalmazotti rétegek és a parasztság által kialakított lakókörzetekben is. Az erőltetett ütemben várossá fejlődő település új lakónegyedéinél szinte teljesen hiányzik ez a funkcionális egység. A lakótelep csak egyetlen funkció - a lakás - szempontjait elégíti ki többé-kevésbé elfogadható módon.

A következőkben dolgozatom néhány szemelvényét közlöm, amely a népesség körében lezajlott változásokkal foglalkozik.

A 19. század végétől Bonyhád környékén egyre érezhetőbbé váltak a népességet szorongató válságtünetek. Az intenzív állattartásra és az ipari növények termelésére, szőlőművelésre átállt parasztság sem segíthetett azon a körülményen, hogy szűkösen állt rendelkezésre a földművelésre alkalmas terület. A birtok egyre aprózódott, az erdőket, meredek domboldalakat is kiirtották. A kibontakozó ipari fejlődés sem tudta felszívni a nincstelenné vált embereket. Itt is megjelent az egyke, amely jelenség az ország más vidékeihez hasonlóan a parasztcsaládok önpusztító védekezése volt az elszegényedés ellen. Ijesztő méreteket öltött a kivándorlás a tengeren túlra. A népességet szorongató válságtünetek a két háború között is állandósultak. 1930-ban a lakosság 20,2 %-a volt 15 éven aluli, amikor az országos átlag 27,5 %.

A második világháborút követő népességcsere a terület demográfiai jellemzőit teljesen megváltoztatta. Csak egy jellemző adat: a kitelepített mintegy huszezer német anyanyelvű helyére számszerint ugyanannyi telepés került. Csakhogy az előbbi 4500, az utóbbi 3500 családot alkotott. A betelepülő székely családokban sok volt a gyermek és a fiatal. E kedvező körülmény évtizedekre éreztette hatását. Bonyhád és vonzáskörzete teljesen elütött közvetlen környezetétől. Volt olyan esztendő /1969/, amikor a megye össz népességének 15 %-át kitevő bonyhádi járás adta a megye természetes szaporodásának a felét /2/.

A kedvező demográfiai jellemzők eltakarták azokat a következményeket, amelyeket a megye más területein tapasztaltak. Miközben ugyanis az ötvenes évtizedben több mint nyolcezer fővel csökkent a megye népessége, Bonyhád körzetében 2439 fő természetes szaporodást regisztráltak. Mindezt úgy, hogy ebből a körzetből nem kevesebb, hanem több ember vándorolt el, mint a megye többi részéből. A nagyarányú elvándorlás abban leli magyarázatát, hogy a jutatót földhöz kevésbé ragaszkodott a

telepes népesség, mint az érintetlenül hagyott, magyarlakta falvak lakói. A kisparaszti gazdálkodás válsága a jelenség szintjén abban mutatkozott meg, hogy ugrásszerűen megnőtt a földről lemondó telepések száma. 1949. július-december között pl. Bonyhád körzetében 23 településen 156 gazdálkodó adta vissza a neki juttatott közel ezer kh földet. A folyamat az elkövetkező években felgyorsult. A lemondás okai között leggyakrabban az igaerő hiánya, az elköltözés, az ipari munkavállalás, a föld rossz minősége, a magas törlesztési részlet szerepelt. De találkozunk olyan indokkal is, hogy "nem akarok kulák lenni" /3/.

Az illetékes állami és pártszervek felfigyeltek a jelenségre, azt nemkívánatosnak minősítették. A gazdasági okokra visszavezethető folyamatot azonban agitációval és népneveléssel akarták orvosolni, természetesen eredménytelenül. A földjükről már korábban elváltak németek a közhivatalok és az ipari munkahelyek felé orientálódtak. Számosan közülük eleve a környező kőszénbányákban kerestek munkát, hogy a kitelepítést elkerüljék. Az ötvenes években gyors fejlődésnek induló szénbányászat a lakosság valamennyi rétegére vonzóerőt gyakorolt.

A parasztek leadott földjei az állami tartalékterületet növelték, vagy falvakat körbeölelő állami - és erdőgazdaságok részévé váltak. Bár ellentmondásosan, de megindult a parasztság termelőségsvetkezetekbe tömörítése is.

A felbomló kisparaszti gazdálkodás és életmód szétesésének mozzanatai javarészt még feltáratlanok. Annyi azonban így is nyilvánvalónak látszik, hogy ennek a feszültségektől terhes hagyatéknak meghatározó szerep jutott Bonyhád várossá fejlődésében, az állapotváltozások felgyorsulásában.

A terület népessége tömegesen fogalmazta újra céljait. Döntésében kifejezésre jutottatta, hogy az ötvenes években nemcsak a kisparaszti, hanem a szövetségi gazdálkodás is devalválódott. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy társadalmilag felértékelődtek az ipari és más, nem mezőgazdasági jellegű munkahelyek. A hatvanas évek elején tömegessé váló tsz szervezést a terület népessége úgy fogta fel, mint a földtől és a paraszti életmódtól történő megszabadulás legegyszerűbb módját. Az ipari munkahelyeken egyik napról a másikra tömeges túlkínálat jelentkezett, míg korábban ugyanezek az üzemek munkaerő gondokkal küszködtek. A tsz szervezés nyitotta meg azokat a zsilipeket, amelyek a Bonyhád környéki népesség tömeges mobilizálódását eredményezték.

Ha a területen 1960-1980 között lezajlott mobilizációs folyamatot csupán a népszámlási adatokra támaszkodva vizsgáljuk, akkor érzéki csalódás áldozatai lehetünk. 1960-1980 között Bonyhád népessége ugyanis 3584 fővel nőtt, ugyanezen időben a vonzáskörzeté 3583 fővel csökkent. Úgy tűnhet, hogy az egész régióra jellemző elvándorlás ezt a területet azért nem érintette, mert Bonyhád "felszívta" a mobilizálódó népességet. Valójában ennél sokkal bonyolultabb jelenségről van szó. Amíg Tolna megyében - 4,6 %-os volt a vándorlási különbözet, addig itt Bonyháddal együtt - 10,0 %, Bonyhád nélkül

- 16,8 % a veszteség. Vagyis 4580 fővel több ember hagyta el a területet, mint amennyi érkezett. Ismét az történt tehát, amiről a korábbiakban már szó esett. Bonyhád környékének kedvező demográfiai adottságai eltűntették a kedvezőtlen tendenciákat /4/.

Mivel a munkaképes korosztály elvándorlása volt tömeges, azt gondolhatnánk, hogy lecsökkent a keresők száma. Ezzel szemben az történt, hogy amíg 1949-ben az összlakosság 43,9 %-a volt kereső, addig 1980-ban ez a szám már 64,3 % /5/.

Különösen a nők fokozott munkavállalása gyorsította a keresők számának növekedését. 1949-ben a keresők 29,6 %-a nő, 1980-ban pedig a 49,9 %-a /6/. Ez az átrétegződési folyamat azt eredményezte, hogy radikálisan átalakult az egyes népgazdasági ágakban foglalkoztatottak egymáshoz viszonyított aránya. A hetvenes évek végére a vonzáskörzet aprófalvas településeinek és magának Bonyhádnak a foglalkoztatási struktúrájában alig volt különbség. Kialakult tehát a faluban lakó, de kenyerét a városban kereső, naponta ingázók többezres száma. Borai Ákos /7/ 1958-ban végzett kutatásai szerint a Bonyhád iparában foglalkoztatott 1527 dolgozóból mindössze 240-et talált bejárónak, addig 1978-ban ez a szám 3500 főre tehető. Ezen felül a vonzáskörzet falvaiból további 3600 fő ingázik a megye és a közeli Mecsek ipartelepei felé /8/.

A lakóhely és a munkahely szétválása nagy társadalmi feszültségek forrásává vált. Megnőtt az érdeklődés Bonyhád, mint lakóhely iránt. A lakóhely struktúrájában bekövetkezett változások azonban már egy másik fejezet lapjaira kívánkoznak.

Jegyzetek

- /1/ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I. Magvető K. 1976/270. o.
- /2/ KSH Tolna megyei Statisztikai Évkönyv. 1960.
- /3/ MSZMP Tolna m. Archívuma 32/2/270.
- /4/ KSH népszámlásai statisztikák.
- /5/ U.o.
- /6/ U.o.
- /7/ Borai Ákos: A bonyhádi járás ipara Iparföldrajzi tanulmány, Pécs, 1960.
- /8/ László Péter: A városkörnyéki településrendszer kialakulása. Mobilitásvizsgálatok a vonzáskörzet falvaiban. Kézirat.

VUICS TIBOR

ÚJ KÖZSÉGEK ÉS A VÁROS KAPCSOLATA BARANYA MEGYÉBEN

1, Általános megközelítés

Hazánk legújabbkori településhálózatában az utóbbi 40 év során a hivatalos "településfejlesztési" koncepciók következtében meghatározó volt az urbanizáció erőltetése; ezzel párhuzamosan ment végbe egyrészt adminisztratív úton (pl. körzetesítés) az aprófalvak és kisközségek elsorvasztása. Másrészt az adminisztratív "buldózerpolitika" a továbbiakban közvetve is az elsorvasztás irányába hatottak. Így a népességszám folyamatos, időnként és helyenként drasztikus csökkentése mellett irreverzibilis minőségi leépülés következett be: e községek népessége elöregedett, az iskolai végzettség szerinti népességösszetétel egyre rosszabb képet mutatott, felerősödtek a kedvezőtlen etnikai mozgások, az infrastruktúrális ellátottság pedig mélyen az országos átlagszint alá csökkent, még keleteurópai színvonalú életvitelre is alkalmatlanná vált.

A megyék között életkörülményekben is jelentősek a szóródások, de még az egyes megyeken belül is jelentős színvonal-különbségek jelentkezhetnek. Baranya megye településhálózatának gondjai is meglehetősen sajátosak és a demográfiai-gazdasági tendenciákkal együtt megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. A település- és népességfejlődés speciális hátteréhez tartozik többek között, hogy Baranya megye falusi népességének 2/3-a él törpe- és aprófalvakban (499 fő és ennél kevesebb lakos), ami a megyék között a legmagasabb arány (Vas megye 58,2 %, Zala megye 56,8 %). A megye falvainak 1/5-e elmaradott vagy halmozottan hátrányos helyzetű térségben fekszik (65 település); földrajzi fekvésük alapján e községek nagy része a Drávamentén (Ormánság) vagy Baranya nyugat-északnyugati peremterületein (pl. Zselic) található. Közülük 4 községben a cigány népesség aránya a 60 %-ot is meghaladja; két településen arányuk 51-60 %, háromban 41-50 %, hat faluban 31-40 %, 14 községben pedig 21-30 % között alakul.

Az Ormánságban kilenc község "halmozottan hátrányos helyzetű", ami a gyenge termőhelyi viszonyok, a társadalmi elmaradottság, a történelmileg gyenge népesség-reprodukció, az

ipari nyersanyagok hiánya, az alacsonyfokú iparosodottság, valamint az országhatármenti többévtizedes elzártság egyenes következménye. Legújabbkori történelmünk során egyetlen község "halt ki", Gyúrúfű, ami Baranya megye nyugati részén települt. Az újabb "elnéptelenedések" pedig azért maradtak el, mert az erre "esélyes" településeket közigazgatási átszervezéssel "külterületi lakott településsé" nyilvánították és valamelyik közeli községhez csatolták (pl. Püspökszentlászló-Hosszúhatény).

Később viszont, az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől a megyében az előbbivel ellentétes irányú folyamat is megindult: a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen természeti adottságokkal rendelkező, az elöregedés és elköltözések következtében kihalt települések egy része újra életre kelt. A természeti környezet értékeit méltányló és tőkével rendelkező beruházási kedvet mutató csoportok az ingatlanok megvásárlása után, néhány községben az infrastruktúrát is megalapozták (pl. Óbánya, Kisújványa, Püspökszentlászló, stb).

S végül a megye rurális térségeinek jellemzője az életkörülmények szembetűnő különbsége, ami a községek népesség-megtartóképességének jelentős területi szóródásában mutatkozik meg; így például igen nagyok a különbségek a csernozjom jellegű talajokon kedvező közlekedéscsoporthelyi helyzetű Mohács környéki falvak, illetve a gyenge termőhelyi adottságokkal rendelkező Drávamenti települések népességmegtartó képessége között. Ugyanakkor az agrárcentrumok ereje, vagy éppen gyengesége a rurális térségek jövőjét meghatározó tényező.

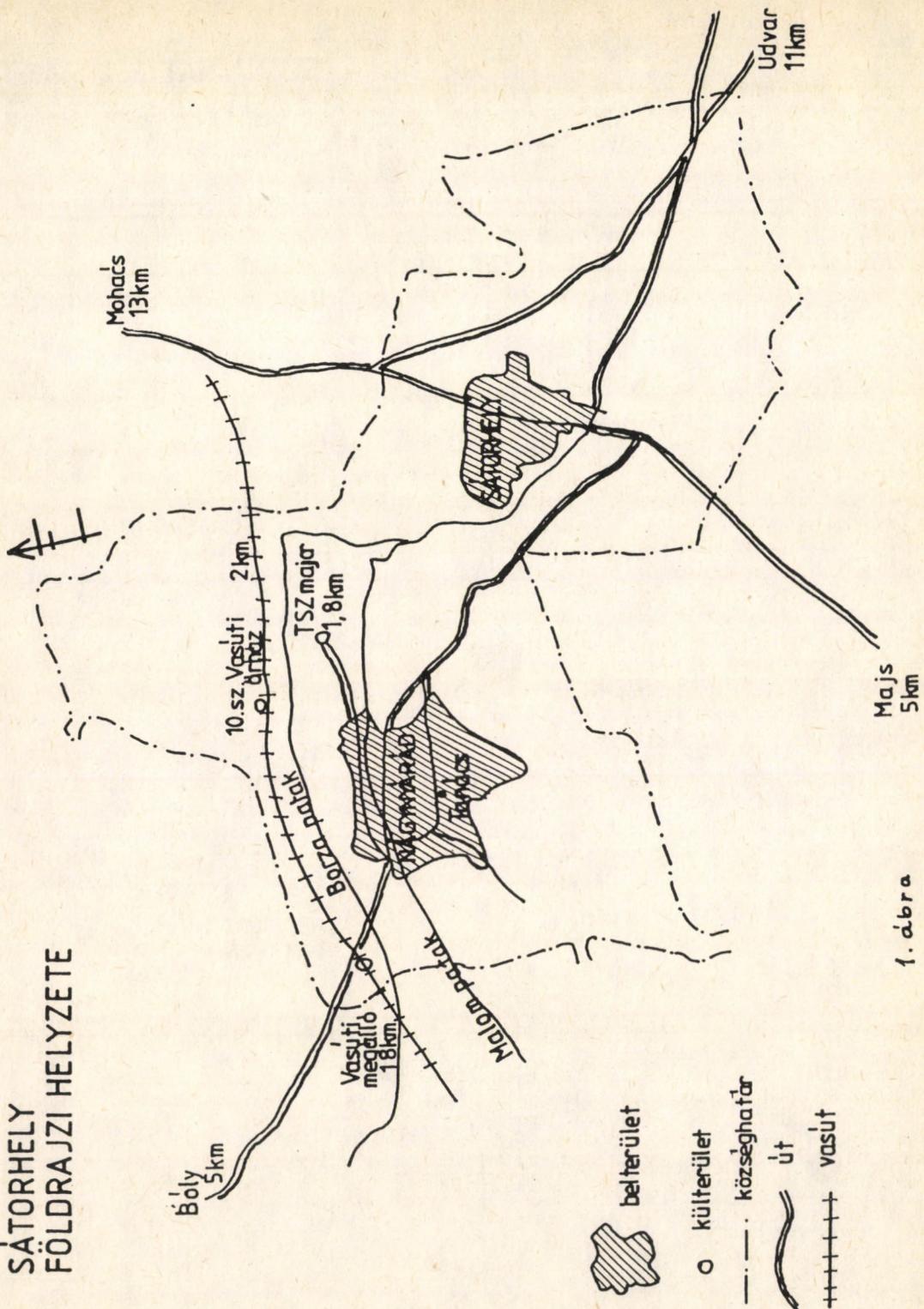
A jelzett többévtizedes sorvasztó településpolitikai és fő következményei, az apró- és kistelepülések "lerobbanásával" ellentétesen látszó folyamatok eredményeként új községek is megjelentek az ország térképén. A községgé-nyilvánítás, a túlbujánzó "városiasításhoz" hasonlóan kételyeket vetett fel: valamelyik külterületi lakott település, pusztai községgé nyilvánítása egyszerű közigazgatási-jogi aktus marad anélkül, hogy a lakosság életkörülményeiben bárminemű változás következne be. A másik lehetőség: a községgé nyilvánítás következményeként - elsősorban a helyi autonómia növekedésének hatására - a népességszám stabilizálódik és a települések eltérő arányban ugyan, a helyi erőforrásokra támaszkodva, de elindulhatnak egy mérsékelt ütemű, de folyamatos fejlődési úton. Vagy ahogy a helyi közvéleményben Sátorhelyen megfogalmazódott: "Meddig pusztai község és mitől, mikor lesz falu?"

2, Sátorhely és Szentegát községgé válása

Sátorhely, Nagynyárád és Mohács közötti település. Közlekedéscsoporthelyi helyzete kedvező, mivel Mohács várostól és az udvari határállomástól egyaránt 13-13 km-re fekszik. De viszonylag közel van Bólyhoz is (9,5 km), amely agrárcentrum és a község népességének 78 %-át foglalkoztatja (1. ábra).

Szentegát (334 fő) Szigetvártól délre, attól 8 km-re települt. Külterületi lakott települése Galambospusztai (74 fő), Kárász pusztai (71 fő) és Hamuházai (4 fő). A település közlekedéscsoporthelyi helyzete kedvezőtlen, mivel csak északi irányban

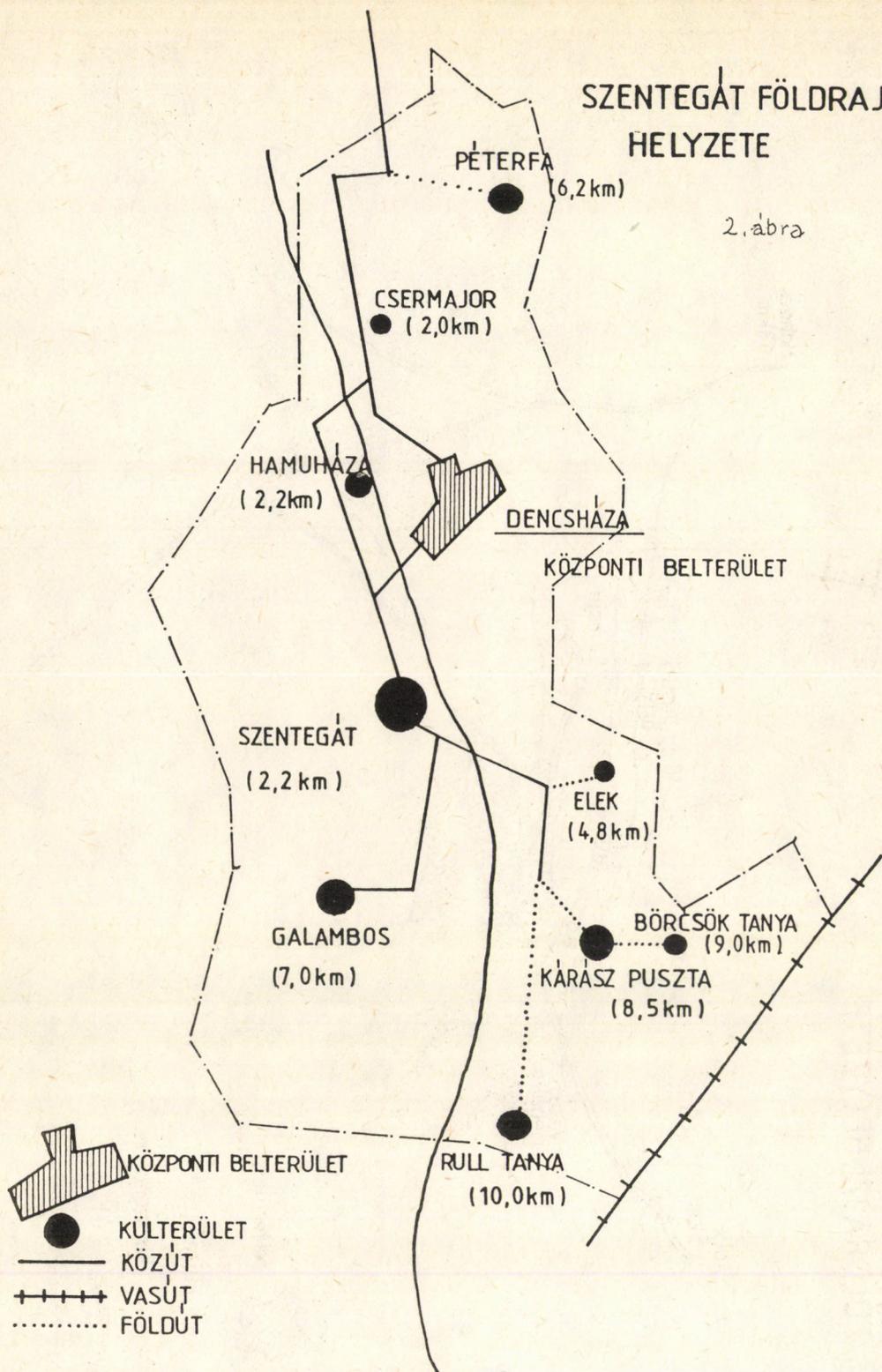
SÁTORHELY FÖLDRAJZI HELYZETE

1. ábra

SZENTEGÁT FÖLDRAJZI HELYZETE

2. ábra

van csatlakozása a Nagykanizsa-Szigetvár-Pécs vasútvonalhoz (48 km), illetve a 6. sz. fő közlekedési úthoz. Pécestől a település 36 km-re fekszik (2. ábra).

"Legutoljára" 1969-ben volt községavatás az országban, ezért volt feltűnő, hogy Sátorhely községgé nyilvánítási kérelmét a Minisztertanács Elnöki Hivatala elfogadta és a település 1984. január 1-ével községi rangot kapott. Az egykori uradalmi major, királyi, majd püspöki birtok, Habsburg főhercegi uradalmi major egyrészt a kormány megváltozott községtámogatási politikája, a VI. ötéves tervben megduplázódott, községfejlesztésre fordítható állami támogatás következtében kapott községi rangot; mindez lelassította, sőt bizonyos mértékig meg is fordította az elvándorlási folyamatot a községből. Így Sátorhely mindjárt a közepes nagyságú és fejlettségű községek sorába lépett.

Új önálló tanács alakításához "akkor" az kellett, hogy a településen legalább 1500-an éljenek. Sátorhely lakossága viszont csak 840 fő volt.

"Új község alakítását lehet kezdeményezni, ha a településen mintegy 800 lakos lakott hely alakult ki, továbbá a lakosság-szám növelhető és az alapellátottság intézményei kiépültek."

1985. január 1-ével az Elnöki Tanács községgé nyilvánította Nagyszentjánost (Győr-Sopron megye), Pörbölyt (Tolna megye), valamint Apajt és Herceghalmot (Pest megye).

Mi volt a titka az említett települések rohamos fejlődésének? Elsősorban a gazdasági háttér, a kedvező jövedelmezőségi rátával működő bázis agrárcentrumok; így pl. a Kiskunsági ÁG a munkaerő megtartására 150-200 e Ft-os kamatmentes kölcsönöket nyújtott (önköltséges építőanyag + természetbeni juttatások). De a másik három "új" községnek is volt bázis mezőgazdasági üzeme (Pörböly - Gemenci EVV, illetve a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát). Ezek a bázisintézmények "megelőlegezték a községi infrastruktúra kiépítését".

A választójogi törvény módosításának eredményeként új intézménnyel bővültek a magyar tanácsszervek: a társközségek tanács-tagjainak részvételével elöljáróságokat alapítottak, olyan hatáskörökkel, amelyek révén azok valóban a helyi közélet, önkormányzat felelős vezetőivé válhatnak.

A magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 112/1988/X.6. határozatának, 1989. január 1-ével Szentegát pusztából község lett, Baranya 292. települése. A község területe száz éve a dencsházi jobbágyok rétje volt, s az új tulajdonos, a bácsi Biedermann Simon egyezséget kötött az uradalom és a község földjeinek rendezésére az ott élőkkel. "Ezen a komoly megfontolás és írott elhatározás után a felek között létrejött...egyezség felolvastatván aláíratott."

Ez adta a keretet ahhoz, hogy megkezdődjön Szentegáton az építkezés, a kastély, a gazdasági épületek, a cselédlakások, a kápolna tető alá hozása, az Almás-patak rendezése.

Szentegát mint társközség Dencsháza közös tanácsához tartozik a már említett külterületi lakott településeivel együtt.

3. A munkaerőhelyzet

Szentegát népességszáma az 1970-es évek végéig rohamosan csökkent. Az anyakönyvek tanúsága szerint 1963-1988 között mindössze nyolcan születtek a településen és 212 fő halálozott el. Dolgozói kezdeményezésre az akkori ÁG támogatásával magáneros beruházással (60 lakás) sorházas és családi házas építkezésbe kezdtek. Lehetőség volt a gazdasági tulajdonú lakások megvételére is. A külterület belterületté nyilvánítása (1982), valamint a szabályzók változása következtében (1983) az építkezés feltételei, illetve a házak forgalmi értéke kedvezőtlenül változtak.

Kedvező jelenség volt, hogy a külterületek lakossága nem el, hanem átköltözött Szentegátra, s bekapcsolódott az ottani családi ház építkezési akcióba, így a beköltözők életkörülményei kedvezőbbé váltak. A legtöbb munkaalkalmat a népesség 56 %-át kitevő mezőgazdasági dolgozókkal a Szigetvári ÁG adja, amely 22 községben 1140 főt foglalkoztat. A vegyes, de elsősorban állattenyésztő profilú állami gazdaság (termelési érték 45 %-a árbevételi érték 53 %-a) a takarmánykeverő üzem (57 fő), a vágóhídon és húszüzemben képes további munkalkalmakat biztosítani.

A Szentegáti ÁG megszűnési, majd a jogutód beköltözése Szigetvárra kedvezőtlenül hatott a község fejlődésére, azonban a gyengén kiépült távbeszélőhálózat /1/ és a kizárólag alapszinten létező községi ellátottság mégis indokolta tette a lépést. Jelenleg Szentegát aktív népességének mintegy 37 %-a ingázik elsősorban Szigetvárra, s ez arány nem kedvezőtlen.

Magánkisiparos a községben nincs, így a javítási munkákat "szivességi" alapon végzik. A nagyobb, költségesebb munkák végzését az ÁG vállalja.

A lakosság foglalkoztatása egyrészt a helyi mezőgazdasági munkaalkalmak, másrészt Szigetvár közelsége következtében biztosított. A település lélekszám növekedése nem okoz gondot, mivel az ÁG fejlődésével a helyi munkaalkalom tovább bővíthető.

Sátorhelyen az 1970-es évek közepéig a lakások 80 %-a szoba-konyha komfort nélküli volt. A lakáshelyzet mennyiségi és minőségi megoldását a 13 km-re fekvő Mohácson képzelték el a tanácsok. 1968-ban Mohácson 30 lakásos panelházat építettek, ennek felébe sátorhelyi lakosok kerültek. Ezzel azonban a lakáskérdés nem oldódott meg, hiszen a Bólyi Mezőgazdasági Kombinátnak is érdeke volt a munkaerő megtartása, mert a napi kétszeri ingázást hosszabb időn át kevesen vállalták.

Végül is 1973-ban engedélyezték az építkezéseket és a következő tíz évben 32 családi ház épült a településen. A Bólyi MK támogatásával - amely magában foglalja a tervezést, anyagbeszerzést, szállítást, bontási anyag biztosítását - további lakások épültek. Ma már a lakások 80 %-a komfortos.

Sátorhely tehát szorosabban kötődik a Bólyi MK-hoz, mint agrárcentrumhoz, mint Szentegát Szigetvárhoz, ami a szolgáltatás fejlesztésében is kifejezésre jut. Aktív népességének közel 3/4-e a kombináthoz tartozó üzemegységekben dolgozik, így

a Mohácsra ingázók egyéb ágazatokban találnak munkaalkalmat, elsősorban az iparban és a kereskedelemben (16 %), Mohács munkaerővonzása tehát csak e két ágazatban számottevő /2/.

A község munkaerőhelyzete tehát stabil, igen kedvező a közel 80 %-os helybeni foglalkoztatottsági arány. Sátorhely ma a BMK legnagyobb gazdasága (gépműhely, törökdombi sertéstelep és takarmánykeverő üzem).

4. Kereskedelmi szolgáltatások

A községek népességmegtartó képességének feltétele az alapellátottság színvonala, még abban az esetben is, ha a nagyközségek (pl. Bóly) vagy a városok (pl. Mohács és Szigetvár) viszonylag rövid idő alatt megközelíthetők.

Szentegát kereskedelmi alapellátottságát egy vegyesbolt (95 m²) és egy italbolt (115 m²) hivatott biztosítani. Korszerűtlen kocsmák működnek a községekhez tartozó Kárászpuszta, Galambospuszta külterületi lakott településeken is.

A Húsipari Vállalat előzetes megrendelés alapján friss tökehúst ötféle változatban, 1 kg-os kiserelésben szállít a vegyesboltnak.

Összességében a község kiskereskedelmi ellátottsága meglehetősen kezdetleges, a boltok környezete rendezetlen, kultúrálatlan, az áruválaszték még falusi mércével mérve is szegényes.

A községi tanács "új üzletek létesítését a település nagyságrendje miatt" nem tartja jelenleg indokoltnak, ami mögött az a felismerés rejlik, hogy Szigetvárról rövid úton a további szükségletek beszerezhetők.

Lényegesen kedvezőbb Sátorhely helybeni kiskereskedelmi ellátottsága, ennek valamennyi fajlagos mutatója kedvezőbb, mint a központi településé, Nagynyárádé. Nem kevés része van ebben a Bólyi ÁFÉSZ-nek, amely öt kiskereskedelmi egységet működtet (vegyesbolt, két italbolt, cukrászda, felvásárló telep). Az alapellátás tehát lényegesen kedvezőbb, mint a hasonló nagyságú településeken; Bóly és Mohács közelsége lehetővé teszi a helyi lakosság választékbővítését.

A kiskereskedelem fejlesztésének és a lakossági szükségletek jobb és gyorsabb kielégítésének jövőbeni útja mégis korszerű magánkézben lévő shop-ok, kisáruházak megnyitása lehet ezekben a 300-700 lakosú községekben.

5. Az infrastrukturális ellátottság

Szentegátról az ipari infrastruktúra és ellátás lényegében hiányzik; a meglévő javító kapacitás az állami gazdasághoz tartozik. A lakossági "szolgáltatás" mindössze a 48 fh-es gázcseretelepből áll; a GEŁKA kihívásos rendszerben végez Szigetvárról javítást. A Fodrász Szövetkezet heti egy alkalommal "szolgáltat". A közművesítettség - így a kövesút (1,2 km), a járdák (1,6 km), a vízhálózat (1,8 km), valamint a villany-

hálózat (2,1 km) hossza a település lélekszámának megfelelő.

A kövesút a KPM, a víz- és villanyhálózat pedig teljesen az állami gazdaság kezelésében van, amelynek fenntartási költségeit is állja.

A falu két kútról, valamint a dencsházi kútról kap 40 m^3 /nap mennyiségű vizet.

Sátorhely infrastrukturális ellátásban ugyancsak meghaladja Nagynyárádot. Egyrészt a kisebb lélekszámú községben azonos számú lakás épül, közcsatornahálózatába 60 lakást kapcsolnak be; ez a hálózat Nagynyárádról hiányzik.

A lakossági infrastruktúrához tartozónak tartom az egészség- és oktatásügyi hálózat kiépítettségét. Szentegáton az állami gazdaság üzemorvost alkalmaz, aki a körzeti orvosi teendőket is ellátja. Az orvosi rendelő jól felszerelt, kézi gyógyszer-tár van. Havi egy alkalommal gyermekorvos tart szakrendelést a községben.

Sátorhelyen a betegeket a nagynyárádi körzeti orvos, illetve a kombinát üzemorvosa látja el. Kórházi ellátásban mindkét település a közeli városokra, Szigetvárra, illetve Mohácsra szorul. Szigetváron 410, Mohácson 465 kórházi ágy áll rendelkezésre. A gyógyszertárak hiánya azonban községeink nagy részét napjainkban is sújtja.

Szentegát és Dencsháza úgy osztoznak az oktatási intézményeken, hogy Szentegáton két csoportos óvoda működik 42 fővel, az általános iskola alsó és felső tagozata viszont Dencsházán van, az óvodások, illetve az általános iskolások tehát ingáznak. Hasonló munkamegosztás alakult ki Nagynyárád és Sátorhely között a bölcsődei ellátás területén azzal az eltéréssel, hogy bölcsőde csak Nagynyárádon van (15 férőhely); ehhez hasonlóan Sátorhelyen csak alsótagozatos tanítás folyik. A féloldalas beiskolázás még a körzetesítés maradványa, amelytől a községek növekvő része igyekszik megszabadulni azáltal, hogy visszahozza az elvesztett tagozatot.

Mindkét település rendelkezik kulturális rendezvények céljára szolgáló helyiséggel, állandó mozielőadások azonban csak Sátorhelyen vannak.

A közeli városok középfokú intézményeiben Szigetváron a tanulók 33 %-a, Mohácson pedig 30 %-a bejáró.

6. A környező települések megközelíthetősége

Mint már a dolgozat elején említettem, mindkét viszonylag fiatal község közlekedésföldrajzi helyzete kedvező. (1. és 2. ábra), Szentegát - Szigetvár között munkanapokon 9 autóbusszjáratpár közlekedik, a menetidő 19 perc.

A járatok a legtávolabb fekvő Kárászpusztát (15,2 km) is összekapcsolják Szigetvárral. A déli csatlakozás azonban ebben az irányban zsákutcás, mert az Ormánység községeivel nincs a térségnek közvetlen csatlakozása. Vasúton Szigetvárról Szentlőrinc 22 perc, Pécs 45-55 perc alatt érhető el.

Hasonlóan kedvező a Mohács-Sátorhely autóbussz-összeköttetés: munkanapokon 12 járatpár közlekedik, a menetidő 15-24 perc kö-

zött alakul. Személyszállításra igénybevehető a Mohács-Nagynyárád-Pécs vasútvonal is.

Összegezve: Baranya megye két fiatal községe túlélte a térség nagy elvándorlási hullámaait, s elsősorban kedvező közlekedéscsoporthelyzeti helyzete és valamelyik agrárcentrum hatékony támogatása következtében elindult egy mérsékelt fejlődés útján. Ma is erős azonban e községek függése a központi településektől, a városok szolgáltatásaitól: a rászorulnak. Késnek a községi autonómia kialakítására szolgáló intézkedések, javasolni lehet aprófalvakban és kistelepülésekben is a lélekszámhoz igazított "shop"-ok kialakítását, amelyek megfelelő áruválasztékkal, kulturált körülmények között képesek kereskedelmi tevékenységet folytatni. Adókedvezményekkel serkenteni kellene a falusi szolgáltatások megalapozását.

A körzetesítés szomorú oktatási következményeit, ahol arra a feltételek megteremtethetők, a tagozatot teljessé tételével ki kellene egészíteni.

Távbeszélőhálózatunk-elmaradottsága országos gond; azonban a fejlődés során előnyben kell részesíteni a kistelepüléseket, hogy ne legyen olyan község az országnak, ahol legalább egy, éjjel-nappal használható távbeszélőállomás ne üzemelne.

S végül: keresni kell az egyéb, elsősorban idegenforgalmi adottságok kihasználását, mint például a szentegáti kastély átalakítása külföldi vendégek fogadására.

A helyi erőforrások kihasználása azonban aligha állíthatja meg a kisközségek pusztulását.

Jegyzetek

- /1/ A dencsházai alközponton keresztül két közvetlen vonala van a községnek Szigetvárra. Munkaidő után csak egy magánháznál lévő telefonról lehet a külvilággal összeköttetést teremtetni, nyilvános telefonállomás nincs.
- /2/ Egy fő a majsi tsz-ben, 7 fő a majsi varrodában dolgozik.

Irodalom

- /1/ Anyakönyvek demográfiai adatai. Dencsháza, Nagynyárád, Sátorhely, Szentegát
- /2/ Az életkörülmények javításának feladatai a nem székhelyközségekben és a városi peremkerületekben. Baranya megyei Tanács, Pécs, I. negyedév. Sátorhely, Szentegát.
- /3/ Előterjesztés a Hazafias Népfront Baranya Megyei Bizottságá elnökségi ülésére. Baranya Megyei Tanács VB Tervosztálya, Pécs, 1988.
- /4/ Enyedi György (1989): Településpolitikák Kelet-Közép-Európában Társadalmi Szemle, 10, XLIV. évfolyam, p. 20-31.
- /5/ Pálné, Kovács Ilona (1989): A helyi önkormányzatok és a településpolitika, 10 XLIV. évf. p. 32-38.

/6/ Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1980-1987. Dencsháza, Nagynyárad, Sátorhely, Szentegát

/7/ Vuics Tibor: A hazai agrárcentrumok hatása a társadalmi környezetre. Kézirat, 1988.

By Tibor Vuics

The Relation between the New Villages and Towns of Baranya county

The author studies the special transformation process of small communities into villages in the marginal areas of Baranya county that is famous for its small and minor settlements.

The main areas of his research are Sátorhely, Szentegát and their surroundings having been declared as new villages in the period of the past ten years. He also investigates the effect of towns on their transformation including the interrelation between towns and villages (in the field of labour force, commercial services, infrastructure accessibility etc.)

He points out that the declaration itself does not change their unfavourable conditions because the local sources of development and the living standards of the local residents are far more worse than that of in their surroundings. Thus in a short time their capability to keep their population may turn to be critical just like as the other depopulated small villages in this county.

For this reason we have to work out different legal and economic solutions to save them for the future. They could be realized in practice by local governments.

KISS ATTILA

A VONZÁSKÖRZETEK LEHATÁROLÁSÁNAK KÉT MEGKÖZELÍTÉSI MÓDJA
(Fejér megyei példák alapján)

A településegységek, a város és városkörnyék kapcsolatok, vonzaskörzetek vizsgálata a '70-es évtized óta egyre több tudományág kutatóit foglalkoztatja. Jól jelzi ezt a témakörben megjelenő publikációk növekvő száma is (Krajkó-Pénzes-Tóth-Abonyiné 1969, Beluszky P. 1974., Papp A. 1981, Rechnitzer J. 1982., Kiss A. 1984, 1988, stb.)

A társadalmi, gazdasági, közigazgatási döntések meghozatalánál számolni kell a változások földrajzi értelemben vett kizugázó hatásaival is. Bármely lokális döntés ugyanis nemcsak az adott települést, hanem annak tágabb környezetét is érinti. A település vonzaskörzetének definiálásakor tehát abból a megközelítésből célszerű kiindulni, miszerint: "vonzaskörzetnek tekinthető az a földrajzilag körülhatárolható területi egység, melynek települései a körzet központjával (mint bizonyos funkciók monopolisztikus hordozójával), annak irányába haladva, egyre intenzívebb kapcsolatban állnak, és minden változásra mely itt, de különösen a centrumban bekövetkező életritmusának módosulásával reagál. Dinamikus és kiterjedését viszonylag könnyen változtató téregységként kezelhető, melynek létezik egy - a centrummal rendkívül intenzív, kapcsolatban álló - belső gyűrűje, továbbá egy olyan perifériális övezete, melyben a települések gravitációs iránya labilis. Az itteni vagy a környezet egyéb vonzási centrumaiban bekövetkező fejlesztések nemcsak a vonzás intenzitásában, hanem esetleg annak irányában is változtatásokat eredményeznek." (Kiss A. 1986)

Elméletileg a vonzaskörzetek lehatárolásának deduktív és empirikus megközelítési módja lehetséges (SZIVA M. 1987). A deduktív módszerek főként fizikai analógiákra épülő, javarészt a publikált statisztika adatait felhasználó gravitációs- és potenciálmódellek alkalmazását jelentik (SIKOS I.T. 1984). Az empirikus metodika jóval munkaigényesebb, hiszen az adatok legtöbb esetben statisztikailag nem elérhetők és begyűjtésük igen nagy körültekintéssel, szervezéssel járó munkatöbbletet igényel. Mindkét módszeren belül az eljárások két csoportba sorolhatók.

Az ún. "kínálat-oldali" megközelítés esetében a kérdés az,

hogyan a centrumban az egyes központi-hely funkciókat mint kínálatot milyen intenzitással veszik igénybe a környező települések lakosai. A centrumban lefolytatott adatgyűjtés révén többek között az is megválaszolható, hogy az innen kisugárzó kereskedelmi-, egészségügyi-, oktatási-, stb. vonzáshatások mekkora térségben éreztetik hatásukat. Amennyiben a vizsgálat irányára is utalni kívánunk, akár "centrum-körzet" módszernek is tekinthetjük az eljárást. Itt ugyanis a körzetközpontból kiindulva kerül meghatározásra a vonzáskörzet kiterjedése és az egyes települések központi helyhez való kapcsolódásának mértéke.

"Kereslet-oldali" megközelítést alkalmazunk akkor, amikor az adott térség településeiben jelentkező keresletekhez tartozó centrumokat hivatott felkutatni. Konkrétan azt, hogy az adott térség települései, a tágabb földrajzi tér melyik centrumának vonzási körzetébe tartoznak? E módszer tehát - fordítva mint a "kínálat-oldali" megközelítés - a térségből kiindulva keresi a centrumot, illetve annak vonzáskörzetét.

A továbbiakban tekintsünk át egy-egy példát az empirikus módszerek közül mindkét megközelítési módra!

1. "Kínálat-oldali" megközelítés

A "kínálat-oldali" megközelítés logikája szerint a centrum különböző központi-hely funkcióinak vonzásintenzitását szükséges mérni azért, hogy az egyes kínálati elemeket a környező települések lakosai milyen gyakorisággal veszik igénybe. A város, mint centrum által kínált és egyben a városkörnyék által keresett elemek száma igen sok. Közülük kell kiválasztani azokat, amelyek a város-városkörnyék kapcsolatrendszer szempontjából karakterisztikus jellegűek. Ilyenek a termelési-kooperációs kapcsolatok, a munkahelykínálat, a szélesebb körű áruválaszték, a középfokú oktatás, a magasabb szintű egészségügyi ellátás, a szolgáltatások szerteágazó köre stb.

A dunaújvárosi példa esetében a különböző vonzási tényezők közül az oktatási, egészségügyi, kereskedelmi és némi leegyszerűsítéssel az egyéb szolgáltatási tevékenységek kerültek feldolgozásra. Mindezek mellett ugyanakkor fontos szerepet kapott az ingázás is, mint a munkahely-kínálat/keresleti kapcsolat jól számszerűsíthető mutatója.

Az oktatási vonzáskörzet kijelölésénél a város középfokú (nappali + esti) oktatási intézményeinek adataiból kellett kigyűjteni a környező településekből bejáró (illetve kollégista) tanulók számát. Az egyes településekre gyakorolt vonzásintenzitás méréséhez - a megfelelő korosztály adatainak hiányában - az adott település össznépeesszámát kellett figyelembe venni. Az így kapott mutató - az 1000 lakosra jutó Dunaújvárosban tanulók száma - alapján sikerült megrajzolni a város különböző intenzitású oktatási vonzáskörzeteit.

A kereskedelmi vonzáskörzet meghatározásához szükséges adatok beszerzése érdekében többnapos forgalomszámlálásra került sor a város két legnagyobb áruházának összesen 15 pénztáránál. A felmérés során nemcsak a vidéki vásárlók számát és

lakóhelyét, hanem a vásárolt értéket is rögzítették a kérdezőbiztosok. A vonzásintenzitás kifejezésére szolgáló mutatóként az 1000 lakosra jutó Dunaújvárosban lebonyolított vásárlások napi átlagszáma kínálkozott. Megjegyzendő, hogy a vásárlások száma, illetve a vásárlások értéke alapján összeállított intenzitási rangsorban lényeges különbség nem adódott.

Az egészségügyi vonzáskörzet megállapításához megközelítő adatként az 1000 lakosra jutó dunaújvárosi kórházban gyógykezelt betegek havi átlagos számát lehetett felhasználni - a kórház betegforgalmi adatai alapján.

Az egyéb, központi-hely funkcióként működő szolgáltatások vonzási hatása, vagy valamilyen aggregált mutató, vagy pedig valamilyen reprezentáns révén tárhatók fel. Az ismeretett vizsgálat az utóbbi megoldást választotta és az OFOTÉRT városi szaküzeletén keresztül lebonyolított szemüvegrendeléseket használta fel megközelítési eszközként. A beváltott vények 1000 lakosra vetített értékei jelezték az egyes települések centrumhoz való kapcsolódásának erősségét.

Mivel város és környéke között a legrendszeresebb és leg-tömegesebb személyi jellegű kapcsolat a munkaerővonzás, így az ingázás jellemzői komoly támpontot jelentettek a város komplex vonzáskörzetének meghatározásában. Az ingázási körzet lehatárolása az egyes településekből eljárók között a dunaújvárosba ingázók aránya alapján történt. Ehhez az 1980. évi népszámlálási adatok igen jó bázist biztosítottak.

A különböző központi-hely funkciók vonzáskörzetei természetesen eltérők és így szükséges az egyes intenzitási mutatók összegzésével egy általános úgynevezett komplex vonzáskörzet kijelölése is. Erre az alábbi - alap gondolatát illetően Beluszky Pál nevéhez kapcsolódó - módszer a leginkább használatos (Beluszky P. 1971).

Amennyiben a különböző településeket ($A_1 \dots A_n$), és az egyes vonzási tényezők intenzitását ($a_1 \dots a_m$) jelenti, akkor az intenzitási értékek a következő $n \times m$ -es mátrixba rendezhetők:

$$\begin{pmatrix} a_{11} \dots a_{1j} \dots a_{1m} \\ a_{i1} \dots a_{ij} \dots a_{im} \\ a_{n1} \dots a_{nj} \dots a_{nm} \end{pmatrix}$$

Mivel a mátrix elemei különböző dimenziójúak és így nem összegezhethők, semlegesíteni kell őket. Minden egyes értéket leosztva az adott intenzitási mutatók átlagértékeivel, már dimenzió nélküli - az egyes települések vonzási intenzitásának átlagostól való eltérését mutató - értékek kaphatók. Ha ($\bar{a}_1 \dots \bar{a}_m$) a centrumhoz átlagos intenzitással vonzódó \bar{A} fiktív település vonzásintenzitási értékei, ahol

$$\bar{a}_j = \frac{a_{ij}}{n} \quad (i = 1 \dots n)$$

akkor az alábbi mátrix adódik:

$$\begin{pmatrix} \frac{a_{11}}{a_1} & \dots & \frac{a_{1j}}{a_j} & \dots & \frac{a_{1m}}{a_m} \\ \frac{a_{i1}}{a_1} & \dots & \frac{a_{ij}}{a_j} & \dots & \frac{a_{im}}{a_m} \\ \frac{a_{n1}}{a_1} & \dots & \frac{a_{nj}}{a_j} & \dots & \frac{a_{nm}}{a_m} \end{pmatrix}$$

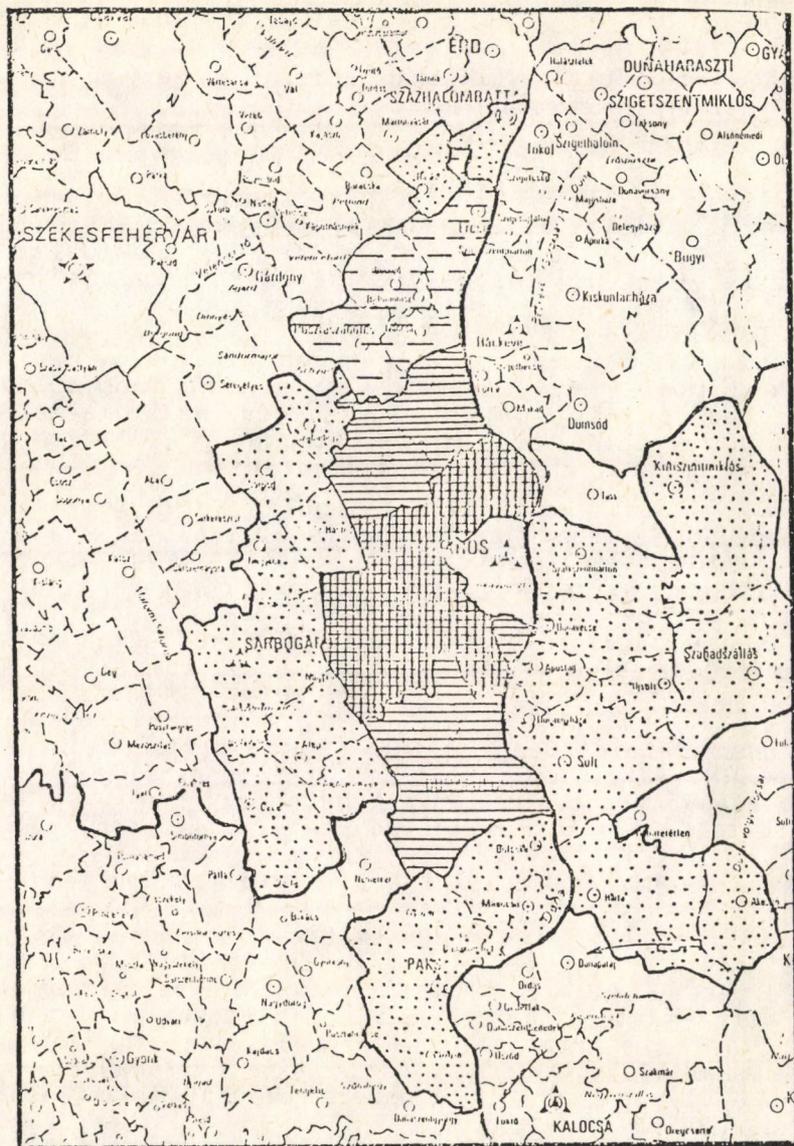
Az így kapott mátrix egyes sorai elemeinek négyzetösszegeiből vont négyzetgyök pedig az adott település vonzásintenzitásának komplex mutatóját jelenti. E mutatók alapján a város környezetében levő települések sorrendbe állíthatók és így határolhatók el a vonzáskörzet különböző intenzitású övezetei. A módszerrel kapott eredmény térképi ábrázolását mutatja az 1. számú ábra.

2. "Kereslet-oldali" megközelítés

A vonzáskörzet-vizsgálatok hazai gyakorlatában a kereslet-oldali megközelítés nemigen használatos, a külföldi irodalomból viszont különböző megoldások ismeretesek (Tuominen, 1949., Kluczka, 1970., Bobek-Fesl, 1978.)

Az eljárás viszonylag egyszerű. A vizsgálandó térség minden településébe eljuttatott kérdőívek alapján lehetőség van választ kapni arra, hogy a település lakossága különböző vásárlásait hol bonyolítja le, illetve a különböző szolgáltatásokat hol veszi igénybe? A Fejér megyei vizsgálatok során (Kiss A. 1988) a kereskedelmi viszonyokra vonatkozó kérdések kitértek a hús- és hentesáru, felsőruházat, cipő, műszaki áruk, valamint a bútor és lakberendezési tárgyak vásárlására, illetve a szolgáltatások iránti kereslet felmérése kiterjedt többek között a fogorvosi, gyógyszerári, középiskolai, háztartási gépjavítási, ügyvédi, hitelfelvételi, stb. lehetőségekre. A válaszadónak (esetünkben a tanácselnöknek, illetve helyi elöljáróknak és a helyi MSZMP szervezet titkárának) azokat a településeket kellett megnevezni, ahol a helyi lakosság a különböző javakat és szolgáltatásokat - elsősorban, másodsorban, illetve alkalmalszerűen - megvásárolja, illetve igénybe veszi.

A kérdőívek feldolgozása a következőképpen történt: Vegyük példaként a kereskedelmi vonzáskörzeteket! A kérdőív egyes áru-féleségekre vonatkozó kérdésére a válaszadó 3-3 települést jelölt meg attól függően, hogy az adott terméket hol szerzi be a lakosság elsősorban, másodsorban, illetve alkalmalszerűen. A kiértékelés során az így megnevezett települések 8, 4, illetve 2 pontot kaptak. A hat kérdésre megnevezett 6 x 3 helységnévből már összesíthető azon települések köre, melyeket - mint kereskedelmi központokat - az illető község (vagy város) lakos-

A vonzás intenzitása:

1. 0 - 25 %	3. 51 - 75 %
2. 26 - 50 %	4. 76 - 100 %

sága fel szokott keresni. Az egyes frekventált centrumtelepülések összpontszáma attól függ, hányszor szerepelt a nevük az első (ennyiszor 8 pont), a második (ennyiszor 4 pont), illetve harmadik (ennyiszor 2 pont) helyen. Így minden településről - a visszakapott kérdőívek összesítése alapján - megtudjuk, hogy az ott élő lakosság kereslete mely centrumokba irányul és milyen intenzitással.

A kapott adatok ez esetben is mátrixba rendezhetők, ahol a_{ij} elem jelenti azt az összpontszámot amit az i -edik településtől a j -edik település kapott. Értelemszerűen a j -edik oszlopban azok az értékek olvashatók le, melyeket a különböző települések adtak a j -ediknek mint esetleges kereskedelmi centrumnak. Ezeket összeadva megkapjuk a j -edik település ún. "helyi értékét" ($\sum_{i=1}^m a_{ij}$, ahol m a vizsgálatba bevont települések

száma). Ez annál nagyobb, minél nagyobb szerepe van az adott központnak környezete ellátásában, vagyis minél több településtől minél több pontot kapott. Az egyes sorok maximumértékei által kijelölt településekből összeállíthatók a különböző kereskedelmi centrumokhoz tartozó vonzáskörzetek. Pl. $\max a_{1j}$

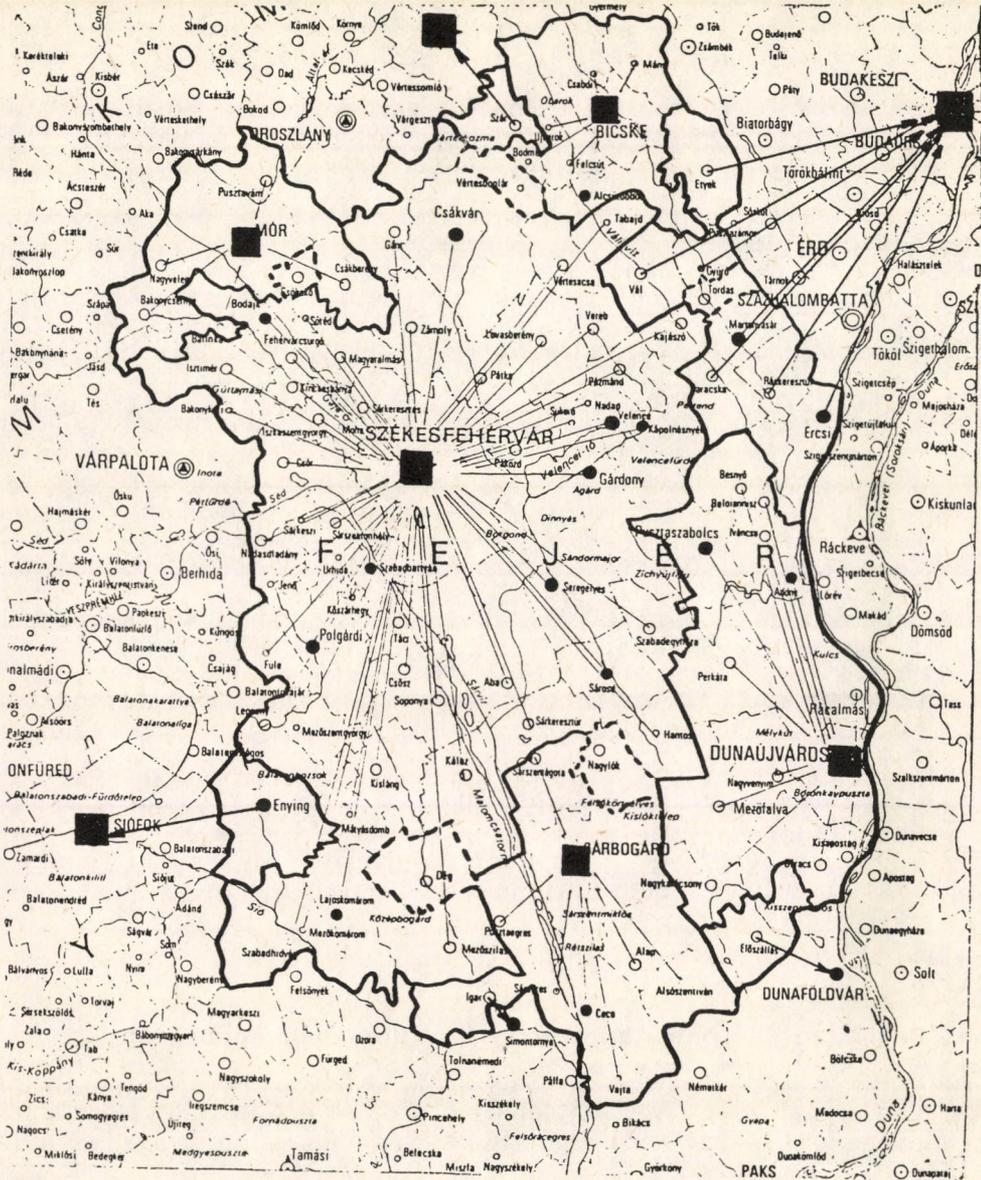
($j = 1 \dots n$) jelöli, hogy az n település közül melyik az, amely legnagyobb szerepet játszik az első település ellátásában. Tehát, a j -edik településnek, mint centrumnak vonzáskörzetébe azok a helységek tartoznak, melyek maximumértékei a j -edik oszlopban jelentkeznek.

Ugyanilyen eljárás révén megkaphatjuk a kérdőív adataiból a szolgáltatási, illetve a kereskedelmi és szolgáltatási adatok összevonása révén a komplex vonzáskörzeteket (lásd. 2. számú ábra).

A metódus adatai további információk szerzésére is lehetőséget adnak. Mivel minden lakott hely településhálózaton belüli helyzetét alapvetően három tényező határozza meg - úgy - mint - az adott település "helyi értéke" (attraktivitása, ellátottsága),
- a centrumtelepülésének "helyi értéke" (attraktivitása, ellátottsága),
- illetve a centrum elérhetősége az adott településből (közlekedésföldrajzi helyzet) -, a közlekedésföldrajzi helyzet számszerűsítésével kvantitativ kifejezhetővé válik bármely település "helyzetértéke" is. További részletekbe való bocsátkozás nélkül erről a mutatóról csak annyit, hogy egyenesen arányos a centrum ellátottságával és fordítottan arányos a centrumtól való távolsággal. (A módszer leírását és alkalmazását lásd. Kiss A. 1988).

Végül a "helyi érték" és a "helyzetérték" addíciója révén viszonylag megbízható mutató kapható egy település "adottságá"-nak megítéléséhez, méréséhez.

Végezetül egy dologra feltétlenül célszerű felhívni a figyelmet. A vonzáskörzet határa nem abszolutizálható! Mindig a vizsgálat célja határozza meg a szükséges módszer kiválasztását, arról nem is beszélve, hogy a különböző vonzástényezők hatása nagyon is eltérő méretű térségekben érzékelhető.

- vonzásközpont
- lokális centrum
- orientációs irány
- két centrum felé is vonzó település

Irodalom

- /1/ Beluszky P. 1971: A város-falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Nyíregyháza példáján. Földrajzi Értesítő, XX. pp. 159-186.
- /2/ Beluszky P. 1974: Nyíregyháza vonzaskörzete. Földrajzi Tanulmányok, 13. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 118.
- /3/ Bobek, H. - Fesl, M. 1978: Das System der zentralen Orte Österreichs, Wien-Köln, p. 110.
- /4/ Kiss A. 1984: Dunaújváros vonzaskörzete. (Kézirat) VEAB, Veszprém, p. 93.
- /5/ Kiss A. 1986: Dunaújváros, mint ipari centrum vonzási hatásai, Alföldi Tanulmányok, X. köt., Békéscsaba, pp. 307-325.
- /6/ Kiss A.: 1988: Vizsgálatok Fejér megye településhálózatának elemzéséhez. (Kézirat) VEAB, Veszprém, p. 144.
- /7/ Kluczka, G. 1970. Zentrale Orte und zentralörtliche Bereiche mittlerer und höherer Stufe in der Bundesrepublik Deutschland, Bonn-Bad Godesberg, p. 46.
- /8/ Krajko Gy.-Pénzes I.-Tóth J.-Abonyi Gy.-né: 1969: Magyarország körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő, XVIII. pp. 95-115.
- /9/ Papp A. 1981: Debrecen vonzaskörzete, Alföldi Tanulmányok, V. köt., Békéscsaba, pp. 177-201.
- /10/ Rechnitzer J. (szerk.) 1982: Vonzaskörzetek. Agglomerációk I. Budapest, Akadémiai Kiadó
- /11/ Sikos T.T. (szerk.) 1984: Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban Földrajzi Tanulmányok, 19. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 301.
- /12/ Sziva M. 1987: Kísérlet Győr vonzaskörzetének meghatározására, gravitációs modellel, RKK Kutatási Eredményei 6. köt., Pécs pp. 58-74.
- /13/ Tuominen, O. 1949. Das Einflussgebiet der Stadt Turku in System der Einflussgebiete SW-Finnlands, in. Fennia Helsinki, p. 71.

Attila Kiss

Zwei Methoden für die Abgrenzung der Beziehungsgebiete

Mit Anwendung des Siedlungsnetzes vom Komitat Fejér werden vom Verfasser zwei verschiedene - sog. "angebotseitige" bzw. "nachfrageseitige" - Methoden für Beziehungsraumbegrenzung dargestellt.

Die angebotseitige Methode untersucht die Zentren, die auf Grund ihrer Funktionsausstattung bestimmte Leistungen /Angebot/ für das Umland erbringen. Es wurde die Intensität der Leistungsbeanspruchung von den umliegenden Ortschaften gemessen.

Die andere sog. nachfrageseitige Methode hat alle Siedlungen untersucht. Mit der Hilfe eines Fragebogens ist es gelungen übersichtlich zu machen, dass die verschiedenen Leistungen von der Bevölkerung der Siedlungen wo - in welchen Zentren - in Anspruch genommen werden.

II. FEJEZET

POLITIKA- ÉS KÖZIGAZGATÁSTÖRTÉNET

NAGY IMRE GÁBOR

MOHÁCS RENDEZETT TANÁCSÚ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA 1841 ÉS 1868 KÖZÖTT

Mohács a pécsi püspökség egyik legjelentősebb birtoka volt. A mezőváros helyzetét a pécsi püspökkel mint földesúrral kötött megállapodások és királyi rendeletek a számára kedvező módon határozták meg, közülük a legfontosabb az 1747. évi királyi resolutio /határozat/, az 1796. évi Transactio /megegyezés/ /1/ és az 1840. évi szabadalomlevél. Mohács privilegiált /kiváltságos/ mezőváros az 1840. márc. 26-i szabadalomlevéllel emelkedett az első fokú bírói hatósággal ellátott városok közé /2/. Bár jogilag feudális függősége továbbra is megmaradt, szabadabb mozgástérrel rendelkezve kedvezőbb lehetősége nyílt a fejlődésre. A pécsi püspöktől mint földesúrtól való - egyre lazábbá váló - függés önkormányzata működését is befolyásolta. A rendezett tanácsú város választott közönsége csak néhány évig, 1848. májusáig, az 1848-as képviselőtestület létrejöttéig tevékenykedett.

Mohács város választott közönsége (másként nevezve választott község, választottság, kültanács, külső tanács, hatvanosság) 1841-től 60 személyből és egy szószólóból (népszószólóból) állt "...mivel a Szószóló a Választott Közönség rendes számán felül rendeltetik a k.k. Szabadíték Levélben megválasztatni..." /3/. Előtte 70 fős volt a hatvanosság. A város 7 tizedre tagolódott és minden tizedet 10-10 illetve a belső, 4. tizedet, 12 és a külső, 7. tizedet 8 személy képviselte.

Az 1844. évi tisztújításkor újból felmerült, hogy az egyes tizedek kiterjedéséhez képest több, ill. kevesebb személyt válasszanak-e meg. A választott közönség azonban úgy döntött: "A régi szokás, de a vélt jobb rendnek fenntartása kedvéért is, a Kül-Tanácsnak tagjai minden Tizedben egyforma számmal választásának." /4/

A választott közönségi tagok tisztsége mindig is élethossziglani volt, így 1841-től továbbra is a régi választottság ülésezett. Csak az időközben megürült helyeket kellett betölteni, amelyre 1841. január 17-i tanácsi tisztújító közgyűlés után került sor. A márc. 8-i tisztújításon 8 új választottsági tagot választottak meg. A szabadalomlevél szerint a kijelölés joga a tanácsot, a választás pedig a választott közönséget illette meg. A tanács 3, ill. esetleg 4 "írástudó, s kétségtelen erkölcsös viseletű" lakost terjesztett elő. Ez a tisztújítás több tekintetben rendhagyó volt. Nem az uradalmi biztos elnökletével zajlott le. Először és utoljára fordult elő, hogy a választóbizottság nem fogadta el a tanács egyik kijelölését. A tanács erre felháborodásában az egyik jelöltet, Schneider Györgyöt kinevezte választottsági tagnak. Ugyancsak itt merült fel a választásról a közeli rokonság mint kizáró ok. A választott közönség azért küldte vissza a 4. tizedbeli kijelölést, mert "...Deuts Ferencz kijelölt személy, Huber Károly választottsági taggal Atyafiságos öszve köttetésben volna" /5/.

A szabadalomlevél szerint a 3 évenként - az uradalmi biztos elnökletével tartott - tisztújításon a szószólót kellett újraválasztani, ill. a megüresedett választottsági helyeket betölteni.

Az üresedés oka az elhalálozáson kívül a lemondás és a tisztségtől való megfosztás volt. A források szűkössége miatt a fentiek aránya sajnos ismeretlen.

A lemondások legnyomósabb oka az elszegényedés lehetett, 1844-ben például: "...Demetrovits Mihály /volt szószóló/, Davidovits Antal, Philipp Jakab választottsági tagok, kik időközben vagyunkban megfogyván csödpér alá kerültek, eddigi tisztükről lemondottak." /6/ Rajtuk kívül egyetlen személy, Jaksits Sztipán leköszönése tudott még /7/.

A Helytartótanács 1843. évi 11396. sz.a. rendelete szerint a választott közönség tagjait kihágás esetében a városi tanács felfüggeszthette, tisztségüktől azonban a szabadalomlevél értelmében csak a vármegye törvényszéke foszthatta meg "annak módja szerint bebizonyítandó bűn vagy nagyobb visszaélés miatt" /8/. Jellemző, hogy a tanács többnyire a neki ellenszegülő és a tevékenységét bíráló, szidalmazó választottsági tagokat pl. Boda Jánost, Sepácz Simont, Barbély Györgyöt függesztette fel és perelte be a megyetörvényszéknél /9/. Az utóbbi kettő egyébként lemondott a szabadalomlevélben rögzített jogáról és önként alávetette magát a tanács bírói hatóságának. Végül mindhármukat visszahelyezték a tisztségükbe /10/.

Az is jellemző, hogy ugyancsak a tanács becstelen szavakkal való illetése miatt indítottak pert Rummel János ellen, választott községi tagságát azonban nem függesztették fel /11/, hiszen Mohács egyik leggazdagabb polgára volt. Olyan választottsági tag, akit jogerős ítélettel megfosztottak tisztségétől azonban nem ismert.

A választott közönség 6 év alatt is - 1841 és 1847 között - jelentősen változott, összesen 20 személy cserélődött ki.

1844-ben 8, 1847-ben 12 új választottsági tagot választottak meg /12/.

A választott közönség általában havonta - hol ritkábban, hol gyakrabban - ült össze. A csonka 1848. évet nem számítva átlagosan 11-szer. Az egyes üléseken mindössze néhány ügygel foglalkoztak, 1841 és 1848 között összesen 328-al. A választottsági ülésekre előrenyomtatott meghívó cédulákkal hívták össze a tagokat, amelyeket az ülés előtt 3 nappal kellett kézbesíteni /13/. Ennek ellenére az egyes üléseken mindig sok volt a távollevő, átlagosan 30-40 volt a résztvevők száma, a 60 fős testület 50-60 %-a.

Ezért kérte a testület, hogy a hiányzókat a tanács "...közvárákozásnak s ön kötelességüknek megfelelőre bíróiképen intse." A tanács végzésében elrendelte: "Tanácsbeli Uraknak meghagyatik, hogy mindegyik a maga kerületében lakozó Választottsági tagokat az eránt felszollítsák, hogy kötelességük szerint a kül Tanács üléseiben megjelenvén a köz dolgok elintézésével foglalataskodjanak, s áltájában a Város java eránt nagyobb részvétellel viseltessenek" /14/.

A hivatali titkok kifecsegése sem lehetett ritka. Ilyen esetben a választottság pénzbüntetést helyezett kilátásba, mert "...a Választott község tanácskozásainak titkai be ávatlan egyének előtt, s illetlen helyeken fel fedeztetnek, s ezzel nem csak egyes Választottsági tagok gyanúsítatnak, hanem a hatvani határozatoknak kívánt foganatya is csökkentetik." /15/.

Mivel a tanácsi és választottsági üléseket hivatalosan külön tartották, a választott közönség általában írásban érintkezett a belső tanáccsal. A belső tanács végzéseit felolvasták a választottsági üléseken, a választottsági jegyzőkönyveket pedig a tanácsülésen ismertették. A fenti mód azonban nehézkessége és időigényessége miatt gyakran tarthatatlan volt. Részben az lehetett az oka, hogy 1841 és 1848 között tartott 81 tanácskozásból 28/35 %-a/ vegyes ülés volt, amikor a tanács és a választottság együtt ülésezett, amit a püspöki uradalom elleni közös fellépés is indokolt. A választottsági ülésekről a városi ügyész is beszámolt és beszámolhatott, aki a jegyzőkönyvvezető aljegyzőn kívül mindig részt vett a választott közönség gyűlésein.

A tanács és a választottság között azonban a legfontosabb kapcsolattartó a szószóló volt. A szószóló mint a választott közönség vezetője elnökkölt az egyes üléseken. Az ő tiszte volt a két testület közötti közvetítés. Ha az írásbeli módnál gyorsabb elintézését kívánták és a választott közönség üzenetét vitte a belső tanácshoz, két választottsági tagot vett maga mellé. Ugyancsak két választottsági taggal jelent meg a szószóló a tanácsban, ha az egész lakosságot érintő ügyben meghívták. A bíró tudtával a város pénztárát is megvizsgálhatta. Akadályoztatás esetén a választott közönség legidősebb tagja helyettesítette /16/.

Amíg 1841-től 1848-ig változatlanul Fleischmann Ferenc volt Mohács város főbírája, a szószóló személye gyakran változott. A kinevezett szószólóhelyettesekkel együtt 5 szószóló állt a választott közönség élén, ami az eredményes munkálkodás szempontjából nem volt igazán szerencsés.

Az 1841-ben megválasztott Demetrovits Mihály szószóló leváltását a választott közönség kezdeményezte, mert csődbe ment, így "...szószólló értékének megfogyta miatt, hivatásaként a városi pénztárokra fel ügyelni és azokért törvényszerűleg kezесkedni elégtelen." A tanács Demetrovits Demetert nevezte ki szószólóhelyettesnek, /17/ akit az 1844. évi tisztújításon nem választottak meg. Az új szószóló Kunovszki István még az 1847-es tisztújítás előtt elhalálozott. A helyettesítésére kötelezett "...legöregebb választottsági Tag már szeme világát elvesztette, elnökösködni nem bírna...", ezért a tanács Huber Károlyt bízta meg a szószóló helyettesítésével /18/. A kellő szavazatot ő sem kapta meg a tisztújításon, a szószóló Prevendár Imre lett.

Az 1840. évi szabadalomlevél a választottság hatáskörét a szószóló kötelezettségének és választás módjának meghatározásán kívül nem rögzítette pontosan. A választott közönség választhatott minden tisztségviselőt a tanács kijelölése alapján. (A főbíró az uradalmi biztos jelölte).

1841 elején mégis megtörtént, hogy Schettel Ferenc írnokot jóváhagyásra és nem választásra terjesztette elő a tanács. A választott közönség rögtön óvott: "hogy jövőben a Tisztelt belső Tanács illyes esetben a kiváltságos levél szerénti jogánál fogva, tsak a kijelelést gyakorollya, a Választást a külső Tanácsnak sértetlen hagyván" /19/.

A választott közönség egyik legfontosabb feladata a gazdasági tevékenység volt, ezzel behatóan foglalkozott Kiss Géza a "Mohács város gazdálkodási szervezete a szabadságharcot megelőző évtizedekben". c. tanulmányában /20/.

A választott közönség mint önkormányzati szerv tudta és beleegyezése nélkül nem történhetett semmilyen fontos jogügylet. Nem illette meg azonban a helybenhagyás, a végrehajtás, utalványozás joga, így végzései csak a tanács jóváhagyásával váltak érvényessé. Amikor a választottság a fentiekkel próbálkozott, a tanács mindenkor rendreutasította. Például 1841-ben így rendelkezett: "Miután a Választott Község végzései csak akkor midőn a Tanács helybenhagyását megnyerik lépnének tellyes erőre,...a Választott Községek értésére adatni rendeltetik, hogy jövőre is a Tanács körébe vágó végrehajtásba be nem bocsájtkozván, minden határozatait előbb a Tanács bővebb megfejtése s illetőleg helybenhagyása alá terjessze" /21/.

1847-ben, amikor a városház udvarán lévő telek árverésének helybenhagyási jogát követelte magának a választott közönség, a tanács végzésében ezt visszautasította:

"- Miután a Választott község, és Tanács határozatainak végrehajtása, és így a vétel és eladásokból eredett szerződések helybenhagyási joga, s illetőleg bevallások felvétele, kizárólag a Várost Kormányzó bel tanács jogai közé számíthatnék, a jelen eladás alkalmával is az eladás helybenhagyási és illetőleg végrehajtási, úgy bevallás felvételi jogot és eljáró Tanács magának kizárólag fenntartja, s így a megrendelt árverés sikere csupán tudomásul fog a választott községgel közölni" /22/.

A fentiek is azt bizonyítják, hogy a választott közönség és a tanács között mindig hol erősebb, hol gyengébb belső hatalmi harc dúlt. A város és a püspöki uradalom közötti ellentét volt természetesen meghatározó jellegű, a belső villongások mindenkor másodlagosak voltak. Ez a belső harc a privilégiumnyeréskor lecsendesedett, a negyvenes évek második felében viszont erőteljesebbé vált. A választott közönség elsősorban gazdasági választmány felállítását javasolta 1847-ben, hogy ez által a tanácsot ellenőrizni tudja /23/.

Az utóbbi először visszautasította az indítványt, mert "A Város Gazdasági állapotjára való felügyelés, s tulajdonkép a gazdaságkodás a k.k. szabadalmas levél szerint a bel Tanácsra bízva lévén, és ennek gyakorlati általi tellyesítése mellett akár mely egyének vagy testületnek ebben leendő beavatkozását nélkülözhetvén, így tehát maga a Tanács illyes gazdasági választmányt képezvén, eme kiváltság szerénti jogait magának fentartya. - " /24/.

Amikorra többszöri iratváltás után - 1848. áprilisára - megegyezés születhetett volna, a megvalósítás már tárgytalanná vált az új 1848-as törvények miatt.

A belső hatalmi harcon túl a tanács és választott közönség között bizonyos érdekellentétek is megtalálhatók voltak. A hatásköri vitában lényegében a választottság nagyobb beleszólást követelt a város vezetésébe. Az érdekellentétek pedig a leggazdagabbak, legvagyonosabbak soraiból álló tanács és a lakosság szélesebb rétegeit képviselő választottság között húzódtak /25/.

Kiss Géza említett tanulmányában elismerő szavakkal szól Mohács város 1848 előtti vezetőségéről, hiszen a kor színvonalán álló gazdaságpolitikájával dinamikus fejlődést biztosított Mohácson /26/. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a választott közönség meglehetősen zárt és szűkkörű testület volt, amelybe tanácsi jelöléssel és csak üresedés esetében lehetett a 3 évenkénti tisztújításon bekerülni. Az élethossziglani tagság stabilitást, állandóságot biztosított, ugyanakkor a tagok előregedése nem szolgálta a gyors és helyes döntéshozatalt. Ezzel függhetett össze, hogy a választottság jelentős része már az ülésekre se ment el és a választott közönség többször oszlott el határozathozatal nélkül.

Mohács város választott közönsége működését 1848-ban fejezte be, amikor az 1848. évi 23. tc. alapján első ízben tartottak szabad választást. Május 25-én új városi tanácsot és 9989 lakos után 73 fős képviselőtestületet választottak. A választás lefolyása a források hiányossága miatt sajnos ismeretlen /27/.

Mohács város első képviselőtestülete az ismert történelmi események miatt alig több mint fél évig létezhetett. 1848. május 31-e és 1849. január 1-e között összesen 14 képviselőtestületi ülést tartottak. E rövid idő alatt tárgyalt 70 ügy majdnem felét a nemzetőrség szervezése, újoncállítás és az új törvények miatti intézkedések tették ki. A városi főbíró elnökletével és a tanács részvételével tartott közgyűlések a régi választottsági ülésekkel ellentétben elég nagy számban voltak látogatottak.

Miután a császári csapatok 1849. elején elfoglalták Baranya megyét, Majláth György királyi biztos február 22-én a képviselőtestületi ülések tartását felfüggesztette, és 21 tagú gazdasági választmányt, új városi tanácsot nevezett ki /28/. A képviselőtestület működése ettől kezdve szünetelt. 1857-ben újabb, inkább formai változás történt a város közigazgatásában, ekkor polgármester, városi titkár /jegyző/, városi tanácsos és 12 ún. "részes" és 17 "rendes" képviselő került a város élére /29/.

A város önkormányzati jogait, melyeket 1849 óta nem gyakorolhatott, az 1861-es alkotmányos év hozta vissza. Az 1848. évi 23. tc. szerinti örömteli tisztújítást 1861. január 22-én Jeszenszky Ferenc alispán elnökletével tartották meg. A képviselőtestületet még a tisztújítás előtt megválasztották. Létszáma bizonytalan, mert nem maradt fenn pontos névsoruk. Az 1861-es képviselőtestületi jegyzőkönyvben 79 személy szerepelt, ebből 74 legalább ötször. Az 1857. évi népszámlálás szerinti 10931 főnyi lakosság után - az 1848. évi 23. tc. 21-22 §-a alapján - 77 tagú képviselőtestületet kellett volna választani, ami valószínű a fentiek alapján.

A képviselőtestületi üléseken részt vett 79 személyből a neve alapján 21 volt az 1848-ban megválasztott és további 7 a neoabszolutizmus alatt kinevezett képviselő, ill. gazdasági választottsági tag /a névazonosság miatt tévedés előfordulhat/.

Az 1861-évi képviselőtestület egyik legelső teendőjének tekintette a mértékhitelítő hivatal, a vasárnapi és leányiskola megszüntetését, valamint a fiúiskola fenntartása ellen is küzdött, mert a gyűlölt Bach rendszer állította fel őket. A képviselőtestület rövid ideig működhetett. 1861. január 22-é és november 14-e közötti 10 ülésén 84 ügyet tárgyalt. Politikai jellegű tevékenységet is végzett, amennyiben csatlakozott a májustól országos méretben kibontakozó adómehtagadáshoz /30/.

A Sehmerling provizórium bevezetésével a képviselőtestületi üléseket is betiltották és a kinevezéses rendszer jött vissza. Az új megyevezetés az új képviselőtestület kinevezésénél először 1849-hez, majd ennek sikertelensége után az 1840. évi szabadságlevélhez nyúlt vissza. A Szalay Nikodém királyi biztos által 1862. január 21-én kinevezett 21 fős képviselőtestület 12 tagja utasította vissza a megbízatást. Az ez után kinevezett 60 fős képviselőtestületet a sorozatos visszalépések miatt csak 1862. december 23-ára sikerült véglegesíteni, amely a rendszer iránti ellenszenvet jól jelezte. Bár a képviselőtestület kinevezett és nem választott testület volt, a változást jól mutatta, hogy Szalay királyi biztos azokat nevezte ki, akik a legutóbbi évek képviselői közül előzőleg, önként hajlandók voltak a tisztségviselésre és eskütételre /31/.

A Sehmerling provizórium korabeli képviselőtestület egyértelműen visszalépést jelentett az 1861. évihez képest. A képviselőtestületi ülések iránti érdeklődés is megcsappant, 1861-ben átlagosan 53, 1863-gan 35 képviselő /a népszószólóval együtt/ jelent meg az üléseken. Mivel az 1840. évi szabadságlevél alapján működött, tevékenysége sokban hasonlított az 1848 előtti választott közönséghez. Élén a népszószóló állt, de

képviselőtestületi üléseken 1864-ig a városfőbíró elnökölt. Ettől kezdve általában a népszószóló vezette le az üléseket. A tanács és a képviselőtestület pedig a régi mód szerint érintkezett, a képviselőtestületi jegyzőkönyveket ismertették a tanácsülésen, a tanács végzéseit pedig felolvasták a képviselőtestületi üléseken.

A képviselőtestület legfontosabb feladata továbbra is a városgazdálkodás ellenőrzése volt. A választott közönséggel elmentésben a gazdálkodás terén megillette az árverés, bérletbeadás és más jogügyletek jóváhagyási joga. Végrehajtási, utalványozási joga neki sem volt és határozatai csak a tanács helybenhagyás után váltak érvényessé.

Bár a képviselőtestületi tagság - mint 1848 előtt - élet-hossziglani volt, a kitörlések és elhalálozások miatt 1866-ra már 11 képviselői hely vált üressé. Az 1866. február 4-i tisztújításon 67 fős képviselőtestületet hoztak létre. Közülük 31 földműves (földtulajdonos), 22 iparos, 11 kereskedő és mindössze 3 ügyvéd volt. Az értelmiség szinte teljesen hiányzott, a céhes iparos és kereskedő polgárság, a kisebb-nagyobb tulajdonnal bíró földművesek alkották tehát a képviselőtestületet /32/.

A rendezett tanácsú városjog körüli viták, a képviselőtestület és tanács közötti gyakori torzszalkodások mind azt bizonyítják, hogy ez a képviselőtestület - éppen társadalmi összetételénél fogva - már nem tudta kellő módon a város érdekeit képviselni. Nem változott a helyzet a kiegyezés után sem, hiszen ugyanúgy a régi képviselőtestület és a tanács maradt hivatalban, egészen 1868 márciusáig, amikor önként lemondva rendezett tanácsú városi jogállásáról, Mohács a községek sorába süllyedt vissza /33/. Az 1871. évi 18. tc-vel bevezetett virilizmus teszi majd lehetővé, hogy Mohács nagyközségnek olyan képviselőtestülete legyen, amely a haladást és fejlődést igazán szolgálja.

Jegyzetek

- /1/ Fölker József: Mohács története. Mohács, Rosenthal Márk ny. 1900. 106-107. 116-119. p.
- /2/ Kopasz Gábor: Mohács város igazgatásának fejlődése = Banyai Helytörténetírás 1976. Szerk. Szita László Pécs. 1976. 292-293. p. az 1841. január 17-i tisztújítási jegyzőkönyvet és a szabadalomlevelet közli Fölker i.m. 66-79. p.
- /3/ Bm. L. Mohács város tan.jkv. 175/1841 /márc.8./
- /4/ Bm. L. Mohács város választott közönségének jkv. 1/1844 /jan.7./
- /5/ u.o. 11-18/1841 /márc.8/, Mohács város tan. jkv. 171-175 /1841 /márc. 8./ Deuts Ferencet 1844-ben mégis megválasztották választottsági tagnak u.o. 1844. jan. 9.
- /6/ Bm.L. Mohács város tan.jkv. 1844. jan. 9.
- /7/ Bm.L. Mohács város választott közönségének jkv. 12/1844. /máj. 26./

- /8/ Bm.L. Mohács város tan.jkv. 1104/1847. /aug. 24./
- /9/ U.o. 676/1847 /máj.21./, 1237/1846. /dec. 29./
- /10/ U.o. 1293, 1294/847 /nov. 2./
- /11/ U.o. 649/1841. /aug. 13./
- /12/ U.o. 1844. jan. 9., 30/1847. /jan. 19./
- /13/ U.o. 27/1841. /jan. 22./, Mohács város választott közön-
ségének jkv. 10/1841. /márc. 8./
- /14/ Bm.L. Mohács város tan.jkv. 567/1845. /aug. 17./ Mohács
város választott közönségének jkv. 39/1845. /aug. 10./
- /15/ Bm.L. Mohács város választott közönségének jkv. 131/1847.
/jun. 13./ A hivatali titkok kibeszélése régi gond Kopasz
i.m. 280.p.
- /16/ Kopasz i.m. 293. p.
- /17/ Bm.L. Mohács város választott közönségének jkv. 29/1841
/máj. 28./
- /18/ Bm.L. Mohács város tan. jkv. 1117 /1846/ /nov. 27./
- /19/ Bm.L. Mohács város választott közönségének jkv. 2/1841.
/febr. 8./
- /20/ Kiss Géza: Mohács város gazdálkodási szervezete a szabad-
ságharcot megelőző évtizedekben. = Baranyai Helytörténet-
írás 1976. Szerk. Szita László. Pécs, 1976. 311-336. p.
- /21/ Bm.L. Mohács város tan. jkv. 454/1841 /jún. 8./
- /22/ U.o. 278/1847 /márc. 8./
- /23/ Kiss i.m. 313-314, 327. p.
- /24/ Bm.L. Mohács város tan. jkv. 588 /1847 /ápr. 30./
- /25/ Kiss i.m. 319.p.
- /26/ U.o. 334.p.
- /27/ Bm.L. Bvm. bizottn. jkv. 136/1848. /máj.4./, Mohács város
választott közönségének jkv. 199/1848./máj.7./, 200/1848,
/máj. 18./ Mohács város tan. jkv. 682/1848. /máj. 25./
- /28/ Bm.L. Mohács város gazdasági választmányának jkv. 1849.
március 13., 1852. évi jkv. végén
- /29/ U.o. 1855. évi jkv. végén, 1857. júl. 13.
- /30/ Nagy Imre Gábor: Mohács város közigazgatása az 1860-as
évek első felében. Kézirat Bm.L. Pécs, 1989. 4-14. p.
Baranyai Helytörténetírás 1989. Nyomtatás alatt.
- /31/ U.o. 15-22.p.
- /32/ U.o. 42-48.p.
- /33/ Kopasz i.m. 298-299.p.

Nagy Imre Gábor

L'histoire de l'autonomie de la ville Mohács entre 1841 et 1868

Mohács a re aule rang de ville en 1840 qui lui a donné droit au tribunal et auquel Mohács a renoncé volontairement en 1868. L'étude s'occupe du changement de l'autonomie selon la situation politique. Jusqu'à 1848 la ville a été dirigée par un corps de caractère féodal qui a été formé par 60 personnes ayant leur charge a perpétuité. C'était en 1848 que le corps législatif a été élu librement pour la première fois. Entre 1849 et 1857 au lieu du corps législatif il y avait une commission économique. Mais il faut dire que le devoir le plus important de l'autonomie était toujours la direction de l'économie de la ville.

ANDRÁSSY ANTAL

EGY SZABADKÖMŰVES-PÁHOLY TEVÉKENYSÉGE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ E-
LŐTT DÉL-DUNÁNTÚLON

1902. november 30-án Kaposváron tizenhét a fővárosba az Erzsébet Szabadkőműves anyapáholyba felvett somogyi polgár, ideiglenesen megalaitotta a Berzsenyi Dániel Szabadkőműves Páholyt, melynek első főmestere dr. Müller Nándor köz- és váltóügyvéd az ideiglenes helyisége pedig az akkori Kanizsai utca 2. szám alatti irodája lett. Az alapítók a város és a megye illusztris értelmiségei; köztük 5 ügyvéd, 4 főgimnáziumi tanár, 3 állami főosztályviselő, 2 kereskedő, és 1-1 földbirtokos, orvos és tanító volt. Az alakuláson részt vett Mártonffy Márton a Magyar Symbolikus Nagypáholy helyettes főgymestere mellett Dr. Bakonyi Kálmán is. A fővárosi Erzsébet páholyt a főmester, valamint még négy vezetőségi tag képviselte. A Berzsenyi páholy vezetőségébe ekkor a három kaposvári főgimnáziumi tanáron, a két ügyvéden és a két tisztviselőn kívül egy gazdag kereskedőt választottak meg. Minden második pénteken, este 8 órakor tartották a munkák napját, azaz a gyűlésüket.

Az alakulás bejelentésekor a következőket írták a Symbolikus Nagypáholyban 1903 januárjában:

"Exponált Keleten dolgozunk, s ha valahol, úgy itt forog fenn szüksége annak a szabadkőműves testver nemes és magasztos céljainak fejlesztése és előmozdítása érdekében páhollyá alakuljunk. A Dunántúl a keletünkkel szomszédos vármegyékben szabadkőműves otthon nincs, ellenben vannak nagy latifundiumok, amelyeknek tulajdonosai, birtokosai s haszonélvezői, a főurak, a klérus s velük együtt a középnemesi gentry-osztály ma is még elfogultan illiberálisan gondolkodnak, embertársaikat legtöbbször csak önző céljaikra használják fel, s amellett lenézik és mert a maradiság sötét ösvényéről le nem téríthetők, csak természetes theát, hogy a szabadkőműves nemes és magasztos eszméit, céljait perkorreskálják, legtöbbször azért is, mivel hatalmukat féltik. Ez otthonalapítás tehát szellemi és erkölcsi szükséglete az itt elszórtan élő szabadkőműveseknek."

1903 februárjában elkészült a XI. fejezetet és 41 paragra-

rafust tartalmazó Berzsényi-páholy házszabálya és ügyrendje, mely az önzetlen munkát, pénzadakozást, felebaráti szeretetet, titoktartást és tagtoborzást tartotta elsődlegesnek. Meghatározták a választott közművelődési, a kincstári és a jótékonyági bizottság munkájának lényegét is.

1903. május 20-án esti hét órakor a Berzsényi páholy felavatására került sor, amikor nyolc új jelentkezőt vettek fel, amelyen a Symbólikus Nagypáholy vezetői vettek részt, és adták át az alapító oklevelet a kaposváriaknak. Ezzel a kaposvári páholy 72 tagjaként elismert tagja lett a magyarországi szabadkőműves páholyoknak, s ebben az évben dr. Csurgó Jenő, dr. Tichy Ferenc orvost és dr. Szigeti-Gyula Sándor kaposvári kórházigazgatót, dr. Komenn Elek ügyvédet, Königsberg Viktor kereskedőt és Makay István pécsi tisztviselőt vették fel. Az első évben kilenc előadást tartottak a páholy keretei között tagjaiknak. A tagok városi előadásai és tevékenysége közül kiemelkedett a kaposvári fiúiskola szervezésében Endrei Ákos gimnáziumi tanár, Angyal Guidó tanárnak a Csurgói Szabad Lyceum alapítása, dr. Müller Nándor ügyvéd főmesternek a Kaposvári Zenekedvelők Egyesületének megalkotása, dr. Vénis Károly vármegyei aljegyzőnek és Vajthó Jenő polgári iskolai tanárnak a városi napközi otthon felállítása körüli, valamint dr. Kommen Elek ügyvédnek a nagyatádi napközi otthon, dr. Fekete Gyula ügyvédnek és Mihalik Gyula tanárnak egy képkiallítás rendezése, valamint dr. Csurgó Jenő főorvosnak a kaposvári közegészségi egyesület létrehozása emelkedett ki. 1904-ben (febr. 12.) főmesterré ismét dr. Müller Nándor ügyvédet, helyettesévé pedig Endrei Ákos gimnáziumi tanárt választották meg. A vezetőségbe továbbá még 2 orvos, 1 gimnáziumi tanár, 3 megyei vezető tisztviselő, 1 ügyvéd és 1 kereskedő került még. Ekkor határozta el az új vezetőség egy szabadkőműves könyvtár létrehozását, hogy "...intézményünk múltját jobban megismerve, abból meríthessünk erőt, eszmét, tápot a jövő munkáinkhoz." Az 1904-es év váratlan nehézséget is okozott az új páholyház átalakításával, mivel az előző bérletét a tulajdonos Fő u. 6. sz. alatti ház lebontása miatt felmondta. Akkor az év végéig dr. Fekete Gyula ügyvéd Fő u. 12. sz. alatti lakásán tartották havonta (első pénteken) az értekezletüket. A Zárda utcai páholyházat Holics Gyula pécsi lakostól vették meg 1904 márciusában 11 000 koronáért, míg az átalakítás az év végén 1586 koronát tett ki. A "mestermunka megtartásához" szükséges koporsó és koponya kellemek beszerzése 40 koronát tett ki az év elején.

A Berzsényi páholy az 1903-ban nyomtatásban is megjelent munkatervében kezdettől fogva a megyei szellemi és szociális felvirágoztatását tűzték ki feladatul. "Míg a gazdasági téren szép haladást jelent a takarékpénztárak, hitelszövetkezetek szaporodása, iparfelepek és kereskedelem fellendülése, addig a szellemi téren, a tudomány és művészetek ápolásában még mindig nagy a pangás, a városi élet iránt csekély az érzék és az erkölcsi felfogás is sokát megtartott eredeti vadságából. "Kifogásolják, hogy nincs Somogyban dalegylet, színház, múzeum, irodalmi egyesület. Nem törődnek Csokonai és Bersényi szel-

lemi örökségével, annak ápolásával. A város és a megye ügyeit néhány befolyásos család intézi, és nem törődnek azzal, hogy elszórtok a köznép egészségügyi és szellemi helyzete. Ezért feladatuknak tekintik mindazt, ami segíti megváltoztatni a megye helyzetét. Iskolák, kulturális intézmények, ifjúsági egyesületek, a szabad lyceum ügyét óhajtja a páholy felkarolni. Kaposváron polgári kör alakítását kezdeményezik, mely révén leoldják a társadalmi válaszfalakat. Ezenkívül a tüdővész korlátozására szanatórium felállítását sürgetik. "Be kell hatolnunk testvéreink közvetítésével a megye és város közgyűlési termeibe, a kaszinók és egyesületek választmányába, hogy mindenütt elvessük a mi emberszeretetet és felvilágosodást hirdető eszméink magvait."

A Berzsenyi páholy vezetői nagy figyelmet szenteltek a szabadkőműves eszme terjesztésére, a tagok toborzására, valamint a kapcsolattartásra. Elsőként az anyapáholyon kívül a szomszédos nagykanizsai Munka páholy tagjaival való kapcsolatáról, az 1903. június 28-i fonyódi közös rendezvényről van tudomásunk. A leghatásosabb munkát a megyén kívül a páholy dombóvári és pécsi tagjai végezték a szabadkőműves eszme érdekében. Somogyban Barcsan 1903-tól Piszár Antal ügyvéd, majd tíz év múlva 6 további szabadkőműves dolgozott az eszméért. Csurgón Antal Guidó főgimnáziumi tanár, aki 1902 novemberétől mint a fővárosi Erzsébet páholy tagja volt, a tevékenysége nyomán további öt tanár, két orvos, a takarékpénztári igazgató és a szolgabíró, báró Weissenbach Iván is tagja lett a Berzsenyi páholyoknak az első világhobárú előtt. Ők alakították meg 1909-ben a Csokonai Kört is, amely szabadelvtű előadásokat tartott. Ezenkívül Iharos, Kadarkút, Lengyeltóti községben volt egy-egy tagja a páholyoknak, Marcaliban az elsők között 1904-ben a járási főorvos és egy gazdag ügyvéd csatlakozott a páholyhoz. Nagyatádon két ügyvéd és két földbirtokos, bérlő, Szigetváron a kórházi főorvos 1904 márciusától volt tagja a páholyoknak. A háború előtt lett tagja a páholyoknak a Verőce megyei Stern Béni földbirtokos és a háború alatt a zágrábi Máv üzletigazgatóság segédtitkára dr. Radó Andor is. A páholy alakulása első perceitől kezdve küzdött a Horvátországban élőkért, akiket "meg kell tartanunk a nemzetnek!"

Tíz éven át Kaposvárra jártak át a szertartásra a pécsi szabadkőművesek, mikor is 1912. november 29-én megalakult Pécsen az Irányi Dániel páholy, Doktor Sándor főmester alatt. A páholy helye a Rákóczi út 74. szám alatt volt, és az összejöveteleket minden hó első és harmadik hétfőjén este tartották. A 14 taggal megalakult páholy Baranya és Pécs legkiválóbb értelmiségét vallhatta sorbaiban. Három orvos, három főreáliskolai tanár, két ügyvéd, két állami tisztviselő, három pénzügyi szakember ill. kereskedő és egy mérnök volt soraikban. Többségük (11 fő) a szabadkőműves munkát Kaposváron több évig, a Berzsenyi páholy tagjaként végezte. Rövidesen a pécsi aljárásbíró dr. Halvax Üdön és Ember János tanfelügyelő, Szommer Imre postamérnök felvétele mellett 1914 végére összesen 31 tagja volt a páholyoknak. A háború éveiben csökkent ugyan 2-3 fővel a létszám, de ez a legnehezebb években sem jelentett a-

kadályt. Az alakuláskor kiadott, nyomtatott bizalmas körleve-
lükben a pécsiek egy progresszív városi párt megalakítását
szorgalmazták. "ez a párt lesz hivatva az angol példa munkájára
az agrár-feudális uralmat megtörni, s az országos politika
súlypontját az eddig szóhoz nem jutott városokra, a haladás
és természetes védbástyáira áthelyezni.

Érdekesnek tartom itt idézni az 1911 februárjában jelent-
kezett és áprilisban felvett Doktor Sándor ajánlóinak, illetve
két vizsgálattal megbízott "kutató testvérnek" a jelentéséből.
A külföldi tanulmányút és pesti klinikai évek után Pécssett
1901-ben letelepedett Doktor Sándor a bábaképző intézet igaz-
gatója lett. 1911-ig Pécs progresszív közéletének egyik leg-
tekintélyesebb alakja lett. Amikor felvételét kérte a Berzs-
senyi páholyba, dr. Sziget-Gyula Sándor kaposvári kórházigazgató
írta róla: "Pécssett a haladás az emberszeretet munkáját hir-
dette és teljesítette." Későbbi politikai és orvosi tevékeny-
sége mindenki előtt ismert. Péccsel különben is a legintenzí-
vebb volt a Berzsényi-páholy kapcsolata.

A másik megyehatáron túli jelentős bázis Tolna megyében,
Dombóváron volt. A járási székhely Dombóvár jelentős közleke-
dési, ipari, kereskedelmi központja volt a Kapos mentének. A
dombóvári szabadkőműves "csoport" vezető alakja az 1919 au-
gusztusában mártírhalt halt Gyenis Antal (1871-1919) elemi
iskolai igazgató volt. Gyenisről 1904 elején, dr. Löwentrit
Miklós vizsgálattal megbízott a következőket írta: "Már 4-5
év előtt szó volt arról, hogy szövetségünkbe lép, a beszer-
zett értesülésem szerint már akkor alkalmasnak találtatott"
- ez csak elköltözése miatt maradt el. 1907-ben lett tagja
a páholynek Dombóvár népszerű nagy tudású orvosa, Dr. Riesz
József (1880-19). Róla mint "a tettek komoly emberéről" nyi-
latkoznak az ajánlók. (Dombóváron utcát neveztek el róla).
Rajtuk kívül három évig volt tagja a páholynek Horváth
Samu (1868-) tanító, a Dombóvár és Vidéke című hetilap szer-
kesztője. 1907 októberéig, a városból való elköltözéséig
Horváth és Gyenis körül kialakult egy helyi progresszív kis
csoport. Már 1905-ben létrehozták a dombóvári Szabad Lyceumot,
amelynek előadásait a legfelkészültebb kaposvári és pécsi sza-
badgondolkodó értelmiségiek tartották. 1913-ban új társaskört
létesítettek, amelybe a polgárság haladó tagjait vonták össze.
Részt vettek a tüdővész elleni küzdelemben azzal, hogy jelentős
mértékben, anyagilag segítették a betegeket. Felvilágosítással,
előadásokkal a helyi klerikális befolyást igyekeztek mérsékel-
ni.

A Berzsényi páholy kétségkívül, hogy székhelyén Kaposváron
végezte 1902-től a leghatékonyabb munkát. A későbbi szabad-
kőműves páholy diplomás tagjai, főleg a helyi főgimnázium
tanárai és néhány szociális érzékű orvos a kaposvári Szabad
Lyceum 1901. január 20-i alakulása után kerültek gondolatilag
közül egymáshoz. A másfél év múlva megalakított Berzsényi pá-
holy tagjai között két lyceumi vezetőt találunk. Az első
előadást már február 6-án Endrei Ákos főgimnáziumi tanár tar-
totta, a magyar regősökről. Az első év munkájáról megjelent

évkönyv arról a jelentős szellemi munkáról számolhatott be, melynek központja a liberális gondolkodású gimnáziumi igazgató és tanári kara volt Kaposváron. Endrei Ákos (1860-1918) a páholy alapító tagja volt, Faragó Ákos (1812-), Mihalik Gyula (1874-) tanárokkal együtt. Szimpatizált velük ezért gondolkodásban, tevékenységükben azonosult velük Szőke Lőrinc irodalomszakos, és a kiváló tudós, történész (publikáló) tanár Vass Miklós is, akinek mintegy negyedszáz forrásértékű publikációja ma is a szakma értékes teljesítménye. Az ő előadásai a Szabad Lyceum, vagy a Berzsényi Társaság keretében, mindig kiemelkedő eseménynek számítottak. 1908-ban a helyi progresszív ellenes politikának, valamint a kultusztárca illetékeseinek sikerült megosztani az erőket és a Szabad Lyceumot, mely mögött a Berzsényi páholy állott, szétrobbantani. Maga Endrei is meghasonlott és áttevezett 1908 elején a minisztérium által menedzselte és fizetett gimnáziumi szabad iskolának berkeibe és annak lett a vezetője. Így Kaposváron a Szabad Lyceum mellett létrejött az ún. munkásgimnázium, melynek egy-egy előadását a kultuszminiszter 20 koronával honorálta. Sajnálatos módon a gimnáziumból a buzgó katolikus, új igazgató érkezével a szabadkőműves tanárok nagyrésze áthelyezést nyert. Az igazsághoz tartozik még az is, hogy egy kivételével (Surányi, akit Bártafára helyeztek) valamennyi páholytag tanár nagyobb városba, előkelőbb gimnáziumba került. Kaposváron a század első évtizede végén a katolikus konzervatív irányzat indult támadásba, elsősorban az oktatásban. A gimnázium telkéből kihaló és mellette épített római katolikus templom építése ellen minden megyei és városi fórumon tiltakozásukat jelentették be 1909. november 10-én a páholy tagjai.

Pongrácz Károly új igazgató 1911. augusztusában váltotta fel a liberális gondolkodású elődjét. A század második évtizedétől megszűnt a főgimnázium az egyes tanárai által a liberális szabadkőműves eszmék terjesztője lenne. A Kaposváron tevékenykedő mintegy negyven szabadkőműves közül kiemelkedett dr. Csurgó Jenő a tudószanatórium megteremtője és dr. Szigeti Gyula Sándor kórházigazgató főorvos szociális és gyógyító tevékenysége. Kecskés Ernő a város egyik legfelkészültebb pedagógusa, akinek másféltucat tankönyve ma is csodálatraméltó teljesítmény. Dr. Matolcsy Sándor közéleti tevékenysége ekkor indult fényes pályára, hogy a két háború között a Dunántúli Bank vezérigazgatójaként több tízezres közkönyvtárt alapított. Antifasiszta, demokratikus magatartását sajnálatos módon az ötvenes években elfelejtették, és emberhez méltatlan körülmények között élte le utolsó éveit. Végezetül itt kell említenem, hogy a Károlyi-kormány hadügyi államtitkára dr. Pete Márton ügyvéd (1875) is a Berzsényi-páholy tagja volt. Neki dr. Szigeti kórházigazgató főorvos volt az egyik vizsgálója, illetve ajánlója.

Befejezésként végezetül megállapíthatom, hogy a Berzsényi szabadkőműves páholy az első világháború előtt Déldunántúl legjobb szellemi erejét fogta át. Haladó, a szociális és társa-

dalmi jelenségekre érzékenyen reagáló értelmiségiek túlnyomó többsége, a történelem századunkban jelentkező éles kihívásai-kor az első sorokban küzdöttek. Árulók, a nemzetet és a népet rútol becsapók nem voltak közöttük. Becsülettel szolgálták azt az eszmerendszert, melynek Berzsenyi páholybeli mottója volt:

"Megyek rendeltetésem pályafutásain...
A jobb s nemesb lelkeknek útján."

BÁRDOS ISTVÁN

**KÉPVISELŐ-VÁLASZTÁSOK ESZTERGOMBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT
/1920-1939/**

I. Az 1920. januári választások

A Kommün bukását követően 1919. november 17-én megjelent a közeli választások rendjét szabályozó 5985/1919. sz. kormányrendelet, s a pártok immár lázasan készültek az 1920. január 25-26-i választásokra. A legjelentősebb országos pártok közül január 15-én visszalépett az MSZDP, egyesült a két kispárttal. A Munka Párt úgy döntött, hogy tagjai a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjára is leadhatják szavazatukat.

Esztergomban az országos mozgásoknak megfelelően alakult a helyzet. Az MSZDP jelöltje Schmarilla Géza, pártja január 15-i döntésének megfelelően visszalépett. Így tulajdonképpen a választási küzdelem a városban belül a Földműves- és Kispárttal, valamint a KNEP között zajlott. A Földműves- és Kispárttal némi késéssel kezdte meg a felkészülést. Alig egy hét volt már hátra a választásig, amikor a január 20-a előtti napokban Jakus Jánost pártbéli társai felkérték jelöltjüknek. A dolog érdekessége, hogy Jakus tagja volt a Belvárosi Katolikus Olvasókör választmányának, melynek élén a KNEP színeiben fellépő Mátéffy Viktor állott.

Mátéffy Viktor belvárosi plébános minden támogatást megkapott a helyi és az országos sajtótól. Jakus ennek ellenére komoly ellenfélnek bizonyult. Időközben megbomlott a kispárti egység - melynek eredményeként erőiket megosztva Jakus mellé Kurcz Lajos személyében második jelöltet is állítottak - erősen mérsékelte esélyeiket.

Ebben a helyzetben immár nem lehetett kétséges Mátéffy győzelme, aki végül is 3810 szavazatot kapott, Jakus 1682 és Kurcz 495 szavazatával szemben.

2. Az 1922. évi nemzetgyűlési választások

Az 1920-as választásokat követően jelentősen módosult az egyház politizálással kapcsolatos felfogása. E módosulás érhető tetten Csernoch János Szent István Társulatban tartott

beszédében. Eszerint a katolikusok közeleti feladatai az új helyzetben nem a politikai pártokban, hanem a szociális akciókban rejlenek. Csernoch János e gondolatok jegyében helyeselte Mészáros János érseki helynök azon álláspontját, mely szerint kívánatos, hogy "...a katolikus papok tartózkodjanak a képviselői madátum vállalásától, mert elvonja őket a lelkesi teendők ellátásától." /1/. Ilyen körülmények között bizonyára volt némi alapja annak a hírnek, miszerint Csernoch nem járult hozzá Mátéffy további képviselői tevékenységéhez. A szóbeszédet azonban nem követte intézkedés. Mátéffy ismét indult a nemzetgyűlési választásokon, melynek esélyszámítási alapját már a 2200/1922. számú kormányrendelet adta.

Mátéffy a Keresztény Egyesülés Pártja színeiben folytatta korthadjárát, s már-már győztesnek érezte magát. Ám kevéssel a június 1-jei szavazás előtt váratlan dolog történt. Osváth Andor városi főjegyző fizetés nélküli szabadságot vett ki és a Keresztény Nemzeti Földműves, Polgári Párt zászlaja alatt ellenjelöltként lépett fel.

A június 1-jén megtartott szavazáson végül 2539 szavazattal Mátéffy Viktor került ki győztesen. Az 1987 szavazatot begyűjtő Osváth nyugdíjaztatását kérte, majd távozott a városból.

3. Az 1926. december 14-15-i országgyűlési választások

A nemzetgyűlés 1925. július 7-én a XXIV. tövénycikkkel rendelkezett a választás körülményeiről.

Az 1926. december 14-15-i választások előtt ismét felröppent a hír, miszerint a hercegprímás ez alkalommal nem engedélyezi Mátéffy számára a választáson való indulást. A pletyka valódiságát látszott alátámasztani a Pesti Napló írása is, mely külön szakaszban foglalkozott Mátéffy Viktor képviselőségével. Azt állította, hogy kétségesnek látszik: "a bíboros hercegprímás megengedi-e jelölését a közelgő választások alkalmával." /2/. A helyi sajtó határozottan tagadta a hírt. A cáfolat igaznak bizonyult, s Mátéffy a KGSZVP hivatalos jelöltjeként megkezdte az aláírások gyűjtését. A népszerűsége teljében lévő főpap 3200 ajánlót mondhatott magáénak, míg az ellene - valószínűleg Egységes Párt-i színekben - fellépő Tormássy Béla nyugalmazott tábornok mindössze 703-at. Ez kevés volt az induláshoz. Így Mátéffy a választások eredményeként 3172 szavazat birtokában vehette át a Keresztény Nemzeti Gazdaság és Szociális Párt 35 képviselőjének egyikeként mandátumát.

4. Az 1931. június 28-30-i országgyűlési választások

A város polgárai között sokan érezték úgy, hogy elérkezett az ideje Mátéffy és a keresztény párt városi közeletből való kiszorításának.

A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt intézőbizottsága másként ítélte meg a helyzetet, május első napjaiban döntése szerint Mátéffyt hivatalos jelöltjeként indítja a választásokon.

Miközben folyt a Mátéffy melletti agitálás, napvilágot látott a hír, miszerint Gróh József bejelentette indulási szándékát. Úgy döntött, hogy párton belüli ellenjelöltként veszi fel a harcot Mátéffyval. A küzdelemben június 24-én Mátéffy 2806, míg Gróh 2403 ajánlót tudhatott magáénak.

Gróh hívei azzal vádolták Mátéffyékát, hogy terrort alkalmaznak az őket támogatókkal szemben. A csatározásokkal az "Esztergom" Mátéffy, az "Esztergom és Vidéke" Gróhot támogatta. A tömeg Gróh mellett álló része "Le a csuhással!" jelszóval tüntetett Mátéffy ellen.

A nagy harcból a szavazatok számát tekintve Mátéffy került ki győztesen. Ő 2366-ot, míg ellenfele 2340-et tudhatott magáénak. Gróh pártolói, meg akarván akadályozni az eredmény kihirdetését, tüntettek a város főterén. A város végletes megosztottságát jelezvén Palkovics László alispán és Galtz Gyula polgármester-helyettes vezetésével küldöttség ment a primáshoz, biztosítva őt arról, hogy a hivatalos vezetés Mátéffy támogatja.

Az elmérgesedett helyzetet végül kölcsönös bocsánatkérések oldották viszonylagos békévé. A végleges megoldást azonban Mátéffy Esztergomból való távozása hozta meg. Erre 1933. június 1-jén került sor. A Gellért-hegyi Sziklatemplom plébániájának irányítását átvevő Mátéffy nem mondott le ugyan képviselői mandátumáról, de a város közéletéből való kiválásával lehetővé tette e belső viszonyok újrendeződését.

A szétzilált esztergomi belviszonyok közepette szinte jól jött Gömbös Gyula Nemzeti Egység-mozgalmának zászlóbontása 1933. június 15-én. Az új szerveződés élére dr. Mike Lajos, volt kereszténypárti elnök állott. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt új vezetővel, Obermüller Ferenc reáliskolai igazgatóval az élén, kísérelte meg régi fényének visszaszerzését.

Viszonylag nagy érdeklődés kísérte a Gömbössel szövetkezett Független Kisgazda Párt Magyar Királyban tartott nagygyűlését. Erre az időszakra a Nemzeti Egység hívei döntő fölénybe kerültek a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt híveivel szemben. 1935 januárjára esztergomi csoportjának létrehozásával megjelent a város politikai palettáján a Festetics Sándor vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt is.

Ilyen belső politikai állapotban érte a várost a hír, mely szerint 1935. március 5-én Horthy Miklós kormányzó fölöszlatta a parlamentet s március-áprilusra kiírta a választásokat.

5. Az 1935. március 31-i képviselő-választás

A Magyar Nemzeti Szocialista Párt nem képviselt olyan erőt, mely lehetővé tette volna számára képviselőjelölt állítását. A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Agrárpárt valódi erejét és szervezettségét jól mutatja, hogy dr. Lukács György - korábban Egységes Párt-i politikus - személyében képviselőjelöltet tudott állítani Esztergomban.

Az egyház érdekeinek érvényesítése valóságos erején felüli pozícióba juttatta a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártot. A Nemzeti Egység Párt vezére, Gömbös Gyula, Esztergom sajátos helyzetét figyelembevéve átengedte a várost a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártnak. A Nemzeti Egység tudomásul vette "...ezt a magasabb szemponttól vezérelt elhatározást..." /3/. A Gömbös által tett nagyvonalú gesztusra válaszul a KGSZP nem állított jelöltet Dorogon és Tatabányán. A KGSZP esztergomi jelöltje Turi Béla preláthuskanonok volt.

A két rivális Turi Béla és dr. Lukács György kortesbeszédei nyomán 4039, illetőleg 1581 ajánlást birtokolt. Ez a tény már előrevetítette árnyékát a március 31-i választásokra, melyek eredményeként Turi Béla 3572 szavazattal győzött dr. Lukács György Kisgazda-párti jelölttel szemben, aki 1917 voksot kapott a nyilvános szavazáson.

Turi Béla megválasztását követően igyekezett gyakorlati tettekkel is bizonyítani azt, hogy Mátéffynál jobb képviselője kíván lenni városának. Ebben azonban betegsége és 1936. április 7-én bekövetkezett halála megakadályozta.

6. Az 1936. május 3-ai rendkívüli választás

A városi központi választmány május 3-ára írta ki Esztergomban a választásokat. A vezető pártok az előző választások kapcsán született megállapodásnak megfelelően ismét a KGSZP-nek adnak lehetőséget a jelöltállításra Ernszt Sándor ny. miniszter személye révén. Ellenjelöltet egyedül a Magyar Nemzeti Szocialista Párt esztergomi kerülete állított.

Esztergom sokat várt hivatalos jelöltjétől, Ernszt Sándortól. Minként az Obermüller Ferenc KGSZP-elnök kifejtette, pártja olyan személyt jelöl "...aki nemcsak a pártnak, hanem az országnak is dísze és értéke, de ezen túl az európai politika tekintetében is számottevő tényező." /4/.

Ernszt Sándor programbeszédet tartott a Fürdő Szállóban, Esztergom-Táborban a Csere-féle vendéglőben, Szentgyörgymezőn a Mitter-féle vendéglőben.

A Magyar Nemzeti Szocialista Párt jelöltjeként Vargha Károly a Duna Korzóban, a Magyar Királyban, Szentgyörgymezőn a Mitter-féle vendéglőben tartott nagygyűlést.

A két párt jelöltjeinek valódi vetélkedése érzékelhetővé vált a város levegőjében. Így egyre fontosabbá vált a tényleges jelöltté váláshoz szükséges ajánlások begyűjtése.

A választást néhány nappal megelőzően megjelent a hír, mely szerint Etter Ödön választási elnök 288 aláírást pótlására szólította fel a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot, míg a KGSZP aláírásait - kevés kivétellel - elfogadta.

A lakosságnak végül nem kellett az urnákhoz járulnia. A Magyar Nemzeti Szocialista Párt jelöltje, Vargha Károly ugyanis 66 ajánlással kevesebbrel rendelkezett a szükségesnél. Így nem válhatott valóságos jelöltté. Ilymódon Ernszt Sándor a választás abszolút győzteseként vehette át mandátumát május 3-án.

Ernszt komolyan vette megbízatását. Segítette a várost, s rendszeresen megjelent választói körében. Személyében valóban európai horizontú politikus képviselte a várost az országgyűlésben. Olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyeket mástól eddig nemigen hallott esztergomi választópolgár. Ernszt 1937 tavaszán az itteni olvasók számára is hozzáférhetően kifejtette: "Mi azt látjuk, hogy mi is játéklabda vagyunk, mint annyi más kormány Európában. Az oroszok leszerelésről beszélnek és erősen fegyverkeznek. Kétirányú küzd most az egész földkerekségen. Az egyik a kommunista irány, amely az egész világot kommunistává akarja tenni és olyanná, mint ma Oroszország, a másik irány pedig az, amely ez ellen küzd, de tulajdonképpen megint csak az egész világnak akar parancsolni. Nekünk az a politikánk, hogy lehetőleg ne parancsoljon nekünk senki, és menjünk a magyar úton, ne szolgailag, és ne függve senkitől. A nagyhatalmak nem fogják megmenteni az országot. Meg kell őrizni a függetlenséget és méltóságot. Ne a nagyhatalmak után fussunk, hanem a hasonló érdekű népekkel keressünk szövetséget" /5/.

A helyi pártélet Ernszt Sándor képviselőségének éve alatt immáron végképpen átrendeződött. A KGSZP lényegében szétzilárdott, míg a NEP ereje és népszerűsége csúcsaira ért.

A kormánypárt erejét csak fokozta az 1938. november 2-án meghozott bécsi döntés, mely visszacsatolta a Felvidéket. November 6-án Serédi Jusztinián 9000 ember előtt szentmisét pontifikált. Szentbeszédében hangsúlyozta, hogy a békés revízió megvalósulását célzó tárgyalások 1938. augusztus 15-én, Nagybaldogasszony napján indultak Esztergomban. E tárgyalások előkészítésében bizonyos fontos szerepet játszott Ernszt Sándor is, aki e számára is igen fontos eseményt alig néhány nappal élte túl. A visszacsatolást övező felfokozott légkörben érkezett a hír, miszerint Ernszt Sándor november 21-én váratlanul elhunyt.

7. Rendkívüli választás 1928. december 11-én

Néhány nappal Ernszt Sándor halálát követően már arról számolt be az Esztergomban megjelenő Magyar Sion, az Actio Catholica központi lapja, hogy a kormánypárt képviselői "Esztergom-ba!" kiáltással bíztatták Imrédy Bélát, vállalja el a város képviselőjelöltségét. A NEP kormánypárti jelöltet akart látni a primási városban. A keresztény párt ekkor már nem volt abban a helyzetben, hogy ezt az akaratot semmissé tehesse volna. A NEP helyi szervezete végül az előzetes egyeztető tárgyalások eredményeként nem Imrédyt, hanem Kunder Antal ipariügyi, illetve kereskedelemügyi minisztert kérte fel képviselőjelöltjének. Ezt követően a NEP helyi szervezete képviselői Marczell Árpád vezetésével felkeresték Kundert, aki Tasnády-Nagy András országos pártelnök jelenlétében tárgyalta az esztergomiakkal, s elfogadta a felkérést. Ebben a parlamenti ciklusban tehát immáron harmadízben választott képviselőt Esztergom városa. Ez alkalommal végre teljesülni látszott a vágy, s végre

aktív minisztert juttathatott a város a parlamentbe. A választás napját december 11-re tűzték ki, s Kunder győzelme az adott helyzetben nem lehetett kétséges.

November utolsó napjaiban látogatott el Kunder Esztergomba. Programbeszédét december 4-én tartotta meg a Fürdő Szállóban. Az ellenjelölt nélkül induló Kunder végül december 11-én vehette át mandátumát a választás elnökétől.

8. Az 1939. május 28-29-ei országgyűlési választások

Április közepén, két közbülső esztergomi országgyűlési képviselőválasztást követően megkezdődött a felkészülés az újabb, immár "szabályos" képviselő-választásra.

A választási megmérettetésre készülő Kunder május 11-én Pilisszentléleken, Pilismaróton és Dömösön, 13-án Esztergomban a Fürdő Szállóban, a Belvárosi Olvasókörben, a Szentgyörgymezői Olvasókörben, majd este fél tízkor a Vitézi Szék értekezletén tartott beszédet.

Az esztergomi egyéni választókerülethez ez alkalommal a következő települések tartoztak: Csév, Csolnok, Dág, Dorog, Dömös, Kesztlőc, Leányvár, Mogyorósbánya, Pilismarót, Pilisszentlélek, Tát és Tokod. A választások a történelmi vármegyék visszaállításának dacára a trianon után kialakult ország vármegyéiben zajlottak. Így például a lajstromos választásban a bécsi döntést megelőző Komárom-Esztergom K.e.e vármegye alkotott egy választási körzetet. A vármegyei lajstromon Kunder Antal, Tribolt László /kisgazda/, Paál Endre dorogi bányász és Petrenhoffer Hubert igazgató indult. Közülük ketten Kérülhettek be képviselőként az országgyűlésbe.

Az egyes választókerületekben, mint az esztergomiban, más pártok is indítottak jelölteket. Így a Szociáldemokrata Párt zászlaja alatt Zuschlag Vilmos, a Kisgazda Párt színeiben dr. Pákh János, a Nyilaskeresztes Pártban pedig Cseh Ferenc indult.

A május 28-29-én megtartott választás szavazatai az esztergomi egyéni választókerületben a következőképpen oszlottak meg:

Település	Kunder A. /NÉP/	Cseh F. /Nyilas P/	Zuschlag V. /Szoc.dem./	Pákh J. /Kisg.P./	Érvénytelen
Esztergom	4012	1146	228	75	201
Csév	207	313	225	16	
Csolnok	313	289	469	110	
Dág	68	152	61	22	
Dorog	924	929	273	7	
Dömös	184	186	20	23	
Kesztlőc	270	30	384	24	
Leányvár	105	86	234	-	
Mogyorósbánya	75	144	11	6	

Település	Kunder A. /NÉP/	Cseh F. /Nyilas P/	Zuschlag V. /Szoc.Dem./	Pákh J. /Kisg.p./	Érvénytelen
Pilismarót	241	278	16	34	
Pilisszent- lélek	65	35	12	1	
Tát	251	283	6	3	
Tokod	507	657	17	42	
	7253	4518	1964	290	677 /6/

Kunder tehát fölényes győzelmet aratott versenytársai fölött. A lajstromos választáson a listavezető szintén ő lett, aki miután esztergomi választókerületében győzött, mandátumát Tribolt László kiskgazda /NÉP/ és Gruber Lajos /Nyilaskeresztes Párt/ számára adta át /6/.

Az "Esztergom és Vidéke" június 4-ei számában a választási tanulságokat összegezve megállapította, hogy Csolnokon, Cséven, Keszthelyen és Leányváron a szociáldemokraták, Tokodon, Táton, Dorogon és Esztergomon belül Szentgyörgymezőn a Nyilaskeresztes Párt igen sok szavazatot kapott. Ez utóbbit nem tartotta csodának, mivel: "...itt a nyilasok évek óta a legerőteljesebben szervezkedtek." /7/.

Az ország, s benne Esztergom 1945 előtti utolsó képviselő-választása ily módon a jobboldal teljes győzelmével zárult.

A szeptember 1-jén kitört világháborút követően a pártélet évről évre lanyhább lett. Míg nem 1944. október 16-án a nyilas hatalomátvétel nyomán felbomlottak a város politikai és közéleti keretei, s összeomlott a közigazgatás polgári rendszere.

Jegyzetek

- /1/ Gergely Jenő: A keresztényszocializmus politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben /1919-1923/. = Századok, 1976. 2. sz. 258. p.
- /2/ A bíboros, hercegprímás. = Esztergom, 1926. 90. sz.
- /3/ Turi Béla az esztergomi választókerület hivatalos jelöltje. = Esztergom és Vidéke, 1935. 20. sz.
- /4/ A pártközi értekezlet egyhangúlag Ernst Sándor mellett foglalt állást. = Esztergom és vidéke, 1936. 32. sz.
- /5/ Ernst Sándor nagy beszéde az aktuális politikai kérdésekről. = Esztergom és Vidéke, 1937. 20. sz.
- /6/ Kunder Antalt abszolút többséggel választották meg Esztergom egyéni kerület országgyűlési képviselőjévé. = Esztergom és Vidéke, 1939. 42. sz.
- /7/ Tanulságok a képviselő-választásból. = Esztergom és Vidéke 1939. 43. sz.

István Bárdos

Abgeordnetenwahlen in Esztergom in der Periode zwischen den
zwei Weltkriegen
/1920-1939/

Im Laufe von 18 Jahren musste sich die Bevölkerung dafür entscheiden, wer ihre Interessen im Parlament vertreten soll.

Während der Analyse der Wahlkämpfe erschliessen sich die Landes- Parteiverhältnisse und ihre örtlichen Eigentümlichkeiten. Esztergom hat als Sitz der ungarischen katholischen Kirche ganz bis zum 11. Dezember 1938 als Vertreter der Christlich-Wirtschaftlichen-Sozialen Partei einen kirchlichen Würdenträger gewählt. Da hat sich die Lage verändert und die Position von Viktor Mátéffy, Béla Turi und Sándor Ernsts im Parlament hat der Minister der Nationalen Einheitspartei Antal Kunder eingenommen.

An den Wahlkämpfen am 29.-29. Mai 1939 haben - von der früheren Praxis abweichend- die Kandidaten von vier Parteien: der nationalen Einheitspartei, der Pfeilkreuzler Partei, der sozialdemokratischen Partei und der Kleinlandwirtenpartei teilgenommen.

Auf Grund der unterstehenden Tabelle können die sich dafür Interessierenden über die letzten Wahlen im Parlament, vor der Machtübernahme der Pfeilkreuzler Partei, Einsicht bekommen.

BŐSZE SÁNDOR

A VÁROSOKBAN ÉS A KÖRNYÉKÜKÖN LÉVŐ EGYESÜLETEK A DUALIZMUS
KEZDETÉN SOMOGY MEGYÉBEN

Az egyesületek dualizmuskori kezdeteinek történetével foglalkozó kutatóban két elképzelés fogalmazódik meg. Az egyik szerint a kiegyezést követően megélénkülő község hatására a közösségek gombamódra szaporodtak. A másik szerint pedig ez a folyamat elsősorban a centrumokra volt jellemző.

Az első feltételezésnek eddigi adataink ellentmondanak:

Megyék	Egyesületek alapító tele- pülések száma	%	Egyesületek mennyisége						
			db						
			1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873
Baranya	25	31,8	7	5	9	10	5	12	12
Somogy	27	29,1	3	8	8	10	9	6	11
Tolna	18	24,3	2	9	3	11	3	8	11
Zala	13	14,8	2	5	3	7	4	-	7
Összesen:	83	100,0	14	27	23	38	20	26	41

A dualizmus első hét esztendejében 55 egyesület alakult. Ez a mennyiség mindössze 4 %-át teszi ki a "boldog békeévekben" született egyesületeknek. 1867 és 1873 között évente 3-12 egyesület rögzítettek a különféle nyilvántartások /1/. E pontnál szükséges megjegyezni, hogy az abszolút számok használata nagy óvatosságra készíteti faggatóikat, mert még a levéltári iratok között sincs - beleértve az Országos Levéltár belügyi fondját is - olyan irategyüttes, mely teljeskörű lenne. A megjelent feldolgozások és különféle címtárak - így az 1988 elején megjelent Pór Edit szerkesztette, hiánypótló, országos adattár is - az egyesületi fogalom eltérő értelmezése folytán nem hoznak minden egyesületet. Sok egyesülettörténeti munka szerzője, összeállítója sajnos nem vette magának azt a fáradságot, hogy legalább az általa regisztrált szervezetek körét definiálva, adjon valamiféle egyesületi fogalom meghatározást.

Ezek figyelembevételével folytathatjuk a somogyi egyesületek kvantitatív vizsgálatát, most már azonban a másik 3 megye viszonylatában. A megyében alakult 55 egyesület a régió belül 29,1 %-os részesedést jelentett. Baranya állt az első helyen (31,8 %), Somogy követte, Tolna került a 3. helyre (23,4 %), majd pedig Zala zárta a sort (14,8 %). 1867-1869-ben a négy megyében az alábbi volt az évenként alapított egyesületek száma (minimum-maximum):

Baranya megye	5-9
Somogy megye	3-8
Tolna megye	2-9
Zala megye	2-5.

A számok tehát világosan jelezték, hogy az egyesületalakulások üteme az előzetes várakozástól erősen lemaradt.

Adatainkat térképre vetítve, az egyesületek földrajzi elhelyezkedése viszont második elgondolásunkat támasztja alá, bár azonnal szembe ötlük, hogy az egyesületekkel bíró községek Somogy megyében szétszórvva helyezkednek el. A többi megyében is hasonló mutatókat mutatnak a térképek. Baranya 25, Somogy 27, Tolna 18 és Zala 13 egyesülettel rendelkező települése zömében valamilyen centrum volt. Az okok részletes elemzése most nem lehet feladatunk, ezért erősen leegyszerűsítve a kérdést, két "centrumtípusról" beszélhetünk: a mezővárosokról, ill. Pécs szabad királyi városról, pontosabban az 1871:18 tc. után a korábbi mezővárosokról, az új rendezett tanácsú és Pécs törvényhatósági joggal felruházott városról. A másik "centrumtípus" nyilvánvaló gazdasági okokból a folyók mentéhez köthető. Természetesen ezek egyben városi települések is lehettek, mint pl. a Dunánál., illetve annak körzetében Dunaföldvár, Paks, Tolna, Szekszárd, Bátaszék, Dunaszekcső, Mohács, Vörösmart, Baranyabán, vagy a Drávánál, ill. közelében Perlak, Csurgó, Babócsa, Barcs, Sellye és Dárda /2/.

A Dél-Dunántúlon a korszakunk első hét esztendejében 83 településen hoztak létre egyesületet. Ezek egyharmada somogyi volt, s ennek 70 %-a mezővárosokban alakult, ami az egyesületek 85 %-át jelentette. Sajnos, az egyes egyletek vonzásköréről, a működési területéről - az alapszabályok és a tagnévsorok hiánya miatt - nagyon keveset tudunk. A birtokunkban lévő dokumentumok szerint e vonzáskörök központja éppen a városokban (ill. a korábbi mezővárosokban) volt. Kaposváron két megyei egylet alakult, a Somogy megyei Demokrata Kör és a Somogy megyei Általános Tanítóegylet. A Kaposvári Nemzeti Kaszinó, a Somogyvármegyei Gazdasági Egyesület és a Somogy megyei Honvédegyelet pedig reformkori, ill. neoabszolutizmus-kori gyökerekkel rendelkezett. A népoktatási törvényt követően szerveződött meg a Kaposvári Esperességi Önképző Tanítóegylet, mely mint az elnevezéséből is kiderül, az esperesség területén működött, továbbá a felekezeti jellegét is hangsúlyozza. A Dráva menti tanítók, plébánosok, lelkészek és jegyzők hívták életre az országos tekintetben is egyedülállóan hosszú életű (1868. jan. 13. 1928.) Babócsai Alsó-Járásai Népművelési Egy-

letet, amely mindazok ellenére, hogy a vidéki egyesületek között - déli határszéeli elhelyezkedése miatt - még Somogyban is vidékinek számított, képes volt egy féljárásnyi területet magához vonzani. A megyének e csücske (Babócsa, Barcs és Csokonya mezővárosok környéke) egyébként a kultúra (gazdasági, politikai, művelődési kérdések) iránt rendkívül fogékony lakossággal rendelkezett. Az akkori babócsai járás északi felében már 1867-ben létrejött a Felső-Babócsai Járási Népművelési Egylet, amely azonban rövid életűnek bizonyult /3/.

Délsomogyban még Szigetváron alakult - a megyében elsőként, 1869-ben - olyan egyesület - Szigetvár-vidéki Tanító Egylet néven -, mely járásnyi területen próbált meg működni /4/. Külső-Somogyban, Karádon két regionális egyesület is alakult. A Karádi Katolikus Népművelési Egylet olyan tiszavirág életű volt, hogy mire a jóváhagyott alapszabály a Belügyminisztériumból visszaérkezett, már meg is szűnt /5/. A másik, a Karádi Egyházkerületi Katolikus Néptanítók Egylete 1870-ben született meg. A felekezeti torzsalkodások miatt a Tabi Kerületi Népművelési Egylet is hamar elhalt. A mezővárosban és a közvetlen környékén lakók művelődését kívánta biztosítani az 1873-ban újjáalakult Városhídvégi Magyar Olvasóegylet /6/.

A kiegészítés értékelése körül támadt politikai harcok, az 1869-es képviselő-választások, és az évek óta tartó elemi csapások, valamint a "romlott kereskedelmi viszonyok" hatására több - szintén a mezővárosban létrejövő - politikai, ill. munkás egyesületet szerveztek. E csoportba tartozott a Somogy megyei Honvédegylet, mely a provizórium korában jött létre, a Somogy megyei Demokrata Kör, a Csurgói Deák-kör, a Kaposvári Népkör, továbbá a Kaposvári és a Szigetvári Általános Munkás-egylet. A gazdasági egyesületek - a somogyvármegyei és a karádi - székhelye is a mezővárosokhoz kötődött.

A szakmai egyesület típusát a dualizmus kezdetén - a már korábban jelzett - tanítóegyletek jelentették. A megye tanítói már 1867 előtt mozgalmat indítottak a korszerűbb népoktatásért. Ezek a törekvések a felekezeti ellenétetek miatt még az 1868-as népoktatási törvény megjelenése után is sok akadályba ütköztek. Már csak azért is, valamint a megye rossz műveltségi mutatói miatt is, nagyra kell értékelnünk a sok esetben jelentős tanítói közreműködéssel szerveződött kulturális egyesületeket. Az 55 egyesületből 19 volt mezővárosi olvasókör, melyek egy részét - hármat elnevezésében is jelzetten - iparosok és kereskedők alkották. Az olvasókörök kezdeti tevékenysége jóformán csak az írni-olvasni és számolni tudás alapjainak elsajátítását jelentette, s csak később bővült könyvtári tevékenységgel, illetve a somogyi olvasókörökben is megjelentek a különféle politikai irányzatok, törekvések.

Somogyban a zeneművészethez kapcsolódó egyletek is korán feltűntek. A legelső, melyről tudunk, az 1862-es alapítású Csurgói Dalegylet volt, mely 1867-ben alakult újjá. Ezen kívül Kaposváron és Szigetváron kapott működési engedélyt egy-egy dalárda.

A polgári életforma terjedését jelentette a Barcsi Kaszinó, a Nagyatádi Kaszinó és a Nemesviszló Kaszinó létrejötte.

A hiányzó állami szociális ellátás feladatait a segélyező egyesületek vállalták magukra. Nyilván a történelmünk során rájuk kényszerített erős összetartás miatt az elsőket - még a reformkorban vagy azt megelőzően - a zsidók hozták létre, zömében chevra chadisha elnevezéssel. A jótékony nőegyletek sorában is számos izraelita társaság volt. A kiegyezést követően az első(?) 1868-ban a Marcali Izraelita Nőegylet volt.

A szabadidő egészségesebb eltöltését célzó sportegyesületek is 1867 után jelentek meg megyénkben. A kezdeti korszakban csak egyről tudunk, az 1869 novemberében megalakult Kaposvári Tornaegyletről. A rövid életű sportkör iparosokból, kereskedőkből és értelmiségből tevődött össze /7/.

Tehát összességében megállapíthatjuk, hogy a dualizmus korában kibontakozó egyesületi mozgalom kezdeteiben a városok, a mezővárosok jelentős szerepet vállaltak. Az elsők között létrejött egyesületek zöme a kultúrához kapcsolódott, jelezve, hogy az emberek művelődési igényeiket intézményesítve, az új történelmi szituációba került megye és ország sokirányú fejlesztése érdekében kívánták megvalósítani. Az egyesületek napjainkig ható tanulságainak egyike éppen az, hogy az egyéni, illetve a közösségi kezdeményezések szabad utat kapnak, akkor ez még a szűkebb lakóhelyen is túlmutató alkotó energiákat szabadíthat fel.

Jegyzetek

- /1/ S.M.L. Egyletek és társulatok alapszabályainak nyilvántartása az 1889-1913. évekre; Somogyvármegye területén működő egyletek és társulatok kimutatása. Továbbiakban főispáni iratok: 114/1868 , 118/1868, 130/1873, 172/1262/1873; 31/1314/1874; 154/1437/1874; alispáni iratok (a.i.): 1809/1870, 3809/1880, 1727/1915, 18026-18055/1930.
O.L.B.M.- KI50-III-4.
A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig
1. Vidéki egyletek és körök, 2. Szerk. Pór Edit Bp. Művel-
kut. Int. 1988. 850-905.p.
Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban Bp. 1880.
Orsz. Stat. Hiv. Hivatalos Statisztikai Közlemények.
- /2/ S.M.L. Babócsai Alsó-Járásai Népnevelési Egylet iratai
1868-1928.
- /3/ Somogy. 2. évf. 1867, 39. sz. 2.p.
Kelemen Elemér: A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő é-
veiben = Sn: Somogy megye múltjából, Szerk. Kanyar József.
Kaposvár, 1973./S.M.L./
- /4/ S.M.L. ai.: 4819/1869.
Kelemen Elemér: Néptanítók Somogyban a kiegyezés korában.
Kaposvár, 1982. S.M.L.
- /5/ S.M.L. ai.: 1304/1869.
O.L.B.M.-KI50-1869-III/R-4-1353.
- /6/ S.M.L. ai.: 3836/1873.
- /7/ Farnoszi István: A testnevelés és a sport története Kapos-
váron 1945-ig. Kaposvár, 1962.

Sándor Bősze

Vereine in den Städten und in ihrer Umgebung des Komitats Somogy zu Beginn des Dualismus

In den ersten sieben Jahren der Zeitperiode war des Tempo der Vereinigungen trotz vorheriger Erwartungen langsam gewesen. In den süd-transdanubischen Angaben sind ähnliche Tendenzen zu beobachten: in den 83 Siedlungen der 4 Komitate wurden 189 Vereine gegründet. 29,1 /-a /55/ der Vereine und ein Drittel der Siedlungen sind Somogyer gewesen, und von denen 70 % mit den Marktflecken, beziehungsweise mit ihren Anziehungskreisen verbunden waren. Die Mehrzahl der Vereinigungen war Kulturverein /Leseverein, Gesangverein, Volksbildungsverein/ gewesen. In den politischen Vereinen und Arbeiterverbänden /Honvedvereine, Demokratenvereine, Deák-Kreis/ hatte sich das aktive innerpolitische Leben gespiegelt. Die Vorbereitung der bürgerlichen Lebensform wurde von den Kasinos /Barcs, Nagyatád usw./ gezeigt. Die Aufgaben der fehlenden staatlichen Sozialversorgung wurde von den Wohltätigkeitsvereinen übernommen. Auch die Sportvereine sind in unserem Komitat nach dem Jahre 1867 erschienen.

KACZIÁN JÁNOS

ÖNIGAZGATÁS ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS AZ EGYESÜLETEKBEN

A címben jelölt témakör vázlatos kifejtése előtt jelezni szükséges néhány megszorítást:

- Figyelembe kell venni, hogy az egyesület mint fogalom, még nem teljesen letisztult kategória;
- Tolna megyében még nem zárult le a kutatás és statisztikai bizonytalanságok is vannak, ezért a használt adatok csak megközelítő pontosságúak;
- Az általános következtetésekhez mintegy kétezer egyesület adatai állnak rendelkezésre, a részletekhez pedig a megye településeinek 10 %-án létezett majd minden olyan egyesület összes adata, amely a két világháború közötti időszakra vonatkozik.

Ezeket figyelembe véve, most három kérdéskörre keressük a választ:

1. Melyek voltak a hazai egyesületek jogi szabályozásának főbb jellemzői?
2. Az előzőkből következően milyen valóságos mozgástérrel és önállósággal rendelkeztek az egyesületek?
3. Hogyan jelenik meg az egyesületek tagságának összetételében a települések társadalmi rétegződése?

Az egyletek, társaskörök reformkori megjelenése - mai kifejezéssel élve - az öngazgatás egyik kifejeződéseként is felfogható egy a polgárosodás és a demokratizálódás irányába történő változásokat sürgető korban. A diéta után hazautazó követelek magukkal vitték a társadalmi "eszmesúrlódás" igényét, meg is alakítva az első kaszinókat. Ezt a törekvést - a pozsonyi és a pesti szervezkedéshez kapcsolódva - Bezerédi István is támogatotta a szűkebb haza első kaszinóinak életrehívásakor. A bécsi udvar abban látta ennek veszélyét, hogy a kaszinó "gonosz magvakat hint szét s izgat a liberalizmus érdekében" /1/. Az alapítók viszont hittek abban, hogy ezek a társaságok lesznek igazi "várai a magyar nemzeti eszmének, a hazafias gondolkodásnak és a józan haladásnak" /2/. 1841-ben Garay János a Nemzeti Kör jegyzőkönyvét vezette Pesten, amikor szülővárosában, a "ne-

mes megye kuriális házában" alakuló közgyűlését tartotta a Szekszárdi Kaszinó. Az egyesületek ezt követő története azt mutatja, hogy önigazgatásra és önállóságra törekvésük egyidős a működésüket szabályzó állami beavatkozással.

A Helytartótanács 1845. január 7-én kelt "Intézmény"-ben felszólította a vármegyéket, hogy tegyenek jelentést minden egyesületről és alapszabályaikat terjesszék fel jóváhagyásra. A megye számba vette az egyleteket - összesen ötöt - és jelentést tett róluk, "azon óvásuk kijelentése mellett", hogy az intézkedést, mivel abban "az egyesületi szabadságot, mint az alkotmányos polgárnak legszentebb, legnélkülözhetetlenebb jogát gátolva lenni látják, el nem fogadhatják" /3/.

Egyesületekről szóló törvényszintű rendelkezést "A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában" kiadott, 1868: 44. tc-ben fektettek le először. Ebben megerősítették és a nyelvhasználat dolgában helyi döntési jogokkal egészítették ki azt a több évtizedes gyakorlatot, amelynek lényege négy pontban foglalható össze: 1. egyleteket lehet alapítani; 1, ez törvényes felügyelet mellett történhet; 3. alapszabályt kell készíteni; 4. az alapszabályok jóváhagyási eljárása kötelező /4/.

Az egyesületi szervezkedésre majd nyolc évtizedig az a rendelkezés volt a legnagyobb hatással, melyet 1875-ben adtak ki, de érdekes módon csak a hatálybalépés után 23 évre jelentettek meg hivatalos közlönyben. Tisza Kálmán fenti rendelkezése szerint "Az egyesületi jog egyike az állampolgárok legbecsesebb jogainak...", ennek a jognak a gyakorlását azonban szigorú rendszabályokhoz kötötte /5/. Átfogó egyesületi törvény nem lévén, figyelmet érdemel az a levél, amelyet Pozsony városa intézett a Képviselőházhoz 1903-ban. 1848-as követelésekre utalva kifejti, hogy "több, mint fél évszázad elmúlt... A szabad egyesülési és gyülekezési jog még ma sincsen szabályozva... Így viszonyok között lehet-e ott jogállamról és jogegyenlőségről még csak beszélni is, ha ily fontos polgári jogok gyakorlata egyesek kénye-kedvétől függ, és nem természetes e az, hogy ... a polgár jól és otthon érezve magát saját hazájában." /6/. A vármegyék csatlakoztak a felhíváshoz, "az abban foglaltakat helyeseknek és üdvösöknek találtuk, azokat magunkévá tettük" Tolnába is, de érdemi változás nem történt. Sőt 1912-ben már "A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről" hozott törvényben az egyletekre vonatkozóan is szigorú korlátozásokat rendeltek el /7/.

Egyesülési jogfelfogásunkban új szakaszt jelent a Károlyi-kormány 1918 novemberében megjelent rendelkezésre, majd az 1919 januárjában jóváhagyott III. Néptörvény. Ez utóbbi minden korábbi rendszabályt érvénytelenítve kimondta: "Egyesület alakításához sem hatósági engedély, sem pedig bejelentése nem kell" /8/. Ez a felfogás az ún. "megengedem, de ellenőrzöm"-gyakorlat helyett az állam szerepét abban látta, hogy a polgárok szabadságában álló jogokat intézményesen védje. A Tanácsköztársaság leverése utáni első intézkedések között szerepelt az 1875-ben megfogalmazott alapelvekhez való visszatérés. 1920-ban az egyesületekben is igazoló eljárást kellett lefolytatni mindenhol, ha azt a tagság 2 %-a kérte. Ez a korabeli tag-

létszámok ismeretében azt jelentette, hogy már 1-2 tag kívánóságára ellenőrző bizottság alakult /9/. Egymás után jelentek meg az egyesületekre vonatkozó intézkedések. Belső utasítások szigorították az államigazgatás adminisztrációs rendjét és beszüntették az egyletek engedélyezéséről vagy törléséről szóló, korábban rendszeresen megjelenő belügyi közleményeket. Trianon következményeként 1922-től minden településen kötelezően vezetendő nyilvántartási rendszer lépett életbe. "A rendelkezés mindennemű sport-, társadalmi és politikai, tudományos vagy más egyesületre, mindennemű iskolára vagy egyéb intézetre, egészségügyi, jótékonyági vagy más szervezetre...klubra egyaránt vonatkozik." Szabálytalanság esetén egy évig terjedő fogházbüntetéssel, hús ezer korona bírsággal és az egyesület feloszlásával lehetett büntetni /10/. Mindezek ellenére az egyesületek a két világháború közötti korszaka is kihordott olyan értékeket, amelyek tovább gazdagították az egyleti hagyományokat.

Mégis, ilyen körülmények között beszélhetünk-e egyleti önkormányzatról? Általában és néhány kérdésben kicsit részletesebben, ugyanakkor az egyletek jelentőségének túlértékelése nélkül, de egy-egy településen betöltött szerepüket elismerve azt mondhatjuk:

- az egyleteknek fontos és sajátos gazdasági, társadalmi, kulturális és szociális funkciója volt;
- ezek a funkciók valóságos és helyileg felismert társadalmi, gazdasági stb. problémák megoldásának igényéből táplálkoztak;
- az egyesületek terepet és egyben keretet jelentettek a cselekvéshez; - egy alulról és felülről is szervezett helyi társadalom demokratikus vonásokat is hordozó megnyilvánulási formájának tekinthetjük őket, az érdekkifejezés és a közélet részének;
- alapszabályaik részben önálló gondolatokat hordoztak, helyi célokat fogalmaztak meg, ezek mellett más egyletektől átvett és felülről előírt vagy ajánlott jogokat, kötelelességeket definiáltak;
- tisztségviselőiket maguk választották, a tisztikar munkáját és az egyesület gazdálkodását belülről ellenőrizték;
- anyagi lehetőségeiktől függően saját ingó- és ingatlan vagyona tettek szert.

A tagság összetételének jellemzői néhány község részletesebb adataival közelíthetők meg:

Tolna megye településeinek 10 %-ára vonatkozó adatok 1920-ban

	Lakó	Mg.	Ipar	Ker.	Egylet	Tag	Átl.	Tag a lakos-
		foglalkozású				Fő	Fő	ság %-ában
1. Alsónyék	1452	566	47	5	7	250	35	17
2. Báta	3117	1763	113	15	14	840	60	22
3. Bonyhád	6397	959	830	338	38	2660	70	40
4. Dencs	4323	1831	160	24	13	650	50	15

	Lakó	Mg.	Ipar	Ker.	Egylet	Tag Fő	Átl. Fő	Tag a lakosság %-ában
5. Koppányszántó	1636	875	44	10	8	360	45	22
6. Kölesd	1981	838	127	18	9	360	40	18
7. Kurd	1780	733	77	8	7	560	80	31
8. Nagyszékely	1940	966	51	12	6	390	65	20
9. Paks	12.036	3360	936	225	42	2940	70	25
10. Pincehely	2943	1096	147	225	16	800	50	27
11. Sióagárd	1925	973	34	14	8	560	70	26
Összesen	40.112	13960	2566	894	168	10370	62	26
Tolna megye	263.112	95105	14892	2822				
1915-1945 között					1400	85000	60	32

Ami az egyesületi célokat illeti, a huszas-harmincas évekbeli törekvések részben a XIX. századi klasszikus egyleti hagyományokból, részben pedig az új feladatokból fogalmazódtak meg. Ezek alapján nagyjából hét jellemző csoport különböztethető meg:

1. Szakmai- és érdekvédelmi egyesületek
2. Közművelődést segítő egyesületek és társaskörök
3. Testedző egyesületek
4. Segítő- és önsegélyező egyletek
5. Gazdasági céllal szervezett társulatok
6. Az egyházak belső életét erősítő egyesületek
7. Határozott politikai törekvést képviselők.

A bemutatott 11 község 168 egylete közül 45 adatai maradtak fenn részletezésre alkalmas pontossággal.

A 11 község 45 egyesülete /11/

Testedző, sport	5	Bokréta szövetség	2
Olvasókör	4	"Falu"-szövetség	2
Lövészkör	4	Légoltalmi Liga	2
Vadásztársaság	3	Vas- és fémmunkások	1
Önk. tűzoltótestület	3	MANSz	1
KALOT	3	Kereskedők egylete	1
Dalárda	3	MOVE	1
Iparosok egylete	3	Hadirokkantak, árvák	1
Gazdakör	2	"Stefánia"	1
Kisgazdák	2	"Szt. Vince"	1

Ezek mögött az egyesületek olyan jellemzői húzódnak meg, amelyek gyakran nem derülnek ki az egylet nevéből. Egyik-másik esetben - mai felfogásunk szerint - vitatható lenne az is, hogy egyáltalán egyesületről van-e szó? Rendezőelvként abból kell kiindulnunk, hogy ezek mindegyikére az egyesületekre vonatkozó korabeli jogszabályok voltak érvényesek. Így részben a kifej-

tett célok és az annak érdekében végzett tevékenység, másrészt a tagság és a tisztikar összetételének elemzése segíthet a válasszhoz. Ebben a megközelítésben már legalább három jellemző különbség tűnik fel:

- a/ Azoknak az egyesületeknek a csoportja, amelyek valamilyen közérdekű céllal teljesen nyitottak, tagságuk a település bármely rétegéből tevődhet foglalkozás, kor, vallás stb. különbségek nélkül.
Ezek a legnépesebb egyletek, tagsági díjuk általában alacsony. (Kb. havi 50-60 fillér). Pl: polgári olvasóköri, ismeretterjesztő társaskörök, jótékonyági egyletek.
- b/ Olyan egyletek, amelyek a tagságot illetően speciális rendezőelvet tűznek ki: Pl: azonos vallásúak, foglalkozásúak stb. egylete; csak fiatalok, nők vagy férfiak számára alakul; egy nemzetiséghez tartozók csoportosulása stb.
Ilyen a KALOT, a lövészkörök, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ), a Magyarországi németek népművelési egyesülete, a vas- és fémmunkások szervezetei, vagy a hidegvérű lovat tenyésztők egyesülete stb.
- c/ Elkülönülő szűk csoportok azok, amelyeknél a hasonló társadalmi rang, vagy az azonos érdeklődési kör a meghatározó. Ezek általában kis létszámú zárt közösségek. Évi 60-100 pengős tagdíjak is előfordultak, amelyet csak kevesen engedhettek meg maguknak. Ilyenek voltak pl. egyes kaszinók és vadásztársaságok.

A 45 egyesület tagsága /fő/

Földműves	1119	Pap	26	Földbirtokos	5
Iparos	376	Orvos	22	Mérnök	3
Kereskedő	147	Háztartásbeli	17	Rendőr, csendőr	3
Napszámos	142	Vállalkozó	14	Tanuló	3
Ipari munkás	109	Magánzó	8	Bankigazgató	1
Köztisztviselő	104	Ügyvéd	6	Rendfőnöknő	1
Vasúti-postaalk.	75	Gyógyszerész	5	Katonatiszt	1
Tanító	52	Művész	5	Hajós	1
				Gazd.cseléd	1

Összesen: 2246 Ebből nő 401, férfi 1845.
Egy egyesület átlagos taglétszáma 50.

Településeinket összehasonlítva megállapítható, hogy a jelentősebb közigazgatási szerepkörrel, a fejlettebb iparral és kereskedelemmel rendelkezők egyesületi élete gazdagabb, itt a lakosságon belüli számarányukhoz viszonyítva magasabb a helyi értelmiség, az iparos- és kereskedőréteg részvétele az egyletekben. A sokirányú szerveződés lehetőséget adott az egyszerre több egyesülethez való tartozásra. Legtöbb egyesület azok előtt állott nyitva, akik a település lakosságának értékrendje szerinti legmagasabb pozíciókat töltötték be, így a különböző egyházak papjai, a főjegyző, az orvos, a tanító és a jobb módú földművesek, iparosok és kereskedők. Köztisztviselőben álló képviselőik töltötték be az egylet vezető tisztségeit, gyakran egyidejűleg több egyesületben.

A 45 egyesület tisztikarának összetétele

Földműves	190 fő	44,5 %
Helyi értelmiség	128 fő	30,0 %
Iparos	48 fő	11,2 %
Kereskedő	37 fő	8,7 %
Egyéb foglalk.	24 fő	5,6 %
Összesen:	427 fő	100,0 %

A 11 község 45 egyesületének elnöke /fő/

Pap	9	Gyártulajdonos	2,	Földbirtokos	1
Főjegyző, jegyző	8	Kereskedő	2	Postatiszt	1
Iparos	7	Gyógyszerész	1	Vasúti tiszt	1
Földműves	5	Mérnök	1	Rendfőnöknő	1
Tanító	4	Bankigazgató	1	Lelkész felesége	1
Orvos	2			Főszolgabíró	"- 1

A két világháború közötti időszak jellemzői közé tartozik, hogy

- az egyeleti öngazgatás a lakóhelyi érdekképviselet és öngazgatás részeként jelenik meg, annak korlátaival és részleges autonómiájával együtt;
- az egyesületek visszajelzik egy-egy település társadalmi rétegződését és az ezzel összefüggő érdekkülönbözések sokszínűségét;
- több egyesület egyidejű létezése viszonylag demokratikus lehetőséget kínált az érdekek helyi rangsorolására és azok integrálására a döntési mechanizmusba;
- ugyanakkor visszatükrözte a település hatalmi hierarchiáját, óvta és táplálta a tradicionális és tekintélyelvű kívánságait is.

Az egyesületek állami szabályozására, autonómiájára és belső demokratizmusára, tehát bizonyos határok közötti öngazgatásra vonatkozóan az egyesületi kutatás ma általában három lehetséges minőséget különböztet meg:

1. a szigorú túlszabályozást;
2. az irányadó normatívákkal történő befolyásolást;
3. a liberális felfogást és gyakorlatot.

Egyesületeink története azt mutatja, hogy a tárgyalt korból ránkmaradt örökség a túlszabályozás, amely csak most kezd elmozdulni egy normatív befolyásolás irányába. Pl. Szabó Máté felfogása szerint az egyesületek szempontjából ma azt jelenti, hogy az a modell, amely felülről integrálja az állami képviseletet - pártrendszer - érdekképviseleti szervek - egyesületek - társadalmi mozgalmak közötti összefüggést, csak fordított sorrendben adhat valóságos és funkciójának megfelelő lényegi jelentőséget az egyesületeknek.

/Belföldi közművelődési ösztöndíjjal támogatott kutatás./

Jegyzetek

- /1/ Első kaszinók és Metternich. Takács Sándor: Hangok a múltból; Bp., Én.
Sedlnitzky miniszter 1836. november 30-ai jelentése a császárnak.
- /2/ Körök és a gyűlde; Takács Sándor...Uo.
- /3/ Tolna megyei Levéltár (TmL): Közgyűlési iratok. Lsz. 21/1845.
- /4/ Magyar törvénytár; Bp. 1896. 490-494.p.
- /5/ Belügyi Közlöny 1898. március 15., 129-131.p.
- /6/ TmL: Alispáni iratok 3229/1903.
- /7/ Uo. 389/1903
1912. évi országgyűlési törvénycikkek; Bp. 1913., 945-946.p.
- /8/ 4970/1818.M.E.sz rendelet: Az egyesülési jog korlátozásának megszüntetése; Belügyi Közlöny 1918/1533.p.
- /9/ 15008/1920. BM. sz. rendelet: Egyesületekben lefolytatandó igazoló eljárás szabályozása; Belügyi Közlöny 1920/398.p.
- /10/ TmL.Alispáni iratok 13585/1920.
75875/1920. sz. BM. körlevél: Az egyesületek ügyrendjének bemutatása; Belügyi Közlöny 1920/1880.p.
- /11/ TmL.Egyesületi alapszabályok gyűjteménye.
Belügyi Közlöny 1914-1918.
A katolikus intézmények és egyesületek címtára; Katolikus Közlöny Bp. 1916.
Bodor Antal falucímtára; Bp. 1923.
TmL. Alispáni iratok 3142/1924., 236/1925.
TmL. Főispáni iratok 313/1927.
A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig; Szerkesztette Pór Edit. Művelődéskutató Intézet Bp. 1988.

János Kaczián

Self-government and social strata in societies

In the middle of the 19th century more and more societies were formed in Hungary to enforce the civil rights of the freedom of speech and also the freedom of organising societies. The research work carried out in Tolna county proves that the state was always inclined to interference and to overregulate or very often to restrict the activities and functioning of autonomous societies. During the one century studied by the author the characteristic group of societies took shape on the basis of professional, cultural and other purposes. Their history reflects the social strata of the local community and also the important role of societies in self-government.

LACZKÓNÉ TUKA ÁGNES

PILLANATKÉPEK A PÁRTOK PÉCSI CSOPORTJAINAK TEVÉKENYSÉGÉRŐL
A II. VILÁGHÁBORÚ ALATT

1939. szeptember 1 - a hitleri hadigépezet megindult Lengyelország ellen ezzel kirobbantva a II. világháborút.

Magyarország azonban ebben az időben az "országgyarapítás" bódulatában élt, melyhez elsősorban a német támogatás segítette. S bár hazánk külpolitikájában igyekezett a "vonakodó csatlós" /1/ szerepét játszani, a belpolitikában mind nagyobb teret nyert a konzervatív kormányzat demokratikus jogokat szűkítő politikája. A honvédelmi törvény alapján életbe léptették a kivételes hatalmat, korlátozták az egyesülési és gyülekezési jogot: a pártok saját párthelyiségeiben megbeszéléseket, választmányi üléseket tarthattak, az adminisztrációt intézhették, "de 8.120/1939 M.E.sz. rendelet 1.§-ában foglalt tilalom következtében politikai jellegű népgyűlés és felvonulás ezután sem engedélyezhető" /2/. Ez a döntés elsősorban a baloldali és szélsőjobboldali pártok ellen irányult, akárcsak a rendőri felügyelet, illetve az internálás rendszerének kiterjesztése. A háború miatt Magyarország tényleges hadbalépése előtt már bevezették a hadiüzemű rendszert, s ezzel katonai felügyelet alá vonták ezen üzemek munkásait.

Baranya vármegyében ez a döntés elsősorban a Dunai Gőzhajózási Társaság tulajdonában működő szénbányákra terjedt ki.

A régió központja Pécs, szabad királyi város, melynek a 30-as években 61.000 lakosa volt. A lakosság döntően magyar anyanyelvű (57.000) míg közel 4000-en vallották németnek magukat. A korabeli statisztika 4000 főt jelölt meg izraeli vallásúnak. A város lakosságának foglalkozási megoszlása a következő volt: 20306 kisiparos (33 %), 10 % kereskedő, 7107 közszolgálatnál alkalmazott és szabadfoglalkozású, 4380 bányász, 5015 közekedésben elhelyezkedő, 3284 őstermelő, 1744 napszámos, 6480 nyugdíjas, 1941 házi cseléd, 3195 egyéb foglalkozású /3/.

A bányászat mellett a városban jelentősebb munkáslétszámot a Zsolnay-gyár, a két nyomda, az építőipar foglalkoztatott.

Dél-dunántúli centrum szerepet igazolta a viszonylag magas alkalmazotti-értelmiségi réteg aránya. Politikai életére jellemző, hogy a jelentős országos pártok fontosnak tartották pécsi csoportok kiépítését és a budapesti centrumokkal szoros

kapcsolat fenntartását. A társadalmi élet palettáját több tucat vallási, kulturális, érdekvédelmi szervezet színezte.

Pécs jelentős oktatási központ is: az Erzsébet Egyetem jogi és orvostudományi karral működött. (A bölcsészkart 1940-ben Észak-Erdélybe telepítették - a háború alatt rendszeresen, még országgyűlési interpellációban, visszatérő kérés volt a bölcsészképzés visszaállítása) /4/.

Pécs politikai arculatát csak részben tükrözi az a két napilap, amely ebben az időben a városban megjelent. Hivatalos kormánylapnak a "Dunántúl" című számított, amelyet 1911-ben alapítottak a megyéspüspök támogatásával. A lap a "keresztény kurzus" szolgálatában állott, s a kormány havonta pengélgéllyel támogatta /5/.

Az 1892-ben alapított "Pécsi Napló" független napilapként jelent meg, melyet Nikolits Mihály főispán 1939-ben így jellemzett: a "Pécsi Napló" mint teljes egészében zsidó vállalkozás világnézeti szempontok miatt a szociáldemokrata párttal rokonszenvez, azonban ebben az irányban különösebb aktivitást nem fejt ki" /6/. A zsidó törvény hatására még ebben az évben "a zsidó szerkesztőt kereszténnyel váltották fel" /7/, amely azonban a lap politikai állásfoglalását nem befolyásolta. A két lapban elsősorban a kormánypárt (Magyar Élet Pártja) által szervezett eseményekről olvashatunk tudósításokat, illetve döntően az állam befolyása alatt működő szervezet életébe pillanthatunk be. (pl. Baross Szövetség, Keresztény Nemzeti Liga, Pécsi Katolikus Kör, Hivatáásszervezet, Janus Pannonius Társaság stb.) A Pécsi Napló részletesen beszámolt a Szociáldemokrata Párt jelentős helyi eseményeiről, illetve 1943 őszétől betiltásig (1944. III. 29.) a Független Kisgazdapárt vezetőinek nézeteit propagálta.

1939-ben a főispán értékelése szerint "...Pécs szabad királyi város polgársága lelki és szellemi struktúrájának, továbbá társadalmi tagozódásának megfelelően politikai magatartásában túlnyomórészt mérsékelt és hagyományosan kormánypárti" /8/. Ezt támasztotta alá az országgyűlési választások eredménye is, egyben igazolva a belpolitikai viszonyok jobbrafordulását. 1922 óta Pécsnek mindig 1 kormánypárti és Esztergályos János személyében 1 szociáldemokrata képviselője volt. A május 28-29-én megtartott lajstromos választáson 3 párt szállt ringbe a két mandátumért: a Magyar Élet Párt, a Szociáldemokrata Párt (Esztergályos János vezetésével) és a Nyilas-kereszties Párt (Kerekes Béla a listavezető). A választások eredménye - amely az egész korszakra meghatározta a törvényhozás összetételét - a MÉP 11383 szavazat az SZDP 3806 szavazat, a Nyilaskereszties Párt 3676 szavazat. Így a korabeli arányszámítás alapján mind a két helyet a MÉP tölthette be. Pécs képviselői vitéz Imrédy Béla ny. miniszterelnök és Somogyi Ferenc dr. egyetemi tanár lettek /9/.

A háború kirobbanása után és a választási vereség miatt az ellenzéki pártok tevékenysége jelentősen hanyatlott. Az SZDP pécsi szervezetében a taglétszám 4-500 főre apadt, a bányász, földmunkás és borbély szakcsoportok megszűntek és a

Népszavára mindössze 78-an fizettek elő. A Független Kisgazdapárt kislétszámú pécsi csoportja beszüntette tevékenységét. A Nyilaskeresztes pártban pedig a választások során elszervezett bukás után személyi ellentétek robbantak ki, amelyek jele az állandó vezető váltás volt /10/.

A baloldali pártok bénultsága egyrészt a gyors német katonai sikerek miatti félelemből, másrészt a Teleki kormány külpolitikájának támogatásából fakadt.

A szélsőjobboldali, fasisztoid erők a városban szétforgácsolódtak - 2 párt is végzett szervező munkát (a nyilaskeresztesek mellett a Nemzeti Front) s ugyenakkor a német ajkúak között mind nagyobb politikai befolyásra tett szert a Volksbund. A szervezet 1938. november 26-án alakult meg Magyarországi Németek Nép Szövetsége néven, amely a német kisebbség náci irányzatának legalizálását jelentette. A Volksbund vidéki centrumát Pécssett akarta kiépíteni, s e célból több házingatlant is vásárolt /11/. Megkezdte német gimnázium és kollégium működtetését, a német nyelv oktatását és rendszeres összejövetelek szervezését /12/. A megyei szervezet fő irányítói dr. Mischung Konrád mohácsi ügyvéd és dr. Hornung György pécsi ügyvéd voltak. Ugyanakkor jelentősebb pécsi helyi csoport 1941-ig még nem alakult, sikereket elsősorban a német ajkú falvakban értek el. A Nyilaskeresztes párt helyi képviselői igyekeztek szembeszállni a pángermán nyomással, természetesen saját tagságának növelése érdekében: pl. Hufnagel János autófuvarozó, akinek nagy tekintélye volt a párton belül, sokszorosította a "Nekünk nem kell Volksbund" című közleményt /13/. A mozgalmak közötti különbséget is próbálták tudatosítani: magyar megoldások keresése, az egyházzal kialakítandó jó viszony hangsúlyozásával.

A hitleri harctéri sikerek természetesen a nyilaskeresztesek felerősödő propagandáját és politikai tevékenységét eredményezte. Igyekeztek befolyásukat a munkások soraiban kiszélesíteni. E célt szolgálta, hogy 1940 augusztusában a párt figyelme egyre inkább a bányászokra terelődött, akik körében már az előző években is sikerült szűkkörű bázist teremteni. A bányászok jogos követeléseit (a csökkenő reáljövedelem, rossz munkakörülmények, ahol a hadikonjunktúra miatt csak a munkanélküliség szűnt meg, de az életszínvonal romlott) lehetőséget adtak egy béremelésért folytatott mozgalom szervezésére. Mi célból támogatta ezt a Nyilaskeresztes párt? Elsősorban egy általános országos sztrájkmozgalom kirobbantásával erejét akarta bizonyítani, másodsorban a Teleki kormány tehetetlenségét. Remélték, hogy a Németországnak oly fontos szállítások elmaradása miatt a német kormány "rendet csinál" s hatalomhoz juttatja a pártot /14/.

Ugyanakkor Pécssett az 1940 októberében beindított sztrájkká átnövő bérmozgalom szervezőiként nyíltan nem léptek fel a nyilaskeresztesek. Ezt a rendőri jelentések igazolják: "A ma vett bizalmas értesülés szerint ifj. Piros József és Szodorai László pécsi lakosok a nyilaskeresztes párt pécsi szervezetének vezetőségi tagjai részt vesznek a pécsvidéki bányász-

sztrájkok irányításában. Ez a működésük a legnagyobb titokban folyik. "...a párt vezetősége a folyamatban lévő bányászmozgalommal kapcsolatosan a tagokkal semmit nem közöl, a párthe-lyiségben a mozgalomról nem beszélnek..." /15/. A bányászok körében terjesztett röpiratok azonban kétségetkizáró módon bizonyítják, hogy melyik párt állt az országos tömegmozgalom mögött. A szociáldemokraták a sztárjk felhagyását szorgalmazták hivatkozva részben arra, hogy ez katonai zendülésnek számít, másrészt, hogy a kormány a katonai szolgálatra behívott bányászokat akarja kirendelni a pécsi bányákhoz. "...A sztrájk-tól tehát semmi eredményt nem várhattok..." /16/. Míg a nyilaskeresztes párt röplapja hangsúlyozta: "Testvér! Elárultak bennünket!...A komlói árulók máris béremelést kaptak. És béremelést kapnak a többi sztrájk-török is. Aljas besúgók jelentik fel vezető testvéreinket. Azért csak a nyilaskeresztes testvérekben bízzatok! A rendszer és a kormány ki akar fogni rajtunk. Naponta ezer és ezer vagon külföldi szén érkezik. De azért a nyilaskeresztes párt nem adja fel a harcot! Kitartás! Győzünk!"

A sztrájk október 16-tól 31-ig zajlott, és kompromisszumos eredményt hozott: a bányászok csak a korábban beígért 7 % béremelést kapták, de a bányák igazgatósága megígérte, hogy a társulati élelmitárakban az alapvető cikkek árát rögzítik /17/.

A városkörnyéki sztrájkok 2 fő szervezőjét ifj. Piros József hentessegédet és Szabó Imre vasasi vájárt internálásra ítélték /18/. A párt számára a sztrájk nem hozta meg a várt eredményt - nem tudta más ágazatokra kiterjeszteni és feltételezhetően is elfordult a vezetés, sőt novemberben már a szocdemek akciójaként igyekezett feltüntetni /19/. A hatalom átvételének lehetőségéről a nyilaskeresztesek nem mondtak le, már 1941 februárjában tartott pécsi vezetői értekezleten dr. Kerekes Béla budapesti kiküldött beszédében aláhúzza: "fel kell készülni a hatalom átvételére..." bár időben ezt a háború győzelmes befejezése utánra tette /20/. A pécsi pártvezetőség azonban áprilisban már a hatalomátvételre készült: állandó éjszakai ügyeletet szerveztek, és nem propagálták, hogy német illetékes szervek ígéretet tettek: május közepéig akár erőszakkal is uralomra segítik a pártot. Szálasi utasítására a helyi közigazgatás párttal rokonszenvező alkalmazottai névsorát kellett összeállítani, akik a hatalom átvétele esetén vezetői teendőik ellátásával megbízhatók. Szodorai László megyei pártvezető végezte ezt a tevékenységet, de a megfigyelő rendőrnagy nem tudta a listát megszerezni. 1941 első felében a pécsi szervezet létszáma is növekedett 300 fővel, ami a Nemzeti Front csatlakozásának is köszönhető volt. Ugyanakkor a helyi vezetés ellentétei újra kéleződtek, így V. 10-én Szálasi Ferenc pártvezető Pécsre érkezett, mert "...a párt zülalt belső életét így gondolták helyreállítani..." /21/. A beszámoló újra előkerült Baranya sajátos problémája, hogy a Volksbund-vezetők saját szervezetükbe kényszerítik az embereket. Szálasi hangoztatta, hogy ez egy kissé hiba, de végül azok is nemzetiszocialisták.

Az elmaradt hatalomátvétel, illetve a német-szovjet háború kitörése után a párt taglétszáma kb. 300 fővel csökkent, és a rendőrkapitány szerint 1700 fő volt. Különösen a bányászok hagyták ott a pártot és többen a szociáldemokratákhoz csatlakoztak /22/.

1941-ben az SZDP pécsi szervezete is erőteljesebb tevékenységet kezdeményezett: januárban szervezőképző tanfolyamot indított, "Népszava Gárda" alakult új előfizetők toborzására /23/. Pécssett új bérmozgalomra készülve elsősorban a vas, a fa, téglagyári, építő, szabó és a 8 óráért küzdő sütő munkásokat mozgósították. E célból többször járt a városban Marosán György is, aki egyik elismert vezetője volt az SZDP-nek /24/. Gyürei Rudolf a nyomdász szakszervezet titkára elérte, hogy a két legnagyobb pécsi nyomda csak szakszervezeti munkásokat alkalmazzon. Megindult a bányászok szervezése is. Jelinek István főtitkár tárgyalta a helyi szervezőkkel /25/.

A város azonban ebben az időben a baranyai háromszög visszacsatolásának "lázában égett", hiszen rá várt a terület közigazgatási bekapcsolása. 1941 nyarán megtartott kormánypárti választmányi üléseken elsősorban ezt a tényt taglalták a párt országgyűlési képviselői. A MÉP szervezeti élete a parlamenten kívül döntően a választmányi üléseken zajlott, ahol a képviselők találkoztak választóikkal, beszámolót tartottak, s utána panasznap szervezésére nyílt lehetőség. Dr. Blaskovich Iván baranyavármegyei főispán 1942-ben báró Vay Lászlónak a MÉP országos elnökének írt levelében hangsúlyozta, hogy a kormánypárt pécsi szerveztében teljes szervezetlenséget talált 1941-ben. A pártnak sem saját helyiségei, sem szervezői, sem önálló anyagi eszközei nem voltak. A minimális működési feltételeket Visnyai Ernő saját eszközeiből fedezte. Azóta a főispán kerületi vezetőket állíttatott, azonban az anyagi helyzet nem javult. Kérte a párt elnökét, hogy a Postaigazgatóság és a MÁV alkalmazottai által beszolgáltatót összegből "a pécsi szervezet havonta dotáltassék..." /26/.

A kormánypárt saját politikájának elfogadtatásra természetesen más szervezeteket is felhasznált. Szoros kapcsolat fűzte a Baross Szövetséghez, pécsi csoportjának ülésein rendszeresen részt vett a főispán, illetve előadóként kormánypárti képviselőket kértek fel /27/. A MÉP fontos funkciót szánt a Hivatásszervezetnek, amely "...megszünteti az osztályellentéteket...kidalgozza a munkaadók és munkások igazságos társadalmi együttműködésének reális javaslatát..." /28/. A Hivatásszervezet minden télen Munkásfőiskolát szervezett, amely előadásairól a helyi lapok beszámoltak. Működtetésével a szakszervezeti mozgalom letörésére, de a fasiszta Nemzeti Munkásközpont ellensúlyozására is törekedtek. A Nemzeti Munkaközpont helyi szervezetének mintegy 100 tagja volt, s többen nyilaskeresztesek is, akik a gyűléseiket saját propagandájuk kifejtésére használták fel /29/.

1940 őszén a politikai rendszer módosulásának eseménye különleges pécsi kötődéssel bírt.

Vitéz Imrédy Béla - a város egyik MÉP listán bejutott or-

szágygyűlési képviselője - kilépett a kormánypártból és új "Magyar Megújulás Párt" (MMP) nevű pártot szervezett. A helyi csoport létrehozását Imrédy Czakó János vendéglőre bízta, akinek feladatául megjelölte, hogy a nyilaskereszteseket nyerve meg a MMP számára vagy úgy, hogy léptesse át a tagokat, vagy vegye rá a vezetésre, hogy nemzetiszocialista pártszövetséget létrehozva munkaközösségben dolgozzanak /30/. Czakó tárgyalta is Halmai János nyilaspárti országgyűlési képviselővel, de az együttműködés a városban nem alakult ki. Pécssett mindössze 400 tagja volt a MMP-nek, aminek oka lehetett az is, hogy ez a szélső-jobboldali párt elsősorban az "úri középosztályt" igyekezett megszervezni, s itt a nyilas érzelmű rétegben vetélytársa volt a Volksbund /31/. A párttagok összejövetelüket vasárnap a párthelyiségben tartották. S bár Imrédy Béla, mint képviselő minden évben járt a városban, ahol beszédeiben a háborút úgy értékelte mint a "nemzeti elv és a nemzetfeletti elv birkózását egymással", amelyben természetesen a legmagasabbfokú közösségnek, a nemzetnek a győzelmét jósolta és igyekezett híveket toborozni a hivatásrendi szervezetben /33/ is, a párt csak a német megszállás után kezdett megerősödni. Ezt jelezte, hogy megalakult a pécsi városi bizottsági tagok Imrédy-blokkja, hogy 1944. VII. 9-én Imrédyt a város díszpolgárává választották. A párt előretörtése azonban 1944. július után megtört, mert Imrédy mint miniszter sem a magyar uralkodó érdekeit, sem a német követeléseket nem tudta kiszolgálni, s augusztus elejétől visszavonult az aktív politizálástól.

A baloldali ellenzéki pártok a háború elhúzódásával, s különösen a hitleri erők első nagy veresége után újra aktívabb politizálásba kezdtek. Ennek első mozzanataként az 1941 szeptemberében Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter (korábbi baranyai főispán) engedélyével megalakult Parasztszövetséget értékelhetjük. Bár az alakuló ülésen Nagy Ferenc baranyai kigazdapárti képviselő, aki elnöke lett a Parasztszövetségnek hangoztatta, hogy: "A Magyar Parasztszövetség nem politikai szervezet, nem osztályharcra induló párt, hanem a nemzeti élet egyensúlyának mindenkor biztosítóka akar lenni..." és ezzel a FKGP akkori politikáját - a pártot és a szervezeteket átmenteni a háború utáni időkre - támasztotta alá. A Parasztszövetség azonban 1942-ben a földmunkásszakosztály szervezésével, majd antifasiszta program elfogadásával 1943 májusától egyre inkább politikai funkciót is felvállalt. Vörös Vince visszaemlékezései alapján a szövetség sikeres közművelődési tanfolyamokat szervezett és országos határjárásokat kezdeményezett, amelyeknek politikai célja is volt /35/.

Az első vidéki szervezete 1941. december 28-án Pécssett alakult meg. Az ülésen részt vettek: Pataki László és B. Szabó István országgyűlési képviselők, Kovács Béla (aki 20 holdas mecsekajjai kigazda volt) országos főtitkár, Vörös Vince az Aranykalászos Mozgalom országos vezetője. Megyei elnöknek Kiss Tóth Józsefet, míg titkárnak ifj. Bernát Gyulát választották meg /36/. A Parasztszövetség természetesen inkább a falvakban igyekezett híveket toborozni, s e mozgalom is megpróbált

a német nemzetiségűek számára a nyilas nyomás ellensúlyozására mozgásteret biztosítani.

1943 tavaszán a Független Kisgazdapárt is újra bekapcsolódott a politikai életbe. Új programja, bár a földbirtokreform kérdésben nem lépett előre, és politikai kívánságai általánosabbak lettek, mégis németellenes, demokratikus reformokat is követelő dokumentum volt. Így a párt alkalmasabbá vált arra, hogy különböző rétegeket fogjon össze. Ezt a célt szolgálta 1943 nyarán a polgári tagozat létrehozása, melynek vezetőségében Pécssett Perr Viktor lelkész, Antal György, Szécsey Béla, dr. Kertész Endre, dr. Major Mihály, ifj. Nagy Ferenc tevékenykedett. A tagozat 86 fővel indult /37/.

Az új politikai irányvonal eredményeként a párt nyíltan ajánlotta az együttműködést a Szociáldemokrata Pártnak. Az SZDP vezetői felszólították a vármegyei pártvezetőket, keressék ők is a kapcsolatot. Ezt bizonyítja Szeder Ferenc főtitkár levele Tolnai Józsefhez a SZDP pécsi titkárához: "A személyes érintkezés és kölcsönös érdeklődés hasznára lesz azoknak a törekvéseknek, amelyeket pártunk és a kisgazdapárt polgári tagozata képvisel /38/. Válaszában Tolnai József rámutatott: "Az itteni kisgazdapárt vezetőjével, Perr Viktorral, én már korábban felvettem az érintkezést és vele a legjobb kapcsolataim vannak - ezt most még jobban ki fogjuk mélyíteni" /39/. Ezt a közeledést igazolja a pécsbányatelepi rendőrkirendeltség vezetőjének jelentése is a főispánhoz: "Legújabban a vármegyei független kisgazdapárt, amely a szociáldemokrata párttal felvette az összeköttetést, kezd élénkebb tevékenységet és szervezkedést kifejteni. A párt pécsi vezetőségének részéről Katics Antal Pécs szabad királyi város nyugdíjas főjegyzője irányítja a szervezkedés munkáját" /40/.

A korabeli dokumentumok alapján azonban ez a szövetség nem tudta túllépni a hivatalos megbeszélések kereteit.

A FKGP 1943 őszi megyei választmányi ülések tartásával, illetve a vezetők előadásainak szervezésével igyekezett befolyását növelni. Pécssett a jogi karon Nagy Ferenc tartott előadást. A "Pécsi Napló" nemcsak az eseményről számolt be, s készített külön interjút a bissei kisgazdából országos híru politikussá váló szónokkal, hanem 5 számon keresztül közölte az előadás teljes szövegét is. Az újság átnézett évfolyamaiban ez volt az első ilyen jellegű sorozat, amelyet azonban 1944-ben több is követett a FKGP vezetői írásaiból. Ezekben a cikkekben elsősorban a parasztság helyzetét és jövőjét elemezték, hangsúlyozva, hogy: "...A háború után semmi módon nem lehet majd megakadályozni egy új magyar birtokpolitika kialakítását..." /41/. A párt memorandumaiban a tengelyhatalmakkal való szakításra szólította fel a kormányt, amelyet az mereven elutasított.

Magyarország német megszállása után a FKGP-t is betiltották. A pécsi szervezet betiltására 1944. április 2-án került sor. Pécssett tartóztatták le Nagy Ferencet is, aki a Gestapo foglya volt X.15-ig (mintegy 3000 polgári demokratikus társával együtt).

1942 őszétől a legnagyobb pécsi baloldali ellenzéki párt is aktivizálódott. A rendőri jelentések alapján ekkor fogalmazódik meg először a pécsi szakszervezeti és végrehajtó bizottság ülésén, hogy a németek elveszíthetik a háborút: "...kár volt a tengelyhez csatlakoznunk, mert a tengely recseg-ropog... meg kell találni a kiutat a háborús helyzetből..." /42/. A pécsi munkások között egy függetlenségi mozgalom kialakulásának híre terjedt el, melynek vezetője Bethlen István és a polgári pártok mellett az SZDP is tagja volt.

1943 folyamán a befolyás növekedését a párttagok létszámának emelkedése is igazolta: pl. a bányamunkások között 650 fő lett. X. 3-án vármegyei értekezletet tartott az SZDP baranyai szervezete, melyen 700-an vettek részt. Szeder Ferenc főtitkár, Szakasits Árpád a Népszava főszerkesztője és Tolnai József voltak az ülés szónokai, akik befelé szabad, kifelé független ország megvalósításáért szálltak síkra /43/. A Kállay-kormány hintapolitikáját igazolja az a leirat is, amit a belügyminisztériumtól kapott a főispán, melyben felszólították, hogy ne gördítsenek e választmányi ülés elé akadályokat /44/.

Ennek a lendületbe kerülő mozgalomnak vetett véget a német megszállás, amely természetesen a pártot betiltotta.

Ezekben a hónapokban csak a szélsőjobboldali mozgalmak tevékenykedhettek szabadon. A Nemzeti Munkaközpont pécsi szervezete felhívást intézett a munkásokhoz, amelyben hangoztatták, "...a magyar munkásság végre lerázta magáról ezt a zsidó, marxista terrort, amelynek célja a magyar társadalmi rétegek teljes megsemmisítése ... Ettől az órától fogva egyetlen törvénytelenül jogosult munkásszervezete van a magyar dolgozóknak..." /45/. Ez a korlátozás-mentessé vált politikai helyzet azonban nem akadályozta meg a szélsőjobboldali erők további terjesztését, hiszen a háború vége egyre közelebbé vált.

1944 nyarán a városban is létrejött a "Magyar Front" helyi szervezete, amely azonban úgy látta, hogy tömegakciók szervezésére hiányoznak a feltételek. Tevékenységüket alkalmi vállalkozások, szabotázsakciók szervezésére korlátozták, melyet megszakított az, hogy 1944 októberében a vezetők többségét le tartóztatták /46/.

A német, nyilas hatalommal való szembenállásnak jelentős szerepe volt abban, hogy e város üzemeiben nem történt jelentősebb károsodás, a kiűritési parancsot nem tudták teljesíteni.

Ebből a vázlatos képből is megállapítható, hogy Pécs aktív politikai centruma volt az országnak. A háborús viszonyok ellenére több ezren érdeklődtek a politika iránt, vettek részt a legális pártok által szervezett gyűléseken, akciókon. A hazabeli dokumentumok alapján elsősorban a szélsőséges pártok tevékenységét kísérelték figyelemmel, hiszen mind a nyilas, mind a szociáldemokrata és agrármozgalmak állandó rendőri ellenőrzés alatt álltak. Ennek alapján a háború alatt kb. 300 "kommunistagyanús" s mintegy 3000 szimpatizánst tartott számon a helyi rendőrkapitányság. Az SZDP-nek 700-3000 fő között mozgott a taglétszáma, míg e nemzeti-szocialista pártok szintén 2-3000 embert tudtak befolyásuk alá vonni. A pártok szociális

összetételére sajnos még nem találtam adatokat, a nyilas kereszties párt helyi vezetői többségében munkás és kispolgári rétegből kerültek ki.

A város polgárságának nagyobb rétege támogatta a konzervatív kormányzópartot - a nagyválasztmányi üléseken résztvevők száma 500-1000 fő között mozgott. A keresztény-nemzeti ideológia hatását jelentősen erősítette a vármegye területének növekedése a Délvidék visszacsatolásával és az a felismerés, hogy e terület megtartása csak a német győzelem esetén lehetséges. Ugyanakkor a helyi vezetés politikai magatartását befolyásolta az a tény is, hogy a háború elvesztése után nincs esélyük a korábbi hatalmi viszonyok megőrzésére.

Jegyzetek

Az előadás egy megkezdett kutatás részeredményeit igyekszik bemutatni. A címválasztást egyrészt ez indokolja, másrészt ez idő rövidsége.

- /1/ Juhász Gyula: "A háború és Magyarország 1938-1945" Akadémia Bp. 1986. 121. old.
- /2/ Baranyamegyei levéltár /Bm.L./ főisp. biz. ir. 585/1940.
- /3/ Szeghalmy Gyula: "Dunántúli vármegyék" Bp. 1938.
- /4/ Bm.L. főisp. biz. ir. 53. doboz Bizalmas levelezés
- /5/ Bm.L. főisp. biz. ir. 873/1942.
- /6/ Bm.L. főisp. biz. ir. 47/1939.
- /7/ Bm.L. főisp. biz. ir. 122/1939.
- /8/ Bm.L. főisp. biz. ir. 29/1939.
- /9/ "Dunántúl" 1939. V. 30. l. old.
- /10/ Bm.L. főisp. biz. ir. 147/1939.
- /11/ Bm.L. főisp. biz. ir. 37/1941.
- /12/ Pécsi Napló rendszeresen tudósít e munkáról, de a cikk szerzői nem hangsúlyozták, hogy e tevékenységhez a Volksbundnak köze lenne.
- /13/ Bm.L. főisp. biz. ir. 36/1940.
- /14/ Lackó Miklós: "Nyilasok, nemzetiszocialisták" Bp. 1966. 237.
- /15/ Bm.L. főisp. biz. ir. 108/1940.
- /16/ 1940. X. 28-án a főispánhoz is megküldött röplapok található Bm.L. főisp. biz. ir. 117/1940.
- /17/ Bm.L. főisp. biz. ir. 116/1940.
- /18/ Bm.L. főisp. biz. ir. 569/1940.
- /19/ Lackó id. mű 241. old.
- /20/ Bm.L. főisp. biz. ir. 16/1941.
- /21/ Bm.L. főisp. biz. ir. 63/1941.
- /22/ Bm.L. főisp. biz. ir. 124/1941.
- /23/ "A baranyai-pécsi munkásmozgalom története" Pécs 1985. II.4. 348-349.
- /24/ Marosán György: "Tüzes kemence" Bp. 1967. 514. old.
- /25/ Bm.L. főisp. biz. ir. 139/1941.

- /26/ Bm.L. főisp. biz. ir. 53. raktári egység szám.
Az iratok között sem erre a levélre nem találtam választ, sem olyan későbbi beszámolókra nem bukkantam, amely a koránypárt helyzetét elemezte volna.
- /27/ "Dunántúl" 1942. II. 7. v. "Dunántúl" 1942. V. 12. stb.
- /28/ "Pécsi Napló" 1941. IV. 22. Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete 1939-ben alakult a Magyar Élet Mozgalom keretein belül.
- /29/ Bm. L. főisp. biz. ir. 127/42.
- /30/ Bm. L. főisp. biz. ir. 144/41.
- /31/ Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémia K. 1970. 222. old.
- /32/ Erről a napilapok hírt adnak pl. Pécsi Napló 1941. X. 20-i Dunántúl 1942. VI. 16. 1943. III. 2. és 1944. VII. 9.
- /33/ Bm. L. főisp. biz. ir. 69/1942.
- /34/ "Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848-1948" I-II. közt. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Szakács Kálmán Bp. 1962. 988.
- /35/ Magnófelvétel Vörös Vincével. Készült a Baranya megyei Levéltárban
1983. nov. 10-én
- /36/ Pécsi Napló 1942. I. 3.
- /37/ Fehér István: Politikai küzdelmek a Dél-dunántúlon 1944-46. Bp. 1972. 38. old.
- /38/ A baranyai-pécsi munkásmozgalom története II. k. Szerk.: Szita László, Pécs 1985. 372.
- /39/ Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez III. köt. 1929-1944. Szerk.: Babics András és Szita László Pécs 1973. 430. old.
- /40/ Bm. L. főisp. biz. ir. 137/1944.
- /41/ Pécsi Napló 1943. XI. 26-30.
- /42/ Bm. L. főisp. biz. ir. 158/1942.
- /43/ Pécsi Napló 1943. X. 5.
- /44/ Bm. L. főisp. biz. ir. 539/1943.
- /45/ "Dunántúl" 1944. III. 29.
- /46/ A baranyai-pécsi munkásmozgalom története II. k. 392.

Ágnes Tuka Laczkóné

Événements dans la vie des partis de Pécs et de Baranya pendant la deuxième guerre mondiale

Pendant la deuxième guerre mondiale la Hongrie présentait une situation particulière: bien qu'elle soit devenue vassal de Hitler, les partis démocratiques déployaient de l'activité.

Les partis fascistes ont pris de l'influence sur les mineurs et les Allemands de Hongrie en 1939 et 1940. Le parti social-démocrate et le parti des petits propriétaires organisaient un certain nombre d'actions contre la guerre en 1942-43 dans notre comitat. Après l'occupation allemande ces partis se sont interdits et on a arrêté leurs dirigeants. Le parti du gouvernement pendant ces mois, jouait un rôle de plus en plus secondaire dans la vie politique. L'auteur présente ces événements sur ses propres recherches dans les archives et dans la presse de l'époque.

STIPKOVITS FERENC

A NEMZETISÉGI ÖSSZEÍRÁS ÉS AZ ISKOLAÜGY 1945-46-BAN A VEND- VIDÉKEN

A nagy politikai küzdelmek során a nemzetiségi létből fakadó kérdések megoldása sem ment problémamentesen. Bár a kormánykoalíció pártjainak külön-külön volt körvonalazott nemzetiségpolitikai koncepciója, arra még várni kellett, hogy egységes törvényekben vagy alkotmányjogilag szabályozottá váljon. Közös álláspont politikai deklarációkban fejeződik ki, ami a Horthy rendszer nemzetiségeket megkülönböztető-, magyarokkal szembefordító-, elnyomó intézkedéseinek semmissé nyilvánítását jelenti, s kifejezi az új Magyarország felépítésében minden polgárnak - a nem magyaroknak is - a részvállalás lehetőségét.

Először az MKP lapja 1945. augusztus 4-i száma címodalán jelenik meg egy nemzetiségi törvényjavaslat előkészítéséről szóló Politikai Bizottsági állásfoglalás. A teljes szabadságról, nyelvhasználati jogról, önálló kulturális élet lehetőségeiről, szervezkedési jogról, mint elengedhetetlen teljes nemzetiségi megbecsülésről, stb. Tulajdonképpen az 1944. októberben készült pártprogram nemzetiségi pontjait figyelembe vevő törvényjavaslati ajánlásnak fogható ez fel /1/. Kedvező visszhangra nem talált a koalíciós pártok körében, de még a párt megyei lapja sem vette át, pedig a központi újság híreit a Szabad Vasmegyé gyakran megismételte. A Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontja (MSzAF), amely 1945. február 18-án Battonyán alakult meg, - s az országban élő szlovákok és délszlávok szervezeteként működött - kezdettől fogva szorosan kapcsolódott az MKP-hoz /2/. A nemzetiségi politika ötvöződött ez esetben a szövetségi politikával, pontosabban a parasztpolitikával, hisz e szervezetbe tartozók többségében falusi népességet jelentettek. Természetes létérdekből fakadóan a MSzAF is törekedett a kommunistákkal való szoros együttműködésre. Különösen a Front délszláv szekciójának I. Kongresszusától (1946. május 19. Baja) figyelhető meg az elmélyülő kapcsolat. Az ekkor megválasztott központi Vezetőségben első ízben kaptak helyet a - horvátok és szerbek mellett - szlovének is. Ezt követően a szlovénvidéken is kiépültek a községi, járási és területi szerveik. A közpon-

toktól távoli ponton a szövetség legkisebb népcsoportjánál a községi szervezetek csak lassan váltak működőképessé. A Szentgotthárdon székelő járási központ jelentette a MSzAF jelenlétét a szlovének között, s Tóth Ferenc megyei titkár - aki egyúttal a MSzAF titkári tisztét is betöltötte - volt legkövetkezetesebb szószólójuk. Elkövettek minden tőlük telhetőt a minél több nemzetiségi jog kiharcolásában.

A Rábavidéki szlovének területi kongresszusán szervezeti és politikai kérdések mellett az itt élők érdekképviselete; főként a Szentgotthárdon működő vállalatoknál munkalehetőségek biztosítása ügyét tárgyalták meg, ez utóbbi kérdést eredmények is jelezték hamarosan /3/. Az országoshoz hasonlóan e vidéken is az MKP-val alakult ki jó kapcsolat, ennek ellenére, vagy éppen emiatt sem tudtak jelentős tömegbefolyásra szert tenni. Az 1947-es választásokon, területi titkáruk a kommunista párt színeiben indult, s nem került be a parlamentbe. A nemzetiségi szövetség munkáját nehezítette, hogy hiányzott a szervezkedés tradíciója, alig volt a szlovéneknek értelmisége, az idegeneket pedig a nép nem könnyen fogadta bizalmába. A MSzAF napi kapcsolatban állt jugoszláviai szervekkel, leplezetlenül hangoztatták is, lásd. a 10. sz. jelzetben olvasható levél befejező részét. Hovátartozásukat hivatalos leveleiken alkalmazott aláírások előtti "Halál a fasizmusra! Szabadságot a népnek!" jelzavakkal fejezték ki, a déli szomszédból vett minta alapján.

A korabeli megyei sajtó a felszabadulás első napjaitól rendszeresen közölte a szomszédos országok életéről írásokat, köztük jelentős szerepet kaptak a jugoszláviai hírek. A területen élő délszláv nemzetiségek - horvátok, szlovének - figyelemmel kísérték ezeket, igyekeztek összevetni a más csatornákon érkezett információkkal, s próbálták saját életük alakulására, a változások lehetséges irányaira következtetni /4/. A hírek bizakodásra és szorongásra egyaránt teremtettek lehetőséget.

"Jugoszláviában minden nemzetiség részére biztosították a szabad nemzeti fejlődést." Ezzel a címmel nagyterjedelmű cikket közöl a Szabad Vas megye április 26-án egy szovjet újságíróra utalva. Többek közt azt írja: "A magyar kisebbség számára is biztosították a nemzeti fejlődést. Emelkedik a magyar iskolásgyermekek száma. A jugoszláv hatóságok szaktanfolyamokat szerveztek a magyar tanítók és előadók képzésére. Minden magyarul a községben magyar az előadás nyelve. A Vajdaság újságai szerb, horvát és magyar nyelven jelennek meg. Lelkes visszhangot váltott ki a törvény, amely megtilt minden faji, nemzetiségi és vallási jogfosztást." Szeptemberben: "Jugoszlávia szabadonbocsájtja az országukban lévő 20 ezer hadifoglyot, mely az összes tisztre és közlegényre kiterjedne" /5/.

Jugoszlávia címmel, a Szabadkán, Zentán, Becskerekén indított tanítóelőkészítő tanfolyról jelenik meg tudódtás. A tanítóhiány megszüntetésére tett erőfeszítések mellett helyet kap a Szabadkán beindított tanítóképzőről, valamint a Zentán tervbevett magyar gimnázium megnyitásáról szóló hír is. Ekkor már hét magyar gimnázium működik szomszédunknál /6/.

Amikor a kommunisták a háború után hatalomra kerültek Jugoszláviában, a nemzeti kérdés minden értelemben roppant nagyságú probléma elé állította őket. A párt megbírkózott a helyzettel; a partizánharc tapasztalatai, és a széles alapokon nyugvó többnemzetiségű pártszervezetek háború alatti kialakulása megfelelő terepet biztosított a nemzeti kérdés megoldására irányuló erőfeszítéseknek. Ezek azért voltak figyelemreméltóak, mert az eltökéltséget a rugalmassággal egyesítve igyekeztek orvosolni a nemzeti sérelmeket. Az őszi nemzetgyűlési választások politikai felkészülése során az MKP szombathelyi népgyűlésén Rajk László viszonylag nagy teret szentel beszédében a szomszédokkal, s a béketárgyalásokkal kapcsolatos kérdéseknek. Ezeket szintén közli a sajtó /7/. Külön is köszöntötte a Muraszombatból jött jugoszláviai küldöttséget, akik a vasi kommunisták muraszombati látogatását adták vissza. Ugyanis a jószomszédság és az internacionalizmus kifejezéseként először a megyéből hívták pártdelegációt az ottani hősi halottak emlékmű-avatási ünnepélyére /8/. A beszédből: "Az országhatárokon kívül élő magyaroknak olyan lesz a helyzete, amelyet a magyar demokrácia alakulása mutat. ...A fegyverszüneti tárgyalások egyik pontja azt mondja: a határok megvonása, a magyar nemzeti kisebbségek beilleszkedése a környező országok alkotmányába, ez a béketárgyalásokon fog eldőlni... A reakciót el kell távolítani a politikai életből, mert csak így bizonyíthatjuk a külföld előtt a demokratikus fejlődést".

Nagy figyelmet kapott Titó tábornagy beszéde, melyet a Jugoszláv Nemzetgyűlésen mondott el: "Célunk a béke megszilárdításának irányában dolgozni, bizonyos területi követeléseink kielégítését biztosítani és dolgozni azoknak a kapcsolatoknak megszilárdításán, amelyek Jugoszláviát más országokkal, elsősorban a szláv népekkel összefűzik. ...A Londonban tartott külügyminiszteri értekezleten Jugoszlávia olyan határt kért, amely egybeesik a néprajzi határokkal. Trieszt konföderált terület legyen Jugoszlávián belül. Karinthiában és Stájerországban vannak területi követeléseik. Rokonszenvvel figyelik Magyarország Jugoszlávia felé irányuló törekvéseit. Jugoszlávia 70 millió dollárt követel Magyarországtól. Rövidesen sor kerül a kifizetési mód megtárgyalására" /9/.

Míg a szlovén lakosság látszólag passzív rezisztenciával viseltetett az előbbiekhöz hasonló hírekre, - legfeljebb szűk családi-, baráti körben vitatták és várták a végkifejletet - a békeszerződést -; addig a hivatalos politika, a pártok mindent elkövettek a jószomszédság fenntartása érdekében. A határ mindkét felén az érdekeltek számára - kettős birtokosság miatt - kölcsönösen biztosították a földek műveléséhez az átlépési okmányokat, méghozzá rendkívüli gyorsasággal. Főleg a kommunisták keresték a kétoldali elvtársi kapcsolatokat. A közeledést beárnyékoló akciókat - a jugoszláv katonai járőrök határsértéseit, a velejáráó agitációt, a magyar hatóságok részéről jelentkező túlzásokat /10/ - igyekeztek nem nagydobra verni.

A hazai szlovénségre is hatott a pánszlávizmus eszméje. Ez nemcsak a határon túlról jelentkezett, hanem érdekes módon még

az MKP helyi funkcionáriusai is terjesztették pl: A titkári jelentésében olvasható "Alsószölnökön Kiss Sándor határvadász őrmester (kommunista) felhívta a figyelmet Gáspár István titkárra, aki marxista elmélet híján a pánszlávizmust hirdette. Mivel belátom (ui. járási titkár), hogy csak így tudjuk a vend községekben a népet sorainkba állítani, megengedtem, hogy ezt továbbra is hirdethesse... A párt érdekeit szem előtt tartva mentem bele ebbe a játékba" /11/.

Szinte egybeesik a jelenséggel, bár attól függetlenül a Nyugati Kis Újság 1945. nov. 7-i számában "Délszláv unió" címmel ír részletes elemzést Moncsalov ezredesnek a pánszláv bizottság titkárának Szófiában tett kijelentéseiről. Ebben egy húszmilliós balkáni szláv középhatalom kialakulásának lehetőségeit is felvázolta. Ennek látszik kedvezni a Jugoszláv föderációs államszerkezet is.

Ugyanezen kérdésről Titó beszédéből egy idézet, melyet a Szláv kongresszuson mondott el: "Nekünk szlávoknak, kedves testvéreim, senki sem vetheti szemünkre, hogy ezzel a tömörüléssel mások függetlenségét vagy mások szabadságát fenyegetjük. Mi szlávok tudjuk a legjobban értékelni a szabadságot és a függetlenséget. Ezen a kongresszuson bizonyítani kívánjuk, hogy a szlávok nem alakítanak tömböket, paktumokat senki ellen, hanem össze akarnak fogni, hogy mint egységes haladó erő hozzájáruljanak az emberiség jobb és boldogabb békéjéhez, a tartós békéhez, egyesítve erőiket mindenki ellen, aki újabb vérontásra, újabb háborúra uszít." Október 16-án a rábamenti szlovének nevében - tizennégy aláírással - levelet írnak Vorosilov marsallhoz, a SZEB elnökéhez: "Mi rábamenti szlovének, akik a trianoni békeszerződés szerint a monostori körzet déli részében élünk, a demokratikus föderatív Jugoszláviában élő szlovénekkal egy nemzetet alkotunk és szlovén nyelven beszélünk, kérjük Exelenciádat járjon közbe a Magyar Nemzeti Kormánynál, hogy állítsanak fel iskolákat, amelyekben a tanítás szlovén anyanyelvünkön folyik a mi szlovén falvainkban. (Itt a falvak felsorolása következik.) Kérésünkkel együtt megküldjük a Magyar Kormányhoz intézett levelünk fordítását" /12/.

Ezt a levelet követi november 7-én a szentgotthárdi járási MKP helyiségében felvett panaszos jegyzőkönyv, amelynek aláírói között néhány név megegyezik a Vorosilov tábornoknak írt levél aláíróival. A mindkét helyen aláírók a Magyarországi Antifasiszta Szlávok járási szervezetének vezetői voltak /13/. Nyilvánvaló, hogy ezek az ügyek a békeszerződés nélküli országban nem véletlenül generálódtak. Volt ennek valós alapja, de jó adag politikai sandaság is könnyen felfedezhető benne.

A belügyminiszter 152.823/1946/III./9 számú határozatára a jugoszláv-magyar jóviszony megszilárdítása érdekében a közpületeken szláv nyelven is el kell helyezni a feliratokat, ahol a lakosság 20 %-át nemzetiségiek teszik ki. Ezen túlmenően a saját nyelv használatáról a közigazgatás ügyeiben is rendelkezik, amelyeknek a Szlovénvidéken érvényt is szereznek rövid időn belül /14/.

Nemzetiségi lakosság összeírása.

1946. március 18-23. között összeírás történik az országban élő nemzetiségi lakosok, így a délszláv nemzetiségű állampolgárokról is, a 2280/1946. M.E.sz. rendelet alapján.

Még a rendeletet megelőző hetekben több cikk foglalkozik a megyei sajtóban az iskolaügyekkel. "A kormány úgy rendelkezett, hogy saját anyanyelvükön kell oktatásban részesíteni Magyarországon az egyes nemzetségekhez tartozó tanulókat. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetve államsegély nyújtásával biztosítják /15/. A nemzetiségi lakosság összeírását a községi képviselőtestületek által kijelölt, arra alkalmas összeíróbiztosok - a nyelvet jól beszélő pedagógusok - végezték el. A miniszterelnöki rendelet lehetőséget biztosított arra, hogy az összeíróbiztosok a nemzetiségi szövetség által delegált ellenőrzőbiztosok is részt vegyenek a munkában, mint a törvényesség társadalmi őrei, a nemzetiségi lakosság érdekeinek garانتálói. Ez a kitétel csak lehetőségként maradt meg, erre utal a következő jegyzőkönyvi részlet, amely mindhárom körjegyzőségnél a tapasztalatok összegzésénél előfordult: "Megállapítjuk, hogy a délszláv nemzetiségű lakosoknak helyben, társadalmi, vagy művelődési szervei, egyesületei, intézményei nincsenek, tehát ilyen lakosok összeíróknak nem voltak javaslatba hozhatók. Ilyen javaslatot a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjára -nak szentgotthárdi szervezete sem adott be, így az elrendelt nemzetiségi összeírást ellenőrzőbiztosok közreműködése nélkül kell végrehajtani" /16/.

Az összeírást eleve meghatározta az a hangulat, amelyben az megtörtént. A szuttgó propaganda igyekezett a meglévő bizonytalanságot méginkább elmélyíteni. "Ha valaki szlovénnek vallja magát, akkor számolni kell neki a kényszerkitelepítéssel, átadják őket a jugoszlávoknak." "Ha magyarnak vallja magát, akkor a végleges elmagyarosításnak néz elébe egész családjá." Az előbbiekről és a hozzá hasonló rémhírekről ír a Szabad Nép is, mint példáról, ami a számbavétel eredményességét kétségessé teheti/17/.

Az összeírás lényeges változást számadatban nem hozott, csak tartalma miatt vált minden probléma forrásává. Mindenki magyar nemzetiségűnek, de szlovén anyanyelvűnek vallja magát. Természetesen ennek a sajátos válaszádnak lényege az 1940-es évek történelmi viharain keresztül közelíthetők meg. az 1941-es népszámlálás nemzetiségi bevallásából származó hátrányból - németekre és a csehszlovák-magyar lakosságcsere körülményeire való figyelemmel - érthető volt a probléma ilyen természetű következménye.

Még az összeírás kezdetén feltűnt a bevallás sajátos formája, ami eltért az előző (1930-1941) népszámlálási adatoktól. A közigazgatás vezetőinek ajánlására tettek is kísérletet az összeíróbiztosok, hogy mindenkit bátorítsanak korábbihoz hasonló bevallásokra, de a nép hajthatatlan maradt. Így lettek szlovén anyanyelvű, de magyar nemzetiségű polgárok 1946-ban a hazai szlovének.

Egyébként a községenkénti adatok csak a természetes szaporulat és halálozás által módosult számokban különböznek az 1941-es népszámlálás eredményétől. Vagyis a lakosság létszámát a háború, vagy a velejáró népmozgások, illetve az előzőekben már vázolt politikai körülmények nem változtatták meg. Szülőföldjükhöz, hazájukhoz hűséges emberek maradtak a magyarországi szlovének.

Fontos körülmény, melyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, - minthogy akkoriban lényeges hatással volt a nemzetisége lakosságra - a már említett nemzetiségi oktatás ügyének kérdése.

Nemzetiségi oktatás.

Magyarország iskolarendszere az uralkodó eszmének megfelelő elmagyarosítást szolgálta a II. világháború előtt. A nemzetiségi oktatás feltételeit a szlovénvidéken ezért sem szorgalmazzák.

A felszabadulás után 1945. október 30-án jelent meg a 10030/1945. ME számú rendelet, amely a nemzetiségi tanulók oktatását szabályozta. Ez a jogszabály legalább tíz tanuló jelentkezésétől tette lehetővé a nemzetiségi oktatást. 1946. február elsején, a 300/1946. ME sz. rendelettel Magyarországon az egyes nemzetiségekhez tartozó tanulók anyanyelvi oktatását szabályozták, s ezt állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetve államsegély adásával kívánták biztosítani. "Már 20 nemzetiségi tanuló esetén új iskola állítandó fel. Tíznel több tanulónak pedig (több község) internátussal összekötött körzeti iskolát kell felállítani. Középiskolát is állítanak fel, ha a jelentkezők száma eléri a magyar középiskolák létszámának egy-harmadát. Mindehhez tanítói tanfolyamokat szerveznek" /18/.

Ha alaposan végiggondoljuk a nemzetiségi iskolaügyre vonatkozó elképzeléseket, nem nehéz megérteni a bizalmatlanságot a nem magyar lakosság körében az előbbi fejezetben tárgyalt összeírások szándékát illetően. Ugyanis a vizsgált területen mindig is magyar volt az oktatás nyelve. A beszélt nyelv, szlovén tájnyelv; amely jelentős eltérést mutat az irodalmitól. A családban, a faluban szlovénül érintkeztek az emberek, a falu határán túl pedig a magyart használták szóban és írásban egyaránt.

Az oktatásban a magyar, vagy nemzetiségi tagozatra lehetett jelentkezni. Az itt oly parancsolóan szükségszerű átmenetre lehetőséget nem kívántak adni, pedig hatása kiszámítható lett volna.

Mindenképpen újabb indítéknak kell felfognunk a tekintetben, hogy magyar nemzetiségűnek és más anyanyelvűnek vallották magukat a szlovének.

Az összeírást követően az iskolaköteles tanulók szlovén nyelvű oktatásának megszervezése nem is bizonyult megoldhatónak. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontja járási tagozatáról hosszú panasz indul útjára a nemzetiségi nyelv oktatásáról szóló 68.800/1945 VKM rendelet végre nem hajtásáról. Ugyanez - némi túlzással - megjelenik Ljubljánában a "Slovenski Poročevalec" (Szlovén) (Híradó) című újságban, "A Rábamenti szlovén kisebbség eltaposása" címmel /19/. Ugyancsak megjelenik az írás a Vajdasági népfront "Magyar Szó" című lapjában is. Természetesen bonyo-

dalmakat okozhatott volna, ha nem létezne a jószomszédi viszony, vagy ha csak a MSzAF jelzéseit tekintették volna kizárólagosnak.

A gondot csak növeli a beiratások eredménye /20/:

népiskola helye	beiratkozottak:	Nem je- lent meg:	magyar ta- gozatra	szlovén tagozatra
Apátistvánfalva (rk.)	144	13	144	-
Felsőszölnök (állami)	282	10	281	1
Rábatótfalu (rk.)	126	-	126	-
Szakonyfalu (rk.)	120	-	120	-
Alsószölnök (rk.)	98	-	96	2
Vashegyalja				
Összesen:	821	27	815	6

(Egyébként ugyanez a helyzet alakult ki a megye horvátnyelvű iskoláiban is!)

Ezek után az MSzAF korábban bemutatott jelzésein, annak szándékán már többen elgondolkodtak, bár ugyanazt az iskola-típust szerette volna a tanfelügyelet is - a VKM útmutatásainak megfelelően - megszervezni. A nép pedig szabad akaratából kinyilvánította, hogy a magyar tagozatú, a szlovén nyelvet idegen nyelvként tanító iskolába iratja gyermekét, amely konstrukciót kezdetben szóba sem hozták. Bár a nemzetiségi megoldás választása lehetetlenség elé állította volna a tanügyi igazgatást, hisz így sem volt elég szlovénul tanítani tudó pedagógus.

A kijelölt tanerőket csak a következő nyáron iskolázták be 3 hónapos időtartamra, Pécsre, akik ezt követően kezdték meg működésüket. Az állam természetesen nyelvi pótlék folyósításával ismerte el munkájukat.

A közoktatásügyi miniszter mindeközben úgy rendelkezett, hogy Magyarországon 59 községben lesz szláv-nyelvű népiskola. Baranya-, Bács-Bodrog-, Vas-, Sopron-, Győr-Moson-, Somogy-, Pest vármegyékben kívánt ilyen iskolákat felállítani. Ugyancsak ekkor született döntés a Pécsen nyárra tervezett tanítói továbbképzésről. A tanfolyam előadóinak a pécsi délszláv-nemzetiségű görög-keleti szerb hitfelekezeti tanítókat jelölték ki. E rendelet szerint Vas megyében szláv-nyelvű népiskolát kívántak létrehozni: Horvátlovón és szentpéterfán horvátul tanítót, Apátistvánfalván, Vashegyalján, Alsószölnökön, Szakonyfaluban, Rábatótfaluban és Felsőszölnökön pedig szlovénul tanítót. A rendeletről terjedelmes cikk jelent meg a Szabad Vas-megye 1946. május 23-i számában.

A pártok közül az MKP volt, mely nagy érzékenységgel követte nyomon 1946 tavaszán az eseményeket. A Szentgotthárdi Járás

MKP-titkára írja egyik jelentésében:

"A vend vidék elégedetlen és nyugtalanodik a szlovén nyelv tanítása ellen az iskolában. A szlovén nyelv tanítását csak néhány jugoszláv érzelmű agitátor kívánja, akik odaátról vannak irányítva. A lakosság nem akarja a szláv nyelvű tanítást, mondván, hogy nekik a magyar nyelv tanítására van szükségük, nem a karnak jugoszlávok lenni. Ha visszakapnák a magyar nyelvű tanítást, propaganda lenne Pártunk részére, mert a járási szervezők lejárták a vend községeket és mindenütt általános a felháborodás az iskolai tanítás ellen és kérték a magyar nyelvű iskolát a járási szervezőtől" /21/.

Még mindig az MKP titkári jelentését idézzük, április 19-én a következőket írják benne: "A nemzetiségi falvakban (vend községek) a hangulat még mindig nem tisztult le, de mindenesetre megjegyezhetjük, hogy a félelemérzet komolyan csökkent, s így már többen minden gátlás nélkül magukat vendeknek, illetve szlávoknak vallották. Mindezek ellenére mégis határozott kívánságuk, hogy ők magyar határokon belül maradjanak" /22/.

S annak magyarázatául, hogy mily generális kérdés - e vidéken a nemzetközileg is szavatolt, vagy szavatolható szerződés igénye: "A vend községekben nehéz a helyzetünk, ott nehezebben politizálnak az eberek: békekötésre várnak..." /23/. Az összeírás, az iskolák ügye jelentős mértékben pezsdítette a szlovén falvak közéletét. Nyilvános fórumok, pártviták és agitációk színtere lett a vidék. A népben pedig egyre erősödött az az évszázadok során kialakult érzés, hogy ugyan szlovén anyanyelvű, de magyar hazában élt eddig és akar élni ezután is. Ha pedig szabadon dönthet, akkor elvárja álláspontja tiszteletben tartását - teljes joggal.

Jegyzetek

- /1/ Kővágó László: A Magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés (1918-1945) Kossuth K. 1985. 294.l.
- /2/ Ljubomir S.Lastic: Iz hase preteklosti. 2. (Múltunkból) Tankönyvkiadó, 1980. 23. l.
- /3/ U.o. 67.l.
- /4/ Feljegyzés 1984. februárjában Tóth Ferenc bp-i lakossal a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja volt Vas megyei titkárával folytatott beszélgetésről.
- /5/ Szabad Vas megye 1945. szept. 28. 2. oldal, cikk címe: Jugoszlávia szabadonbocsátja a magyar hadifoglyokat.
- /6/ Szabad Vas megye 1945. okt. 3. 1. oldal. cikk címe: Jugoszlávia
- /7/ Szabad Vas megye 1945. aug. 28. 1. oldal, cikk címe: Húszezer főnyi embertömeg hallgatta meg Rajk Lászlót az MKP szombathelyi népgyűlésén.
- /8/ MSZMP Archívuma. (Továbbiakban : MSZMP Arh.) MKP Szombathelyi Területi Biz. (titkárság) 26 fond. (1/1945) 26. ő.e. Az MKP Szentgotthárdi szerveztének titkára tájékoztatója a Területi Bizottságnak. 1945. VIII. 2-án.

"Folyó hó 1-jén jugoszláv elvtársak látogattak meg. Céljuk volt, hogy a jugoszláv-magyar kapcsolatokat kimélyítsék és egyben meghívást adtak át augusztus 15-re Muraszombatba, az ottani orosz hősi halottak emlékművének leleplezési ünnepéjére. 50 magyar elvtársat szeretnének kivinni, 3 személy és 1 db tehergépkocsi jönne ide Szentgotthárdra"...

/9/ Szabad Vas megye 1946. ápr. 3. 1. oldal, cikk címe: Titó tábornagy külpolitikai expozéja.

/10/ MSZMP Arh. MKP Területi Bizottsága (titkárság) 26 fond./ 1/1945/37. ő.e.

Jegyzőkönyv

Felvétel 1945. november 7.-én Szentgotthárdon az MKP hivatalos helyiségében.

Jelen vannak: Kerécz Jenő, Konkolics Ferenc a szlovén kisebbség képviselői és Nass Mihály, Bartók Károly MKP vezetők.

Előadják, hogy 1945. november 2-án ismételten megjelentek a honvédség és rendőrség emberei Vashegyalján, a szerintük betanult módszerekkel tartottak házkutatásokat a szlovén kisebbséghez hű embereiknél.

Az egyik lakásban talált Titó fényképet letépték és "Bevele a tűzbe" felkiáltással a kályha elé dobták. Az őrmester szidta a szlovén lakosokat "az istenit ennek a partizán országnak", stb. Ilyen dolgok napirenden vannak. Felsőszölnökön szintén sérelem érte a kisebbséget. Kettő kommunista párttagot letartóztattak és bekísérték Szentgotthárdra a fogdába. Lázár Vilmos asztalos és Gáspár Gusztáv most szombathelyen vannak letartóztatva.

Az ilyen és hasonló dolgok, megfigyelésünk szerint mindig valami gyűlés vagy ünnepély előtt, vagy utána történik. A szlovén kisebbség nevében tiltakozunk ezek ellen, mert mikor Jugoszláviában a magyar kisebbségnek önkormányzati joga van, nekünk csak az üldözés jut osztályrészül.

Semmi mást nem kérünk, csak ugyanazokat a jogokat, amit Jugoszlávia megadott a magyar kisebbségeknek. Ezeket a dolgokat orvosolás végett az MKP-hoz terjesztjük, mert reméljük nem lesz szükséges külföldről segítséget kérni. Km. négy aláírással.

/11/ MSZMP Arh. MKP Szombathelyi Területi Biz. (titkárság) 26 fond. 1/1945/2. ő.e.

/12/ VamL. Főispáni Elnöki iratok 1945-46. XXI.1./a./1.

Megjegyzésként szerepel a levél iktatásán, hogy 1945. dec. 8-án átküldte Levuskin vezérőrnagy Tildy Zoltán miniszterelnöknek 1945 ME III./60 szám alatt.

/13/ MSZMP Arh. MKP Területi Bizottsága (titkárság) 26 fond. 1/1945/37 ő.e.

/14/ VamL. községi iratok Felsőszölnök. 1945-46. V.K.15/18.cs.

/15/ Szabad Vas megye 1946. jan. 12. 2. oldal,

cikk címe: A nemzetiségi oktatás...

/16/ VamL. községi iratok Felsőszölnök. 1945-46. V.K.15/8.cs. Vallás és közoktatásügyi miniszterhez szóló felterjesztés 1946. márc. 29-én.

- /17/ Szabad Nép. 1946. április 21.
cikk címe: A magyar és jugoszláv nemzetiségi probléma.
- /18/ Szabad Vas megye 1946. jan. 30. 2. oldal,
cikk címe: Az iskolák ügye az új nemzetiségi törvény alap-
ján.
- /19/ VamL. Tanfelügyelő Elnöki iratok 1945-46. XX IV. 502.a/1.
- /20/ U.o.
- /21/ MSZMP Vm. arh. 27. fond. 1. 1946-47-48. 14. ő.e.
Az MKP Szentgotthárdi járási titkár 1946. II. 26-án kelt
jelentéséből.
- /22/ MSZMP Vm. arh. 27. fond. 1. 1946-47-48. 14. ő.e.
MKP Szentgotthárdi járási titkár 1946. IV. 19-én kelt je-
lentéséből.

ZIELBAUER GYÖRGY

EGYÜTTÉLÉS /1/ ÉS ASSZIMILÁCIÓ AZ ŐSLAKOS NÉMETSÉG, A BUKOVINAI
SZÉKELYEK ÉS A FELVIDÉKI MAGYAROK KÖZÖTT /1945-1980/

Az elmúlt két évtizedben jelentősen megnövekedett azoknak a munkáknak a száma, melyek a legújabb kori magyarországi népvándorlás egy-egy kérdését dolgozták fel. A bukovinai székelyek, a moldvai csángók, az erdélyi és a felvidéki magyar menekültek háború utáni elhelyezése és telepítése szoros összefüggésbe került a hazánk területén élő német nemzetiségű lakossággal szembeni intézkedésekkel /2/.

Mielőtt a kérdéskör néhány fontosnak vélt problémáját megvilágítanánk, szükséges azt az alapvető tényt megfogalmaznunk, hogy nem szeretnénk, ha nacionalizmus vádjával illelnének. Mások véleményével, azonosan, mi is kategórikusan elhatároljuk magunkat attól a felfogástól, amely etnikai csoportot (jelen esetben a hazai németiséget) önmagáért jutalmaz vagy büntet. "Az a tény ugyanis, hogy valaki orosz, németnek, románnak vagy magyarnek született, illetőleg ennek vagy annak vallja magát, az nem képezheti egy felvilágosult társadalomban és demokratikus álamban sem jutalmazás, sem büntetés tárgyát. Itt egyedüli mérce a konkrét személy cselekedete lehet, amelynek alapján arányosan jutalmazni vagy büntetni kell, illetőleg lehet valakit" /3/.

Magyarország és Románia 1941. május 11-én írta alá a bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló megállapodást, melynek értelmében május-június hónapokban 3.279 bukovinai székely családot, összesen 13.200 főt telepítettek le Bácskában. A magyar kormányok nacionalista nemzetiségi és telepítési politikája nemcsak a délszlávokat űzte el otthonaikból, végső soron a bukovinai székelyeket is újabb létbizonytalanságba kergette. A bukovinai székelyek 1944 októberében megkapták a kiűritési parancsot, s kevés kivételtől eltekintve ismét szekérre ültek. Hosszú ideig bolyongtak a háború dúlta ország területén. Többségük átkelt a Dunán, a Dunántúlon próbált menedéket keresni, egy részük Baja környékén táborozott le, mintegy 400 család a ma Bács-Kiskun megye déli részén maradt /4/.

Közvetlenül a II. világháborús harcok magyarországi befejezése után, 1945 áprilisában a Nemzeti Parasztpárt vetette fel a bukovinai székelyek dunántúli, a német lakosság helyére történő

történő letelepítések gondolatát. Ez a németellenesség ekkor kétségtelenül antifasiszta tartalmú volt, ugyanakkor nacionalista elemeket is tartalmazott. A parasztpárt nemcsak a németeket akarta kitelepíteni, hanem az újratelepítéssel egy székely vármegyét is létre kívánt hozni. Erre legalkalmasabbnak Buda környékét, illetve Bonyhád környékét tartották, mivel itt összefüggő területen éltek németek. A választás végül is Bonyhád környékére esett /5/.

Az Országos Földhivatal Bodor Györgyöt bízta meg, hogy készítse elő Bonyhád környékén a bukovinai székelyek letelepítését. Bodor 1945. április 25-én érkezett Bonyhádra, s eredeti megbízásától eltérően, ténylegesen megkezdte a németek kitelepítését és a székelyek letelepítését. Április 28-án olyan értelmű hirdetményt tett közzé, hogy minden székely jelentkezzen Bonyhádon, mert megkezdődött letelepítésük. Május közepére a bukovinai székelyek többsége már megérkezett, s a Telepítési Hivatal megkezdte a telepítési akciót. Egyidejűleg történt a németek internálása-kitelepítése és a székelyek letelepítése. Erre Bodor szerint azért volt szükség, hogy az internálásból visszatért németeket kész helyzet elé állítsák, s vagyonukat ne rejthessék el. A németek válogatás nélküli internálása és kitelepítése egyre nagyobb viharokat kavart a magyar belpolitikai életben. Nemcsak a helyi lakosságban váltott ki ellenállást, a kialakuló közigazgatás is egyre gyakrabban tiltakozott. Május közepén Erdei Ferenc belügyminiszter távirati úton függesztette fel a ki- és betelepítéseket, s Bodort Budapestre rendelte. Ettől kezdve a német kitelepítési ügyeket a Népgondozó Hivatal vette át, a székelyek letelepítése azonban továbbra is a Telepítési Hivatal hatáskörében maradt /6/.

A bukovinai székelyek iránt igen nagyfokú elfogultságot sugárzó egyik munka írója is ezzel kapcsolatosan kénytelen megállapítani, hogy "az egyik kosárban a jogállam alapvető normáinak megsértése súlyosodik: bírósági ítéletet megelőző internálás, ház- és vagyonelkobzás. A másik kosár: a bukovinai székelyek hét hónapi embertelen megpróbáltatások után rekordidő alatt jutottak fedél alá, s kezdhettek új életet. A ház, a föld, az állatállomány egyetlen napon cserélt gazdát, nem züllött, nem pocskolódozott szét. Bodor és a székelyek így érezték igazságosnak" /7/. A telepítésekkel egyidőben folytak a letartóztatások a bundosok körében, akiket bírói ítélet nélkül a Lengyel község határában, az Apponyi-kastélyben felállított táborba internálták /8/. Véleményünk szerint nem lehet azon csodálkozni, hogy a németek válogatás nélküli internálása és kitelepítése a "300 év együttélés a magyarországi németiség történetéből" címmel 1987. március 5-6-án Budapesten megrendezett nemzetközi történeteskonferencián, az események után több mint negyven esztendő múltán is Bodor György és a lengyeli tábor kapcsán említést kapott /9/.

A menekülés alatt a székely családok és nemzetségek együtt maradtak, s érkeztek Bonyhádra. A régi és újabb vezetőik különösebb zavar nélkül végezték el a házak, földek, vagyontárgyak szétosztását, de a rokónok közötti elégedetlenség évekig elhúzódó vádaskodást, széthúzást is eredményezett. Ennél sokkal sú-

lyosabb kérdés volt az, hogy rövid internálás után jöttek vissza és kopogtattak az ajtón a régi tulajdonosok. A kobzási javaslat elfogadása után jogilag a nagy ház egy szobájában húzódott székely családé lett minden. A ház másik felében kuporgó "volt" tulajdonost megsárgult fényképeken és néhány damasztabroszon kívül semmi sem illette itt. Együtt élni... Pedig az együttélés sokáig tartott. A Németországba induló szerelvényekre várva hónapokig-évekig élt egy fedél alatt a régi és az új gazda, fásultan beletörődve sorsába, vagy vak gyűlölettel nézve farkasszemet egymással. Nehéz volna azonban tagadni a mémet mély indulatának örök emberi természetét, amikor házába idegent "fogadni" kényszerült /10/.

Mielőtt a bukovinai székelyek telepítésének részleteivel foglalkoznánk, szükséges azt is megállapítanunk, hogy a hazai mémet-séget sújtó első intézkedés és ennek végrehajtása 1944/45 fordulóján következett be, amikor is Tiszántúl, Észak-Magyarország, Budapest és környékén, a Duna-Tisza közém és Délkelet-Dunántúlon 44.013 olyan német nevű és származású személy szovjet munkatáborokba való deportálása-internálása történt meg, amelyekért a helyi hatóságok és demokratikus pártok erkölcsi-politikai felelősséget vállaltak. A szovjet munkatáborokba deportált-internált magyarországi németek száma jóval több lehetett, mint 44.000 fő. Egy NSZK-ban 1987-ben megjelent munka szerint 150.000 un. "dunai svábot" vittek el a szovjet katonai hatóságok, melyből a magyarországi németek száma megközelítette a 65.000-70.000-et. Szeretnénk megjegyezni, hogy 1946-1948 között 26.000 német polgári személy, továbbá 7.090 német nevű nő, valamint 6.000 fiatal "levente" került haza a szovjet táborokból. A német anyagok azt is megállapítják, hogy a különböző okok következtében a deportált-internált németek 25-30 %-a életét veszítette, egy részük nem a korábbi lakóhelyére került, mert erre az időre saját megfogalmazásunkkal - befejeződött a hazai németiség "két szakaszban" való kitelepítése 1946-ban az amerikai, 1947-1948-ban a szovjet németországi megszállási zónába. Baranya-Tolna megyére vonatkoztatva szükséges megemlítenünk, hogy a szovjet táborokba deportált-internált németek létszámának megállapítására vonatkozóan jó alapot jelentettek Füzes Miklós eddigi publikált munkái. Az akciót a szovjet katonai hatóságok 1944. december 22-i 0060. számú szigorúan titkos parancsa értelmében kezdték el és hajtották végre. A parancs az "összes német származású személyek közmunkára való mozgósításáról" szólt. A német származás értelmezését egy főszolgabírói jelentés érzékelteti a legjobban. "Az orosz őrnagy rendfokozatú GPU-s tiszt azt jelentette ki, ha egy csepp német vér folyik ereiben, német." A jelentés még egy helyen kitér a német származás értelmezésére a következők szerint "minden német nevű, tekintet nélkül arra, hogy bírja-e a német nyelvet vagy sem, továbbá azok a magyar nevéek, akiknek egy nagyszülőjük német nevű, illetve származású jelentkezni kötelesek" /11/.

Az előzőekben már utaltunk a bukovinai székelyek letelepítése kapcsán a terület kiválasztásáról. Véleményünk szerint nem lehet a véletlennek tulajdonítani a Tolna megyei völgyeségi

járás területét (Bonyhád térsége), illetve Észak-Baranya községei, hiszen az érintett területekről, az idézett Füzes munka szerint megközelítőleg 3.000 főt szállítottak a szovjet munkatáborokba, szemben a Buda-környéki németek által lakott területtel, ahonnan ilyen akcióra nem került sor. Az előzőekben már említett Füzes-féle adatokat sikerült kiegészítenünk a rk. plébániák hist.domusainak feljegyzéseiben dokumentált adatokkal, illetve egyes községi tanácsoknak visszaemlékezők által összegyűjtött adataival. A Szovjetunióba deportált-internált németek száma az akkori Bács megye 3, Baranya megye 7 és Tolna megye 28 községéből megközelítőleg 4.300 fő körül mozgott. Példaként említjük 100 fős létszámával Palotabozsok, 118 fős számmal Véménd, 350-es létszámmal Hőgyész, 92 fővel Diósberény községeket. A völgyeségi, későbbi bonyhádi járás községeiből történt deportálás-internálás pontos létszámaira vonatkozóan a DÁTUM c. napilap részletes adatokat közölt az 1989. július 26-27-i számaiban /12/.

Külön kell még szólnunk arról is, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere - Erdei Ferenc - már 1945. január 5-i dátummal egy olyan rendeletet adott ki, melyben a kormány és a szovjet katonai hatóságok által megkötött megállapodásra hivatkozva a deportálás-internálás lebonyolításával kapcsolatosan a helyi hatóságok feladatait határozta meg. Nem foglalkozunk ennek nemzetközi jogi érvényességével, de megállapítjuk, hogy a magyar fegyverszüneti delegáció még alig érkezett meg Moszkvába, s a fegyverszünet aláírására is csak 15 nappal később - 1945. január 20-án került sor. (Lásd az 1-2.-sz. mellékleteket) /13/.

Mint arra már utaltunk, a bukovinai székelyek letelepítésének kérdése már 1945. április első felében felmerült Budapesten, s Bodor György 1975-ben megjelent visszaemlékezésében az egész letelepítési akciót, mint saját kezdeményezést állítja be. Írása szerint miután eldöntötte, hogy a székelységet a Tolna megyében élő németek helyére telepíti, az ügynek megnyerte az Országos Földhivatal elnökét, a Nemzeti Parasztpárt több országos vezetőjét és magát a belügyminisztert is (a szerző elfelejtette azt leírni, hogy Erdei Ferenc belügyminiszter az MPP egyik kimagasló befolyással rendelkező országos vezetője is egyben!) /24/. Népszécsere Bonyhádon 1944-1948-ban azt jegyzi meg, "hogy Bodor Györgynek azokat a kijelentéseket, amelyek a székelység letelepítésében játszott saját kezdeményező szerepére utalnak, némi fenntartással kell fogadnunk. Az otthon nélkül maradt nagyszámú székely család fedélhez juttatása ekkor állami és társadalmi szervezetek ügyévé vált. Németh Kálmán és a székelység más vezetői hosszú ideje kapcsolatban álltak a kormánykörökkel. A végleges és gyors letelepítéshez mindenkinek érdeke fűződött" /15/. Valóban a bukovinai székelység telepítésének ügye sürgető feladat volt, de a megoldásban néhány olyan momentum került előtérbe - a németellenesség antifasiszta tartalma mellett nacionalista elemek - mely a kollektív büntetés elvének válogatás nélküli alkalmazásába torkollott. Bodor visszaemlékezésében az akkori közigazgatási állapotokat is vi-

szonylag hűen lefestette. Bodor maga is elismerte, hogy "a telepítési módszert sokan támadták. Az internálásra nem volt törvényes ok, (így az a rendőrség részéről hatásköri túllépésnek látszott), nagy támadási felületet jelentett a földreform kapcsán el nem kobozható ingóságokkal kapcsolatos gyakorlatunk. Ii. a földreformrendelet csak az élő és holt felszerelés elkobzását rendelte el...az akciónak ez a része volt a legtámadhatóbb...módszeremet támadták azért is, hogy túlságosan radikális volt, hogy olyan embereket is bevont az elkobzás körébe, akikre a rendelet hatálya nem lett volna kiterjeszthető...ma (tehát az események után 30 évvel is, az írás 1975-ben jelent meg) is azt kell mondanom: kétségtelenül történtek hibák, voltak az alkalmazott módszernek hátrányai is (a válogatás nélküli internálás és minden törvényes jogalap nélküli elkobzás), a célt azonban elértük: egy meglepetésszerű rohammal kész helyzetet teremtettünk..." /16/.

Az ellentmondásos helyzet Bodor írásának további részében is világosan kitűnik. Azt állapította meg, hogy "az írásbeli megbízás csak arra szólt, hogy a telepítést készítsem elő, az Országos Földhivatal és a belügyminiszter szóban azzal bízott meg, hogy a bukovinai székelységet ténylegesen telepítsem le." A telepítési akció során Bodor két ízben volt Budapesten. Először alkalommal 1945 május közepe körül, ekkor saját jószántából utazott. Mint írja "Kovács Imrének a Nemzeti Parasztpárt főtítkárának adtam részletes tájékoztatást, majd a belügyminiszternek. Erdei Ferenc már ekkor hűvös volt, úgy látszott, hogy kelemetlen neki már az egész székely telepítési ügy. "Második alkalommal május vége felé" úgy éreztem, hogy megint fel kell mennem Pestre. Útközben Szekszárdon ért utol a belügyminiszter lakonkus távirata: A kormánybiztosság a ki- és betelepítéseket azonnal szüntesse meg és Bodor jelentkezzék a belügyminiszternél" /27/.

Bodor jelentkezésekor a Nemzeti Parasztpárt székházában szűkebb 2 órás vezetői megbeszélésen foglalkoztak a székelyek letelepítésével. Ezt követően az Országos Földbirtokrendező Tanács hozott határozatot, mely szerint Bodor György megbízásának visszavonása mellett szóbeli felhatalmazást kapott a földbirtokpolitikai teendők befejezésére. Erről így írt: "E határozattal a zsebemben visszautaztam Bonyhádra, ott közöltem, hogy a földbirtokpolitikai teendőket befejezzük és azzal likvidálunk. A kiadott papírost azonban nem mutattam, így tekintélyem a Megyei Földtanács előtt - csorbítatlan maradt. Láttam, a fentről jövő támadások egyelőre ki vannak védve, s ha nem késlekedem, még módomban áll törvényesíteni a befejezett tényeket. Ilyen előzmények után mind a huszonöt községből a kobzási javaslatok összegyűjtésre kerültek, s a Megyei Földbirtokrendező Tanács jóvá is hagyta azokat" /18/.

A bukovinai székelyek letelepítése 1945. április utolsó harmadában kezdődött meg és június közepére fejeződött be. Az akkori Bács-Bodrog megye 3 községébe 500 székely családot telepítettek 14 /Csátalja, Gara és Vaskút/. A Kelet-Baranya megye 5 községében 461 volt a letelepített bukovinai székely családoknak a száma /Hercegszabar, Himesháza, Palotabozsók, Somberek és Vé-

ménd/. E résszel kapcsolódik a Tolna megyei Bátaszék község, ahol 145 volt a letelepített család, majd a völgyeségi járás 22, a simontornyai járás 5 községébe további 2.460 székely család letelepítésére került sor. További két Baranya megyei községben újabb 255 család letelepítése történt meg (Hidas, Egyházaskózar). A családok számának megállapításán kívül az összlétszám megállapítására sem A. Sajti Enikő, sem Ősy-Oberding József munkáiban nem történt kísérlet. Tolna megye 1945-1948 közötti történetével legrészletesebben foglalkozó Izsák Lajos munkája a belső és a székely telepítés együttes számát 22.575 főben, illetve 4.916 családban határozta meg. Véleményünk szerint a bukovinai székelyek letelepítésének létszámát a korábban is idézett Füzes Miklós munkájában kísérhetjük nyomon. Levéltári források alapján megállapította, hogy 1945. június 30-án véglegesen 9.188, ideiglenesen 1.312 fő letelepítése történt meg Tolna megyében. Kerekített számításaink szerint így Tolna megye egy-egy székely családjában a tagok száma 5,0-5,5 körül volt. Így a fenti számhoz a Baranya megyei 7 község 711 családja esetén, illetve Bács-Bodrog megye 3 településének 500 letelepített családja vonatkozásában 3.500 és 2.500 családtagot vehetünk, s összesen 16.000 főre tehető a letelepített bukovinai székelyek, illetve moldvai csángók száma. Megjegyezzük, hogy több községben a csángók száma 2.000 főre volt tehető /19/.

A bukovinai székelyekre a mély vallásosság volt a jellemző. Az 1941-es bácskai letelepítésüktől kezdve Demse Péter, Németh György, Elekes Dénes, Németh Kálmán és László Antal rk.káplánok együtt maradtak híveikkel. Németh Kálmán igyekezett önállóan berendezkedni Bátaszéken, László Antal káplán munkájának fokozott figyelését kérte az egyházmegye, akkori püspöke a kerületi esperestől /20/.

A bukovinai székelyek letelepítésének a rátelepítésen-ráköltöztetés módján kívül volt egy szerencsésebbnek mondható változata is, amikor a "kijelölt község" lakosságának döntő többségét egy másik német községbe, vagy más helységbe telepítették ki. Így történt Apátvarasd községben is, ahol 1945. tavaszán 55 családot a 8 házból álló Erdészcsárda nevű külterületi tanúára telepítették ki, míg helyükre menekült családok kerültek /21/.

A kollektív büntetés egyik formájaként a német nemzetiségű lakosság kitelepítése 1946 januárjában kezdődött meg. Ebben az évben 136.655 németet telepítettek ki Németország amerikai megszállási övezetébe, majd a csehszlovákiai magyarság áttelepítésének megkezdésével 1947-1948 folyamán további 50.000, újabb adatok szerint 54.000 német kitelepítésére került sor, de most már a szovjet megszállási övezetbe /22/.

A bukovinai székelyek által lakott községekben 1946. június végéig 10 helyről 8.574 németet telepítettek ki az amerikai megszállási övezetbe, így Csátalja 1.158, Gara 897 és Vaskútról pedig 347 személyt. Később még Hőgyészről 795 németet telepítettek ki az amerikai megszállási zónába /23/.

Tolna megyében 1947. májusában kezdődött meg a csehszlovákiai magyarok betelepítése. Május 15-től június 7-ig terjedő időben 444 család 1.726 fővel, majd 1947. július 21-ig még további

400 család 1.530 fővel érkezett Tolna megyébe. A betelepítés zökkenők nélküli lebonyolítása érdekében Dombóváron, Bonyhádon és Hőgyészen kirakodó, Kurdon pedig segélykirakodó kirendeltséget hoztak létre. A csehszlovákiai magyarok 21 községbe kerültek ekkor, melyből 15 községben korábban már bukovinai székelyek kerültek. Tolna megye területére az utolsó áttelepülőköt szállító szerelvények 1948 tavaszán érkeztek meg. A Csehszlovákiából áttelepített magyar lakosság létszáma az 1949-es népszámlálás adatai szerint Tolna megyében 7.646 főt tett ki /24/.

Füzes Miklós újabb kutatási eredménye szerint csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény alapján Baranya megye 115, Somogy megye 24 és Tolna megye 55 községébe kerültek felvidéki magyarok. Ezek az adatok megegyeznek Izsák Lajos korábban idézett létszámaival /25/.

A németek, bukovinai székelyek és felvidéki magyarok által lakott falvakban az együttélésből fakadó gondok és bajok hosszú ideig éreztették hatásukat. A korábban már idézett Csupor munka szerint az 1946-os, majd az 1947-1948-as kitelepítéssel "hidedglelés, álmodás, eszelős pánik, meghunyászkodás és tartós nyugtalanság fészkelte a német falvakban. A német családok élete egyetlen dermedt rettegés volt 1945-1948 között. A németek a társadalmi élet perifériájára szorultak." Az ötvenes évek keményre fordult parasztpolitikája következtében sokan a bányákban kerestek és találtak menedéket, németek és székelyek vegyesen. Zömmel a házaikból kimozdított németek lettek a bányakolóniák lakói. Tömegével költöztek a régi falujukból a hidasi, mázai, szászvári, nagymányoki új házakba. Ha nem kaptak kedvezményt, építettek maguk. S ha nem építettek, akkor vettek. A csődbe jutott telepesektől 1956 után gyakran éppen régi házukat vásárolták vissza a németek /26/. A bukovinai székely fiatalság teljesen háttal fordított a régi életformának, nem érdekelte őket a múlt. Ha idegenbe kerültek, elhallgatták kielétüket. Az első időkben lenézték őket, az őslakosság a németek és magyarok egyaránt nem szívesen fogadták őket. Az ide-telepített felvidéki, csallóközi magyarok és a bukovinai székelyek között kirívó különbségek voltak. A felvidékiek magukkal hozták jómódjukat, kultúráltságukat. A bukovinai székelyek viszonya az őslakos németekkel és a felvidéki magyarokkal majd csak két évtized múltán kezdett javulni. Lassan megbarátkoztak, s az összeházasodásnak sincs már akadálya /27/.

Ez a hasznos és a korábbi előítéleteket tompító események viszont egész sor lelki és idegrendszeri megbetegedésekhez vezetett. "Szinte állandóan koccantak, sőt ütköztek az életvezetési különbségek. A székely fiú, vagy asszony ridegnek találja új környezetét, a nem székely házaspár - különösen a német - gyakran kifogásolja a székely házastársa (felesége) könnyelműségét, hogy nem él elég takarékos életet, nem értékeli kellően az anyagi javakat. A megbetegedést kiváltó még rossz házasság esetén is végig ragaszkodnak a kötelékekhez a székely házaspárok." /28/.

Dolgozatunk következő részében Baranya, Bács-Bodrog és Tolna megye bukovinai székelyek, felvidéki magyarok és megmaradt ős-

lakos németiség által lakott települések 1945-1980 közötti évek házassági és születési anyakönyveinek tételes adatainak bemutatásával igyekszünk az "együttélést", illetve a vegyes házasságok és az ezekből születendő gyermekek arányának vizsgálatán keresztül a természetes asszimilációt figyelemmel kíséreni. Az általunk használt módszer "önkéntesnek" mondható, mert a nevek hangzása alapján magyar-magyar, német-német, magyar-német és német-egyéb nevéek kategóriába csoportosítottuk a házasulandókat és a megszületett gyermekeket. Az 1945-1980 közötti időszakra vonatkozóan 21.435 házassági (tehát 42.870 házasulandó) és 32.504 születési anyakönyvi bejegyzést vizsgáltunk meg. A két anyakönyv már az első látásra is ellentmondásokat mutat. Ez abból adódik, hogy az 1950-es években kialakított szülőotthoni hálózat, majd ezek megszüntetése után a városi kórházak szülészeti osztályainak kialakítása következtében a későbbiek során a születési anyakönyvezések teljes mértékben megszűntek. A házasságok megkötésére továbbra is a falvakban került sor /29/.

Bács-Kiskun megye 3 bukovinai székelyek által lakott községben 1960-1980 között 2.101-ről 1.276-ra csökkent a német anyanyelvűek száma. Az 1945-1980 közötti években a megkötött házasságok 29 %-át német származásúak (1.253 házasulandó) tették ki. Ezen kívül a megszületett gyermekek számából 308-nál mindkét, 388-nál pedig az egyik szülő volt német nevű /30/. Baranya megyében 7 bukovinai székelyek által lakott községet találunk (Hímesháza, Hercegszabar, Palotabozsok, Somberek, Véménd, Egyházaskozár és Hidas). Itt 1960-ban 2.795, 1980-ban pedig 2.398-ra csökkent a német anyanyelvűek száma. Ezekben a községekben a megkötött házasságok 30 %-ában mindkét fél német származású (1.821), további 691-ben pedig az egyik fél volt német nevű. Az 1945-1980 között megszületett gyermekek több mint 40 %-ában a szülők német származásúak voltak, 849-nél mindkét szülő német, 423 szülésnél pedig az egyik szülő volt német nevű. Baranya megyében a házasulandók egymaguk is többen voltak, mint a népszámlálási adatok szerint a német anyanyelvűek /31/. Tolna megyében a városi adatok nélkül 2.724-ről 1.282-re csökkent a német anyanyelvűek száma 1960-1980 közötti két évtizedben a népszámlálások adatai szerint. Ezzel szemben Bonyhád adataival együtt 7.062 házasulandó volt német származású 1945-1980 között, valamint a megszületett 2.370 gyermeknél mindkét szülő, 6.815 gyermeknél pedig az egyik szülőnek volt német neve /32/.

A következőkben a vegyes házasságokat és az ezekből született gyermekek számát mutatjuk be /33/:

Megye:	Házasságok		Születések	
	Magyar-német	Német-egyéb	Magyar-német	Német-egyéb
Bács-Kiskun	503	154	260	128
Baranya	676	15	391	32
Tolna	2.840	132	5.318	497

A német-egyéb házasságok és az ezekből született gyermekek teljes egészében délszlávokból kerültek ki. Szeretnénk néhány kivívó esetet bemutatni. Aparhant és Nagyvejké vonatkozásában a 60 magyar-német házasságnak csak 10 %-a a bukovinai székely. Kakasd, Kéty és Murga esetében a bukovinai székelyek és a németiség erős zártsága még sokáig megfigyelhető. Kéty községben pl. 1954-ben 24 házasságot kötöttek, ebből 20-an mindkét fél bukovinai székely volt, de később is az arány jelentős 50 % körüli maradt. Tével községben 1956-1970 közötti másfél évtizedben a 17 megkötött házasságból 7 esetben az egyik fél német, a másik bukovinai székely volt /34/.

A németiség helyzetének rendezése csak lassan indult meg, az itt élő más nemzetiségekkel jogilag csak az 1950-es MT rendelettel kerültek egyenlő helyzetbe. A velük szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések következményei még károsan befolyásolták a későbbiek során is a beilleszkedésüket. A német iskolák szervezése csak 1951-ben vette kezdetét, s 1960-ra fejeződött be. Jelenleg 142 német óvoda működik az országban. Ebből Baranya megyében 6, Bács-Kiskun megyében 3 és Tolna megyében 9 működik a bukovinai székelyek által lakott községekben. Az általunk vizsgált területen 20 település 22 iskolájában 3.239 általános iskolás gyermeket tanítanak német nyelven. Lényegében az országos arányokkal megegyezően itt is azt a jelenséget figyelhetjük meg, hogy a 3-6 éves óvodások, illetve a 6-14 éves általános iskolás gyermekek száma 39 %-kal meghaladja a népszámlálás során az összes német anyanyelvűeknek a számát /35/.

Mindezek jogosan felvetik azt a reális igényt, hogy a népszámlálások tükrözzék hűen a valós helyzetet. A németiség hátrányos helyzete rég megszűnt, de a népszámlálás adatai arra hívják fel a figyelmet, hogy a felmérési módszer alapos finomításra szorul. A probléma megkerülése az egész társadalmat tévesen informálja s így terjedhetnek el megalapozatlan becslések a nemzetiségek eltűzött számáról szóló laza adatoktól a valós helyzettől nagyon is elétrő népszámlálási adatfelvételekig. A századunk második felében egyre gyorsuló városi fejlődése, a munkahelyen és az oktatásban elkerülhetetlen kétnyelvűség, a vallási, társadalmi és nemzetiségi kötelek lazulása következtében a vegyes házasságok akarva-akaratlanul is egy asszimilációs folyamatra utalnak. A legutóbbi idők jogalkotásai, a nemzetiségi jogokkal való élés lehetőségének biztosításával reményt nyújtanak arra, hogy ez az asszimilációs folyamat megállapítható /36/.

Dolgozatunk megírásával az volt a célunk, hogy a legújabb kori magyar népvándorlás egy kis területen lezajló és máig is ható eseményeinek bemutatásán keresztül érzékeltessük azt, hogy a népszámlálások és becslések sok kérdésre nem nyújtanak megfelelő választ. Egyben zárógondolatként idézzük az elnöklő Balogh Sándor professzor a népvándorlással kapcsolatos véleményét. "A különböző telepítések a második világháború után tagadhatatlanul a kollektív büntetés megnyilvánulási formája volt. Mégpedig a büntetésnek az egyik legszerencsétlenebb megnyilvánulása, hiszen ezzel elkerülhetetlenül az ártatlan több-

seget sújtották, a bűnösöket pedig akarva-akaratlanul is felmentették. Nemzet és nemzetiség, állam és állam között csupán az osztó igazság érvényesülése mellett lehet csak felépíteni az együttműködés és barátság hídját" /37/. Szerény munkánk, az "együttélés" néhány kérdésének tárgyszerű és objektív bemutatásával ezt a célt szolgálta.

Jegyzet

- /1/ Gyarmathy Livia "Együttélés" c. filmjéből kölcsönöztük dolgozatunk címét, melyben Somberek és Palotabozsok községekből egy német leány és egy bukovinai székely fiú házasságig vezető út máig is élő problémáit mutatta be.
- /2/ Balogh Sándor: Az új Magyarország és a magyarországi németek. Somogy, 1987/5. sz. 86-91. p.
- /3/ U.o.
- /4/ A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában - 1941. Budapest, 1984. 55-56. p.
- /5/ U.o. Lásu továbbá - Ősy-Oberding József: A bukovinai székelyek letelepítése Dunántúlon. Agrártörténeti Szemle, 1967/1-2. sz.
- /6/ U.o.: 57.p.
- /7/ Csupor Tibor: Mikor Csíkból elindultam. Budapest, 1987. 161.p.
- /8/ U.o.
- /9/ Paul Ginder: Stuttgart, NSZK delegátus felszólalása a konferencián.
- /10/ Csupor Tibor: i.m. 163-166.p.
- /11/ Josef Volkmar Senz: Geschichte der Donauschwaben. München, 1987. 230. p. Hadtörténelmi Intézet Levéltára (Budapest): Külügyminisztérium Politikai Főosztály Hadifogoly Gondozó Osztálya 102 iratdoboz 1945. évi anyaga. Továbbá: Csongrád megyei levéltár, Szeged: Csanád-Arad-Torontál m. Főispáni iratok, 26/1945. sz.
- /12/ Füzes Miklós: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon 1941 és 1949 között. Baranyai Helytörténetírás 1985-1986. Pécs, 1987-1988 Pécs, Lásd még a DÁTUM c. napilap 1989. július 26-27. számait.
- /13/ Karsai Elek-Somlyai Magda: Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulása történetéhez. I. köt. 1970. 430.p.
- /14/ László Péter: Népességcsere Bonyhádon 1944-1948-ban. In. Tanulmányok Bonyhád történetéből. Bonyhád. 1987. 175. p.
- /15/ U.o.
- /16/ Bodor György: Székely honfoglalás 1945-ben. I. rész. Forrás, 1975/3. sz. 73-76.p. és II. r. 1975/4. sz. 59-60.p.
- /17/ U.o.: 61-62.p.
- /18/ U.o.: 64.p.
- /19/ Ősy-Oberding József: i.m. 189-190.p. Lásd továbbá-Izsák Lajos: Pártharcok Tolna megyében 1945-1948. In. Tanulmányok Tolna megye történetéből. VI. köt. 1975. 79-80.p. és Füzes Miklós: i.m. 738.p.

- /20/ Pécsi Püspöki Levéltár: 1.554/1945.sz.
- /21/ Gránwohl Károlyné: Apátvarasd c. kéziratos szakdolgozat. Szekszárd. 1986.
- /22/ Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947. Bp. 1982. 77-102. és 103-132.p.
- /23/ MSZMP KB Párttörténeti Intézet: 283.f. 16/383.öe.
- /24/ Izsák Lajos: i.m. 85-111.p.
- /25/ Füzes Miklós és Izsák Lajos: i.m.
- /26/ Csupor Tibor: i.m. 215-216.p.
- /27/ Ósy-Oberding József: i.m. 191-192.p.
- /28/ Csupor Tibor: i.m. 393-394.p.
- /29/ Baranya, Bács-Kiskun és Tolna m. Levéltárak: A bukovinai székelyek által lakott községek házassági és születési anyakönyveinek vizsgálata alapján kigyűjtött adatok.
- /30/ Csátalja, Gara és Vaskút községek házassági és születési adatai 1945-1980 között.
- /31/ Hímesháza, Hercegszabar, Palotabozsok, Somberek, Véménd, Egyházaskozár és Hidas községek házassági és születési anyakönyvei.
- /32/ Tolna megye 28 bukovinai székelyek által lakott községének házassági és születési anyakönyvei 1945-1980 között.
- /33/ A 30., 31. és 32. sz. jegyzetekben felsoroltak.
- /34/ Aparhant, Nagyvejke, Kakasd, Kéty, Murga és Tevel községek házassági és születési anyakönyvei.
- /35/ Zielbauer György: Képek a Vas megyei nemzetiségek közelmúltjából. Vasi Szemle, 1982. 181-182.p. Lásd még - Kővágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. Bp. 1982. Lásd még: Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya címjegyzékeit a német óvodákról és általános iskolákról.
- /36/ Dávid Zoltán: A nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság, 1980/8. sz. 92-94.p.
- /37/ Balogh Sándor: Az új Magyarország és a magyarországi németek. i.m. 91.p.

AUBERT ANTAL-WOLFGANG ASCHAUBER

TÁRSADALMI STÁTUSZ ÉS ETNIKUM A SOMBEREKI FALUKÖRZETBEN

1. Státusz és etnikum - a fogalmi tisztánlátás szükségessége

Kutatási területünk, a sombereki falukörzet Baranya megye egyik kistáján, a Geresdi-dombság belső térségében fekszik. A tájhasznosítás története egyértelműen az agrárágazat vizsgálatához köt bennünket, az itt található 44 falu múltja és részben jelene a paraszti társadalom történetéről, ill. annak átalakulásáról, felbomlásáról szól. E történetnek tipikus megtestesítője Somberek és társfalvai, Palotabozsok és Görcsönydoboka. Több szempontból is annak tekinthető:

1. Mai társadalmunk kialakulásának gyökerei mintegy 250 éves múltra tekintenek vissza, tehát a kistájra jellemző török utáni "újrakezdés", a telepítvényes falvak sorába tartoznak.
2. A formálódó paraszti társadalom, majd annak differenciálódása szemléletes módon követhető és a három falu esetében eltérő állapotokat eredményez.
3. Történelmükben mindenkor fontos - olykor meghatározó - volt, hogy lakónépességük több etnikumból, nemzetiségből tevődött össze, amely a helyi társadalom belső összetételének motíváló tényezője.
4. Végül az 1945 utáni történések azonosságai, de egyben különbségei is megfogalmazhatók az országos folyamatokkal való egybevetésben, sőt a falukörzeten belül is megtehetjük ezt.

Izgalmas kérdés maradt számunkra ezen túlmenően, hogy a különböző etnikumok hogyan és milyen módon tagolták a helyi társadalmat, szerepük, jelentőségük milyen volt az egyes történelmi időszakokban, ill. a közelmúlt történelmében, végül mi a helyzet ma, 1989-ben?

Tudjuk, hogy e sor kérdés megválaszolására nem vállalkozhatunk, ezért a résztémákra bontás módszerét választottuk. Egy korábbi konferencián a nemzetiségek és a gazdaság kölcsönhatásaival foglalkoztunk /1/, ahol arra a következtetésre jutottunk, hogy a szocialista átalakulás nagyfolyamatai, ill. helyi megjelenésük, különösen a kollektivizálás ténye és későbbi helyi gazdasági sikere a nemzetiségek közötti konfliktusok csökkenésével, majd megszűnésével járt. Így elsősorban ma már újabb egyenlőtlensé-

gek tagolják e falvak társadalmát, mint a munkamegosztásban elfoglalt hely, vagyoni helyzet, ill. a települési különbségek. Állításainkat empirikus módon igazoltuk és ma is helytállónak tekintjük.

De lépünk tovább: az áttekintő jellegű, elsősorban a gazdaság oldaláról megközelített nemzetiségi együttélést bontsuk szét, ill. újabb szempontok felvetésével igyekezzünk tágabb összefüggésrendszerbe helyezni. És itt jönnek elő a gondjaink:

1. A helyi társadalom vizsgálatához szükséges alapfogalmak tisztázása, mint a társadalmi struktúra, rétegződés, státusz, státuszcsoporthoz és helyzet.

2. Az emberi viszonyokat befolyásoló nemzetiségi lét, ill. az etnikum fogalomköre.

3. E fogalmak segítségével leírható-e és milyen módszerrel e falvak társadalomtörténete - még ha vázlatos formában is? Rendkívül összetett és sokféleképpen megközelíthető kérdésekről van szó. Hogy miért vetjük fel egyáltalán és ilyen módon? Az eddigi hazai struktúravizsgálatok elméleti és empirikus anyagait áttekintve úgy látjuk, hogy nem kellő mértékben és súllyal vetődött fel két fontos szempont: az egyik a település-szerkezet struktúraformáló szerepe, a másik az etnikumok mikro-társadalomtagoló dimenziója. Pontosabban, a vizsgálódások erősen néprajzi, szociológiai jellegűek, szinte hiányzik a történeti-földrajzi aspektus. Tisztában vagyunk e helyzet ellentmondásosságával, lehetőségeink ezt még tovább fokozzák. Az empirikus, induktív módszer időt, pénzt, feldolgozási apparátust igényel és mindezt csak részlegesen tudtuk megvalósítani (kérdőívek kiértékelése, interjúk, stb.).

Ebből következik, hogy bár látjuk ma már az előrehaladott struktúravizsgálatok elméleti alapállításait, a gyakorlati megvalósítás eszköztárának szűkössége mégsem engedi meg a teljesebb, mélyebb valóságfeltárást. Így nem követhetjük pl. a Kolosi T./2/, Szelényi I. /3/ féle sokoldalú megközelítéseket, bizonyos felmérési szempontokban az Andorka R. /4/ és Ferge Zs. /5/ által alkalmazott módszertant vettük át. Ahol viszont lehetett, ott a helyi társadalom átalakulásában igyekeztünk minél több faktort figyelembe venni.

Hasonló volt a gondunk az etnikumok fogalomkörével is, végül is a Kósa L. - Filep A. /6/ által megfogalmazottakból indulunk ki, amely lehetővé teszi számunkra a helyben élő magyarság további tagolását, úgy, mint "beltelepes", bukovinai székely és felvidéki magyar.

Feldolgozási módszerünk keretében a társadalmi-történelmi szakaszok kínálkoznak, e keretek tartalmi mondanivalóját a forrásanyagok feldolgozásával, az empirikus úton összegyűjtött tapasztalatokkal kívánjuk megtölteni.

Önkényesen megválasztott szempontjaink tehát mindenkor a település-szerkezet és etnikumok, valamint a helyi társadalomstruktúra, ill. kölcsönhatásuk marad.

2. A telepítvényes falvak társadalma a 18. században

Ismeretes valamennyiünk számára, hogy e vidék településeinek történetét a török általi megszakítottság, ill. az újrakezdés jellemzi. Az is köztudott, hogy a 18. században az új "honfoglalásban" a magyarságon kívül más népek, így délszlávok, németek stb. vettek részt. Ennek sorát tájunkon a török elől menekülő, Csernojevics Arzén ipeki szerb pátriárka vezetésével Magyarországra menekült mintegy 37 ezer ráciz család nyitotta meg 1690-ben, amelyet a 18. század elején egy újabb betelepülés is követett. Így tehát Somberek, Palotabozsok, Rácizgörcsöny és Doboka lakóit az első adóösszeírásakor nagyrészt szerbek, kis hányadban magyarok adták. A nagy betelepítés - betelepülés azonban a német földről érkezett, döntően 1740-1780 között. A betelepítést szorgalmazó uradalmak először a pusztafalvakba, majd a már lakott szerb-magyar falvakba telepítették a németeket. Így tehát e települések, ill. lakóinak társadalomtörténete a kezdettől fogva csak úgy érthető meg, ha a nemzetiségek létével, azok értékrendjével, szokásrendszerével számolunk. Az első népszámlálást tekinthetjük a falvak belső összetételére is rávilágító forrásnak, amelyből kiindulhatunk. De vajon elégséges-e ez, nem csupán egy akkorra már kialakult állapotot rögzít-e? Mi történt valójában e falvakban a "hosszú" 18. század folyamán, ahol több nemzetiség együtt kezdte meg történetét?

A 18. században a benépesített uradalmak áttértek a majorsági gazdálkodásra, egyre kevesebbet törődve a még megmaradt őslakos magyarokkal és a telepesekkel kötött szerződésekkel. A fokozódó terheket a görögkeleti déli szlávok, a rácok túrték a legkevésbé, mind többen áttelepültek a déli kamarai falvakba. Az őslakos magyarok röghözkötöttségük miatt a falujukban maradtak. A római katolikus délszlávokra ugyanúgy vonatkoztatták a magyar törvényeket, mint a magyarokra, így kiváltságaik nekik sem voltak.

A németek telepítését támogatta az uralkodó, az egyház és a földesurak is. A szerbek elégedetlenségét is igyekeztek megtörni azzal, hogy több községben németeket telepítettek a helyükre. A németeknek a többi nemzetiséggel szemben nagy kiváltságot biztosítottak a szabad költözködés jogának az elismerésével (ez két generáción keresztül volt érvényes). A hagyományos német örökösödési szokás miatt a szülők vagyonát csak az egyik fiú örökölte (általában a legidősebb), a többi gyermek végkielégítést kapott. Akik más községben is vehettek jobbágytelket és kedvezőbb feltételekkel indulhattak, mint például a felaprózódó határu falujához kötött magyar. A magyar és a román. délszláv parasztkoz szabad költözködési jogát csak az 1791. évi novelláris törvény állította vissza. Erre az időre azonban már megszállatlan földek alig maradtak.

E folyamatok eredményeként a nemzetiségek közötti arányok egyértelműen a német nemzetiség javára alakultak a legkedvezőbben, szemben a magyar és a szláv nemzetiséggel. Ennek okai tehát egyaránt gyökereznek a 18. századi Habsburg-birodalmi- és ma-

gyar uralkodó osztály érdekeiben, de a nemzetiségek között meglévő, eltérő gazdálkodási-, örökösödési-, érték- és szokásrendszerben is.

Az ún. németiség "belső expanziója" kedvező nagypolitikai környezetben, a földcentrikus, felhalmozó jellegű értékrend hatásként következett be.

A 18. század végére e falvak vegyes német-ráciz falvak, ahol a társadalmi elkülönülés elsősorban a nemzetiségek mentén húzható meg, tovább bonyolítva az amúgy is nehezen leírható, igen tarka összetételt mutató "faluközösségeket". A majorsági gazdálkodás szorításában élő falvakban birtokos és birtoktalan parasztok, kézművesek, kasztjellegű kulturális-vallási foglalkozási csoportok (zsidók, cigányok), pauperek (szegények és csavargók), szolgák, községi és uradalmi alkalmazottak éltek, amelyhez egy-két pap, hivatalnok, értelmiségi, bérlő, kocsmáros, helyben élő birtokos-família is csatlakozott. Egyrészt tehát a falvak társadalma tükrözi a feudális hierarchiát, de tartalmaz félig-meddig független elemeket, valamint nem integrált, társadalom "alatti" elemeket is. Sőt maga a feudális hierarchiába tartozók is két csoportba sorolhatók: a parasztok lokális hierarchiát alkotnak és úgy illeszkednek a makro-társadalomba, míg a pap, a nemes, a tanító, a kézművesek egy része közvetlenül tartozik egy országos hierarchiába és közvetíti annak értékrendjét a lokális közösség felé /7/. Falvaink e tekintetben hasonló jellemzőkkel írhatók le, egy - a későbbiekben jelentős különbségeket hordozó-másság kiemelésével. Amíg Somberek és Rácizgörcsöny birtokstruktúrája hasonló, a nemesi családok jelenléte meghatározó, addig Doboka szinte élettér nélküli kis határterülete determinálja sorsát, önellátásra képtelen családok sorával. Külön kategória Palotabozsok, ahol a pécsváradi apátság "személytelen", ill. a tisztartó által képviselt uradalma ellen még az urbárium előtt megindult az ellenállás, amely a palotabozsoki lázadásban tört ki /8/.

Mária Terézia 1778-ban a királyi kegyuraság alá tartozó pécsváradi apátságot megszüntette, az uradalmat azután a Királyi Kamara kezelte. Később mindez átment paraszti bérleménybe, nagyban hozzásegítve ezzel egy olyan önálló, korán árutermelésre áttérő, széles paraszti birtokos osztály kialakulását, amelynek indentitástudata, gazdálkodási tapasztalatai, látóköre a máig tartó "bozsoki" paraszt - környezetétől eltérő - típusát eredményezte.

3. A paraszti társadalom differenciálódása a 19. században

Az "indulás" feltételei tehát eltérőek voltak községeink esetében, a különbözőségeik a 19. században tovább erősödnek. Doboka szűk határterületével életképtelen önmagában, lakói más falvak birtokos parasztságánál, ill. az uradalomban keresnek munkát és megélhetést. Somberek és Rácizgörcsöny az uradalmi falvak példája, az árutermelésre lassan áttérő nagybirtok - széles kisparaszti birtokos réteg a jellemző kép.

Bozsok válik egyre inkább a fejlődés központjává, a paraszti

bérlemények (amelyet a Királyi Kamarai uradalom tett lehetővé) - megnövelve a saját kisbirtokot - révén egy önálló, a piac felé forduló, árutermelő középparaszti birtokos réteg a meghatározó a falu fejlődésében.

A birtokviszonyok - gazdálkodási lehetőségek mellett e falvak etnikai összetétele megerősíti az előbbi tendenciákat. Doboka szegényparaszti, napszámos népességét a németek adják, Somberek és Ráczgörcsöny német-szerb falu, míg Bozsok a századfordulóra 90 %-ban már német község. Itt korán kialakult (kialakulhatott) és érvényesült a földcentrikus német életmód, amelynek eredménye a többi etnikum (főként a szerb) lassú kiszorulása a faluból. Sombereken a társadalmi viszonyok választóvonalai a szélsőséges birtokstruktúra, valamint az etnikumok között húzódtak. Egy leírás szerint "A németek és a szerbek sohasem házasodtak össze, a 150 év alatt egyetlen német-szerb házasságot sem kötöttek. Külön német és külön szerb iskola volt. Táncmulatságaikat külön tartották, a vallási élet, az iskola, a társadalmi dolgokban külön éltek, de mindig megbecsülve a másik fél ünnepeit, szokásait, hagyományait. Az előljáróságban megosztották a hivatalokat: a bíró német, a másodbíró szerb, az esküdtek 3 német és 1-2 szerb volt..." /9/.

4. A 20. század: a "nagypolitika" és helyi társadalmak ütközése - az "önfejlődés" vége?

A feudális struktúra bomlásából kifejlődő paraszti árutermelés (Bozsok), a szétaprózódó nagybirtok életképtelensége (Somberek), az etnikai viszonyok tarkasága - így lépünk át a jelen századba. A községek közötti differenciálódás valójában csak most erősödik meg igazán, Bozsok (1900-tól Palotabozsok) egyre intenzívebbé váló, a szarvasmarhatenyésztésre áttérő parasztgazdaságai fölényével. A somberek fejlődést továbbra is gátolják a széteső, de még létező nagybirtokok, amelyek továbbra is 'extenzív' gabonatermesztéssel foglalkoznak, gátolják a paraszti önálló lét kibontakozását. Mindez természetes és szerves folytatása a társadalmi fejlődésnek, a kérdés az, hogy végigvezethető e- így- és csak így - községeink története?

A válasz ismerős és egyértelmű: nem! Olyan külső, a falvak életébe drasztikusan belenyúló történelmi folyamatok és események hatásmechanizmusaival is foglalkoznunk kell, amelyek "mintaterületté" avatták e tájat.

Az is bizonyos, hogy e kapcsolatrendszer feltárásában vázlatosan és falvainkra koncentrálni járhatunk el, így mondandónk széttagoltabbá válik a lényegkiemelés érdekében.

1. Az első világháború és a szerb megszállás következményei

Nem célunk az első világháború veszteségeiről írni, a demográfiai torzulás első nyilvánvaló tényéről, számunkra most fontosabb - az etnikai összetételéből adódóan - a szerb megszállás ténye /10/. A "Pécs-Bajai háromszögbe" eső falvakban élő szerbek túlnyomó része aláírta az optálási íveket, amely alapjává vált később a kiutasításuknak. Ez történt Sombereken és Rácz-

görcsönyben is, az utóbbi faluból a szerbek 5-6 év alatt elmentek Jugoszláviába (ill. a Szerb-Horváth-Szlovén Királyság területére), míg Sombereken ez a folyamat 17 évig is eltartott. Helyükre zömmel németek, kisebb részben magyarok költöztek. Az eredmény: az 1930-as évtized végére Görcsöndoboka 97 %-ban, Somberek 90 %-ban, Palotabozsok 95 %-ban német község.

Az etnikailag homogénná vált falvak társadalmi viszonyairól egy 1937. évi felmérés /11/ alapján már szóltunk (1. jegyzet), a részletező statisztikák helyett egy-egy mondat a községekről:

Cseledoboka: birtokviszonyaiban a 1 kh-nál kisebb (48,5 %) és az 1-3 kh-as törpebirtokok (33,8 %) a meghatározók, gazdasági munkások, önálló iparos és kereskedő nem és a faluban.

Cselegörcsöny: a törpebirtokok (40,4 %) mellett nagyobb arányban található már 5-10 kh-as (16 %) és 10-20 kh-as (16 %) birtokokat, illetve egy 100 kh feletti bérleményben lévő nagybirtokot. Sok a gazdasági munkás (182 fő), 17 önálló iparos és 3 kereskedő él a faluban.

Somberek: birtokstruktúrájából 2 nagybirtok emelkedik ki, de nem meghatározó fölényrel, jellemző a szétaprózott birtokstruktúra. Jelentős a gazdasági cselédek (79 fő) és munkások (190 fő) száma. A faluban 64 önálló iparos és 5 kereskedő működött.

Palotabozsok: birtokviszonyaiban az előzőekkel szemben egy erősebb középparaszti réteg emelkedik ki (a 10-20 kh kategóriában 20,6 %, a 20-30 kh kategóriában 8 % a birtokosok aránya), a gazdasági cselédek (39 fő) - és munkások (63 fő) aránya kisebb. 44 önálló iparos és 8 kereskedő élt a faluban.

2. A német nemzetiségi lét és a "nagypolitika": a Volksbundmozgalom, a második világháború, a ki- és betelepítések

Az etnikailag egységessé váló községek rövid időn belül olyan történelmi folyamatok hatókörébe kerültek, amelyek teljesen átrendezték sorsukat, 1948 után egy gyökeresen más helyi viszonyokból kell kiindulnunk. De visszatérve - úgy gondoljuk, hogy az ismert eseményeket részleteznünk szükségtelen, csupán a statisztikát és forrásirodalmat hívjuk segítségül.

Az 1938-ban megalakult Volksbund e falvakban 1940 őszén vert talajt, 1942-re a belépések aránya elérte 70 (Somberek) - 90 % Görcsöndoboka, Palotabozsok)-ot (9. jegyzet)

Az 1941-es népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi statisztikái alapul szolgáltak a későbbi kitelepítéseknek is. Tanulságos, hogy a Sombereken élő szerbek nem követték el még egyszer ugyanazt (hasonló) a hibát: 30-an vallották magukat szerb anyanyelvűnek és 1 fő vallotta magát csupán szerb nemzetiségűnek! Míg a németeknél ugyanez Sombereken 70 %, Görcsöndobokán 90 %, Palotabozsokon szintén 90 % az arány.

A második világháború veszteségei igen jelentősek (Somberek

70 fő, Görcsönydoboka 38 fő, Palotabozsok 76 fő).

A helyi társadalmat érő - alapvető etnikai összetételt módosító - események 1945-1948 között, a ki- és betelepítések következménye /12/. A három falut eltérő mértékben érintették és ez a későbbiekben a további fejlődés különbözőségeiben is megjelenik, lényegében más-más minőségű helyi társadalma szinte szétrobbant, míg Somberek és főként Görcsönydoboka esetében nem ilyen drasztikus a változás. 1948 után az elemeire hullott - automatizált - helyi társadalmak sorsa már egy új- és jellemben más - történet.

3. A felülről építkező társadalom és az etnikumok

Az 1945 utáni legújabb korú történelmünk "szocialista" modelljének - a politika mindent átfogó és meghatározó voltának - a története ma már sokoldalúan feltárt, így ismert a "modernizáció" társadalomstruktúra formáló folyamata is. A redisztribúciós modell logikája nem tűrte el a helyi kilengéseket, a helyi társadalom sajátosságainak megnyilvánulásait. Különösen súlyos a helyzet ezen a vidéken, ahol az "őstársadalom" - fizikai értelemben is - eltűnik, ill. lehetetlenné válik, ahol az új hazába érkező székely és felvidéki családok "gyökértelensége", az egymással szembeni bizalmatlanság (és ez a legenyhébb kifejezés) az alapvető emberi kapcsolatokat érintette.

A hogyan tovább (?) kérdést eldöntötte az erőltetett iparosítás, a kollektivizálás, a településhálózat hierarchikus szemléletű centralizálása stb. A felvetésünk tehát az, hogyan reagáltak az etnikumok a szocialista átalakulás folyamatára? Erre - részben - egy korábbi tanulmányunkban már kitértünk, ahol az etnikumok és a gazdálkodás viszonyát (l. jegyzet): érzékelhetőek voltak az etnikumbeli és települési különbségek.

Megállapítottuk, hogy az "alkalmazkodás" a vagyontalanná vált németeknek (helyzetükből eredően sok választásuk nem is volt) sikerült a legjobban (Somberek, Görcsönydoboka), kevésbé a székelyeknek, míg a felvidékiek őrizték meg, ill. ragaszkodtak legtovább a korábbi paraszti gazdálkodásukhoz, életmódjukhoz (Palotabozsok). Az eredmény: a gazdasági "siker" áttevődött a volt "Koldus falura" (bozsoki szóhasználat), amelyet követett a gazdasági-, majd közigazgatási centralizálás - így szentesítette és egyben merevítette meg e falvak belső viszonyrendszerét a terület- és településfejlesztési politika. A helyi társadalmak átalakulását nyomon követhetjük a lakónépesség számának változásában, a foglalkozási szerkezet átalakulásában, társadalmi struktúrájukat nyomon követő statisztikákban, a lakásépítés mutatóival. A "bizonyítékok" meggyőzőek: a három falu eltérő fejlődéspályáját az utóbbi évtizedekben döntően a települési státuszuk határozta meg. Az okok másik csoportja rejtve maradt, a helyi társadalom minőségében kell keresnünk azokat. Rendszerbe foglalva a helyi társadalom működésének feltételeit: gazdasági körülmények, közigazgatási helyzet, a helyi társadalom minősége.

1. A gazdasági körülményekről: szóltunk már arról, hogy az agrárágazat - mint sikerágazat - jelentette a helyi települési

erőviszonyok módosulásának az alapját. Ez mellett a külvilághoz való kapcsolódás a napi ingázásban jelenik meg, a foglalkoztatottsági- és társadalmi struktúra átalakulását vonja maga után (az ipar- és építőiparban dolgozók aránya Görcsönydobokán 30,4 %, Sombereken 21,2 %, Palotabozsokon 31,1 % 1980-ban). Görcsönydobokán a közút hiánya (1973-ig), a foglalkoztatási lehetőség szűkössége megnehezítette az ingázást, a faluból egy életerős generáció költözött el (1960-73 között), így ma korstruktúrája kedvezőtlen, a település lassan előregedett.

2. A települések közigazgatási státuszában bekövetkezett - és időben csaknem egybeesett az iskola-, az egészségügy-, a TSZ-i körzetesítésekkel - változások Palotabozsokot érintették súlyosan. Az autonómia elvesztését máig sem tudták "megemészteni" azok az őslakosok, akik még a Somberekhez való fordított viszonyban nevelkedtek és váltak felnőtté. Függő kapcsolatrendszerbe kerültek, juttatásként élték, élik át a centrumközségből érkező erőforrásokat. Görcsönydoboka esetében - lélekszámából is adódóan - nem beszélhetünk ilyen indentitástudat-zavarról. Így el is érkezünk a 3. helyi társadalom minőségéhez, tehát ahhoz, hogy kik, milyen társadalmi rétegek alkotják a település lakosságát, kik a település vezetői, milyen kapcsolatrendszer alakult ki közöttük? Milyen a foglalkozási összetétel, a település értelmiségi csoportjai (ha van ilyen) helyben laknak-e? Milyen a település életkori összetétele, etnikai struktúrája? Eljutottak-e a községek a közösséggel szerveződés bizonyos szintjéig? E kérdések sorát természetesen nem válaszolhatjuk meg, megközelítési módszerünk gyakorlatias, az eddigi felméréseinkből táplálkozik /13/.

Kiindulópontunk: A magyar társadalomra korábban jellemző "kettős struktúra", mint a jellegzetesen elkülönülő városi és falusi struktúra az 1960-as években felbomlott és bizonyos fajta kiegyenlítődésként következett be. Mégsem lehet ezt a változást homogenizálódásnak tekinteni, hiszen társadalmi különbségek, egyenlőtlenségek maradtak fenn és termelődtek újonnan ki. A különbségeket, hátrányos helyzeteket, remanens struktúrákat a helyi társadalomban lehet mindenekelőtt felfedezni, s ha továbbmegyünk a helyi társadalom sajátosságainak vizsgálatában, feltétlenül a családban találjuk meg azt a primér közösségi formát, amely elemi szinten rezerválja a társadalmi helyzetet, a tradíciókat, a magatartási- és tudatformákat. Erre épülnek a további közösségi formák, a rokonság, a szomszédság, a barátság, a falu, a vidék /14/. Felmérésünk ezekre a kérdésekre irányult, mindenekelőtt: a társadalmi státusz helyzet és a családok viszonyára, az etnikum és a család viszonyára.

A felmérésekből kiderül, hogy a társadalmi struktúra helyi vizsgálatára alkalmazott klasszikus osztály- és rétegtagozódási szempontok nem igazítanak el igazán bennünket, bizonyítja ugyan a kevert struktúra tényét, de a finomabb elemzéséig nem juttat el. A községek közötti eltérések a településhierarchia ma is funkcionáló hatásából (lásd az értelmiségiek arányát) adódik, a helyi foglalkoztatási lehetőségek behatároltságából következő falu-város (Mohács) kapcsolat struktúramódosító tényét a munkás-

családok arányain keresztül mérhetjük le. Az erősen integrált nagyüzemi agrárágazat szinte kizárta az önálló szektor létét, kivéve a munkaerőpiacokból kieső Görcsönydobokát, ahol a megélhetés egyik típusa (9,8 %).

A fenti tényeknél azonban többet szerettünk volna tudni a belső kapcsolatokról, a helyi társadalom működéséről és benne az etnikumok szerepéről. Nézzük meg mindenekeelőtt, milyen a helyzet ma, 1989-ben az etnikumok egymáshoz közeledésében, vagyis a házaspárok etnikai összetétele mit mutat? Megállapításaink: 1. Az un. "tisztá" etnikai csoportok közül részarányát tekintve a német emelkedik ki (Sombereken 48 %, Palotabozsokon 45 %, Görcsönydobokán 68 %.), az 1980. évi népszámlálási adatokhoz viszonyítva csupán Görcsönydobokán érzékelhető egy jelentős arányeltolódás, számottevő maradt a székely családok aránya, míg a felvidéki családok (ill. leszármazottaik) - különösen Palotabozsok esetében (6 %) - alacsony aránya feltűnő jelenség! 2. Az un. kevert etnikai csoportok között az sorrendiség:

- székely-német háztartások, majd a
- beltelepes-német háztartások következnek és utána igen jelentős különbséggel (előző 10 %-os és azon felüli arányokhoz képest 2-3 %-kal) a székely-felvidéki, a beltelepes székely. Ezek az adatok tények - magyarázatra nem szorulnak, kivéve a felvidéki családok alacsony részarányát Palotabozsokon.

Az 1947-es családlétszámhoz képest kevesebb, mint a felére bukkantunk csak rá. Ezt az etnikai csoportot nem tudta megtartani a falu, más megfogalmazásban: a letelepítésüket követő óslakos fogadtatás, a kuláklistára kerülés, a gyökértelenség érzése őket sújtotta erősen. A reagálás a nagyarányú fluktáció, az elvándorlás. Ezek az adatok az asszimiláció, a különböző etnikai csoportok együttélésének (és nem egymásmellett élésének) csak részben bizonyítékai. A különbségek ugyanakkor arról is szólnak, hogy egy társadalmi struktúráját tekintve "kevert" helyi társadalomban a családok szintjén a folyamatok lassabban, az elemi közösségek szintjén mintegy megtörve érvényesülnek. Nem tudunk mindebből messzemenő következtetéseket levonni, véleményünket Boudien szavaival fejezzük ki: "...a csoportok hajlanak arra, hogy létükben változatlanul maradjanak fenn. Ez többek között annak tulajdonítható, hogy a csoportokat alkotó egyének beállítottságai tartósak, s még kialakulásuk gazdasági és társadalmi körülményeit is képesek túlélni. Így a változatlan fennmaradásra való hajlam éppúgy lehet az alkalmazkodás, mint az erre való képtelenség, a lázadás, mint a beletörődés elve. A csoportok fennmaradásában, újratermelésében a "reprodukciós stratégiák rendszere" alakul ki, mint az átörökítési, nevelési, házassági... stratégiák" /15/.

4. Meglátásainkról

Gondolataink sorát itt megszakítjuk, a terjedelmi korlátok önfegyelemre intenek. E történeti-földrajzi áttekintés keretében úgy véljük, kellő "bizonyítékot" gyűjtöttünk kérdéseink megválaszolásához. Megengedhető, hogy kimondjuk:

1. A sombereki falukörzet helyi társadalmában történelmük fo-

folyamán az etnikai csoportok léte mindenkor fontos - bizonyos időszakokban sajnos döntő - tényezője a belső strukturális viszonyoknak.

2. A kollektivizálást követő évtizedekben csökkent az etnikumok státuszmeghatározó jelentősége.

3. Új belső társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés alakult ki, amely sok dimenzió mentén írható csak le, úgy mint a földcentrikusságot felváltó vagyoni szerepe, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely stb., az etnikumok státuszcsoporthoz kialakító szerepe nem rajzolódott ki.

4. A három falu belső viszonyrendszere átalakulásában a települési státusz és helyi társadalmak etnikai összeállása" döntő momentum történelmük során.

5. Az 1988. évi kérdőíves felmérés (itt nem részletezhető) a helyi társadalom működésére vonatkozó kérdéseiből kitűnik, hogy a falvak lakóinak érintkezési viszonyai, a közélet szerepe stb. az államszocializmus klasszikus jegyeit viseli. De - és ez a fontos - nem tűnt el, sőt erősödött pl. a nagy múltú társaközség, Palotabozsok önálló létének az elismertetési igénye.

6. A fenti megállapítások a máig és részben a mára vonatkozhatók! Meggyőződésünk, hogy a döntően 1989-től elindult- és jelenlegben más - társadalmi-gazdasági folyamatok új viszonyokat, új érdekeltségi kapcsolatrendszeret teremtenek...

A kérdés, hogy falvaink, ill. azok lakói, a még létező etnikai csoportok képesek-e és milyen módon fognak reagálni minderre? Kik lesznek a további fejlődés hordozói?

Mindaz új és izgalmas kutatási feladat történészeknek, geográfusoknak, szociológusoknak egyaránt, amelyben nagy segítséget jelenthet egymás gondolatainak megismerése, mint amilyen ez a településtörténeti konferencia.

Jegyzet

- /1/ Aubert A.-Aschauer, W.: Egy sikergazdaság - nemzetiségi településkörnyezetben (Somberek) Kézirat, 1988.
- /2/ Kolosi T.: Tagolt társadalom Gondolat, Budapest, 1987
- /3/ Szelényi I.: Települési rendszer és társadalmi struktúra Budapest, 1974.
- /4/ Andorka R.: A magyar községek társadalmának átalakulása Magvető, Budapest, 1979.
- /5/ Ferge Zs.: Társadalmunk rétegződése. Elvek és Tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- /6/ Kósa L.-Filep A.: A magyar nép táji-történeti tagolódása Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- /7/ Faragó I.: A falusi társadalom rétegződéséről. Szociológia 1987. 3. szám, Budapest
- /8/ Nagy L.: A palotabozsoki parasztok lázadása 1766 novemberében. Baranyai Helytörténetírás 1983-1984. Pécs, 1985.
- /9/ Printz B. (szerk.: Aubert A.-Vonyó J.): Somberek és Görcsönydoboka története JPTÉ TK Történelem-Nemzetiségi Intézet, Pécs, 1989.
- /10/ Szűts E.: Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság Kossuth K. Bp. 1989.

- /11/ Baranya vármegye... község társadalmi helyzetképes a vármegyei közjóléti alap létesítéséről szóló 198.000/1937. B.M. számú rendeletben foglaltakra figyelemmel az 1937. évre. Baranya vármegye, 1938.
- /12/ Füzes M.: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők DK-Dunántúlon 1941-1949 között II. rész (In: Baranyai Helytörténetírás 1987/88, Pécs, 1989.) III. rész (Kézirat) Földi I.: Mádéfalvától a Dunántúlig, Szekszárd, 1987.
- /13/ 1. Kérdőíves felmérés a somberek falukörzetben, 1988. (a JPTE és a Göttingeni Egyetem földrajz szakos hallgatói segítségével, vezette és a kérdőíveket kiértékelte Aubert A. - W. Aschauer).
A mintavétel valamennyi községben 50 % felett volt. (Kézirat)
2. Valamennyi háztartásra kiterjedő státusz- és etnikai felmérés, 1989. Aubert A. Pécs. (kézirat)
- /14/ Böhm A.: Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom in: Helyi társadalom III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp. 1984.
- /15/ P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése Gondolat K., Bp., 1978.

Antal Aubert

Gesellschaftlicher Status und Ethikum

Die Studie über die Forschung der örtlichen Gesellschaften wirft aus der Hinsicht der Sozialgeographie neue Gesichtspunkte auf. Die Untersuchung des nationalen Siedlungsmilieus in Ostbaranya richtet die Aufmerksamkeit darauf, dass die Existenz des Siedlungsnetzes von Kleindörfern und die Zentralisierungsprozesse die Bedeutung des Siedlungsstatus steigern. Innerhalb der Lokalgesellschaft der einzelnen Dörfer beschäftigt sie sich doch - historisch abgeleitet - mit der Rolle und der gesellschaftsgliedernden Dimension der Ethnien. Sie stellt fest, dass die wichtige gliedernde (abtrennende) Rolle der Ethnien durch gewisse historische Verhältnisse zurückgeht, obwohl dieser Prozess auf dem Niveau der Familien langsamer, ein bisschen gebrochen zur Geltung kommt.

KOMANOVICS JÓZSEF

ADALÉKOK AZ IGAZOLÓ- ÉS A MENTESÍTŐ BIZOTTSÁGOK ILLETVE A KITE-
LEPÍTÉSI OSZLOP II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ BARANYAI TÉNYKEDÉSÉHEZ

A 3820/1945 ME sz. rendelet értelmében mindazokban a járásokban, amelyekben a lakosság számottevő része a háború éveiben hitlerista magatartást tanúsított, nemzethűség megvizsgálása céljából igazoló bizottságokat szerveztek. A bizottságok - mérlegelve a megye német anyanyelvű lakosságának háború alatti magatartását, s ennek alapján az érintetteket kategóriákba sorolva - vagy büntetlenséget igazoltak, vagy nemzethűség megsértésében valamilyen mértékű vétekességet állapítottak meg.

Az igazoló bizottságok elnökből, két tagból és ugyanannyi póttagból álltak. Kezdetben az elnököket a belügyminiszter nevezte ki, többnyire a helyi ismeretekkel rendelkező jogvégzett személyek közül. A bizottságok egyik tagjának (illetve póttagjának) a delegálása a járási nemzeti bizottságokat illette meg, melyek a helybeli demokratikus érzelmű magyar lakosságból alakultak. A másik tagot (illetve póttagot), pedig a helyi viszonyokban jártas személyek közül a belügyminiszter által megjelölt - a fasizmus elleni harcban elismerésre méltó érdemeket szerzett, túlnyomó többségben magyarokat tömörítő - országos vagy helyi mozgalom küldte a bizottságba.

Hamarosan kiütköztek azonban a fenti delegálás fogyatékoságai. Ugyanis több - németellenes elfogultságra utaló - tiltakozás érkezett a nemzeti bizottságok küldötteinnek tevékenysége ellen a belügyminiszter címére, aki - ezeket akceptálva - megváltoztatta a tagok illetve a póttagok megbízásának eredeti rendszerét.

A módosítás értelmében az egyik tag (illetve póttag) küldésére olyan magyar - országos vagy helyi - mozgalom kapott megbízatást, amely a hitlerizmus térhódítása ellen eredményesen tevékenykedett; a másik tagot (illetve póttagot) viszont olyan országos vagy helyi szervezet delegálta a helybeli német lakosság köréből, amely ugyancsak aktívan hozzájárult a német fasizmus bukásához. Ez utóbbi szervezetnek a megjelölésétől a belügyminiszter a továbbiakban már eltekintett. Ilyen szervezetek közé sorolták elsősorban a "Hűséggel a Hazához" elnevezésű mozgalmat, továbbá a régebben működött - s a Volksbundba be nem olvadt - német közművelődési egyleteket, illetve korábban működött német gazdaköröket.

A bizottságok a döntéseik mérlegelésekor felhasználták a megidézett személyek által bemutatott bizonyítékokat, támaszkodtak a Népgondozó Hivatal által rendelkezésükre bocsátott Volksbund iratokra illetve listákra, valamint a nemzeti bizottsági igazolásokra. Meghallgatták a témában továbbá a magyar és a délszláv, valamint az 1941-ben magyar nemzetiséget valló német anyanyelvű lakosság képviselőit. Ezen kívül némely esetben megvizsgálták és mérlegelték a magánszemélyektől érkezett és az elnökökhöz eljuttatott egyéb bejelentéseket is /1/.

Ez utóbbiak - illetve a felvonultatott tanúk - részéről sajnos - sokszor nagyon felszínes és nem ritkán ellenséges érzelmű jellemzések fogalmazódtak meg: pl. "a fia német tanítóképzőbe járt", "hozzátartozója temetésén a zenekar német mozgalmi dalt játszott", "állandó köszönése a Heil Hitler volt", "dicsérő leveleket kapott Németországból", "a Volksbund énekarban szerepelt", "részt vett a volksbundista bálokon", "1944-ben a cséplésben a volksbundistákat előnyben részesítette", "a német katonáknak élelmiszert adott el", stb. /2/. Az ilyen és hasonló bejelentések illetve tanúvallomások inkább nehezítették, mint segítették a bizottságok munkáját.

Az igazoló bizottságok a Népgondozó Hivatal irányítása alatt dolgoztak. A Hivatal körzetvezetői rendszeresen ellenőrizték munkájukat, ha kellett helyreigazították hibáikat, súlyosabb visszaélések esetén a Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz fordultak az ügyek kivizsgálása illetve orvoslása érdekében.

Az igazoló bizottságok bejárták a hozzájuk tartozó községeket és minden 16 éven felüli német nemzetiségű férfi lakost bejelentés esetén - férjükkel együttélő, önálló keresettel nem rendelkező - asszonyokat és kiskorú gyermekeiket is) nemzethűségi vizsgálatnak vetették alá, melynek eredményeképpen az alábbi határozatok valamelyikét hozták:

1, "Hitlerista szervezet/ek/ben vezető szerepet vitt." Az első pont alatt érintetteket a földreform elkobzó intézkedésein túl kitelepítés, esetleg internálás is sújtotta, családtagjaikra pedig az önkéntes távozás vagy az összeköltöztetés várt. Megjegyzendő, hogy a kitelepítésen - Potsdam előtt - még nem az országból való eltávolítást, hanem házukból, esetleg községükből történő kiköltöztetésüket értették.

2, "Hitlerista szervezet tagja volt"
Az e ponton elmarasztaltakat a földreformmal összefüggő hátrányos intézkedéseken kívül munkaszolgálatra kötelezhatték, illetve összeköltöztetésüket is kilátásba helyezték.

3, "Hitlerista mozgalom célkitűzéseit támogatta".
A támogatók.vagyonát és gazdasági felszerelését telepítés céljára igénybe vehették; egyéb ingóságaikkal - kivéve gazdasági felszereléseiket - viszont szabadon rendelkeztek.

4, "Hitlerista szervezetnek sem tagja, sem támogatója nem volt"

Ez utóbbiakat igazoltnak tekintették. Abban az esetben azonban, ha az érintettek nem tudták aktív demokratikus múltjukat igazolni, kötelez-

hették őket kiköltöztetett német lakosok befogadására.

És végül a 6. § értelmében a bizottság kérelemre, megállapíthatta azt is, hogy a megnevezett német anyanyelvű személyek a hitlerista terror ellenére is tanúbizonyságát adták nemzet-hűségüknek és demokratikus érzelmeiknek. Ez utóbbiakat - az akkori felfogás szerint - semmiféle szankció nem sújtotta.

Az igazoló bizottságok roppant sok akadályba ütköztek munkájuk végzése közben. Az adekvát döntésekhez szükséges dokumentumok vagy nem, vagy nagyon hiányosan állottak a rendelkezésükre, következésképpen gyakran csak nagyon kevés támpontot kaptak a kérdéses személyek megnyugató minősítéséhez. Némegyszer csupán tanúvallomásra voltak utalva, melyek megalapozottságáról már fentebb szolgáltunk illusztrációkkal. Nehezítette az igazolások gördülékeny lefolytatását a helyenkint életbeléptetett egészségügyi zárlat, valamint a koalíciós időkkel együttjáró tüntetések, demonstrációk is.

De akadályozták a folyamatos munkát egyes bizottsági elnökök is. Többen már a tisztség vállalásától is szabadkoztak, a munka népszerűtlenségére illetve veszélyességére hivatkozva. Ezért vállalás hiányában nem egy esetben hivatalból jelöltek ki elnököket. Néhányan az utóbbiak közül kényszerűen elfoglalt tisztségükben sem láttak teljes erővel munkához. Betegsége, ruházatuk fogyatékoságaira, az alacsony kiszállási költségtérítésre hivatkoztak /3/.

Másfelől pedig némely bizottsági elnökök, akik egyébként komolyan vették tisztségüket, tevékenységük eredményességét nem egyszer illuzórikusnak tartották. Ugyanis a Megyei Földbirtokrendező Tanács és egyéb hivatalos szervek nem akceptálták mindig kellőképpen a döntéseiket. A bizottságok határozatai ellen beérkezett fellebbezéseknek túlzottan nagy számban helyt adtak. E fonák helyzetre felfigyelt a Népgondozó Hivatal is és felszólította a Földbirtokrendező Tanácsot, hogy a reklamációkat csak abban az esetben fogadja el, ha minden kétséget kizáróan megállapítható a hármas bizottságok határozatainak megalapozatlansága, vagy kimutatható és nyilvánvaló a részrehajlásuk. Ellenkező esetben tartsák tiszteletben a bizottságok véleményezéseit, mivel azok közvetlen helyszíni eljárással dolgoztak.

Az igazoló bizottságok döntéseikkel emberi sorsokat határoztak meg, ezért nem csodálható, hogy egzisztálásuk alatt állandóan az érdeklődés középpontjában állottak. Munkálkodásuk viszonylag rövid ideje alatt is a támadások özöne zúdult rájuk részben megérdemelten, nagyobb részt azonban igazságtalanul.

Bosszút szomjazó egyének, akik szerettek volna lecsapni a németek vagyonára, a legkülönbözőbb rágalmakat összehordták velük szemben, hogy ezáltal kieszközljék a kitelepítést magával vonó bizottsági döntést. Némelyek - könnyű pénzkereseti lehetőséget keresve - csupán visszaéltek a német lakosság megszorult helyzetével, illetve a bizottságok hézagos tájékozottságával. A bizottságok ilyen és hasonló esetekben - helyesen - útját állták a túlzásoknak /4/.

Jogtalanul szidalmazták őket olyan esetek kapcsán is, amikor megbízható adatok hiányában kényszerültek inadekvát döntéseket

hozni. Különösen nagy dilemmát jelentett számukra a Volksbund támogatás elbírálása. Ekkoriban ugyanis nagyon könnyen rásütöttek bárkire, hogy a háború éveiben népellenes vagy fasiszta szellemű magatartást tanúsított.

Nehéz döntések elé kerültek olyankor is, amikor az igazolás alá vont személyek - nyilvánvaló megtévesztés következtében - beléptek a Volksbundba, de megismerve célkitűzéseit, rövidesen szakítottak vele, izzóbb gyűlöletet vonva magukra, mintha a szervezetnek soha a tájára sem mentek volna. Ha ilyen esetekben a bizottságok rugalmasan mérlegeltek, semmiképpen sem marasztalhatjuk el őket.

Másfelől azonban jogos bírálatok is érték a hármas bizottságok tevékenységét. A Népgondozó Hivatal pécsi kirendeltségének vezetője a bizottságok egy része által kialakított minősítéseket irreálisaknak, a valóságnak meg nem felelőknek nevezte, s kiváltképpen azt hibáztatta, hogy a gazdagabbak szinte mind kicsúsztak a felelősségrevonás alól.

A háború utáni mostoha viszonyok közepette a nagy tét könnyen kitermelte a korrupciót, ami részben magyarázatot ad a különböző torzulásokra. Ugyanakkor azt sem tagadhatjuk, hogy a bizottságok több esetben tanúsított obstrukciós magatartása egyfajta tiltakozást is jelentett az egészében hibás intézkedés végrehajtásának megtorpedozására, de legalábbis hatásainak mérséklése érdekében.

A hármas bizottságok munkája még be sem fejeződött, amikor a kormány vonatkozó rendeletének értelmében már elkezdődött az elmarasztalt lakosság Németországba történő kitelepítése. Az érintett községekben a kitelepítendőket előzetes listáját az ún. összeíró bizottságok állították össze. A bizottságok tagjai a községek lakosságából kerültek ki, akik munkájukban a saját és a hármas bizottságok névsorainak felhasználása mellett, támaszkodtak a Statisztikai Hivatal adataira is, és ezek alapján kísérelték meg rekonstruálni az egyes községek lakosságának 1941-es anyanyelvi illetve nemzetiségi bevallásának adatait. Mindezeket kiegészítették a politikai rendőrségtől nyert értesülésekkel, a megyei Levéltár irataival, illetve a hitelesnek vélt Volksbund névjegyzékkel.

Az így elkészített és közszemlére kifüggesztett listákon szereplő személyek mindegyikének jogot biztosítottak arra, hogy magukat megvédjék a kitelepítéstől, ha a végrehajtási utasítások minden pontja tekintetében tisztázni tudták magukat. Ez utóbbira azonban - ismervé a korabeli viszonyokat - az érintetteknek csak vajmi kevés esélyük mutatkozott.

A fentieket követően a névsorok - az elnökből és négy tagból álló - mentesítési bizottságok elé kerültek, amelyek a kitelepítő oszlopok előtt járva végezték a kérvények felülbírálatát. A mentesítő bizottságok az esetek többségében a helyi nemzeti illetve a pártközi bizottságok meghallgatása után döntöttek a beadványok ügyében. A mentesítő bizottságok rendszeresen igényelték a nemzeti bizottságok közreműködését - a 3-as bizottságokhoz hasonlóan -, de ez az együttműködés távolról sem bizonyult harmonikusnak. Emiatt a Népgondozó Hivatal vezetője - a főispánnal való megbeszélés értelmében - a megye területén működő

mentesítő bizottságok munkájának megkönnyítése céljából elrendelte bizottságonként 3-5 tagú - megyei bizottsági tagokból álló - albizottságok kiküldését, melyek többsége azonban tisztavérű életűnek bizonyult.

A mentesítő bizottságok részben az érintett lakosság, részben a nemzeti bizottságok támadásainak keresztüzébe kerültek. A törvények megszegésével, illetve azok "egyéni" értelmezésével, a tárgyilagosság hiányával, egyoldalú információadással vádolták őket. A különböző bizottsági jelentések szerint, amelyek nagyon közelállnak az igazsághoz, "a magyar nemzetiségű, német anyanyelvű lakosok azért kerültek tömegesen a kitelepítendőek listájára, mert a végrehajtást végző szervek kollektíve minden németet menesztetni akartak, engedve a faji alapon való felelősségre vonás demokráciaellenes szellemének" /5/. Egyéb jelentések szerint a mentesítő bizottságok részrehajló magatartása azt eredményezte, hogy még a partizán igazolvánnyal rendelkező személyek és az üldözöttek is listára kerültek /6/. "A magyar nemzetiségűeket kitelepítik - hangoztatták mások - ugyanakkor a Volksbund tagok és az SS katonák visszamaradnak" /7/.

A mentesítő bizottságok munkájával kapcsolatban, a listák összeállításán kívül, számtalan egyéb természetű panasz is elhangzott. Súlyos kifogásokat fogalmaztak meg - egyebek mellett - pl. ügymenetükre vonatkozólag. Egyes jelentések szerint nem biztosítottak megfelelő lehetőséget a mentesítő kérvények elkészítésére és beadására /8/. Helytelenítették többen a fővárosból kiküldött nyomozók rövid kihallgatás után kialakított véleményeinek abszolutizálását, a fellebbezésekre adott idő rövid voltát.

Különösen élesen bírálták a kitelepítést végző közegek - főképpen a kitelepítési oszlop - magatartását. A helyi sajtó arról cikkezett, hogy a kitelepítési oszlop tagjai mértéktelelenül ittak, duhajkoddak /9/. Tagjaik a kitelepítés előtt álló németekkel mulattak, agresszíven léptek fel mindenkiel szemben, sőt egymással is állandóan veszekedtek, társaikat rágalmazták és jelentgették. A megyei rendőrség idejének egy részét az köztötte le, hogy az oszlop tagjainak kölcsönösen egymás ellen tett feljelentéseit vizsgálta /10/.

Ismét más jelentésekben arról olvashatunk, hogy nem mindig tettek eleget fizetési kötelezettségeiknek. Néhány esetben például szállodai számláik kiegyenlítése nélkül távoztak - tisztességes illetményeik dacára. Vagy saját kényelmükre és szórakozásukra indokolatlanul közmunkára rendelték a - németek mellett - kitelepítésben nem érintett magyar asszonyokat és leányokat /11/.

Az egykori források tanúsága szerint a kitelepítő hatóságok gyakran szem elől tévesztették a gazdasági szempontokat is. A bevagonírozás idejére a karhatalmi zászlóalj lezárta a községeket, még a helyi magyar lakosság is csak külön engedéllyel távozhathott a falu határába, s ők is csak a legégetőbb mezőgazdasági munkák végzésére. A kilépési engedélyeket - falun szokatlan időben - 8 és 11, illetve 15 és 17 óra között adták és mindig csak aznapra vonatkozóan. A lófogatókat éjjel-nappal

készenlétben tartották, amivel tovább csökkentették a termelőmunkába bevonható - a háború után egyébként is erősen megcsappant - értékes és nehezen nélkülözhető igavonó állományt. Ugyanakkor bőkezűen láttak konyhájuk megszervezéséhez. Az étkezéshez felhasznált nyersanyagokat többnyire a német lakosságtól - ritkábban a telepepektől - szedték össze, s a fizetés több esetben csak ígéret maradt a részükről /12/. Több nemzeti bizottság is tiltakozott a kitelepítési oszlopok tagjainak durvaságai és embertelen bánásmódja miatt /13/. Véleményük szerint több ízben indokolatlanul is erőszakot alkalmaztak a lakossággal /németek, telepek, hivatalos személyek, stb./ szemben /14/.

A kitelepítők egy részét - a szemtanúk elmondása és a hiteles források szerint, egybehangzóan - úgy tűnik erősen kísértette a múlt. Kitörölhetetlen nyomokat hagyott többükben a zsidó vagyonok háború alatti büntetlen széthordásának az emléke. Némelyek közülük úgy gondolták, hogy most ellenkező előjellel a náci mintájú deportálásokat kell megismételni, ezért több esetben jogtalan eltulajdonítás, sőt harácsolás kísérte útjukat. Arról is tudomást szerezhethünk a korabeli forrásokból, hogy a rendkívüli viszonyok széles körben kitermelték a korrupciót, a csalást, a megvesztegetést, az ő oldalukon is. Mindez már az igazoló bizottságoknál elkezdődött és igazán nagyméretűvé a kitelepítésnél vált.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az eleve elhibázott intézkedést - a kitelepítést - nagyon súlyos hibák, visszaélések, törvénysértések, sőt bűnök kísérték. Már a rendeletek kidolgozására, de azok végrehajtására is rányomták bélyegüket a II. világháború következményei éppenúgy, mint az ezt követő kül- és belpolitikai körülmények. Nemzetközi szempontból jelentős szerepet játszottak a kitelepítés kérdésében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, illetve a nagyhatalmak potsdami és egyéb döntései. Belpolitikailag pedig - bizonyos kényszerítő körülményeken (a földreform megoldatlansága, menekültek és a felvidéki áttelepítettek fogadása stb.) kívül főként a koalíciós pártok ellentétei, versengése, - amely alól egyetlen párt sem jelentett kivételt - azt eredményezte, hogy nagyon gyakran nem az ország, hanem a szűk pártérdekeiket tartották szem előtt, mely körülmények máig ható káros következményekkel jártak, mind az említett német lakosság, mindpedig az egész ország szempontjából.

Jegyzet

- /1/ Bm lt. NHDK. 617/1945. eln.sz.
- /2/ Bm lt. Földhiv. 281/1946, 670/1946/221
- /3/ Bm lt. NHDK. 49/1946. ch. sz. A kirendeltség vezetőjének jelentése
- /4/ Bm lt. NHDK. 1852/1945 ch.sz.
- /5/ Bm lt. 38/1946. főisp. sz.
- /6/ Bm lt. Mohácsi NB iratai XXIX/1946.
- /7/ Bm lt. 16.506/1947 alisp. sz. Az alispán jelentése a belügyminiszterhez.

- /8/ Bm lt. 165/1947 főisp. sz. A főispán jelentése a belügymiszerhez.
- /9/ Új Dunántúl, 1946. aug. 4.
- /10/ Független Nép, 1946. jún. 5.
- /11/ Bm lt. Mohácsi NB. iratai XXI./1946.
- /12/ Bm lt. NB. iratok. Villány /Hv. 1948. VI. 18/.
- /13/ Bm lt. 11.652/1947. alisp. sz. A mohácsi főjegyző jelentése.
- /14/ Bm lt. 11/1946. alisp. sz.

József Komanovics

Contributions to the Activity of the Political Screening and Exemption Committees as well as the Resettlement Columns after World War II

The dissertation shows the activities of the different organizations preparing and arranging the German resettlement after the World War II.

The author describes the work of the political screening, exemption and registering committees as well as the resettlement columns, which was violently criticized from every side.

The paper gives a critical analysis on the functioning of the said organizations in Baranya county, also demonstrating those extraordinary circumstances under which they were working.

L. KELEMEN MÁRIA

ADALÉKOK ALSÓGALLA, FELSŐGALLA, TATABÁNYA, BÁNHIDA, A NÉGY BÁ-
NYAKÖZSÉG HELYI ÖNKORMÁNYZATÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ A FELSZABADULÁS-
TÓL TATABÁNYA MEGYEI VÁROS LÉTREJÖTTÉIG

Előadásom Tatabánya megyei város közigazgatástörténetének egy kis szakaszát öleli fel.

A ma közel 80.000 lelket számláló város 1987 októberében ünnepelte várossá nyilvánításának 40. évfordulóját.

Negyven év igen rövid idő egy város, egy település életében, történetében, de talán mégis érdemes felvillantani a várossá nyilvánítás előzményeit, körülményeit, a megelőző évek legfontosabb eseményeit.

"Tatabánya és közvetlen környéke 19 km² területen fekszik, 14 km hosszúságban, a Dunántúli-középhegység részei, a Vértes és Gerecse közötti törtésvonalban, a tatabányai medencében... A tatabányai szénmedence területén már a 18. század közepén folyt kezdetleges bányászkodás, ami 1896-tól egyre nagyobb méreteket öltött" /1/.

Az 1896-ban megnyíló bánya, a közelében létrejövő bányatelep, Alsógalla-bányatelep 1896-tól 1902-ig közigazgatásilag Alsógallához tartozott; Tatabánya néven 1902-ben alakult önálló kisközséggé.

Okleveles adataink szerint a Tatabánya várost alkotó többi település a 13. században már lakott hely.

Alsó- és Felsőgalla nevét 1251-ben, Bánhida nevét 1288-ban említik először /2/.

A török idején elpusztult és 1735-ig néptelenül maradt Alsó- és Felsőgallára németeket, Bánhidára szlovákokat telepített gr. Esterházy József /3/. A községek a tatai Esterházy uradalomhoz tartoztak. A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság (MÁK RT) az Esterházy uradalomtól megvásárolta a szénbányászati jogot.

1896-tól a szénbányászat és az ipar óriási fejlődésnek indult, a MÁK RT vállalkozása országos méretűvé vált. A szénbányászat, a bánya- és ipartelepek fellendülése a tatai szénmedencében és országosan a lakosság számának óriási növekedését eredményezte. Igen sok volt a külföldről toborzott bányászok száma /4/.

A szénbányászat a négy bányaközség lakóinak életét jelentő-

sen átalakította, bár mezőgazdasági jellegük megmaradt.

1896 előtt Felsőgalla körjegyzőség volt, s hozzátartozott közigazgatásilag Alsógalla; Bánhida nagyközség volt. Tatabánya község területe 1906-ban 222 hold 4 négyszögöl, lakóházainak száma 1905-ben 358. A MÁK RT bányáiban dolgozó munkások majdnem 85 %-a, mintegy 6000 munkás élt 1912-ben a MÁK RT által fenntartott lakótelepen... Alig húsz év alatt a MÁK RT az ország egyik legnagyobb bányaüzemét hozta létre, amelyhez sok más üzem is tartozott /5/.

1945 tavaszán új fejezet kezdődött az ország életében, a négy bányaközség történetében.

1947-ben újabb, a négy bányaközséget érintő közigazgatási változás valósult meg.

Mint ismeretes, a 14/1945. ME. sz. rendelet értelmében a közigazgatás szerveinek helyreállítása, illetve megújítása a nemzeti bizottságok feladata volt. A rendelet azt is kimondta, hogy mindez oly módon történjék, hogy "a nemzeti bizottságok, mint a demokratikus pártok helyi szövetségei, politikai szervek legyenek, tehát maguk ne illeszkedjenek be a közigazgatás szervezetébe." - Elismerte a rendelet a nemzeti bizottságok munkáját, azonban az önkormányzatok újjászervezésével gyengítette annak hatáskörét.-

Valójában a nemzeti bizottságok továbbra is a helyi ügyek irányítói maradtak, ami szükséges is volt, hiszen az önkormányzati testületek életrehívása általában csak az 1030/1945. ME. sz. (Magyar Közlöny 1945. IV. 26. 17. sz.) rendelet értelmében, annak életbe lépése után történt a nemzeti bizottságok döntései alapján /6/.

A közigazgatás-, a helyi önkormányzat újjászervezését több tényező nehezítette; így 1945 nyarán az igazolási eljárás, - bár, főként a községi önkormányzatokból nem sok tisztviselőt távolítottak el, a bizonytalansági érzést ez a tény is fokozta.

Az 1946-ban lefolytatott B-listázás, - bár a közigazgatás demokratizálódásának egyik tényezője volt, végrehajtása túl korán történt, mert egyrészt 1946 tavaszán, nyarán még nem tudta pótolni a magyar-, főként a községi közigazgatás a gyakorlott tisztviselőket; másrészt a létszámcsökkenéssel olyan, szinte megoldhatatlan problémák elé került főként a községi közigazgatás, amelynek következményeivel lépten-nyomon találkoztunk a bányaközségekben, az egész országban.

"A közigazgatás demokratizálásának kérdéséről a politikai pártok szinte a felszabadulás első heteitől kezdve vitában álltak egymással. Abban egyetértés volt közöttük, hogy a megváltozott állami viszonyokhoz kell igazítani a községi közigazgatást. A pártok közigazgatási reformkoncepciói azonban különböztek egymástól...

Az MKP-nak különös szerepe volt a közigazgatás irányításában, hiszen 1945 novemberétől a Belügyminisztérium kommunista vezetés alatt állt. Így... a közigazgatásban a koalíciós időszak alatt is biztosított volt a kommunista befolyás..." /7/.

A négy bányaközségben is a kommunista párt, a nemzeti bizott-

ság kezdeményezésére jött létre a helyi önkormányzat, a községi képviselő-testület.

Bánhidán 1945. július 19-én tartotta alakuló ülését a képviselő-testület. Az MKP, az SZDP, a Szakszervezetek küldöttei kerültek túlsúlyba; mellettük a hivatalból tagokat, az előljárókat, a pártonkívülieket is megtaláljuk soraikban.

A tatabányai képviselő-testület alakuló ülésén, 1945. július 20-án, a fentebbiek mellett a bányavezetőség képviselőjében az igazgatót és helyettesét, valamint az egyház küldöttét találjuk a képviselő-testületi tagok sorában.

Felsőgallán 1945. augusztus 9-én az MKP, az SZDP, a Szakszervezetek küldöttei, a hivatalból tagok, az előljárók mellett a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP) képviselője is bekerült a képviselő-testületbe /8/.

A négy bányaközség képviselő-testület az alakuló ülés alkalmával választotta meg végrehajtó apparátusát, a községi bizottságokat, albizottságokat. Bánhidán községi bírónak választották Dodek József építőmestert; Orgonovszky Ferenc főjegyzőt állásában megerősítették.

Tatabányán községi bíró lett Supka Kálmán. A volt tatabányai vezetőjegyző, Béli György távollétében - a községi nemzeti bizottság felkérésére - 1945. július 1-től Siklós Ferenc felsőgallai aljegyző látta el a főjegyzői teendőket.

Felsőgallán Virág Béla bányász, a felsőgallai nemzeti bizottság volt elnöke lett a községi bíró; Vesztergomi Béla főjegyzőt állásában megerősítették.

Alsógalla község képviselő-testülete alakuló ülésének időpontját nem ismerjük. Az 1945. november 24-i rendkívüli közgyűlésen a bíró Csakmag Ferenc, h. vezetőjegyző Farnadi Jakab /9/.

A tatai járás főjegyzője "A községi képviselőtestületek megalkotása" tárgyában készült jelentését 1945. november 17-én küldte meg az alispánnak. Ebben azt kérte, hogy az alispán javasolja a belügyminiszterhez teendő előterjesztésében Baj és Agostyán község autonómiájának felfüggesztését. 1946. január 9-én már a tatai járás valamennyi, túlnyomórészt német lakosságú községe - Alsógalla, Baj, Agostyán, Szomor, Kecskéd, Várgesztes, Környe, Dunaszentmiklós, Vértestolna, Tarján, Vértes-somló - autonómiájának felfüggesztését kérte. Úgy látta, hogy "a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítése tárgyában kiadott 12.330/1945. ME. sz. rendelet végrehajtásánál" ezen községekre, előljáróságokra nem számíthat.

A belügyminiszter valóban felfüggesztette Alsógalla község autonóm jogait; a járási főjegyző a község előljáróságát 1946. április 12-én tisztsége alól felmentette és új előljáróságot nevezett ki /10/. Az új előljáróság sem volt hosszú életű. Dr. Tehlár Miklós járási főjegyző 1946. december 6-án mentette fel őket, s ügyük az alispánhoz is felkerült 1947. március 10-én /11/.

A község önkormányzati jogkörét - mint tudjuk - testületi szerve, a képviselőtestület útján gyakorolta, igazgatási feladatait a községi előljáróság végezte, hajtotta végre.

A képviselő-tesület tevékenységét alapvetően meghatározta annak száma, összetétele, mely a községi törvények (1871: 18. tc. és az 1886:22. tc.) és az 1014/1945. és az 1930/1945. ME. sz. rendeletek értelmében 20 és 40 fő között váltakozott a község lélekszámának megfelelően.

A négy bányaközség képviselő-tesülete tagjainak száma megalakulásuk időpontjában: Tatabányán 30, Felsőgallán 34, Bánhidán 38 fő volt.

A bányaközségek képviselő-testületi pártállás szerinti összetételére már utaltunk. A foglalkozás szerinti összetételt a forrásokból csak részben tudtuk megállapítani, részben csak következtetni lehetett.

A tatabányai képviselő-tesület foglalkozás szerinti összetétele: vājár 2, egyéb bányai dolgozó 9, ipari munkás 4, kisiparos-kiskereskedő 4, a bányavezetőség tagja 2, értelmiség 5, előttünk ismeretlen foglalkozású 4 képviselő-tesületi tag. A felsőgallai képviselő-tesület foglalkozás szerinti összetételt távolról sem tudtuk még olyan pontossággal sem kideríteni, mint Tatabánya esetében láttuk; vājár-bányamunkás 7, vasutas 1, kisiparos 2, gazda 1, értelmiségi 7 fő. Előttünk ismeretlen foglalkozású 16 fő.

A bánhidai képviselő-tesület foglalkozás szerinti összetételt egyáltalán nem ismerjük /12/.

A képviselő-tesület elnöke változatlanul a községi bíró, a községi közigazgatás gyakorlati irányítója a főjegyző.

A bányaközségek újjáalakított képviselő-testületei első intézkedéseikkel az élet megindításának, a mindennapok gondjainak megoldását kívánták szolgálni.

Tatabányán Siklós Ferenc h. főjegyző az 1945. augusztus 18-i első, rendkívüli képviselő-testületi ülésen szólt a község súlyos pénzügyi helyzetéről, kiemelve, hogy "mivel a legnagyobb adófizető, a MÁK RT 1945. év 3. negyedévre semmit nem fizetett, a Pénzügyigazgatóság és az Adóhivatal utasítása alapján a községi előljáróság eljárt a bányatársulatnál a hátralékok befizetése érdekében; egyelőre eredménytelenül" /13/.

Foglalkoztak a bányaközségek képviselő-testületei a községi tisztviselők, alkalmazottak megélhetési gondjainak megoldásával; újjáépítési-, szociális ügyekkel; kiemelt fontosságú volt a község háztartásának alakulása, alakítása.

A bányaközségek költségvetéseinek elemzésére nem térhetünk ki, de azt a költségvetések képviselő-testületi jegyzőkönyvi adatainak ismeretében megállapíthatjuk, hogy a tervezett kiadások-bevételek általában csak póttadóval, hitelkeret túllépésével voltak megoldhatók /14/.

Általános jelenség volt, hogy a községi előljáróságok kevés alkalmazottal dolgoztak, így ha nem is minden terület, de az adóügy, az adópolitika, a köztartozások behajtása a szűkségnél kevesebb figyelmet kapott. Ezért a pénzügyigazgatóság, az alispán, a járási főjegyző, a községi előljárók fontos feladata volt már 1946. második felében "Az önkormányzatok háztartási egyensúlyának helyreállítása".

A belügyminiszter, az alispán - mint a községi költségvetések felülvizsgálói, jóváhagyó fóruma - sok észrevétellel segí-

tette a községi önkormányzatokat a pénzügyi stabilizáció utáni első, az 1946/47. évi költségvetések felülvizsgálata alkalmával.

Kiemelte a takarékos gazdálkodás fontosságát. Hiányolta, hogy a községek az esedékes köztartozások végrehajtás útján való befizetését vagy egyáltalán nem, vagy nem kellő eréllyel végzik. Megállapította, hogy "a községek iskolafenntartási kötelezettségei általában tisztázatlanok" ..., de "igen sürgős rendezést igényel a községekben a villamosenergia szolgáltatás kérdése is." Tapasztalta, hogy a középületek háborús károsodásainak helyreállítása nem halad megfelelő ütemben /15/.

A bányaközségek gondjainak, nehézségei egy-egy darabjának felvillantásával talán sikerült valamit érzékeltetni a mindennapok heroikus küzdelméből, amikor is természetesnek, szükségesnek látszott az erők (anyagi, szellemi, fizikai) egyesítésének gondolata.

A bányaközségek egyesítésének objektív feltételei - a népesség száma, azonos életformája, megélhetés módja, a települések összeépülése stb. - az egyesítés megvalósulása előtt közel három évtizeddel már kialakultak, kialakulóban voltak.

Fel is merült többször az egyesítés gondolata a felszabadulás előtt. 1919-ben a Tatabányai Munkás Tanács működésének rövid ideje alatt nem valósulhatott meg.

1921-ben, 1941-ben ismét felvetődött a gondolat. Mindkét esetben a terület urai, a MÁK RT vezetői akadályozták meg a bányaközségek egyesítését, anyagi és politikai feltételek hiányára, illetve 1941-ben a háborús viszonyokra hivatkozva. Valójában, valószínűleg a várossá alakulás következtében megnövekvő adóterhektől, a munkásság hatványozódó politikai súlyától féltek.

A felszabadulás után szinte az élet megindulásának "pillanatában" napirendre került a bányaközségek egyesítésének gondolata. A belügyminiszteri leirat alapján már 1945. október 24-én "megszületett" a vármegye alispánjának javaslata a bányaközségek "megyei várossá egyesítésé"-ről /16/.

A képviselő-testületek elvben egyetértettek az egyesítés gondolatával, azt célszerűnek, szükségesnek látták, de a megvalósításra csak később kerülhetett sor, "mert a háborús károk helyreállítása, a közellátási kérdések megoldása a mostani rendkívüli körülmények között sürgősebb, mint az egyesítés megvalósítása", illetve "az egyesítés folytán előállt új helyzetben jelentkező építkezések szükségessége" - indokolta véleményét - többek között - a bányai képviselő-testület 1945. november 15-i és a tatabányai a november 20-i ülésén.

Hasonlóképpen vélkedett a november 24-i alsógallai és a december 17-i felsógallai képviselő-testületi ülés is /17/.

Ezeket a véleményeket összegezte (a megyeivel kiegészítve) a főispán a belügyminiszterhez intézett felterjesztésében.

1946. második felében a bányaközségek nemzeti bizottságai, képviselő-testületei elérkezettnek látták az időt az egyesítés előkészítésének megkezdésére, kivéve Alsógalla község eljáróságának szociáldemokrata pártállású tagjait, akik az egye-

sítés végrehajtását még akkor sem tartották időszerűnek /18/.

A bányaközségek sorsának alakulásában az 1947-es év jelentette a fordulatot. A május 10-i rendkívüli közgyűlésen Felsőgalla képviselő-testülete 22:1 arányban mondta ki, hogy kéri a négy bányaközség egyesítését, Tatabánya megyei város létrejöttét.

A tatabányai községi képviselő-testület május 15-i üléséről érdemes kiemelni Siklós Ferenc főjegyző összefoglalójából néhány gondolatot: Tatabánya csak nyerhet az egyesítéssel! Tatabánya községnek nincs számottevő önálló iparosa, kereskedője. Néhány magánház kivételével minden a szénbánya tulajdona! Számottevő ipari üzeme sincs a gépműhelyt, a szénosztályozót, az erőművet leszámítva. A többi üzem kislétszámú, ahonnan igen kevés az adóbevétel.

"Állami támogatásra sokkal jobban számíthat egy 40.000 lakosú város, mint a kisebb közigazgatási feladatokkal felruházott és külön-külön kisebb lélekszámú bányaközségek". Ezért is szükséges az egyesítés! Az összetelepített bányaközségek egyetemes tervek szerint való továbbfejlesztése szintén az egyesítés mellett szól! A döntés végül egyhangú volt.

A bánhidai képviselő-testület a június 5-i rendes közgyűlésen, vita-, a kommunisták-szociáldemokraták "összezsapása után, hét "nem" szavazattal, négy tartózkodással mondta ki, hogy "a négy bányaközség egyesítéséhez a várossá fejlesztéshez hozzájárul" /19/.

- Mint tudjuk Alsógalla község önkormányzata felfüggesztve.

Ezt követően írta alá 1947. augusztus 15-én Rajk László belügyminiszter a 179.238/1947. III. 3. sz. rendelkezését, amely 1947. október 1-el kimondta ideiglenes nevén Tatabánya megyei város megalakulását. Ezután megindult a konkrét szervező munka az egyesítés, a várossá alakulás előkészítésére.

A belügyminiszteri rendelet értelmében a vármegye alispánja az átszervezés végrehajtásával kapcsolatban kiadott "Határozat"-ában a négy bányaközség képviselő-testületeinek utolsó ülését 1947. október 1-re tűzte ki; valójában október 9-én tartották az alispán által egységesen szabályozott napirend szerint. Ismertették a belügyminiszteri rendeletet, bejelentették az egyesítés tényét, egyesítették a községek vagyonát, felmentették a községi előljárókat, döntöttek az új megyei város elnevezéséről, ideiglenes székhelyéről, - egyelőre, amíg az új, központi városháza fel nem épül, Felsőgalla községháza, illetve a községi polgári iskola legyen a közigazgatás központja. -

A képviselő-testületek a felelős számadók részére a szokásos óvások mellett a felmentést megadták, átadván a községek vagyongazgatását Tatabánya megyei város számvevői hivatalának /20/.

1947. október 10-ével, Tatabánya megyei város alakuló képviselő-testületi ülésével új fejezet kezdődött a négy bányaközség életében.

Dr. Borbély György vármegyei főjegyző, alispánhelyettes nyitotta meg a megyei város alakuló képviselő-testületi ülést: mint elnök felolvasta a képviselő-testületet alkotó 60 rendes (+ 27 póttag) nevét, akik közül 30 tag az MKP, 25 az SZDP,

4 a Szakszervezetek, 1 pedig a FKGP képviselőtestületében tagja a képviselő-testületnek. "A képviselő-testület megalakításával a Tatabánya megyei város közigazgatáspolitikailag is megalakult".

Döntött a képviselő-testület a város nevének a székhelyének, ideiglenes pecsétjének kérdésében; közfelkiáltással megválasztotta a város polgármesterét Andó Gyurka Ferenc bányász személyében.

Az egyes vezetői állásokat behelyettesítés útján töltötték be. Az elnök a főjegyzői állásra a volt tatabányai községi főjegyzőt, Siklós Ferencet, a tanácsnoki állásra a volt felsőgallai községi főjegyzőt, Vesztergomi Bélát, a II. tanácsnoki állásra a volt bánhidai községi főjegyzőt, Ogonovszky Ferencet, az árvaszéki ülnöki állásra a volt bánhidai községi jegyzőt, dr. Schudla Mihályt javasolta. A képviselő-testület az elnök javaslatát egyhangúlag elfogadta.

A városi tanács megalakítása, a rendőri büntetőbíró megbízása, a volt bányaközségek vagyonának egyesítése, a polgármester felhatalmazása, hogy a négy volt bányaközség 1946/47. évi költségvetési keretei között gazdálkodjék mindaddig, amíg a város saját költségvetése el nem készül - ezek voltak azok a legfontosabb napirendi pontok az október 10-i alakuló ülés keretében, amelyek alapjaiban határozták meg az új közigazgatási egység igazgatásával kapcsolatos teendőket /21/.

Az elmondottak kiegészítésére szolgáljon néhány adat Tatabánya megyei város szervezési szabályrendeleteiből: "Tatabánya megyei város területe 15.611 katasztrális hold /kh/ - amelyből a volt Tatabánya község területe 223 kh. - Alsógalla község területe 2.276 kh. - Bánhida község területe 8.283 kh és Felsőgalla község területe pedig 4.829 kh terület volt.

A lakosságának száma 41.573 lélek, - 1940. évben 35.689 lélek volt a megejtett népszámlálás szerint.

Ebből az 1940. évben a volt Tatabánya községben 7.123, Bánhida községben 10.872, Alsógalla községben 1.814, Felsőgalla községben pedig 15.880 lélek lakott" /22/.

Jegyzet

- /1/ Tatabánya útikönyv. Tatabánya (TB.) 1985. 7-8. oldal (old.)
- /2/ Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok I-II. kötet. Kiadó: Tatabánya Városi Tanács VB. (továbbiakban Tb. története) Tb. 1972. I. kötet (k.) 22-24. old.
- /3/ Magyarország vármegyéi és városai Komárom vármegye és Komárom szabad kir. város. Főszerk.: Dr. Borovszky Samu (továbbiakban Borovszky) Budapest (Bp.) Év nélkül (é.n.) 46., 50. 62. old.
- /4/ Tb. története I. k., Tatabánya útikönyv
- /5/ Tb. története I. k. 85. old.
- /6/ Beér János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945-1960) (továbbiakban Beér: A helyi tanácsok...) Közgazdasági és Jogi Kiadó Bp. 1962. 85-86, 88-90. old., Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig (továbbiakban Csizmadia: A m. közigazgatás ...) Akadémiai Kiadó Bp. 1976. 520-530. old.

- /7/ Csizmadia: A m. közigazgatás... 531-533. old., Levéltári Évkönyv 15. Somogy megye múltjából Szerk.: Kanyar József Kaposvár, 1984. In: Farkas Gábor: Községi önkormányzatok a Dunántúlon 1945-1950 között. 361-381. old.
- /8/ Komárom Megyei Levéltár (továbbiakban KML) Bánhida község képviselőtestületi jegyzőkönyve (továbbiakban Bh. Kjkv.) 1945. július 19., Tatabánya község képviselőtestületi jegyzőkönyve (továbbiakban Tb. Kjkv) 1945. július 20., Felsőgalla község képviselőtestületi jegyzőkönyve (Továbbiakban Fg.Kjkv.) 1945. augusztus 9. közgyűlés (továbbiakban kgy)
- /9/ KML Bh. Kjkv. 1945. július 19., Tb. Kjkv. 1945. július 20., Fg. Kjkv. augusztus 9. kgy., Tatai járási főjegyző iratai (továbbiakban T.j.fjz) 1738/1946. sz. megjelent: Így kezdődött... (Dokumentumgyűjtemény a tati szénmedence községeinek egyesítéséről 1945-1947) (továbbiakban Így kezdődött...) Tb. 1972. 14. old.
- /10/ KML T.j.fjz 1231/1947. sz.
- /11/ KML T.j.fjz 1231/1947. sz.
- /12/ KML Tb. Kjkv. 1945. július 20., Fg. Kjkv. 1945. augusztus 9., Bh. Kjkv. 1945. július 19. kgy.
- /13/ KML Tb. Kjkv. 1945. augusztus 18. rendkívüli (rk.) kgy.
- /14/ KML Tb. Kjkv. 1945. november 20. rk. kgy., Alsógalla község képviselőtestületi jegyzőkönyve 1945. november 24. rk. kgy. megjelent: Így kezdődött... 14-15. old. Bh. Kjkv. 1946. szeptember 18. r. kgy., Tb. Kjkv. 1946. szeptember 18. r. kgy.
- /15/ KML T.j.fjz 4872/1946. sz., Komárom-Esztergom vármegye Alispánjának iratai (továbbiakban K-E. vm. Alisp.) 74/1947 sz.
- /16/ KML Komárom-Esztergom vármegye Főispánjának iratai (továbbiakban K-E. vm. Főisp.) 492/1946. sz.
- /17/ KML Bh. Kjkv. 52/1945. közgyűlési szám (továbbiakban kgy. sz.) Határozat (továbbiakban Hat.) 1945. november 15. rk. kgy., Tb. Kjkv. 26/1945. kgysz. Hat. 1945. december 17. rk. kgy., Így kezdődött... 15. old.
- /18/ KML Bh. Kjkv. 37/1946. kgysz. 1946. július 30. r. kgysz. Tb. Kjkv. 15/1946. 1946. augusztus 5. r. kgy., Fg. Kjkv. 115/1946. kgysz. 1946. november 28. rk. kgy., T.j.fjz 3394/1947. sz.
- /19/ KML Fg. Kjkv. 29/1947. kgysz. 1947. május 10. rk. kgy., Tb. Kjkv. 22., 25/1947. kgysz. 1947. május 15. rk. kgy., Bh. Kjkv. 56/1947. kgy.sz. 1947. június 5. r. kgy.
- /20/ KML K-E. vm. Alisp. 5135/1947. sz.
- /21/ Így kezdődött ... 30-34. old., Ortutay András: Város született - A tatabányai szénmedence négy községének egyesítése - : Új Forrás 1972. 1. sz. 72-80. old.
- /22/ Így kezdődött ... 52. old.

L. Mária Kelemen

Entscheidende Jahre (1945. März - 1947. Október)

Die Studie liefert erst einen kurzen Überblick über die Stadtgeschichte, dann deutet die Sorgen und Schwierigkeiten der vier Berggemeinden nach der Beendigung des zweiten Weltkrieges an.

In der Mittelpunkt der Arbeit werden die Konstituierung der Selbstverwaltung der Berggemeinden, eine kurze Darlegung ihrer Tätigkeit sowie die Schilderung des Haushaltes, des Budgets und des Vermögens in den Berggemeinden gerückt. All daraus wird die Schlussfolgerung gezogen, dass die Voraussetzung der Entwicklung die Vereinigung der der Kräfte, d. h. der vier Berggemeinden war.

KÉRI NAGY BÉLA

ÉLET A HATÁRSÁVON BELÜL

(Adalékok a baranyai határszakasz életéből)

A második világháború után rövid időre Európa keleti felén élő népek és nemzetek számára lehetőség kínálkozott az együttműködésre, ezen belül a magyar-jugoszláv kapcsolatok fejlesztésére is. Eszék és a szigetként felszabadult Baranya megye vezetői, Dolnji Miholjacon gazdasági megállapodást /1/ írtak alá, amely hozzájárult ahhoz, hogy az 1945 márciusi drávavölgyi harcokban rombadőlt falvak újjáépüljenek, a megye ipara és mezőgazdasága fellendüljön /2/.

A hazai politikusok egy része - a kapcsolatok nemzetközileg is jelentős felgyorsulására alapozva - a dunavölgyi államok együttműködését szuverén alapon gondolták el, sem kelet, sem nyugat csatlósává nem akartak válni /3/.

A nemzetközi helyzet változása - különösen 1945 után - a magyar-jugoszláv viszonyok is meghatározó elemévé vált. A nyugatról, de délről is feltételezett katonai fenyegetettség szektás túlértékelésével felerősödött a keleti tömb védelmi reflexe, ami egy sajátos szovjet típusú hadikommunisztikus rendszer kiépítéséhez vezetett. Sztálin és Zsdanov - a változásokkal összefüggésben - a Tájékoztató Iroda révén kényszerítette szövetségeseit a "nacionalista, szovjet ellenes" politikát folytató Jugoszlávia elmarasztalására és a táborból történő kizárásra. Jugoszláviához fűződő kapcsolataink romlásával párhuzamosan - a nyugati országhatárhoz hasonlóan - megerősítették az ország déli határszakaszát is.

Az ellenséges viszony kialakulásával megnőtt az ügynökök, az áru- és embercsempészek száma. A határsértés és a hírszerzés megakadályozására, nem utolsósorban egy Jugoszláviából kiinduló katonai agresszió elhárítására felduzzasztották a fegyveres erők és testületek létszámát. Elrendelték a határővezet felállítását, amely a határtól kb. 15-20 kilométerre volt hivatva hermetikusan elzárni hazánkat és a tömböt az "imperialista útra tért, áruló Jugoszláviától" /4/. A határővezeten belüli szűkebb szűrő a határtól 500 méterre kezdődő határsáv már műszaki zárrendszerrel is el volt látva. Az országhatártól számított 50 méteres zónát pedig aknákkal, különleges drótakadályokkal, úgynevezett "vasfüggönnyel" zárták le. E térségben a fegy-

veres szervezetek tagjai is csak szolgálatvégzés céljából tartózkodhattak.

Az övezeten kívül élők az illetékes rendőrkapitánysághoz fordulhattak belépési engedélyért, megjelölve pontosan, hogy kinél, mi célból és mennyi ideig kívánnak tartózkodni. A rendőrség különböző csatornákon szerzett információk alapján több esetben méltánytalanul utasította el még a legközvetlenebb családtagok számára is a látogatási lehetőségeket. Az övezetből történt visszatérés után - biztonsági okokból - az engedélyt azonnal, személyesen kellett leadni.

Dokumentumok hozzáférhetetlensége, hiánya miatt interjúk /5/, révén kíséreltük meg feltárni, hogy a határövezet léte mennyiben és milyen módon befolyásolta az ott élő népeket, a terület gazdaságát, politikai, kulturális stb. helyzetét.

Jugoszláviából érkezett információkra alapozva Baranya nemzetiségei közül különösen a délszlávok szemlélték érthetetlenül a Títókkal szembeni konfrontáció mesterséges szítását. Nemzetiségi hovatartozásuk miatt - félve a megtorlástól - visszavonultak a politikai élettől, s ha módjukban állt jugoszláv állampolgárok és határőrök segítségével - esetenként embercsempészés útján - elmenekültek a "vasfüggöny tövéből". A lakosság elköltözését felgyorsította - az akkori politikai légkörnek megfelelően - az általánossá vált bizalmatlanság és gyanakvás. A legkisebb félreértés esetén azonnal felmerült a kémkedés, a rendszerellenesség vádja. A határövezetben élőkét pszichológiailag erősen megviselte a naponta többször ismétlődő, munka közben is elrendelt razziák sora. Éjszakánként egy-egy kutya ugatása is a vélt ellenség azonnali felkutatását vonta maga után. Az éberség fokozására jellemző, hogy éjjelenként a lakásajtókat és kertkapukat nem volt szabad bezárni. Előfordult, hogy a határőrség vagy az Államvédelmi hatóság emberei sötétedés után benyitottak a lakásokba, hogy ellenőrizzék a családok éberségét. A határsértők többsége - a helyi ismeret hiányában - általában aknára lépett, vagy az erősen sodródó Dráva folyó áldozatává lett. A határőrség által elfogottakra súlyos, 10-15 éves börtönbüntetés várt.

A Rákosi rezsim kíméletlen letartóztatási kampánya elől Jugoszláviába szökött - többek között - a Baranya megyei és a Mohács város rendőrparancsnoka, Roob Antal és Gragits Eduard a délszláv szövetség volt vezetői, s a Dráva mentén szolgálatot teljesítő több államvédelmis tiszt. Az Államvédelmi Hatóság részéről hírszerzésre kiképzett, helyi ismerettel rendelkezők közül a Jugoszláviába menekültek az ottani hírszerzésnek is a szolgálatában álltak. Közülük említésre érdemes a Drávasztáráról származó Dudás József, aki rendszeresen kijátszotta a határőrség éberségét. Magyarországra jövet a drótkerítésre tűzött cédulán közölte átjövételének körülményeit és helyét. Visszaútban hátrahagyott üzenetéből ismert, hogy elvitte az útjába kerülő aknákat. Hasonló módon közlekedett a határon a drávasztárai Szabadkai /korábban Matoricz/ Gyula is. Raffai Béla drávai-ványi fiatalembert - aki szintén a jugoszláv elhárítás embere volt - a sósvertikei tanácsos felismerték, majd a kaposvári katonai bíróságon kém és katonaszökevényként halálra ítélték.

Természetesen jugoszláv állampolgárok is szöktek át magyar területre, főleg beépített megbízottak és a Títóék letartóztatása elől menekülő moszkoviták.

A határsértők számának növekedésével, a külpolitika hivatalos rangjára emelt gyűlölködéssel rendszeressé váltak a határőrök közötti fegyveres összetűzések is. Az egyik legsúlyosabb incidens nem Baranyában, hanem Letenye körzetében zajlott 1953 decemberében. Az eset azért említésre méltó, mert az itt kialakult, hónapokig tartó feszültség a két ország között a háború kitörésének lehetőségét is magában hordta.

A lakosság helyzetét tovább nehezítette a kuláktalanítási kampánnyal együttjáró visszaélések, önkényeskedések, a személyi bosszúk sora. Kuláklistára kerültek az 1945-ös földosztás során földhöz jutottak, a beszolgáltatási kötelezettségüket teljesíteni képtelen kis- és középparasztok, osztályidegennek minősített kisiparosok és kiskereskedők, az ország határainak rendezése folytán jugoszláv területen élő rokonokkal rendelkezők és nem utolsó sorban a falvak vezetői által megbízhatatlannak vélt személyek. A kuláknak minősített családokat a hortobágyi internáló táborokba hurcolták /6/. A deportálásokat általában éjszaka bonyolították le, de ezeket az eseteket nem lehetett titokban tartani. Vasúti tehervagonokba zsúfolva jajveszékelve, sírva kiáltották, hogy "nem vagyunk kulálok", "nem vagyunk a rendszer ellenségei". Mivel az államvédelem már korábban lezárta a vasútállomáshoz vezető utakat, a rokonok, barátok csak tisztos távolságból hallhatták szeretteik utolsó reménykiáltásait /7/.

A határsávban maradtak helyzete is fokozatosan romlott. Megaláztatásukra jellemző, hogy a szegényebb néprétegből kijelölt "díszkulákokat" mint ellenséget is és megvetni való embereket mutogattak az odaérkező hivatalos személyeknek. Arra is volt példa, hogy egyes tanácselnökök - mint a pécsudvari - felelősséget vállalt a kitelepítendőkért, aminek eredményeként több középparaszt családja körében maradhatott saját otthonában.

A lakosságnak a rendszer iránti bizalmatlansága a termelőszövetkezetek szervezésére indított kampánnyal tovább erősödött. A nyílt megfélemlítés és erőszak alkalmazása a szövetkezetesítés elfogadott módszere volt. A kispapdapárt egyik Siklós környéki köztisztviselőben álló vezetőségi tagját a belépési nyilatkozat aláírására akarták rávenni. Az Államvédelmi Hatóság a harkányi faluvégére hívta meg találkozóra. Az aláírást nem vállalta. Másnap - a siklói vásár napján - Máriagyúd határában felakasztva találták. A hivatalos jelentés öngyilkosságról szólt, a lakosságnak azonban más volt a véleménye az esetről. A környék parasztsága számára ez jelzésértékű volt, egymás után alakultak a termelőszövetkezetek.

A falusi lakosság egy része elkeseredettségében elhagyta földbirtokait. Bányatelepek, ipari centrumok közelében vállaltak munkát és telepedtek le, vagy ingázóként az övezeten kívülre jártak dolgozni.

A falvak lassú sorvadásával párhuzamosan akadozott az áru- és élelmiszerellátás is, mivel határövezeti fuvarozást csak a

külön engedéllyel rendelkező vállalatok végezhettek. Üzemek, iskolák, lakások, utak stb. építésének elmaradása negatívan hatott a települések munkaerő- és lakosságmegtartó képességére. Az értelmiség, a szakembergárda lassan eltávozott a térségből. A háború előtti ipari létesítmények, mint a beremendi cementgyár, a siklói konzervgyár, a nagyharsányi kőbánya üzemeltek ugyan, de fejlesztésükre, korszerűsítésükre nem került sor. Sőt, a sellyei Bece-féle olajútót le is szerelték és más gyébe szállították. A termelőegységek élére politikailag megbízható, de vezetésre, szervezésre kevésbé alkalmas személyek kinevezése és gyors cseréje tovább súlyosbította a helyzetet. Amennyiben a vizsgált időszakban fejlesztésről beszélhetünk, az kizárólag a határvédelmet szolgálhatta, mint katonai kiképzőterep, őrsök stb. építése. Az objektumokat a nyilvánosságtól elzárva, a településektől távol építették fel. A határőrség mozgásához szükséges utak és egyéb stratégiai jellegű építkezésein a sorkatonák mellett csak a rendszer számára abszolút megbízható emberek dolgozhattak. Ezért a munkások többségét a környék cigányságából toborozták.

A térség hátrányos helyzetét tovább mélyítette a határmenti védelmi vonal kiépítéséhez szükséges földterületek kisajátítása. A volt tulajdonosokat földjeik közelébe sem engedték. A titkosan kezelt védelmi vonal egy nagyméretű és folyamatos földalatti lövészárórendszer volt, amelynek felmagasított oldalát és tetejét gyeptéglákkal álcázták. A nehézfegyverek számára 50 méterenként egy-egy nagyméretű bunker szolgált kilövőállomásul. Ezen objektumok készítése tetemes termőföld elvétele mellett óriási építőkapacitást kötött le. A képhez hozzátartozik, hogy ezek az építmények már az elkészülésükkor is elavultak voltak. A védelmi vonalhoz felhasznált és elpazarolt építőanyagokból - egy határőrtiszt véleménye alapján - egy Pécs nagyságrendű város is felépülhetett volna. Az ország akkori vezetői szerint a vonal a biztonság garanciáját jelentette egy esetleges Jugoszláviából várható támadás elhárítására. Ezért építése minden mással szemben elsőbbséget élvezett. A védelmi vonal csupán egy vonatkozásban jelentett előnyt a lakosság számára: az érintett községek tanácsai a valóságosnál nagyobb kisajátított területet tartottak nyilván, hogy így enyhítsék a falvakra kirótt beszolgáltatási kötelezettséget.

A közmunkára kényszerített határmenti lakossággal általában a nyomsáv kialakítását, karbantartását végeztették. A földdel nem rendelkezők megélhetését biztosító erdei munkát is megszüntették. Nagy Imre első kormánya - megszorításokkal ugyan - újra engedélyezte. A határőrök a dolgozók létszámát munka közben többször is ellenőrizték. A gazdálkodókat arra kötelezték, hogy a határtól számított 50 méteres sávban vágják ki a fákat és helyükre csak 50 centinél alacsonyabb növényeket ültessenek. A hivatalos indoklás szerint az intézkedéssel meg akarták védeni a munkásokat a jugoszláv diverzánsoktól.

A számtalan deportálás, letartóztatás, elvándorlás következtében munkaerő-hiány lépett fel, amit nehéz volt pótolni. Az övezeten kívül élők közül - a kötöttségek ismeretében - kevesen vállaltak munkát. Volt arra is példa, hogy fiatal értelmiségi-

ek ebben az időszakban telepédtek le és ma is ott élnek. A munkaerőgondokon a határőrség a maga sajátos eszközeivel igyekezett segítséget nyújtani, különösen a mezőgazdaságnak.

A határővezet községeknek igazgatása, irányítása sem volt problémamentes. A községek többsége az övezeten kívüli járási székhelyhez kötődött. Például az Ormánság területileg a szentlőrinci járáshoz tartozott, a zónán kívüli Szentlőrinc székhellyel. A sellyei járás e probléma feloldására szerveződött, amely Kémestől Gyöngyösmelléig tartó hosszú területen látta el a közigazgatás feladatait. Az apparátusok alkalmazottainak, a helyi értelmiség tevékenységének mozgását, cselekedeteit a politikai és a belügyi szervek több csatornán figyeltették, s rendszeresen jelentették feletteseiknek. A dolgozók, alkalmazottak több kádarszűrőn átjutva kerülhettek csak tisztségükbe. Minősítésük egyik feltétele volt, hogy milyen gyakorisággal és hangerővel szidalmazták az "áruló Jugoszláviát és a fasisztává lett vezetőjét, Títót", mert ellenkező esetben nem maradhattak sokáig munkakörükben.

A határővezet zártságát 1953 után lassan oldódott, majd az 1956 októberi-novemberi események miatt rövid időre meg is szüntették. A Kádár-kormány - szűkebb területre ugyan - visszaállította és ismét engedélyhez kötötte az ott-tartózkodást. A nemzetközi enyhülés hatására a baranyai határszakasz mentén megszüntetett "vasfüggöny" lehetővé tette e terület évtizedes lemaradásának felszámolását.

Történelmünk során szinte példa nélküli eset, hogy pár év alatt egy terület olyan mértékű gazdasági, politikai, egzisztenciális stb. - pénzben ki nem fejezhető - visszafejlődést éljen át, mint az a határővezetben történt az úgynevezett "ötvenes években".

Jegyzet

- /1/ Baranya megyei Leváltár, Pécs, Főispáni ir. 853/1975. Az árucseré-forgalmi megállapodást Baranya megye részéről dr. Keserű János alispán írta alá. A kölcsönös megállapodás szerint az 1939. augusztus 31-i árszint figyelembe vételével a baranyaiak szentet, kátrányt, cementet, barcsi téglát, bort, a jugoszlávok ellentételezésként épületfát, tűzi- és bányafát, enyvet, savárukat, szeszt, igavonó állatokat stb. szállítottak. Emellett szóba került még nyersbőr és gyapjú cseréje is borért és textilért.
- /2/ U.o. Az Ideiglenes Kormány szerint a szerződés érvénytelen volt, mivel annak aláírására az alispán nem kapott felhatalmazást.
- /3/ Dunántúli Népszava, 1946. november 1.
- /4/ A határővezet kijelölése eleinte mechanikusan történt, később bizonyos módosításokat hajtott végre gazdasági, közlekedési stb. szempontok figyelembe vételével. Ez történt Harkány, majd Siklós esetében is. Harkány gyógyászati adottságai, Siklós közlekedési és turisztikai gócpont jellege miatt került ki a határővezetből, amelynek vonala Szederkény, Vókány, Szalánta, Garé, Királyegyháza stb. vonalában húzódott.

- /5/ A téma közel sem teljes feldolgozásához 20 interjúalany volt hajlandó nyilatkozni. Van közöttük háztartásbeli, nyugdíjas tanácselnök és termelőszövetkezeti elnök, volt postatiszt, fizikai munkás, értelmiségi, nem vállalva nevük közlését.
- /6/ A kitelepítési határozatot az illetékes rendőrkapitányság - előzetes megbeszélés alapján - hajtotta végre a 8130/1939. ME. sz. rendelet 1 paragrafusának b, pontjára és a 228010/1948. IV. l. B. M. sz. rendelet 2. paragrafusára hivatkozva. A rendelkezések a kitiltásról és az érintettek kényszertartózkodási helyre való távozását írták elő. Az otthonmaradottak csak hónapok múlva, levelekből értesültek a hortobágyi láger létéről. Az 1953-as politikai irányvonal-váltás után látogatókat is fogadhattak. Átvehették az átvizsgált csomagokat is. A lágeren belüli élet javulását 1955-től a fokozatos szabadlábra helyezés követte. Házait, lakásaikat a helyi tanácsok értékesítették, ezért más településeken - általában rokonoknál - telepedtek le, és vállaltak munkát.
- /7/ Sellyéről Bozso János, Dani János és Simon Lajos kocsmárosokat családotól, Vitályos Béla századost édesanyjával, valamint vitéz Fazekas Üdön alezredest mint osztályidegeket, nem kívánatos személyeket deportálták a határsáv miatt.

Béla Kéri Nagy:

Leben auf dem Grenzgebiet

Die Verbindung zwischen ungar und Jugoslawien wurde nach 1948 wieder feindlich geworden.

Die Bevölkerung dem Grenzgebiet eingeschüchtern von den Aussiedlungen, von den Störungen sind gesellschaftlich, politisch und moralisch zurückgegangen. Die Entspannungspolitik gab die Möglichkeit dieser nachteiligen Stellung zu Liquidierung.

III. FEJEZET

IPAR-, AGRÁR- ÉS KERESKEDELEMTÖRTÉNET

KAPOSI ZOLTÁN

URADALOM ÉS JÖVEDELMEZŐSÉG A 19. SZÁZAD ELEJÉN SOMOGYBAN

A 18. századi európai gazdaság jelentős változásokon ment át. Három folyamat futott párhuzamosan, egy agrár, egy ipari és egy demográfiai forradalom. Mindennek eredményeképpen a 19. század első felére Európa nyugati vidékein már voltak olyan területek, ahol az urbánus populáció aránya felülmúlta már a tradicionális agrárnépességét. Ezek a változások a birodalmi munkamegosztási rendszerbe szerveződött magyar mezőgazdaságot sem hagyhatták érintetlenül. A változásokat generáló okok közül ki kell emelnünk a 18. századi Habsburg-háborúk sorozatát, ami egy aránylag folyamatosnak tekinthető konjunktúrális helyzetet teremtett a magyar agrárgazdaság számára. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a század folyamán az ország népessége legalább kétszeresére nőtt, ami az agrotechnikai színvonal állandósága mellett azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termelés volumene lényegesen megnőtt.

Az említett változások valamennyi termelési faktort, a mezőgazdaság egész nemzetgazdasági és üzemi feltételrendszerét átalakították. (A termelési faktor kifejezés egy sokféleképpen értelmezhető fogalom, itt nem részletezhető indokok alapján C.M.Cipolla véleményét elfogadva a földet, a népességet és a tőkét értjük alatta).

Természetesen nem meglepő, hogy az általános adottságként is felfogható külső változások elsődlegesen a rugalmasabb lehetőségekkel rendelkező földesúri gazdaságok termelési tényezőiben okoztak nagyobb mérvű eltolódást. Azonban ismerve a magyar forrásadottságokat, azt sem tartjuk véletlennek, hogy a 18-19. század fordulóján lezajlott agrárgazdasági változásokról átfogó elemzés még nem készült. A nemesi gazdaságokról - adómentességük miatt - országos összeírás sokáig nem készülhetett, így aztán amit a korabeli uradalmi gazdaságokról tudunk, azok in-

kább az egyes családi levéltárak anyagára támaszkodó, döntően az 1930-as évektől megjelenő szakirodalmi feldolgozásokra alapulnak.

Hozzá kell tenni, hogy ebben a savanyú forrásadottságú helyzetben üdítő színfoltot jelent az 1800-as évek első évtizede. Oka az, hogy a magyar nemességre kivetett subsidium miatt több összeírást is kellett készíteni ahhoz, hogy a központi kormányzatnak egyáltalán fogalma legyen a magyar nemesség s az ország katonai teherbíró képességéről. Ekkor már a nemességnek is nyilatkoznia kellett birtokai méretéről vagy jövedelmi viszonyairól, s ezeket az adatokat a vármegye nyilvántartotta.

Somogy megyére vonatkozóan az Országos Levéltárban 1807-től maradtak meg azok az adatok, amelyek egy egyszerű felsorolás keretében közlik a megyei nemesség jövedelmi arányait. (Feltehetően egyéni bevallás útján történt az adatok összegyűjtése). Önmagában már ez az összeírás is elég érdekes lenne ahhoz, hogy tanulmány készüljön róla. Azonban néhány egyéb forrás szerencsésen lehetőséget ad arra, hogy a nemesség jövedelmén túl az uradalmi struktúra jellemző vonásaira is rámutassunk. 1804-től rendelkezésünkre áll egy népességösszeírás a megye nem nemes lakosairól, 1806-ból maradt meg az első megyei birtokösszeírás, amiben minden somogyi falu kiterjedése, tulajdonosai avagy résztulajdonosai feltüntettek, pontosan megnevezve a résztulajdon nagyságát is. 1807-ből maradt ránk egy kimutatás, amiben az egyes falvakban élő uradalmi tisztviselők név szerinti adatai vannak feltüntetve. És ezeken kívül természetesen ott vannak a családi levéltárak, a korabeli deskriptív források, a szakirodalmi feldolgozások, stb...

Mindezek alapján úgy tűnt, hogy érdemes vállalkozni egy olyan vizsgálatra, ami Somogy vármegye uradalmi rendszerének, struktúrájának átfogó leírására tesz kísérletet. Tisztában vagyunk vele, hogy az adatok heterogének, ráadásul négy évet fog át a szóródásuk. Sok esetben az adatok illesztése megoldhatatlan feladat, még az oly nagy családok esetében is, mint pl. a Somsich, a Jankovics, stb. Mindazonáltal nem várható, hogy valami szerencsés véletlen folytán a témára vonatkozó források garmadáját fogjuk felfedezni. (A történész nyilván csak azzal a forrással dolgozhat, "ami van"). Alábbi elemzésünkben arra keressük a választ, hogy néhány termelési faktor - azaz a földterület, a népesség és megoszlása, illetve a jövedelmezőség és a vele összefüggő piacosodás - között milyen kapcsolatok léteznek a 19. század első éveiben a vármegyében.

És még valami. Munkánk egy későbbi, nagyobb lélegzetű kutatás első lépésője, még csak ízlelgetjük a témát. Számításaink manuálisan, numerikusan készültek. Az itt kiválasztott negyven birtok mérete, aránya talán nem is indokolja a nagyobb feldolgozó kapacitás létét. Világos azonban, hogy az egész vármegyére kiterjedő vizsgálat csakis számítógép felhasználásával történhet. Kutatásaink nem lezártak, a folytatás ez irányban várható.

Birtokok és a holdankénti jövedelem

Alábbi táblázatunk azt mutatja be, hogy a kiválasztott birtokok az illesztett adatok alapján mekkora átlagjövedelemmel rendelkeztek.

1 forint alatt	1-1,4 ft között	1,4 ft fölött
Esztergomi Káptalan 0,79	Festetich Antal 1,1	Festetich János 1,5
Vaskai Apátság 0,22	Festetich György 1,	Festetich Lajos 1,41
Szentjakabi Apátság 0,9	Eszterházy hg. 1,15	Tallián Antal 1,4
Veszprémi Püspökség 0,68	Széchenyi Ferenc 1,3	Tallián Gábor 1,9
Igmándy Sándor 0,89	Hunyady József 1,23	Csapody Gábor 1,43
	Lengyel Gáspár 1,	Tihanyi Apátság 1,51
	Boronkay József 1,22	Tanyi-család 1,8
	Kiss Ignác 1,	Berzsenyi István 1,45
	Inkey Károly 1,2	Spisich Sándor 1,43
	Somsich-család 1,	Sárközy István 1,46
	Tallián Ignác 1,15	Zichy József 1,66
	Veszprémi Kápt. 1,4	Záborszky Mihály 1,82
	Berzsenyi Dániel 1,16	
	Domanitzky János 1,	
	Spisich István 1,16	
	Stephaitz Gáspár 1,1	
	Sárközy Gáspár 1,1	
	Sárközy Károly 1,3	
	Sárközy Lászlóné 1,2	
	Sárközy Kristófné 1,1	
	Sárközy Pál 1,19	
	Custodiátus 1,	
	Tallián Imre 1,23	

A három csoporthoz mindenképpen kell néhány megjegyzést fűzni. Az első csoportban az egy forint alatti holdankénti átlagjövedelemmel rendelkező birtokosok kerültek. Mint látható, az öt birtokos között négy egyházi uradalom foglal helyet (az egész mintában hét egyházi birtok szerepel, Somogyban összesen tizenegy egyházi szervezetnek volt birtoka).

Ez a helyzet már önmagában is figyelemre méltó. Két esetben, a Vaskai Apátság drávaszentmártoni és a Zselicszentjakabi Apátság lakócsai uradalma esetében még logikusan magyarázható az alacsony holdankénti jövedelem, hiszen mindkét birtoktest délen, a Dráva árterében fekszik, alacsony a birtok népsűrűsége, csekély a majorsági terület, stb. Ráadásul az is tény, hogy ezek az egyházi birtokok a 18. század utolsó harmadában már a felbomlás jeleit mutatták, s ez is hozzájárulhatott az alacsony átlagjövedelemhez.

Ugyanezen csoport másik két egyházi birtoka esetében a holdankénti alacsony jövedelem már korántsem magyarázható ezzel. Az Esztergomi Káptalan tapsonyi-szenyéri uradalma ugyanolyan jó

gazdaságföldrajzi adottságokkal rendelkezett, mint pl. a szomszédos Festetics, Széchényi, stb. birtokok. Romy Károly 1812-es leírása is megerősíti ezt. Például megjegyzi Tapsonyról, hogy "...határa sík, szőlőhegye pedig... igen kiváló bort terem...". Hasonló a helyzet a Veszprémi Püspökség birtokaival, a több mint 64 000 magyar holdat kitevő uradalomra meglepően alacsony jövedelmet regisztráltak. Feltehetően itt más tényezők játszottak szerepet.

A második csoportba az 1-1,4 forint közti holdankénti jövedelemmel rendelkező birtokosok kerültek. Természetesen nem könnyű megállapítani, hogy mi tekinthető "átlagos", "közepes" jövedelemnek. Ez összefügg azszal is, hogy a megye gazdasági állapotát elég siralmasnak festették le a korabeli leírások. Nem különbözik ettől a szakirodalom véleménye sem. A legújabb kutatások azonban rámutattak arra, hogy ez feltehetően alapos túlzás. Így aztán még kutatásaink előtt úgy döntöttünk, hogy a szakirodalomban az átlagosnál jobbnak minősített gr. Hunyady és a Boronkay uradalom holdankénti jövedelemátlagát fogjuk venni átlagnak, s ez - egyben igazolva várakozásainkat - szinte teljesen megegyezik (1,2 forint holdanként). Természetesen elég tág a 0,4 forintnyi tűréshatár, mivel azonban a birtokok 60 %-a ebben a csoportban kapott helyet, ez igazolja a középátlagról mondottakat.

Feltűnő, hogy a világi nagybirtokosok közül azok, akik 20 000 holdnál nagyobb földdel rendelkeztek a vármegyében, valamennyien ebbe a csoportba kerültek. (Eszterházy, Hunyady, Széchényi, Festetics, stb.) Mindez alátámasztja azt a feltételezést, miszerint az arisztokraták gazdasága nem a birtok nagyságának magas hatékonyságáról, hanem a birtok méretéből fakadt. Külön kell említeni gróf Festetics Györgyöt, akinek az egy forintos átlaga elég alacsonynak tűnik. Ennek az lehet az oka, hogy az ő több mint 100 000 holdja elég mostoha körülmények között feküdt, délen a belső-somogyi hatalmas erdőségek, északon pedig a Kis-Balaton és az Ormánd folyó teremtette hatalmas mocsarak voltak hátráltató tényezők. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk az arisztokrata birtokokhoz, hogy azok központja rendszerint valamilyen nagyobb mezőváros volt (Kaposvár, Marcali, Csurgó, Toponár, stb.), s ez a helyzet megkönnyíthette a majorsági termékek értékesítését, a kicsiny távolságok jelentősen csökkenthették az önköltséget.

A csoport többségét a somogyi lakhellyel rendelkező középső kisbirtokosok teszik ki. Itt van szinte az egész Sárközy-família, akik köztudottan jelentős megyei tisztségeket töltöttek be a századforduló környékén. De itt van a Lengyel s Somlyay-Faiszy-birtokoknak az a három darabja, ami hajdan, a 18. század előtt még együtt a megye 8 %-át foglalta el. Ez a birtok a 18. század utolsó harmadára szinte teljesen szétesett, azonban az egyik oldalági örökös 1770-től szívós szervezéssel próbálta a töredékdarabokat visszaszerezni, s tevékenysége nyomán mintegy 25 000 holdal uradalmat tudhatott már magának a 19. század első éveire. Boronkay József a gazdasági konjunktúrát meglovagolva próbálta birtokait valamennyire racionalizálni.

A maradék földeken - mint pl. a Lengyel Gáspár vagy a Kiss Ignác-féle birtokokon - nem tudunk ilyen törekvésről, így aztán nem lehet véletlen, hogy 1807-re a hajdan egységesen kezelt, de most már több darabban álló birtoktestek között elég nagy jövedelmi különbségek léteztek.

A legmagasabb holdankénti átlagjövedelemmel rendelkezők csoportjában két világi nagybirtokost, egy egyházi uradalmat és tíz középbirtokost találhatunk. Azt azonban mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a két arisztokrata, azaz Festetich János és Lajos gazdasága nem Festetich György-i gazdaság, aminek az alapvető oka egy hajdani, 1792-es családi contractus, amiben megegyeztek, hogy az ősi festetich-földeket György viszi tovább, míg a többiek végkielégítést kapnak. Az említett két Festetich birtoka nem haladta meg a 18.000 holdat. Hozzátehetjük ehhez, hogy a legmagasabb csoportba tartozók között a tihanyi apát birtokát leszámítva az átlagföldterület 5-6000 hold között mozog. Mindebből az is következik, hogy a magas átlagjövedelem nagyon szoros kapcsolatban van a birtokok méretével, azaz elképzelhető, hogy van valahol egy optimum, ami fölött a jövedelmezőség nem növelhető. (Ez annál is inkább logikus, mivel a reformkorra már bizonyítani is tudjuk, hogy allodiális terület esetében az optimális üzemnagyság kb. 5-6000 hold).

Érdeemes egy kicsit tovább tallózni a csoport tagjai között. Itt találjuk pl. a Tallián-család két, a Sárközy-família egy tagját, illetve Csapody Gábort is. Ez azért érdekes, mert tudjuk, hogy a korabeli vármegyei hitélet meghatározó családjai-ról van szó. Úgy tűnik, hogy a holdankénti magas jövedelem az átlagosnál nagyobb hitelezési gyakorlattal is kapcsolatban állhatott. (Azért a feltételek mód, mivel feudális körülmények között nem biztos, hogy kauzális az összefüggés).

Szintén ebben a csoportban foglal helyet az egyik legmagasabb átlagjövedelemmel rendelkező Tanyi-család. A família birtokai Apáti falura és Adorjáni Praediumra terjedtek ki, ez együtt mintegy 5000 hold volt. Érdekesség, hogy a 19. század negyvenes éveire a család elszegényedik, s kénytelen lesz eladni a birtokot gróf Zichy Károlynak. A magas jövedelmekkel rendelkező köznemesi birtokok esetében is megfigyelhető, hogy sok esetben egy-egy mezőváros köré szerveződtek. A Talliánoknál Adánd mezőváros, a Zichyeknél Nágocs, a Sárközyeknél Nagybjom nyújtott ismétlődő vásáraival jó értékesítési lehetőséget.

Mindebből tehát megállapítható, hogy a kiválasztott negyven birtokos esetében az egyházi birtokok rendelkeztek a legalacsonyabb holdankénti jövedelemmel, az arisztokrata és az ún. "bene possessionati" birtokok jövedelmezősége az átlag körül helyezkedik el, míg a legmagasabb átlagjövedelmi csoportot döntően a helyi köznemesi, középbirtokosi elemek adják.

2. A népességnagyság és a holdankénti jövedelem

Nézzük meg most azt, hogy az egyes birtokokon élő népesség nagysága és a holdankénti átlagjövedelem milyen kapcsolatban van egymással. A kérdés azért is izgalmas, mivel a népesség nagysága valamiképpen a jövedelmbiztosítás egyik forrása (ter-

melőként, adózóként, stb.) Logikusan várható volna, hogy a nagyobb népesség a nagyobb jövedelmet is jelenti, és ebben az esetben egyértelmű lenne a gazdaság forrása.

	népesség átlaga	szóródása
1 forint alatti jöved. birtokok	7,9 fő /hold	5,12 - 9,6
1-1,4 forint közti jöved. birtokok	8,6 fő /hold	5,1 - 11,1
1,4 forint fölötti jöved. birtokok	7,5 fő /hold	3,3 - 11,1

A táblázatból világosan látszik, hogy a mintaként használt negyven birtok esetében a népességnagyság és az átlagjövedelem között nincs szoros kapcsolat. Ez egyben azt is jelenti, hogy a napoleoni idők háborús konjunktúrája közepette már nem volt feltétlenül előnyös, ha egy uradalom nagy népességgel rendelkezett. Valószínűleg azért, mert ez csökkentette a majorsági termelés terét. Deák Ferenc jó húsz évvel később ezt így fogalmazta meg: "...most az idők megváltozának, az idők változása során hasznosabbnak látszik majorságot bírni, mint jobbágytelket...míg ezelőtt a népes telek főkincsnek tekintetett, most a jobbágytelekkel szemben a majorsági földek válnak értékesé a földesúr szemében".

Látható, hogy még a legnagyobb átlagjövedelemmel rendelkező csoportban is 3,3-11,1-ig szóródnak az arányok. Az egyik sajátosságot a Tihanyi Apátság birtoka jelenti, ahol is a holdankénti népsűrűség 10,4 fő. Magyar Eszter kutatásai is bizonyítják, hogy ebben a Balaton' déli partján elterülő uradalomban különösebben nagy majorsági termelés nem folyt, az urasági bevételek döntően az úrbéresek járadékából és a regáljövedelmekből állt. A birtok arra példa, hogy az átlagosnál nagyobb népesség relative fejlettebb vidéken jó gazdaságszervezés mellett a gazdaság egyik forrása is lehet.

3. A holdankénti jövedelem és a "Servi Nobilium"

Az 1804-es népességösszeírás adatai lehetővé teszik, hogy a népességnagyságon túl a lakosság egyes rétegeit is rávetítsük az eltérő átlagjövedelmű csoportokra. Itt most egy réteggel próbáljuk ezt meg, mégpedig az ún. "nemesek szolgái" rovatba foglalt csoporttal. (Ez a kifejezés a forráskritika szerint durván azonosítható a majorságban foglalkoztatottakkal, tehát az arány mutathatja valamelyest egy birtok majorsági kapacitását). Ezt mutatja be a következő táblázat.

	allod.terület/servi nobilium	szóródása
1 forint alatti jöved. holdanként	372 hold	107-510
1-1,4 forint közti jöved. holdanként	278 hold	75-528
1,4 forint fölötti jöved. holdanként	211 hold	56-614

Mielőtt a táblázat elemzésébe fognánk, egy módszertani nehézségre mindenképpen utalni kell. Az egyes birtokokhoz tartozó allodiális terület meghatározása rendkívül nehéz. A leg-egyszerűbb módszer nyilván az, hogy az összterületből levonjuk az úrbéres földet, a többi nyilván allodiális birtok. Ami problémát okozhat, az egyrészt a parasztok allodiális használata /szőlők, irtások, stb./, másrészt az allodiális földbirtok és a majorsági üzem eltérő fogalma. Elég csak Somogy térképére rápillantani, s látható, hogy a terület jó kétharmadát még erdő borította ebben a korban, a szántóföldek szinte csak szigetként bukkannak fel a sűrű tömött egybefüggő erdőrengetegből.

Mindenen túl itt már jól elkülöníthető csoportokat kapunk eredményül. A legmagasabb holdankénti átlagjövedelemmel rendelkezők esetében többségben 100 hold körül van az egy majorsági emberre jutó allodiális föld nagysága. Egyes esetekben mint pl. Zichy József nágocsi, Záborszky Mihály várdai és eddei a Tanyiak apáti uradalma esetében 100 holdnál is kevesebb jutott egy szolgára. Mindjárt ki kell emelnünk, hogy ez a három birtok a legmagasabb átlagjövedelmet realizálta holdanként számítva, amiből nem tudunk másra következtetni, mint hogy a majorsági termeléssel hozzuk összefüggésbe a relative magas jövedelmet. A csoportból csak egy elem lóg ki szélsőségesen, a már más összefüggésben tárgyalt tihanyi apátság birtok.

A középső csoportnál elkezdenek nőni az adatok. Az arisztokrata mammutbirtok esetében 177-től 528-ig terjednek az egy szolgára jutó allodiális holdszámok. Az arisztokrata nagybirtokokkal hasonló méretűnek tekinthető veszprémi püspökségi birtokon, valamint a Custodiátus (tehát két egyházi uradalom) területén is 500 felett van az arány. Ez egyben arra is utal, hogy az allodiális föld és az urasági üzem közti különbség feltehetően ezen a birtoktípuson volt a legnagyobb, míg a közbirtokokon a két fogalom jobban megközelítette egymást.

És mi a helyzet a relative legkisebb jövedelemmel rendelkező csoporttal? Számításaink egybeesnek az eddig leírtakkal. Megfigyelhető itt, hogy rendkívül magas az egy szolgára eső allodiális arány, pl. a szentjakabi apátságnál 500, míg az Esztergomi Káptalan birtokánál 382 hold. Sőt, még egy olyan eset is előfordul, ahol egyáltalán nincs majorsági ember feltüntetve, ez a már emlegetett drávaszentmártoni birtok, mutatva, hogy az ártéri körülmények között majorsági termelést folytatni szinte lehetetlen.

4. Összegzés

Eddigi vizsgálódásaink eredményei azt mutatják, hogy a 19. század eleji Somogy uradalmi struktúrájában jelentős eltérések figyelhetők meg. A leghatékonyabban gazdálkodó uradalmaknak a kb. 5-6000 holdas, rendszerint középbirtokosi uradalmak mutatkoznak. Ezen birtokok területe rendszerint egy-két, egymással szomszédos falura terjed ki, az uraság általában a birtok közepén lakik, s így az officialátus is minimális, leszorítva az állandó költségeket. Növelhette az elérhető jövedelmet, ha a birtok központi faluja esetleg mezővárosi avagy vásártartási jogot vívott ki magának. Ezeken a birtokokon a majorsági létszám lényegesen magasabb, ami erre az időre a gazdagodás egyik alapvető forrásává vált. Ezek a középbirtokosok hatékonyabban tudtak bekapcsolódni a vármegyei hiteléletbe, s vagyonuk révén előbb-utóbb vármegyei hivatalt is betölthettek.

Az uradalmi rendszer másik pólusán pedig azok a birtokosok foglalnak helyet, ahol a majorsági létszám relative alacsony, esetleg nincs is "szolga". Mindebből az is következik, hogy Somogyban, 1804-7 között már az volt a döntő elem az uradalmak jövedelmezőségi rendszerében, hogy mennyire tudott egy földesúr bekapcsolódni a mezőgazdasági árutermelési folyamatba, hogyan tudta kihasználni az agrárkonjunktúrát.

Jegyzet

Dolgozatunk egy konferencián való előadásra készült, így a tételes levéltári forrásfeltüntetéstől, illetve szakirodalmi apparátus felsorolásától eltekintünk. Ehelyett a legfontosabb s leggyakrabban használt egységek jelzeteit adjuk meg.

1. Levéltári forrásaink: Somogy Megyei Levéltár, Ö. 79. (1804-es népességösszeírás); Ö.82-83. (Cons.Poss.); Ö.105. (vármegyei tisztviselői lajstrom); Országos Levéltár: Filtár, B. 1329. sz. doboz. (jövedelmi összeírás), stb.
2. A legfontosabb szakirodalmi munkák: T. Mérey Klára: A somgyi parasztság útja...Bp. 1965.; Tóth Tibor: Hitelezők és adósok Bp. 1979.; Szili Ferenc: Vásárok Somogyban In:SMM. 1987.; Magyar Eszter: A tihanyi apátság uradalmának számadáskönyvei... TST.5.Bp. 1984.; Bakács István: Népeségi és mezőgazdasági adatok... TSK. 1958.3-4.; Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom kialakulása és fejlődése. Doktori disszertáció. Pécs, 1989.; Uő: Die Herausbildung der Domäne von Vrászló. In: Specimina Nova, 1987.; T. Mérey Klára: A Somogy megyei Hunyady uradalom majorsági gazdálkodása... ATSZ. 1970.; Tóth Tibor: A mernyei uradalom a feudális rend... Bp. 1978.; stb.

Zoltán Kaposi

Summary

The Study deals with the income of the nobility in the early of the 19. century in county Somogy. The source of the study is a census of income at the beginning of 19. the century in the area of Somogy /1807/.

The preindustrial societies are extremely unequal distribution of wealth and income. Inequality of wealth distribution is normally greater than inequality of income distribution; in other words, holdings of wealth are more concentrated than incomes earned annually.

There were three board categories: more than 1,4 forint /"bene possessionati", middle-nobility/; between 1-1,4 forint /lords, middle-nobility/; and up to 1 forint /church reserve/

MAJDÁN JÁNOS

AZ ÉSZAK-DUNÁNTÚLI MEGYESZÉKHELYEK VASÚTÁLLOMÁSAINAK VONZÁSKÖRZETE

(1896-ban)

A hazai vasútépítések első lépéseként a Dunántúlon alakult ki az egybefüggő hálózat, amely "cs.kir.szab. déli vaspálya társaság" néven biztosította a személy- és áruforgalmat a Balaton vonalától északra elterülő megyékben /1/. A kiegyezés megkötése után megépült a "magyar nyugati vasút", a "győr-sopron-ebenfurti vasút", 1884-ben átadták a forgalomnak az Újszöny-Kelenföld szakaszt. Ezzel kialakult az észak-dunántúli megyéket érintő első osztályú pályák hálózata /2/. A század utolsó két évtizedében egyre-másra épültek a helyiérdekű vasúttak. Sopron, Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Fejér, Veszprém és Vas megye területén 10 különböző hosszúságú vicinális közlekedett 1896-ban /3/. Ebben az évben az Államvasutak minden állomáson részletes és aprólékos adatfelvételt végzett, melynek eredményeként lehetőség van vonzaskörzeti vizsgálódásra /4/.

Az állomások vonzása

Az észak-dunántúli megyeszékhelyeken működő vasútállomásokra magántársaságok szerelvényei, államvasúti mozdonyok és helyiérdekű vonatok egyaránt befutottak. Ezeken a szerelvényeken hozták-vitték az utasokat és az árukat. A forgalomba nem kizárólag a székhelyváros kapcsolódott be a vaspályák segítségével, hanem a környezetében lévő települések is.

A. Lakosság szerinti csoportosítás

Az 1896-ban közzétett adatok szerint egyetlen települést vonzott Esztergom, így gyakorlatilag nem volt vonzaskörzete. Különleges helyzet állt elő Moson megyében, ahol a székhelynek (Magyaróvárnak) nem volt vasútállomása, de a szomszédos város (Moson) lebonyolította a megyeszékhely forgalmát is. Két egyéni nagyságú város élt egymáshoz nagyon közel, s a gyakorlatban jogi különállásuk ellenére "kettős városként" funkcionáltak. A kettős városhoz vonzódó két kicsiny pusztának alig volt lakója ezért a gyakorlatban itt sem beszélhetünk körzetszervező határról.

A másik csoportba azok a megyeszékhelyek sorolhatók, melyekben a lakosság lélekszáma magasabb volt, mint a vonzásukba tartozó településeken élők száma. Szombathely kiemelkedett a környezetéből, ahol a városban tízezerrel többen laktak, mint az oda fuvarozni járó 10 faluban. Veszprém és Székesfehérvár város-lakói néhány ezerrel többen voltak, mint a 9, illetve 10 községet magában foglaló vonzáskörzetben élők.

Komárom városában majd ugyanannyi lakos élt, mint a 4 vonzásába tartozó településen.

Negyedik típusba Győr sorolható, ahol a nagy városi lakosságot is túlszárnyalta a körzet 38 falujában élők száma.

B. A vonzott települések távolság szerinti típusai

Legnagyobb vonzása Győrnek volt, ahol az állomásra járók közül 4 falu polgárainak öt kilométernél kevesebbet kellett gyalogolni vagy szekerezni a vasútraszállás előtt. Tíz faluból 10 kilométeren, a nagy többségnek - 17-20 kilométeren belül utaztak a polgárok. Hét helyről 20 kilométernél távolabb kellett fuvarozni a győri állomásig, melyek közül Táp és Tápszentmiklós volt legtávolabb - 26-26 kilométerre - a megyeszékhely pályaudvarától. A Szombathelyre járó 10 faluból három közvetlenül a város szomszédságában volt, három 5 és 10 kilométer közötti távolságra feküdt, míg négyből tíz kilométernél többet kellett szekerezni az állomásig. Legtávolabb Pornó lakói jártak, akik 19 kilométeres utat tettek meg a vasútig. A Székesfehérváron rakodó 10 környékbeli település közül hatból 5 és 10 kilométer közötti, négyből 10 kilométernél nagyobb utat jártak be a polgárok a pályaudvarig. Veszprémben 9 helyről érkezett gazdák fordultak meg a várostól messze lévő állomáson. Egyetlen helyről - Kádártáról - lehetett néhány kilométer után a vasútra jutni, két településről 10 kilométeren, egy helyről 15 kilométeren belül érkezett meg az utazó. A Balaton-parti települések lakosai közül öt helyről jártak a veszprémi állomásra, melyekből Füred volt a legmesszebb - 18 kilométerre. A Duna két partján elterülő Komárom állomása a bal parton volt, ahová egy faluból 5, három helyről 10 kilométeren belül érkeztek a fuvarosok és az utasok. A negyedik település Guta volt, amely 25 kilométerre esett az állomástól, mégis ide irányították az ottani gazdák a forgalmukat. Moson és Magyaróvár kettősségéről korábban esett szó, melyek két közeli uradalmi központtal tartottak szoros gazdasági kapcsolatot. Esztergomba a helyiségeken kívül kizárólag a pilismaróti polgárok vették irányba a vasút nyújtotta szolgáltatásokat.

A megyeszékhely állomásainak vonzása térképen ábrázolva jól kirajzolja a körzet irányát. (1. számú melléklet)
Székesfehérvár és Veszprém esetében a legtöbb áru vasúthiányos térségből érkezett a pályaudvarra. A Fejér megyei székhelyre a Déli Vasút által működtetett Új-Szöny-Székesfehérvár vonal melletti falvakból is fuvaroztak áru, ami jelzi, hogy ez a társaság nem sok rakodóhelyet működtetett ebben a térségben, hanem egy helyen szerette volna lebonyolítani a szállításokat. A szombathelyi vonzáskörzet északi községei közül több határá-

ban haladt vasút, mégis a vasi megyeszékhelyre kellett fuvarozniuk a feladásra szánt cikkeket. A Déli Vasút működtette a soproni vonalat is, ami mellett nagyon kevés rakodóállomást létesítettek. Győr körül rajzolódott ki a legegyszerűsebb körzet és nem jelentettek akadályt a folyók sem. A legtöbb irányból Győrbe érkeztek szerelvények, amelyeket sem a magántársaság (GYESEV), sem az Államvasút (kiscelli szakasz), sem a helyiérdekű társulat (veszprémi vonal) nem szívesen állított meg a városhoz közel. Ezzel magyarázható, hogy a vasútak mentéről rengeteg áru került kocsin a győri pályaudvarra.

C. Közlekedésföldrajzi adottságok

A székvárosok eltérő földrajzi adottságokkal rendelkeztek. Komárom, Győr, Magyaróvár és Esztergom fekvését és fejlődését befolyásolta a Duna, amelyen nagy hajóforgalom bonyolódott le. Esztergomon kívül a többi Duna-parti város sík vidéken feküdt, amihez hasonló volt Székesfehérvár földrajzi helyzete is. Szombathelytől nyugatra a dombok megszabták a szállítási lehetőségeket, Veszprémbe minden irányból hegyeken kellett átkelni a környék lakóinak.

A sík vidéken működő állomások környékén sok mezőgazdasági nagyüzem termelt eladásra és elszállításra szánt árucikkeket és az ugyanezen gazdaságokba vásárolt gépeket, alapanyagokat is a vasút segítségével fuvarozták.

A legtöbb irányból - ötfelől - a győri és a szombathelyi vasútállomásokra futottak be a szerelvények. Székesfehérvárról, Komáromból és Veszprémből három-három végállomás felé indultak vonatok. Mosonon és Budapest-Bécs között közlekedő vasút szerelvényei haladtak keresztül, Esztergom pedig két irányból jövő, vonatok végállomása volt és maradt.

A hét megyeszékhely vasútállomásainak vonzáskörzetét vizsgálva összefoglalóan megállapítható:

- A város lélekszáma és a vonzáskörzet nagysága között nincs közvetlen kapcsolat. Székesfehérvárott laktak a legtöbben (27548 fő), míg Győrben 22795 polgár élt, mégis az utóbbinak volt nagyobb vonzása. Esztergomban (15749), Komáromban (14876) és Szombathelyen (16133) közel azonos lélekszámú lakos vehette igénybe a vasutat, mégis a vasi megyeszékhely állomására szállítottak csak nagy körzetből árut. Veszprémbe a balatoni településekről sokan megfordultak, holott az üdülő falvakban nyaranta már akkor többen éltek, mint a megyeszékhelyen.

- Minél kevesebb irányból érkeztek szerelvények, annál kisebb lélekszámú körzetet tudott az állomás maga köré kiépíteni. Ez a fordítottan arányos kapcsolat nem a megyeszékhely lakosainak számából, hanem az oda befutó vasutakból adódott. A több irányú összeköttetés nagyobb állomásai vonzáskörzetet jelentett.

- A közlekedésföldrajzi adottságok nem döntöket, csak befolyásolják a kapcsolattartást. Győr, Szombathely és Székesfehérvár könnyen megközelíthető város volt, de hasonló fekvéssel rendelkezett Magyaróvár és Komárom is. Ez utóbbi két város pályaudvarára alig tartottak igényt a környék polgárai. A veszprémi állomás a Balaton partjáról nehezen elérhető, nagy emelkedőkkel tarkított utakon folyt a szállítás, mégis utaztatták

az árut és a polgárt a dombokon keresztül. Különösen azért feltűnő a tóparti települések veszprémi vonzódása, mert a balatoni hajózás ezzel párhuzamosan a szállítattók rendelkezésére állt. Az adatokból kiderült, hogy inkább vállalták a hosszabb és rosszabb utat, mint a hajót, mivel a vasúti kocsikba történő bearakodás után az árut a célállomásig nem bolygatták többé.

- Ott alakult ki a megyeszékhely állomásának vonzaskörzete, ahol a város fejlett gazdasági élete és sokoldalúsága a vasúton kívül is kapcsolatot teremtett a környező településekkel. (Győr, Szombathely, Székesfehérvár). Illetve ahol a környéken olyan ki-magasló mennyiségű speciális termék kiszállítására, különleges termelést növelő eszközök felhasználására került sor, amely szorossá teszi a székhelyváros állomásával a kapcsolatot (Veszprém).

A vizsgált városok egyik - fontos - feladata volt a vasút segítségével történő bekapcsolódás a gazdasági vérkeringésbe. Ezt az állomások többé-kevésbé biztosították a lakosságnak. A gazdasági körzette válnak a vasút egyik, de nem egyetlen serkentője volt a városok és környékük összekapcsolódásának többi elemét vizsgálva mutatható be teljes valóságában a gazdasági egymásrautaltság. Jelen elemzésben a vasútállomások szerepéről esett szó, a többi tényező vizsgálata más feltárás feladata.

Jegyzet

- /1/ A Déli Vasút adatait legrészletesebben ismerteti: Magyar vasúti évkönyv 1878, Szerkeszti. Vörös László Budapest, 1878, 378-402 p.
- /2/ - A "magyar nyugati vasút" engedélyét az 1869. évi V. törvényekben rögzítették. A történeti áttekintést Vörös László im.: 458-483.p.
 - A "Győr-Sopron-ebenfurti vasút" építését az 1872. évi XXXVII. és az 1874. évi XXX. törvények engedélyezték. Vörös László im: 181-196.p.
 - A kelenföldi pályaudvarra befutó szerelvény a II. tc. alapján készült pályán tette meg az utat.
- /3/ A 8 észak-dunántúli megyében forgalomba helyezett helyiérdekűk:

Név	Kilométer	Átadás éve
Kőszeg-Szombathely	17	1883
Szombathely-Pinkafő	52	1888
Boba-Sümeg	26	1889
Pozsony-Porpác	123	1891
Esztergom-Almásfüzitő	42	1891
Tokod-Annavölgy	8	1892
Szombathely-Run	21	1894
Óbuda-Kenyérmező	40	1895
Hajmáskér-Új Dombóvár	111	1895
Pápa-Csorna	35	1896
Győr-Veszprém-Veszprémváros	76	1896
Székesfehérvár-Adonyszabolcs	28	1896
Dorog-Drasche bánya	3	1896

Név	Kilométer	Átadás éve
Székesfehérvár-Sárbogárd	29	1896
Vulkapordány-Ligetfalu	64	1897
Sércz-Ruszt	6	1897
Kiscell-Eszterháza-Pándorf (GYESEV tulajdonában)	100	1897
Bicske-Székesfehérvár	49	1898
Körmend-Németújvár	23	1898
Pápa-Bánhida	91	1902
Felsőőr-Tarcsa-Felsőlövő	8	1903
Körmend-Sal	40	1906
Sal-Muraszombat	26	1907
Sopron-Kőszeg	58	1908
Zalabér-Sárván-Bűk-Kőszeg	94	1913

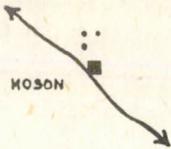
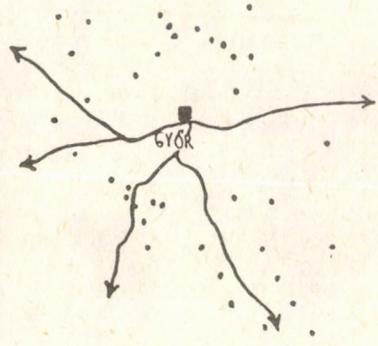
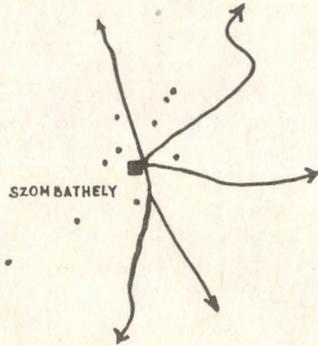
/4/ Edvi Illés Sándor: A magyar királyi államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai I-III Budapest, 189

János Majdán

Le périmètre d'attraction des stations de chemin de fer des préfectures au Nord de la région cisdanubienne /1896/

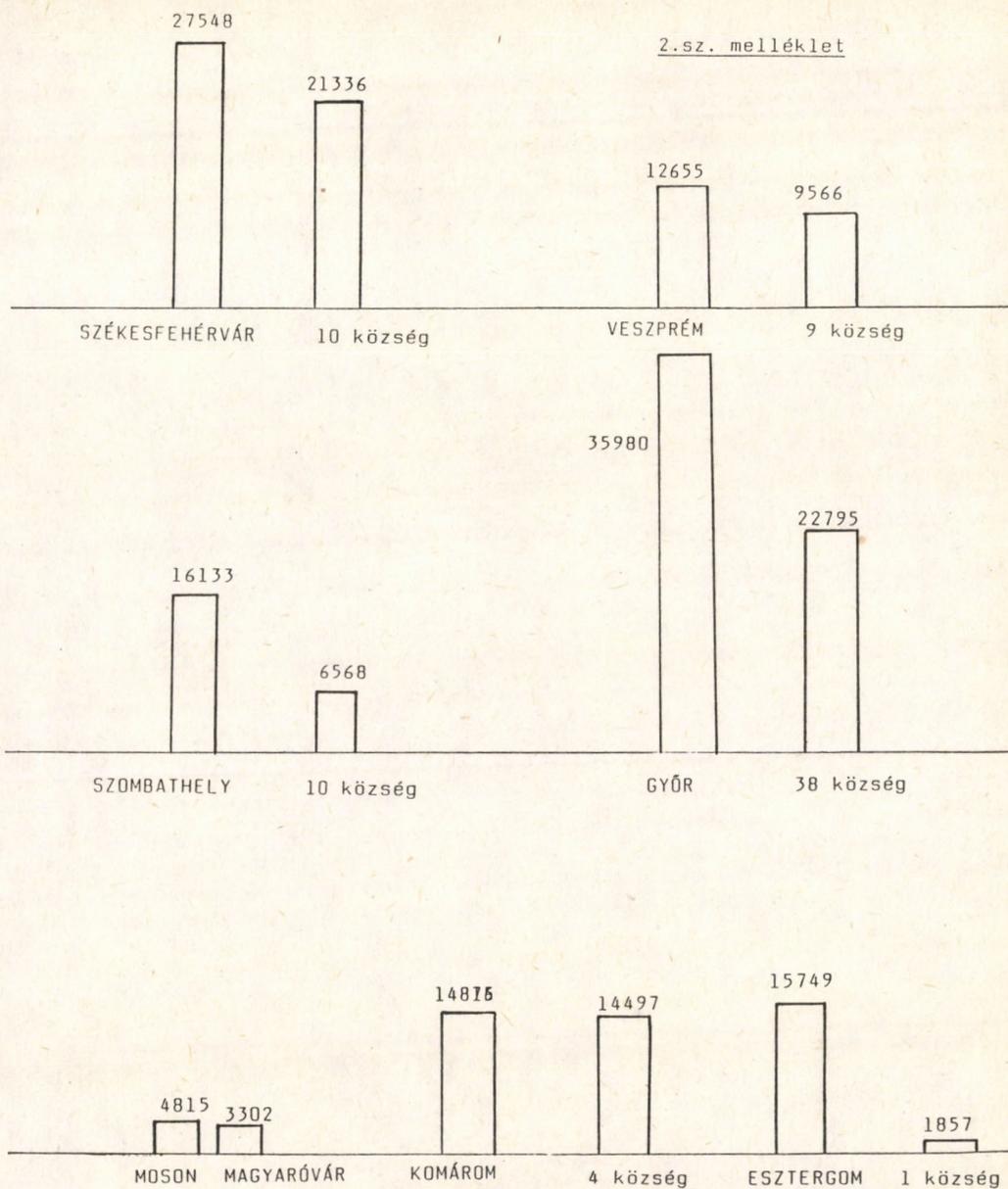
En 1896 il y avait 7 comitats au Nord de la région cisdanubienne préfectures avaient des stations de chemins de fer grandeur inégale exerçant une attraction sur les villes et les villages d'alantour. Cette attraction étant un des paramètres du développement économique et de communication des préfectures qui est examinée par cette étude.

1.sz. melléklet

MEGYESZÉKHELYEK VASÚTÁLLOMÁSAINAK VONZÁSA (1896)

2.sz. melléklet

A MEGYESZÉKHELYEK VASÚTÁLLOMÁSAINAK VONZÁSKÖRZETÉBE TARTOZÓ
TELEPÜLÉSEK LÉLEKSZÁMA (1896)

LÁSZLÓ MÁRIA

A HELYI KAPCSOLATRENDSZEREK SZEREPE A TERÜLETI-TELEPÜLÉSI FOLYAMATOKBAN

A településszintű együttműködés és koordináció mechanizmusai, a helyi kapcsolatrendszerek a gazdasági és politikai intézményei berendezés koncentrált viszonyrendszerei. A téma kutatásai rávilágítanak mindazokra a potenciális erőforrásokra, melyek a helyi közösségekben rejlenek. Ma, amikor a demokratizálás és decentralizálás határozott igénye jelentkezik, feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a területi politika tartalmának és eszköztárszerének elsősorban a területi érdekekből kell táplálkoznia, s ezen érdekeknek a konszenzus útján kell összekapcsolódnia a kormányzati döntésekkel, enélkül valóságos szinkron nehezen képzelhető el /1/. Az elmúlt évtizedekben ugyanis a túlcentralizált, túlközpontosított gazdaságirányítás háttérbe szorította a helyi kapcsolatrendszereket, a helyi kezdeményezések szerepét, maga után vonva a bürokratikus és hierarchikus irányítás számtalan sajátosságát. A településszintű kapcsolatrendszerek háttérbe szorultak a centralizált gazdaságirányításban és ott is, ahol újra és újra végbement a recentralizáció folyamata, a szándékok és célkitűzések ellenére is. Az alsóbb szintű szervezetek elszigetelten kerültek szembe a hierarchia felsőbb szintjeivel és hiányoztak az érdekegyeztető fórumok, a képviselői intézmények a különböző szinteken. Enélkül viszont az azonos szinten elhelyezkedők közötti érdekközösségek kialakulásának esélye csekély. Ilyenkör a központi irányító szervek csak alacsony határfokkal képesek mozgásba hozni az alsóbb szinteket, a mikrogazdasági folyamatokat /2/.

A gazdasági reform során a helyi kapcsolatrendszerek mind a mai napig igazán új tartalmat nem nyerhettek, mert a centralizálás-újracentralizálás folyamatában nem igazán tisztázódott a központi és a helyi költségvetés feladatainak elhatárolása és nem ment végbe a munkamegosztás valóságos érdekfeltáráson alapuló módosulása. A helyi szintű kapcsolatrendszerek és tevékenységek anyagi bázisa sem a termelőszféra, sem a közigazgatás, sem a lakosság esetében nem javulhatott a kívánt és szükséges mértékben, mivel napjainkig fennmaradt a megtermelt tiszta jövedelem központosított hányadának magas aránya. Így viszont a gazdálkodó szervezetek, a helyi jövedelemtulajdonosok jobban érdekeltek a "központtal" való kapcsolattartásban, mint a helyi kapcsolatok "ápolásában".

"A helyi kapcsolatrendszer kívülről, felülről való meghatározottsága jóval erőteljesebb a központi társadalom- és gazdaságpolitikai célkitűzések érvényesüléséhez fűződő érdekek indokolta szintnél" /3/.

1978 óta alkalmazott restriktív gazdaságpolitika következtében a tanácsai bevételi források szerkezete változott ugyan, csökkent a központi erőforrások részaránya, de a gyakorlatban a központ kivonulása - főként a fejlesztési politika területéről - inkább "kényszerpályára" helyezte a településszintű tanácsokat, mintsem szabadságukat ténylegesen növelte volna. Ilyen helyzetben a helyi erőforrások előtérbe kerülése nem a helyi önállóságot növeli, hanem a tanácsok "magára hagyatottságát" fokozza /4/. Egy fontos következménye a struktúrának, az önállóság hiányának, hogy elindítja, illetőleg folyamatosan mozgatja az alkukapcsolatokat, az informális csatornák működését, hiszen egyszerűbb, kényelmesebb, stb. részesülni az állami támogatásból, mintsem arányosan és azonos feltételek mellett kihasználni a helyi lehetőségeket. A támogatások megszerzéséért induló verseny szabályait, esélyeit helyben jórészt nem lehet befolyásolni. Az igények realitása csak akkor mérvadó, ha egyezik a központi és a megyei támogatási súlypontok hierarchiájával. Így természetesen a központosított újraelosztás folytán háttérbe szorulnak a speciális helyzetben lévő települések. Nem lehet figyelmebe venni a települések helyi sajátosságait, így a leginkább hátrányos, a támogatásra speciális okok miatt legjobban rászoruló települések helyzete "konzerválódik". Mindezek következtében jól "kitapintható", hogy a helyi tanácsok tényleges mozgástere a településhálózatban betöltött hely (rang) szintjével korrelálva szűkül, s a társközségekben éri el a zérót.

A termelőszféra szerepe, motivációi a településfejlesztésben

Az 1980-as évek magyar valósága, gazdasági-társadalmi ellentmondásainak kiéleződése, a feszültségek újratermelése (a településfejlesztésben különösen!) - ráirányították a figyelmet a helyi erőforrások fontosságára, mozgósítására, a településszintű kapcsolatrendszerek szükségességére, a helyi érdekek feltárására, a horizontális koordináció irányítási rendszerünkbe történő integrálására. A horizontális koordináció, a helyi autonómia fontos területe a gazdálkodó szervezetek településszintű érdekelttsége. A gazdálkodó szféra településfejlesztésben betöltött szerepének vizsgálatánál ma is abból kell kiindulni, hogy az egyének sokkal inkább kötődnek munkahelyeikhez, ahol dolgoznak, mint a településhez, ahol laknak /5/.

A helyi, kooperatív együttműködésben tehát a munkahely betöltheti az aktivizáló, "motorikus" egység szerepét objektív helyzeténél fogva, mint ahogy ezt már több településen is tapasztalhattuk /6/. Ez elsősorban akkor jellemző, ha a munkavállalók nagy része helyben lakó, illetve ha az adott gazdasági tevékenysége helyhez kötött. Ezért találkozunk a pozitív példával a mezőgazdaság és a kitermelőipar területén. Nyilvánvaló,

hogy az a gazdasági egység tud többet vállalni a településfejlesztésből, amelynél ehhez a gazdasági eredmények, a pénzügyi források (még ha állami támogatásból is!) biztosítottak. Bizonyítható, hogy a vállalatok leginkább a személyes jövedelmek növeléséhez fűződő céljaik alapján tudják integrálni az eltérő érdekű dolgozóikat, így a településfejlesztés támogatása burkolt eszköze volt a személyes jövedelmek növelésének a szigorú és merev bérszabályozás viszonyai között. Jó példa erre az általunk vizsgált településeken a termelészövetkezetek együttműködési készségének átlagostól kedvező irányba eltérő tevékenysége, amelynek során keresték azokat a helyi kooperációs lehetőségeket is, amelyekkel egyszerre képesek segíteni a második gazdaság tevékenységét és a településpolitikát, vagy éppen a szociálpolitikát (pl.: bölcsőde, óvoda, lakásépítés, stb.). A munkahely viszont csak akkor aktív a településfejlesztésben, ha érdekelt a település lakosságát, mint munkaerőt megszerezni és megtartani. A gazdasági szerkezet átalakítása, a munkaerőgazdálkodás, a munkaerőátcsoportosítás miatt az elkövetkező években konfliktusok várhatók a gazdálkodó egységek és a helyi tanácsok között. A gazdasági szabályozás, de főleg a konfliktusokat közvetlenül jelentő foglalkoztatás miatt feltétlenül tisztázni kell az állam központi és helyi szerveinek feladat-és közrendszerét, a közöttük levő munkamegosztást. Korábban a gazdálkodó szervezetek településfejlesztéshez való viszonyát alapvetően meghatározta a munkaerő helyhez kötésének fontossága, illetve az olcsó munkaerő mielőbbi megszerzése. Mindez egy olyan időszakban eredményezett tette készségeket, amikor a gazdálkodó szervezetek munkaerőhiánnyal küszködtek. Már az 1980-as évek elejétől tapasztalható, hogy az ipartelepítés, a beruházás nem általában a munkaerő-bázishoz igazodik, hanem a fejlett infrastruktúrához és a szellemi tőkéhez, fokozva ezzel a hátrányos helyzetű települések infrastrukturális és egyéb gondjait. A struktúraváltás időszakában különösen fontos az érdekviszonyok feltárása és az eltérő érdekek nyilvános ütköztetése a helyi kapcsolatokban is, mivel a feladatok megoldásának alternatívái között "helytelen alternatívákat" is kivitelezhetünk. A veszély a vidéki ipartelepítésnél ma nagyobb, mint az 1960-as években. A válságágazatok városaiban (és nemcsak falvakban, mint korábban) a foglalkoztatottsági gondok miatt alacsonyan tartható bérekre alapozott vállalati stratégiákkal is számolnunk kell, melyek aztán nem a műszaki fejlesztésre koncentrálnak. Ma ez szakmunkásokra, sőt kvalifikált szakemberekre terjedhet ki, míg korábban a szakképzetlen női munkaerő problémájaként jelentkezett /7/. Ugyanakkor féltő, hogy hatásaikban nincs sok különbség, mivel konzerváló hatásuk egyformán akadályozza távlati fejlődésünket. A gazdaságirányítás bizonytalansága, a rövid távú gazdaságpolitika, illetve a szabályozórendszer állandó változása komoly ellentmondások forrása a településeken is, mivel a településpolitika szempontjából akkor kedvezőbb a helyzet, ha a területén működő vállalatok hosszú távú, stratégiai vállalatpolitikát folytatnak, ami az elmúlt időszakban nagyon ritka. A településfejlesztés, településpolitika jelenlegi helyzetében fellelhetők mindazok az ellentmon-

dások, amelyek társadalmi-gazdasági helyzetünket jellemzik. Egyik oldalról a pénzügyi források szűkülésével és az állam központi funkcióinak újragondolásával egyre inkább megfogalmazódnak az elvárások a helyi kapcsolatrendszerek vonatkozásában, a tanácsok és a vállalatok együttműködésével összefüggésben. Más oldalról viszont a helyi szervezetek anyagi forrásaik szűkösségére, gazdasági kényszerhelyzeteik, gazdasági-műszaki feladataik miatt nem igazán képesek betölteni a helyi kapcsolatokban az érdekegészítő szerepkört, így az érdekellettek kerülnek felszínre. A tanácsok vonatkozásában ez azt jelenti, hogy tevékenységükben sokkal inkább olyan államhatalmi, államigazgatási, hatósági és információ-szolgáltató funkciók dominálnak, amelyeket a központi gazdaságirányítás formálisan rájuk ruház. Ugyanakkor a helyi állami megejelentést is ellentmondássá teszi, hogy a gazdálkodó szervezetek deklarált önállóságuk következtében még inkább az érdekellettek hordozói a tanácssal szemben. Ezzel egyidőben mégis sürgetővé válik a helyi kapcsolatrendszer továbbfejlesztése, az együttműködés valós érdekeken nyugvó kibővítése, de a feszítő pénzügyi problémák önmagukban sem mozgósítják, nem kényszerítik ki a koordinációban résztvevő szervezetek együttműködését. A jelenlegi struktúrában nem is kényszeríthetik ki, mivel nincs a tényleges önállóságuk, nem igazán érdekük a horizontális kapcsolatok bővítése komplex szemlélettel, hanem részérdekeik realizálását várják az együttműködéstől. Ezért a gazdálkodó szervezetek érdekeltége is csak abban jelenik meg, hogy átutalják a pénzeszközöket, elvégzik a konkrét feladatokat, de nem aktív alakítói a településnek és erre a tanács sem mindig tart igényt. A gazdálkodó egységek és a tanácsok kapcsolatát a pénzügyi források beszűkülése miatt ma sok feszültség jellemzi. Különösen így van ez az infrastruktúra hiány területén, a környezetvédelem vonatkozásában, a munkaerőgazdálkodás, az oktatás, stb. szférájában. A mai tanácsi feladatok - mivel a fejlesztések aránya csökkent - nem olyan mozgósítók a helyi lakosság, és a településen működő gazdálkodó egységek számára. A gazdálkodó szervezetek is inkább a kapun belüli feladataikra fordítják energiájukat, érdekeik sokkal inkább saját dolgozóik érdekeihez kapcsolódnak. Ma az együttműködésben még erősek a szokások, de egyre inkább érzékelhető, hogy az érdekek válnak meghatározóvá. A fejlesztések arányának csökkenése - tanácsoknál és vállalatoknál egyaránt - közvetetten a területi dimenzió lelassulásában is tetten érhető /8/.

A településfejlesztés és/vagy szociálpolitika

Általános probléma, hogy a településpolitikát még ma is elsősorban társadalompolitikai kérdésként kezeljük, ami azt is jelenti, hogy gazdasági kényszerhelyzetben inkább csak hangsúlyozzuk fontosságát, de a döntéseknél, pénzügyi források elosztásánál már nem igazán érzékelhető ez. Ennek következtében a fejlesztés területén, az állandó lemaradás miatt a korábbinál is élesebben jelentkezik a szűk keresztmetszetek közvetlen feloldására irá-

nyuló törekvés - még akkor is, ha tudjuk, hogy szűknek csak egy már létező keresztmetszet bizonyulhat, azaz az igény csak egy meglévő struktúrában jelentkezik. Sajnos, ez azt is jelenti, hogy a területi folyamatok képtelenné válnak arra, hogy ki-
lépjenek a régi struktúrából. "Ilyenkor az érzékelhetővé vált hatalmas elmaradás állandó helyi kapacitás bővítési igényzuha-
tagként nyomja az ágazatot és átstruktúrált hosszútávú koncepció kialakítása helyett ez az állandó bővítési kényszer válik a fejlesztések alapjává. Ez a szűk keresztmetszetek bővítésén alapuló hálózatfejlesztés "csapdája", mely szorososan párosul az egyoldalúan értelmezett termeléscentrikus szemlélet "csapdájával" /9/. Mindezek következtében létrejönnek a gazdasági mecha-
nizmus olyan fogyatékoságai, melyek nem képesek a gazdaságot átállítani az új növekedési pályára. Az intenzív termelési szerkezetre való áttérés, az új növekedési pálya vagy termelési struktúra váltás viszont ma már gazdasági és társadalmi létkérdés. A vidéki ipartelepítés korszakában közvetlenül is kimutatható volt a gazdasági szervezetek azon érdeke, hogy az új munkaerő minél kisebb betanulási idő után teljes értékű termelővé váljon, másrészt szakmai ismeretei, (gyakran csak a betanított munka szintjén) helyhez kössék. Ma már látható, hogy a "szűk és rövidtávú gazdasági érdekek" innovációt gátló, a termelési struktúra átalakítását korlátozó munkaerőkínálatot eredményeztek, melyet az oktatási rendszerünk a maga ágazatspecifikus sajátosságaival csak felerősített. Mindezek a problémák párosulnak a szociális feszültségekkel, melyek egy jelentős része a települések közötti differenciákhoz kötődnek. Ma már a társadalmi- és létminimumszámításokkal bizonyítani is tudjuk, hogy a társadalmi- és létminimum alatt élők aránya, mint ahogy a társadalmi szolgáltatások (egészségügy, oktatás, közművelődés, területfejlesztés, infrastruktúra, gondozás stb.) jelentős része, településtípusonként differenciált. A szociálpolitikában is azokon a településeken találkozunk helyi kezdeményezésekkel, ahol szerves egységet alkot a település, mint lakóhely és a gazdálkodó szervezet mint munkahely, és ahol van a településen "motorikus gazdasági egység". Ez esetben a gazdálkodó egység érdeke közvetlenül is kapcsolódik a munkaerő településen történő tartásához és ezáltal az infrastruktúra, a település fejlesztéséhez is. A munkahelyhez és a lakóhelyhez kötődés kölcsönösen erősítik egymást, segítik a munkahelyi kollektívák és a települések közösséggé formálását és ezen keresztül egyrészt növelik érdekérvényesítési esélyeiket, másrészt a lakosság is sokkal inkább részt vesz, áldozatot vállal a település fejlesztéséért. Ugyanakkor a jelenlegi támogatási és pályázati rendszer is olyan, hogy a központi támogatásból elsősorban az a település részesülhet az "új típusú redisztribúció" során, amelyek nagyobb helyi forrást tud felmutatni a megoldandó feladatokhoz, saját kezdeményezéseikhez. Nyilvánvaló az is, hogy a leginkább hátrányos településeken helyi kezdeményezésekkel nem igen találkozunk, mivel ott sem a helyi tanács, sem a lakosság nem rendelkezik saját forrással.

"A regionális egyenlőtlenségek a magyar társadalom/gazdaság/történelmi fejlődésének mindenkori kísérő jelenségét képezik.

A magyar gazdaság 80-as évekre kialakult helyzete felszínre hozta a korábban kialakult fejlettségi szintkülönbségeket, az azokból eredő konfliktusokat, s a település- és gazdaságfejlesztés korábbi hibás lépéseinek szociális következményeit"/10/. A központi fejlesztési források elosztásánál viszont ma is oda jut a korlátozott, kevés forrásból nagyobb arány, ahol rendelkezésre áll a finanszírozáshoz megfelelő nagyságú és arányú saját forrás. A szociális feszültségek területi differenciálódása mellett, /pl. társadalmi- és létminimum alatt élők aránya, elöregedés, munkanélküliség, stb./ mindezek hatása érzékelhető még abban is, hogy nem részesedik a fejlesztési forrásokból az "ügynevezett nem termelő szféra", holott ennek az ágazatnak, illetve az ágazat hiányának a települések hátrányos helyzetében kulcs-szerepe van.

A gazdálkodó szervezetek együttműködési készségét alapvetően meghatározza a mindenkori gazdaságirányítási rendszer, ezen belül is a jövedelemszabályozás sajátossága. A szabályozóeszközök gyakori változtatásai ezen a területen is éreztették hatásukat, felerősítették a rövid távú szemléletet, gátolva ezzel a helyi szintű kapcsolatok tartós alapokra helyezését. A tanácsi finanszírozás szabályozásának változásai azt a szándékot tükrözték, hogy a tanácsok bevételei szorosabban kapcsolódjanak a települések jövedelemtermelő képességéhez, úgy a vállalatok gazdálkodásához, mint a településen élő lakosság jövedelmeihez. Már korábban a városi- és a községfejlesztési hozzájárulás bevezetését is komoly szakmai viták kísérték. Többen úgy vélték ugyanis, hogy ha a tanácsok részesednek a területükön képződő vállalati és szövetkezeti jövedelmekből, akkor ezáltal megteremtődik a gazdasági- és érdekkapcsolat a tanácsok és a gazdálkodó szervezetek között. Mivel azonban a gazdálkodó szervezetek nem is érzékelhették, hogy az általuk történt befizetések hol kerültek felhasználásra, nem is igen foglalkoztak a településfejlesztés kérdéseivel. A helyi szervezeteknél tudatosodott is, hogy az alkalmazott szabályzók miatt a pénzforrások csak kis töredéke jut vissza a kisebb településekre, ezáltal éppen itt nagy az olló a jövedelemkibocsátó potenciál és a tanácsokkal szemben támasztott lakossági igények között. A vállalatok befizetései közül a telekhasználati- és telekigénybevételi díj kifejezte ugyan a települések közötti különbségeket, de itt sem jelenhettek meg a helyi lehetőségek, illetve helyi preferenciák a díjak mérséklésénél esetleg elengedésénél, mivel a gyakorlatban a mentességek nagyobb aránya nem helyi, hanem makroszintű gazdaságpolitikai célokat szolgált /pl. exportárualapot bővítő, energiaracionalizálást segítő hulladékfeldolgozást, vagy másodlagos nyersanyagok feldolgozását szolgáló beruházások, stb./ Ráadásul a díjakat is a megyei tanács fejlesztési alap betétszámlára kellett befizetni. A gazdaságirányítás reformjának továbbfejlesztése a hitelmonopólium megszüntetésével lehetővé tette a fejlesztési eszközök kölcsönös átengedését, nagyobb lehetőséget teremtett a helyi együttműködés finanszírozása terén a monetáris szférának, de ez még nem érződik a helyi kapcsolatrendszerek változásában. A bevételi források szabályozása területén történt változások is azt a

szándékot juttatták kifejezésre, hogy növekedjen a helyi tanácsokat alanyi jogon megillető bevételek köre, de ez a változtatás nem számolt reálisan a helyi viszonyokkal, melyek a restriktió, az életszínvonal, az infláció, stb. miatt a tanácsai gazdálkodás bizonytalanságait növelték. Mindezt fokozta, hogy a tanácsok akkor gazdálkodhattak egységes pénzalappal, amikor a források beszűkültek és a meglévő intézményhálózat üzemeltetése és fenntartása, valamint a fejlesztés egyidőben nem finanszírozható. Ez a helyzet viszont növelte a feszültséget a növekvő lakossági és vállalati igények kielégítetlensége miatt /főleg az elmaradt infrastruktúra-fejlesztés következtében/ a helyi szervezetek között. Mindez már annak a következménye, hogy eltávolodott egymástól a tanácsok önkormányzati szerepköre és gazdasági eszközzrendszere.

A fejlesztési lehetőség normativitását fejezi ki szándékaiban a bevezetett "fejkvóta-rendszer", mely alapján a települések az állandó népesség arányában jutnak fejlesztési előirányzathoz. Elvárás ez alapján, hogy a település népességmegtartó funkciója erősödjön, ezáltal is ösztönözve a településeken a kapcsolatrendszerek fejlődését a helyi lakosság foglalkoztatása céljából. Bár az új finanszírozás következtében a korábbi időszakhoz képest nőtt a községek fejlesztési lehetősége, de a megyei szintű újraelosztás miatt fennmaradt az a helyzet, hogy a községek népességszáma a megyékben általában nagyobb arányt képvisel, mint a fejkvótából való részesedésük.

A ma már megszüntetett településfejlesztési hozzájárulás sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Sok olyan település volt, ahol a TEHO bevezetése előtt a lakosság nagyobb összegekkel jártult hozzá önként a község fejlesztéséhez, mint a "kötelező" adóbefizetés mellett. Az új adórendszer bevezetésével a korábbi tanácsai bevételek jelentős része megszűnt. /pl. városi- és községi hozzájárulás, béradó, lakossági adók közül az általános jövedelemadó, a magánszemélyek forgalmi adója, az árbevétel után fizetett háztáji adó, stb./. Mindezek helyett belépett a lakosság személyi jövedelemadója, mely a helyi tanácsok bevétele lesz 1989-től - mégpedig azoké a helyi tanácsoké, ahol az adófizető állampolgár állandó lakóhelye van: 1988-ban még a helyi tanácsok a személyi jövedelemadóból fejkvóta alapján részesültek. A személyi jövedelemadó bevezetésekor is érzékelhető, hogy a makrogazdasági célkitűzések és a helyi, település-szintű érdekek konfliktusa a következő években is várható. Az új adórendszer bevezetésével sem teremtődött megfelelő gazdasági- és érdekkapcsolat helyi szinten sem. Ahhoz, hogy ez létrejöjjön a helyi kapcsolatrendszerek új alapokra helyezése szükséges, mely egy valóságos önkormányzat feltételeinek megteremtése esetén képes csak a helyi sajátosságok figyelembevétele alapján, az alulról jövő, alsó szintek érdekeit, a települések speciális igényeit integrálni. Fontos a jövőben, hogy a tanácsok önkormányzati szerepköre és gazdasági eszközzrendszere szinkronban legyen, mert ez ösztönözheti a helyi kapcsolatrendszerek közös érdekeltiségen alapuló továbbfejlődését.

Jegyzet

- /1/ Pálné Kovács Ilona: A helyi irányítási-politikai viszonyok és intézményeik, MTA Regionális Kutatások Központja DTI Pécs, 1987. /Munkahelyi vitaanyag-kézirat/
- /2/ Antal László: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján KJK 1985.
- /3/ Pálné Kovács Ilona: Az intézményesült helyi hatalom sajátosságai Pécsváradon. MTA RKK DTI kutatási Eredményei 3. Pécs, 1986.
- /4/ Az MTA RKK DTI keretében empirikus településszintű vizsgálatokat végeztünk Pécsváradon, melynek tapasztalataira épülnek megállapításaim. A fejlesztési forrásokkal kapcsolatos tanulmányaink. László Mária - Pálné Kovács Ilona: A helyi kapcsolatrendszerek jellemzői a településfejlesztésben JPTÉ Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XVII. Pécs 1986. 213-223. ol.
- László Mária - Pálné Kovács Ilona: Egy helyi tanács kapcsolatrendszerének jellemzői fejlesztési tevékenységének tükrében MTA RKK DTI Kutatási Eredmények Pécs, 1986. 151-179. o.
- /5/ Nemes Ferenc - Szelényi Iván: A lakóhely, mint közösség. Szociológiai tanulmányok. Akadémiai Kiadó Bp. 1967. A munkahely-lakóhely viszonyainak elemzésénél hasonló következtetésre jutottak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetben folytatott kutatások. Helyi Társadalom I-V. Szerk: Böhm Antal- Pál László
- /6/ Aradi Lászlóné - László Mária: Az állam, a helyi tanács és a termelőszféra kapcsolatrendszerei a településfejlesztés szempontjából. MTA Közg. tud. Int. Kézirat 1988.
- /7/ Papp József: Ipari struktúraváltás és városdifferenciálódás. Közgazdasági Szemle 1986/11.
- /8/ László Mária: A várospolitikai és a vállalati stratégiák összefüggései MSZMP KB Társ. Tud. Int. Bp. Kézirat 1989.
- /9/ Fleischer Tamás: Infrastruktúra-fejlesztés csapdák Közgazdasági Szemle 1986. febr. 150-161. o.
- /10/ Stuber Ervinné: A szociálpolitika szerepe a lakossági szükségletek kielégítésében MSZMP KB Társ. Tud. Int. Kézirat 1988.

Mária László

Die Rolle lokalen Beziehungssystems in den Gebiets-und Siedlungsprozessen

Die Mechanismen der Zusammenwirkung und der Koordination auf der Siedlungsebene sind die konzentrierten Verhältnissystem der wirtschaftlichen und politischen Institutionseinrichtung. Für die Finanzierung der Siedlungen war, von 1945 bis zu den heutigen Tagen, charakteristisch wirtschaftlichen Reformen, dass der Prozentsatz des zentralisierten Teiles des Nationaleinkommens hoch erhalten geblieben ist, und dass die Aufgaben des Zentralhaushaltes und des Lokalhaushaltes nicht gesondert wurden. Wichtige Voraussetzung eines neuen lokalen Beziehungssystems ist, dass der Wirkungskreis und die wirtschaftliche Rolle der Selbstverwaltung im Synchron seien.

GYARMATHY ZSIGMOND

**A TERMELŐSZÖVETKEZETI MOZGALOM TÖRTÉNETE SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG
MEGYÉBEN 1948-1979 KÖZÖTT**

Szabolcs-Szatmár megyét szinte kizárólagosan a mezőgazdasági termelés jellemezte 1949 előtt, és ez határozta meg azután is gazdasági életét. Az iparosítás a megyében a hatvanas években kezdett kibontakozni, számottevő arányokat azonban csak a hetvenes években ért el.

A tanulmányunk természetéből eredően mi a termelőszövetkezeti mozgalom kiterjedéséről, a termelőszövetkezetek gazdálkodását, nagyüzemi fejlődését, a vállalati gazdálkodásra, az iparszerű mezőgazdasági termelés kibontakozására tett kísérletet vizsgáljuk a mezőgazdasági termelőszövetkezeti üzemek keretében. Ennek megfelelően követjük nyomon a kibontakozást, a politikai, társadalmi és gazdasági nehézségeket, valamint az agrárfejlődés megyebeli útját, módját és gondjait, esetenként lehetetlenné válásának forrását.

I.

Azt előljáróban is kimondhatjuk, hogy nincs valami külön Szabolcs-Szatmár megyei termelőszövetkezeti mozgalom, nem jártak külön utakon sem a szövetkezés megvalósítói, sem a szervezés későbbi irányítói, mégis vannak figyelemre méltó sajátos vonásai.

1945-ben országosan is csak néhány termelői társulás érett termelőszövetkezetté. Szabolcs-Szatmár-Beregben 1945-1947 között egyetlen mezőgazdasági szövetkezeti csoport sem alakult meg /1/.

A megyében a termelőszövetkezeti mozgalom bölcsői a földműves szövetkezetek voltak /2/.

1949 őszén az volt a központi jelszó: "nincs jó földműves-szövetkezet termelőcsoport nélkül /3/. Az 1949. őszi szervezés azonban már eltért az eredeti elképzeléstől. A földművesszövetkezeti mozgalom és a termelőszövetkezeti mozgalom elvált egymástól /4/.

A visszakereshető adatok szerint Szabolcs-Szatmár megyében 1948. november 7-én alakult meg a varjúlaposi Győzelem I-II. típusú termelőszövetkezeti csoport 31 taggal. 1949-ben 100 III. típusú, 6 földbérlő III. típusú, 4 II. és 3 I. típusú termelőszövetkezeti csoport alakult /5/.

A termelőszövetkezeti csoportokat 1949-ben kimondottan a nincstelen és szegényparasztok hozták létre /6/.

A dolgozó parasztság egy része valóban érdeklődött a mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok iránt és belépésekre szánta el magát, más része azonban, mint - Tiszaszalkán, Márokpapiban, Vásárosnaményban és másutt is - várakozó álláspontra helyezkedett, azt mondták, hogy előbb lássák a nagyobb eredményeket. "Ha majd a tszcs tagok ruhái jobbak lesznek, mint az övék, akkor majd jelentkeznek" /7/.

A pártvezetés 1949 tavaszán a gépkocsivásárlási szándékot nem támogatta, traktort, kombájnt sem a tszcs-k, sem az FMSZ-ek nem tarthattak, ezért a gépállomás a mezőgazdasági gépek monopol tulajdonosává vált. Az első gépállomások 1948 tavaszán alakultak, az ötvenes évek elejére hálózatuk a megyében kiépült /8/. A gépállomások vezetői a kormánytól arra is felhatalmazást kaptak, hogy közvetlenül beleavatkozzanak a tszcs-k termelési terveinek alakításába. Drasztikusan befolyásolta a tszcs-k gazdálkodását a kötelező beadási rendszer és az állami felvásárlási vállalatok tevékenysége. A tszcs-k pénzét a nemzeti bankfiókok kezelték, ez részben jó lett volna, de ezen az alapon olyan mértékben szóltak bele a jövedelemelosztásba és beruázási ügyekbe, hogy így önállóságról szó sem lehetett /9/.

1950-ben a tszcs-kben a laza munkafegyelem mellett rossz volt a munkaszervezés, az együttdolgozók nem alakultak közösségekké. Ahol szervezettebb volt a munka, hamar elbizakodtak. A dolgozó parasztok részben ezek miatt is idegenkedtek a szövetkezettől. Nehezítette a munkát az eszközök és felszerelések hiánya /10/.

1950-ben megalakultak a tanácsok. A járási tanács végrehajtó-bizottságai és mezőgazdasági szakigazgatási szervei többet ígérgettek, mint amennyit segítettek. Amikor pedig a tszcs-k számszerű fejlesztéséért a tanácsi dolgozókat tették felelőssé, a gazdálkodás segítése helyett a taglétszám növelése vált fő céllá. Valamennyi faluba - egy a tszcs-k fejlesztésével megbízott - felelőst küldtek ki, akinek munkáját csak a számszerű fejlesztés eredményei szerint értékelték.

A zárszámadásokat a járási tanácsok mezőgazdasági osztályain, a járási könyvelők készítették el, mert vagy nem tudta megcsinálni a tsz könyvelője, vagy nem is volt könyvelő.

A tszcs tagjai rászorultak arra, hogy évközben a csoport kasszájából előleget vegyenek fel - ha volt benne pénz - mert nem rendelkeztek tartalékkal, különösen azok, akik nincstelenként kerültek a tszcs-be.

Az éves haszon kevés volt, így aztán néha a felvett előleg több lett, mint amennyit zárszámadáskor ezek a tagok kaphattak volna. Ez visszatetszést szült a kívülállókban is.

A számszerű fejlesztés ütemének megfelelően nem tudták a gépállomások az igényeket kielégíteni. A belépők zömmel már meglévő tszcs-be jelentkeztek. A tagosítás, az adózás, a beszolgáltatás, a kulákkérdés adminisztratív erőltetése közvetlenül és közvetve befolyásolta a számszerű fejlesztést, ami végül az önkéntesség megsértéséhez vezetett /11/.

Sok tszcs-ben munkabrigádöt sem sikerült alakítani, vagy csak papíron voltak meg. "Miért hoztak össze bennünket, ha szét akarnak választani" - mondták egyes helyeken -, amikor a területeket kimérték a brigádokra. A cél az volt, hogy növeljék a végzett munkáért érzett egyéni felelősséget is. Máshol (pl. Nagyecseden) meg "bandákban" akartak dolgozni. A közös vagyónát nem értékelték kellőképpen.

1951 és 1953 között a termelőszövetkezeti csoportok számbeli növekedése nem járt együtt sem politikai, sem gazdasági megerősődéssel. Szervezetileg és gazdálkodási eredményekben gyengébbek voltak, mint azelőtt vagy ezek után. Ha sikerült a tszcs termelési és ebből eredően beadási tervét telepíteni, nagy eredménynek könyvelték el, s ebben látták a tszcs-k megerősödésének kritériumát. A tagság megélhetésére kevesebb gondot fordítottak. 1951-1953 között fele annyi termelési értéket állítottak elő a tszcs-k, mint az egyéni és egyéb gazdaságok. Amit elértek, azt is állami hitelek segítségével érték el, ebből eredően, valamint a gyenge gazdasági eredmények miatt eladósodtak. Rendszerint a nagyobb méretű tszcs-k eredménye kisebb volt, mint a jobban megszervezhető kisebb tszcs-é /13/.

Bár lehetővé vált, hogy növelhessék a tagok a háztájiban az állatállományukat, mégis csak a családok 68,2 %-ának volt szarvasmarhája, tehát nem volt minden családnak a tszcs-ben még tehene sem, sertést is csak 88,5 % tartott 1956 nyarán /14/. A megyei tanács tévesen értékelte a helyzetet, "az önkéntesség elvének megtartása nem jelenti a sültgalamb várását!" A helyi tanácsok tagjait elmarasztalták, mert a községeikben nem mutatnak jó példát /15/.

A tszcs szervezés nagyobb ütemű szorgalmazásával azonban a korábban jelentkező hibák ismét visszatértek.

1956. november 23-án tették közzé a sajtóban a tsz-ből történő kilépés és a tsz-ek felszámolásának törvényes szabályait. A felszámolások és kilépések következtében a szegényparasztok és az agrárproletárok kerültek a legsúlyosabb helyzetbe, mert föld nélkül maradtak és munkanélküliekké váltak /16/.

Az állatállományt nagy veszteségek érték, 43 tsz-nek nem volt szarvasmarhája, 93 tsz-ben nem volt közös sertés és szarvasmarha állomány. A föld nagyon kívánta volna a jóminőségű istállótrágyát, ez azonban a tsz-ekben kevés volt. Az állattartásban sok gond keletkezett /17/.

A tsz-ek számszerű fejlesztése érdekében elsősorban a félproletár, valamint a szegény- és kisparaszti rétegek megnyerését határozták el: "A mezőgazdaság szocialista átszervezése elsőrendű feladata valamennyi kommunistának".

A döntő nagyobb arányú fejlesztésre 1959/1960 telén került sor /19/.

A szervezés idején ígérte meg a Kormány a földjáradék kötelező kifizetését. Kedvezően hatott a szövetkezeti parasztság érdekében hozott nyugdíjrendelet, a termelőszövetkezeti elnökök és más vezetők demokratikus választásának lehetősége.

Amikor a népnevelők a falu legtekintélyesebb gazdáit megnyerték a szövetkezet ügyének, napok alatt átszerveződött az egész falu.

Mi a gazdasági magyarázata? 1957-ben kiemelkedő gazdasági eredmények születtek.

Az 1958. évi 3004-es rendelet állami támogatást biztosított a tsz-eknek a következő fejlesztésekre: az állóalapok növelésére, a termelés fejlesztésére, az árutermelés fokozására.

A gyakorlatban azonban az állami támogatást nem az előbbi célokra használták. A járási tanácsi VB-k döntötték a támogatás mértékéről és címzettjéről. Nagy teret kapott a szubjektív indoklás. A gépesítést továbbra is a gépállomások erősítésével támogatta a Kormány.

Megyei, járási, sőt - kisebb mértékben - fővárosi kádereket küldtek ki vezetői munkára a tsz-ekbe. A kihelyezettek fizetését az állam magára vállalta.

A legnehezebb feladat a munkafegyelem megszilárdítása volt az új és a területileg megnövekedett tsz-ekben. Az újonnan belépett középparasztság rendelkezett anyagi tartalékokkal, ezért az első években válogattak a munkák között, mert nem voltak rászorulva még a tsz-ből szerezhető jövedelemre.

A tsz-ekben a pénzgazdálkodás a vezetők és a könyvelők egy részének tapasztalatlansága miatt nem volt megfelelő. A tagság jövedelmének egyik kiegészítő forrása a háztáji, a kiegészítő gazdaság volt. A háztáji mértékét az alapszabály határain belül a tsz-ek vezetősége határozta meg.

Több helyen döntöttek úgy, hogy aki évközben nem ment a közösbe dolgozni, attól a háztájit visszavonták. A háztájiból származó jövedelem - erről írott forrásunk nincs, de több tsz-ben végzett személyes érdeklődésünk tanúságai alapján kimondható - a tsz tagság zöme számára biztonságosabb jövedelmet jelentett. A tsz-ből származó jövedelem bizonytalan volt, leginkább csak zárszámadáskor derült ki, hogy kapnak-e valamit, vagy esetleg az előlétként már felvett összegből vissza kell fizetni a közös kasszába.

Sok termelőszövetkezeti vezető volt azon a véleményen a hatvanas évek elején, hogy a háztáji szerepe csak a közösből származó alacsony jövedelmek kiegészítése, ha majd a közös jövedelem emelkedik, a háztáji jelentősége szükségszerűen csökkenni fog /20/. Mindez tévedés volt.

A tsz -ek vezetőinek sok gondot okozott, hogy tagságuk számára folyamatosan tudjanak munkát biztosítani. Az év egy részében volt csak szükség a munkák sürgőssége miatt valamennyi tagra, sőt ilyenkor igényelték a családtagok részvételét is a közös munkában. A csúcsmunkák elmúltával azonban a tagok közül sokaknak nem tudtak állandó munkakalmat biztosítani. Feldolgozó és melléküzemági tevékenység szervezésére lett volna szükség. A melléküzemági tevékenység szervezése a megyében nem sikerült. Még 1966-ban is csak 52 olyan tsz volt, ahol 50 ezer Ft ipari árbevétel (teljesítményérték) meghaladó melléküzemági tevékenységet folytattak.

Érdekes, hogy Szabolcs-Szatmár-Beregben, ezen a gyümölcs-termeléssel hagyományosan is jelentős területen foglalkozó megyében a gyümölcs feldolgozása szinte csak a szeszfőzésben merült ki.

A megye termelőszövetkezeteinek a gazdálkodása a hetvenes

évek első öt évében fejlődésnek indult. Már akkor jelentős szerepet töltött be egyes fontosabb népgazdasági cikkek termelésében. Az ország dohánytermelő területének 52 %-a, a burgonyaterület 20 %-a itt volt, és az almaexport 75-80 %-át adta.

A háztáji gazdaságoknak ekkor elsősorban a termelőségvetkezeti családok önellátásában volt szerepe. A háztájiban tartották a megye állatállományának 60-70 %-át /21/.

1966 és 1970 között a megyében az ipar gazdasági részaránya megnövekedett, de a gyorsütemű ipari fejlődés ellenére is a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mezőgazdasági jellegű maradt.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének üteme meghaladta az országos átlagot. Az ipar és a mezőgazdaság fejlesztése 1966-1975 között a megyére jellemző általános lemaradásból sokat törlesztett, de nem tudott mindent pótolni! A viszonylagos fejlődés újabb nehézségeket hozott magával.

A mezőgazdaság szocialista átszervezését követő években a parasztság száma jelentősen csökkent. Kedvezőbben alakult a tsz-ben dolgozók átlagos életkora. A negyedik ötéves terv időszakában lényeges társadalompolitikai változások következtek be a parasztság életében.

Csökkent ugyan a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, de növekedett a mezőgazdasági termelés technikai-műszaki bázisa.

Visszahúzó erőként jelentkezett, hogy a tsz-ek 70 %-a kedvezőtlen feltételek között gazdálkodott. 1968. június 30-tól valamennyi tsz-ben a járási tanácsok végrehajtóbizottságai által jóváhagyott alapszabályok szerint kellett dolgozni. Az alapszabályok rögzítették az új gazdasági mechanizmus egyes tsz-ekre vetített feladatait. Ilyeneket, hogy a pártoló tagok beléphessenek a tsz-ekbe, hogy a fiatalokat szakmunkásképzőbe kell felvetetni, be kell iskoláztatni. Az állam garantálta a munkabérek kifizetését, és nagyon fontos volt a premizálás legkisebb termelési egységig való lebontása, elfogadtatása, mert ez lett - a gyakorlat is bizonyította - a többlettermelés mozgatója. Az érdek és nem az akarat mozgatja a világot! /22/. 1960-1967 között a tsz-ek 14 431 kh almatelepítést végeztek el. 1967 közepén a megyében több mint 40 ezer kh almása volt a tsz-eknek és a tsz tagok háztájijában 6,2 ezer kh. 1967-ben rendkívül jó almatermés volt, holdanként elérte a 100-120 q-át. A magas terméshozam az értékesítésben okozott problémát. Az almászüret pedig minden évben munkaerőhiányt idézett elő /23/. Az értékesítési lehetőség a nyolcvanas évektől egyre gyengült, a Szovjetunió már nem volt biztos piac.

A mezőgazdasági termelés korszerűsítését lassította, hogy a megye üzemei az átlagostól jóval kedvezőtlenebb termőhelyi és közigazdasági körülmények között gazdálkodtak. Az összes földterület átlagos aranykorona értéke a tsz-eknél 13, ez országosan 17,4. Békés megyében, ahol az iparszerű termelés aránya a legnagyobb, 26,5. A 158, a megyében lévő tsz-ből 119-et, azaz háromnegyedét az államnak kellett támogatni. Az országban a szántóterület 11 %-a homok, a megyében 50 %. A szatmár-beregi részen a vízrendezés miatt, a Nyírségben pedig domborzati és fásítási, csatornázási viszonyok miatt volt nehéz a nagy-

teljesítményű gépek gazdaságos üzemeltetéséhez szükséges táblák kialakítása.

A gabonaaratást teljesen gépesítették. Több lett a kukoricatakarító adapterek állománya, a tsz-ek mégis az országos szint alatt rendelkeztek a teljes gépesítéshez szükséges felszerelésekkel.

A burgonyaszedés gépesítése az ország gépesítési szintjének csak 1/4-ét érte el. Kedvezőbb volt, de nem érte el az országos szintet a cukorrépa kiszedés gépesítése sem (88,9-63,2 %). Az egymenetes takarmánybetakarítást irányozták elő, de a jelentős számú gépsor beállítása ellenére sem sikerült, mert a szárítás egyelőre nagyobb részt természetes úton történt. Csak 21 db takarmányszárító üzemelt 1975-ig. A szemestermény szárítóból 84 volt, de 10 %-át nem üzemeltették, pedig az esős időjárás esetén igen nagy lett volna a jelentősége.

A szakosított telepek áttértek a takarmánytápok felhasználására, de kevés és drága volt a keverőüzem. Több lett a fejőgép.

Mindezek megváltoztatták a munka jellegét. A gépesítés fontos ágazattá vált. Megnövekedett a gépek javítását kiszolgáló saját üzemek szerepe, 17 önálló szervízüzemet tartottak fenn. A gépek tárolásához szükséges gépszín azonban kevés volt. Az állagvédelemnek sem természetes, sem szubjektív feltételeivel nem rendelkeztek. Mindezekkel együtt a falusi embereket körülvette a gép, életvitelüket is alapvetően megváltoztatta /24/.

A IV. ötéves terv időszakában felépült 30 szakosított tehenészeti és 15 sertéstelep. A szakosított állattenyésztési telepek építése, benépesítése és üzemeltetése sok gonddal járt, bár ez volt a fejlődés útja, mégis ráfizettek /25/.

Az előbbieken leírt fejlődés azonban nem volt elég a régi elmaradottság teljes felszámolásához és nem adott elégséges alapot a mezőgazdaságra nehezedő állami elvonáshoz, sem az agrárrolló kivédéséhez! A nyolcvanas évek elején már figyelmeztető jelek mutatkoztak, a politika megmerevítette a gazdálkodást. Az előbbieket együttesen juttatták oda a megye termelőszövetkezeteit, hogy már a nyolcvanas évek második felében a gazdálkodás eredménymutatói alapján az országos rangsor első és második negyedében egy sem, a harmadikban is csak egy tsz volt Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből. A többség az utolsó, a negyedik negyedben sorakozott a vége felé, az ország leggyengébb eredményű gazdálkodására utalva. Ezt a megye irányító szervei nem hozták nyilvánosságra.

A szükségesnél alacsonyabban alakult a fejlesztési célú felhalmozás. A költségek gyors ütemű növekedése, a kedvezőtlen adottságok a szubjektív okok miatt a tsz-ek egy részénél tartósan veszteséges állapot alakult ki. A veszteség és az alaphiány egy része csak központi pénzeszközökkel volt rendezhető. A beruházás volumene még így is jelentős volt, aminek 70 %-át hitel, 15 %-át állami támogatás tette ki, ez azonban eladósodáshoz vezetett.

A tsz-ek pénzügyi helyzetét meghatározta, hogy az állami elvonás mértéke nagyobb volt, mint a brutó jövedelem növekedése. Egyes tsz-ek eredményességét hátrányosan befolyásolta a vezetés, az irányítás és a szervezettség alacsony színvonala /26/.

A szomszéd országokkal a baráti kapcsolatok inkább politikai jellegűek és kulturális területre terjedtek ki, gazdasági téren merevek maradtak. Trianonnal a megye elvesztette az északi, beregi és a déli, szatmári vasútvonalát, ezt pótolni nem sikerült. A megye közgazdasági helyzete további nehézséget jelent amióta az ország iparszerkezete fővároscentrikus lett. A közlekedés, a szállítás drága. A megye nem képes megfizetni a munkaerőt sem az agrártársadalomban, sem máshol. Az eleinte szépen ívelő agrár változás zsákutcába került /27/.

Jegyzet

- /1/ Dr. Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon, Bp. 1976. Kossuth Kiadó 312. p.
- /2/ Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon. 1945-1948. Akadémiai Kiadó 1971.
A fogyasztási szövetkezeti mozgalom 25 szabad éve Szabolcs-Szatmárban. Szerk.: Acél Béla. Nyíregyháza, 1970. Alföldi Nyomda Debrecen
Dr. Gyarmathy Zsigmond: Vörös vándorzászló Vásárosnaményban. Vásárosnamény és környéke földművesszövetkezeti mozgalmának krónikája. Nyíregyháza, 1972. Szabolcs-Szatmár Megyei Lapkiadó Vállalat, Nyíregyháza. 105.p.
- /3/ Szabolcs-Szatmár megyei Pártarchívum /PA/ 42.f. Megyei szövetkezeti jelentés.
- /4/ Botár József-Filep János: A termelőszövetkezeti mozgalom első éve megyénkben = Szabolcs-Szatmári Szemle VI. 3. 1971. augusztus 23-24.p.
- /5/ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX. f. 18. és 9. doboz KSH adatok nem állnak rendelkezésre, ezért az FM irattárból az UMKL-ba került és megőrzött működési engedélyek egyenkénti tanulmányozása és az engedélyezett termelőszövetkezeti csoportok adatainak elemzése szolgált a fentiekhez alapul.
- /6/ SzSzmL. XXIX. 850. Kimutatás szám nélkül 1949.
- /7/ SzSzm. PA 38. f. 194. öe. MDP VB. jkv. 1949. december 4.
PA 42. f. 208. öe. MDP VB. jkv. 1950. március 19.
- /8/ Simon Péter: A párt agrárpolitikája a szocializmus alapjai lerakásának időszakában = Balogh Sándor és Pölöskei Ferenc szerkesztők: Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon.
- /9/ Dr. Fazekas Béla i.m. 62-63.p.
- /10/ PA 37. f. 1948-1950/20. Szabolcs-Szatmár megyei Tanács VB. (MTVB) 1950. július 31. jkv.
- /11/ MTVB. 1950., 1951., 1952. évi jkv-eiből "A tszcs fejlesztés" c. napirendi pontok
- /12/ SzSzm.Stat. ÉVK. 1950-1955., 1956., 1957., 1958., 1969. évi köteteiből a "mezőgazdasági Termelőszövetkezetekfontosabb adatai" (tszcs).
- /13/ U.o.
- /14/ Pártaktíva 1965. augusztus 4. Pártbizottság beszámolója.

- /15/ U.o. és PA. 42.f. 2/177. Megjegyzés: A Statisztikai Évkönyvek és Adattár vonatkozó adatai a december 31-i állapotot tükrözik. A pártbizottsági jelentések pedig június 30-i adatokat összesítettek. A félév végi és az évvégi adatok között számbeli eltérés a szinte havonta változó mozgást jelzik. A mozgás tendenciája azonban megközelítően azonos a párt- és tanácsi jelentések, valamint a statisztikai közlemények adataiban.
- /16/ MTVB. 1956. november 10., 23. és december 7. jkv-ei.
- /17/ Egy kh. szántóra Szabolcs-Szatmár megyében 1955-ben 27,7 kg., 1975-ben 29,7 kg., és 1962-ben 122,4 kg műtrányát használtak fel. KSH. Mezőgazdasági Adattár. I. köt. Bp. 1965. 702.p.
- /18/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1963-1965. 114.p.
- /19/ Filep János i.m. 93.p. PA. 1.f. 1969/1.
- /20/ Kovács Tibor: A paraszti munka kezdetei (Milota 1950-1977) = Gyarmathy Zsigmond szerk.: A termelészövetkezeti mozgalom kutatásának módszertani kérdései. Nyíregyháza, 1978. 110-113.p.
- /21/ PA. k.f. II.cs. 33.öe. A megyei Pártbizottság 1964. március 23-i ülésének jkv-e. Jelentés a mezőgazdaság helyzetéről.
- /22/ 11. PA. 1.f. II. cs. 65.öe. Megyei Pártbizottság jkv-e. 1968. febr. 16.
- /23/ 14. KSH SzSzmL. Az almatermelés Szabolcs-Szatmár megyében 1968. január 19. 15.p. Lásd még a SzSzmL. KSH repertórium II/14/2; II/2/20; II/4/42; II/5/48; II/5/55 jelzeteit.
- /24/ KSH SzSzmL. közlése. A gépesítés helyzete Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdasági nagyüzemeiben 1970-1975. 1976. október 30. 10. l. SzSzm. KSH repertórium II /18/ 62 jelzet.
- /25/ PA. k.f. Pártértekezlet beszámolója 1975. február 22. 16.p
- /26/ 15. PA. 1. f. Pártértekezlet beszámolója 1975. febr. 22. 16.p.
- /27/ Az előadás egy nagyobb tanulmány rövidített kivonata. A tanulmány megjelent 1990-ben a Helytörténeti tanulmányok VIII. című Levéltári Évkönyvben (6-49).

SZÖTS ZOLTÁN

BONYHÁD ÉS VIDÉKE KISIPARA AZ 1950-ES ÉVEK KÜSZÖBÉN

A megkésett iparosodás következménye Magyarországon az ipari szerkezet deformáltsága: a gyárak koncentrálttsága és a kisipar magas aránya. Századunk negyvenes éveiben is az ipari munkások közel fele önálló iparos és alkalmazottja. A fejlett országokban az élelmiszer, ruházati és építőipar már áttért a nagyüzemi tömeggyártásra, hazánkban a kisipar termékeinek 70 %-át még ez a három ágazat adta /1/.

A két világháború közötti időszak iparfejlődése nemcsak a nehézipar kiépítésére illetve modernizálására nem volt képes, hanem a könnyűipar - a textilipar egyoldalú, elmaradott technikára épülő fejlesztése kivételével - gépesítésére sem. Azonban kétségtelen tény az, hogy még a háborús konjunktúra éveiben sem történt meg a kisipar erőszakos elsorvasztása, holott a tőkekoncentrációt az állam elősegítette és szorgalmazta /2/.

1946-ban 180.000 műhelytulajdonos és 170.000 alkalmazott dolgozott a kisüzemekben az ipari produktum egynegyedével. Még 1949-ben, az ötéves terv meghirdetésekor is 200.000 önállót regisztráltak /3/.

Éppen az említett tervidőszak gazdaságpolitikája tett kísérletet a magánipar felszámolására. A "kormányprogram" ismerte el a folyamat káros következményeit..." A lakosság ellátásának romlásához hozzájárult a magán-kiskereskedelem és a magánkisipar túlzottan gyors ütemű kiszorítása. Ennek következtében különösen a szolgáltatóipar nem elégíti ki a lakosság mindennapos szükségleteit" /4/.

Egyet kell értenünk Kövér György megállapításával: "Ipari kisüzemre ugyanis nemcsak a 19. században, de ma is és még sokáig szükség volt és lesz. "Hiszen tevékenysége a népesség termelésétől és fogyasztásától elválaszthatatlan, személyes kontaktust épít ki a termelő és fogyasztó ember között /5/.

Tolna megye a második világháború befejezésekor gazdaságát tekintve közepesen fejlett, iparilag viszont az ország legelmaradottabb területei közé tartozott. Iparát az egyoldalú élelmiszer- és könnyűipari szerkezet mellett a kisipar meghatározó szerepe jellemzi. Keresőinek 73 %-a az agrár szektorhoz, 10 %-a az iparhoz tartozik. A bonyhádi /völgységi/ járásban, a megye legiparosodottabb részében az utóbi arány elérte a 20 %-ot /6/.

Igen kedvező természeti adottságokkal rendelkezik a Völgység, hiszen a Magyaregregy-Nagymányok liász kőszénvonulat szénét fejtik Nagymányokon és Mázán. A bányák tulajdonosa a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. ekkor erőművet működtetett Mázán és brickettyárat Nagymányokon. A mázai villanytelep mellett Kismányokon és Nagymányokon is van magánkézben ilyen üzem 1945-ben. A pliocén rétegsor ipari vizet, a Keleti-Mecsek építőkövet biztosít. A pannón üledékre települt agyag a helyi téglagyárak - Bonyhád: 2, Aparhant, Kisdorog, Lengyel, Máza, Tevel, Zomba 1-1 üzemnyersanyaga. Kedvező szállítási kapcsolatot jelent a tájegységet átszelő Bátaszék-Dombóvár vasúti vonal. Bonyhád a vásárvonalon közúti metszéspont is. A kistáj intenzív mezőgazdasága bőrt, húst, gabonát, tejet, ipari növényeket ad a feldolgozó iparnak. Helyi igényt kielégítő ipartelep a majosi vajüzem, a lengyeli, teveli, závodi, nagymányoki, bonyhádi henger-malmok és a sok patak-malom. A járás népsűrűsége a legnagyobb a megyében, ez erősebb belső piacot jelent. Az évszázados termelési hagyományokat őrző jól képzett munkaerő áll rendelkezésre. A nehézipart nemcsak a bányászat, hanem a Magyar Zománcmű és Fémárugyár, és a Kohn testvérek olajgyára reprezentálja, mindkettő Bonyhádon. Ugyanitt egy kisipari műhelyből kinövő cipőgyár a Pétermann és Galser. Tolna megye 4-5000 főre becsült kisiparosából 1945-ben több mint 1200-at itt jegyeztek be /7/.

A háború a Völgység nagyüzemeit megkímélte. Jelentősebb módosulás a munkaerő összetételében és helyzetében állt elő. A 39.000 lélekszámú bonyhádi járás 75 %-a német nemzetiségű volt 1941-ben. A több mint ezer fős zsidóság elhurcolása, a háború, a hadifogság, a németek kitelepítése és kényszermunkája a bukovinai székelyek, erdélyiek, felvidékiek betelepítése drasztikusan átforgalmazta a nemzetiségi összetételt. A népvándorlás erősen megnehezítette a gazdasági regenerálódást, hiszen csak 1948-ra zárult le /8/.

A változó feltételek között külön kell szólnunk a piaci- és a tulajdonviszonyokról. Bonyhád a hasonló nagyságrendű településekhez viszonyítva jóval nagyobb hatókörű, országos, sőt nemzetközi viszonylatú kereskedelmet bonyolított le korábban. Az öt vegyes, négy textil-, 3-3 vas- és gabona, 2-2 épületfa és bor, 1-1 üveg- porcelán és trafikáru nagykereskedő, akik egyben kis üzletet is tartottak fenn, bonyhádi viszonylatban még 25 boltot, és a járásfalvainak forgalmát is ellátták áruval. A kereskedelmi őrsekváltást 1946-ban a Bonyhádi Földművelésügyi Hivatal készítette elő. Ugyanebben az évben államosították a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. termelő egységeit, Bonyhádon 1948-ban pedig a 474 fős Bonyhádi Zománcgyárat, a 478 fős Bonyhádi Cipőgyárat /9/.

Az olajgyár és a mázai erőmű ekkor már nem működött. Az 1949. évi 20. törvényerejű rendelet a 10 főnél nagyobb munkáltszámot foglalkoztató vállalkozásokat adta állami kézbe. Ez a folyamat 1951/52-ig elhúzódott: téglagyárak, villanytelepek, nagyobb malmok, üzemek kerültek állami tulajdonba; összevonások, vállalat alapítások jelezték a centralizációt /10/.

1949 októberétől az év végéig felszámolták a magánkereskedelmet. A Népgazdasági Tanács november 8-i rendelete alapozta

meg az állami kiskereskedelmet. Bonyhád kereskedelmi pozíciójára jellemző, hogy itt alakult meg a vas- és az üveg-porcelán nagyker. központ. A pénzüntézetek államosításával felszámolt a Pécsi és a Bonyhádi Takarékpénztár.

A mezőgazdaság szövetkezetesítése is 1948-ban kezdődött, éppen Börzsönyben jött létre az első tsz a "Dózsa Népe" /11/.

A völgyeségi kisipart sem hagyták érintetlenül a változások. A háború utáni helyreállítást a lakossági igények megkövetelték. Bonyhádon és Tevelen is újjáalakult az Ipartestület. A magán-nagykereskedelem létezéséig az iparosok anyagellátására a kezdeti nehézségek után kedvezően alakult, az Ipartestületek is segítettek. A kényszermunka és a kitelepítések nagyobb törést jelentettek. Jellemző adat, hogy a járásban 1946-ban csak 561 önálló iparost jelentettek, kevesebb mint felét az előző évben bejegyezték /12/.

Pedig a szolgáltatásokban a kisiparra nagy feladatok vártak. Elsősorban a közszükségleti cikket gyártók és a javító- szolgáltató tevékenységet végzők kaptak elegendő megrendelést és átmenetileg konjunkturális helyzetbe kerültek. Ez mindaddig tartott, amíg az új szövetkezetpolitika és a központi anyagellátás nehézségei nem éreztették hatásukat. A kisipar részbeni államosítását (pékségek, malmok, közlekedési eszközök stb) megelőzte az új szövetkezetpolitika meghirdetése az iparban. A termelő jellegű ipari szövetkezeteket eszköznek tekintették a kisipar társadalmosításában. A kisipar szocializálódásának első lépése az ipartestületek felszámolása volt. A korábbi szerveződés elve alapján Bonyhádon alakult meg a Kisiparosok Országos Szabad Szervezete Bonyhád és Vidéke Csoportja 1949 elején /13/.

Felettes szerve először a pécsi Körzeti Titkárság, amely rendszeres jelentéstételre kérte a megszólításból ítélve "kartársi" alapon. A május havi jelentés szerint a "Bonyhád és Vidéke" csoport taglétszáma 364 fő, 3 vezetőségi ülést, két taggyűlést tartottak, egy kulturális összejövetelük volt az év eleje óta, és félbe maradt két "világnézeti" tanfolyam, ahol 40 kisiparos vett részt. Terveznek az év folyamán egy iparos divatbemutató kiállítást. A titkáruk mellett propagandista, kultúrfelelős, tervmegbízott, anyagelosztó felelős "káderes" is segíti a munkát, a hozzájuk tartozó községekben pedig bizalmi kartársak illetve "tizes felelősök" vannak. Egy elejtett megjegyzésből következtetünk arra, hogy Zombán is működhetett KIOSZ csoport /14/.

A fenti taglétszámnak ellentmond, hogy az 1950-es év derekán 149 KIOSZ tagnak küldtek ki név szerinti meghívót, lehetséges, hogy a körülmények változása folytán sokan kiléptek. Nagymányok, Majos, Aparhant, Máza, Cikó, Mórág, Szálka és a székely hely meghívott iparosai közül 127-en írták alá a jelenléti ívet, húszan távolmaradtak, 1 kórházba került, egy pedig meghalt /15/.

A másik felügyeleti szerv az Országos Központ közvetlenül beavatkozott csoportjai a kisiparosok mindennapi életébe. Az Anyagirányító és Ellenőrző Osztálya például az építőanyagellátást rendkívül bürokratikus nehézkes módon Építőipari Szakosz-

tályi /budapesti! / központja írásbeli engedélyhez kötötte, illetve Budapestről osztotta el a készleteket. A kijelölés alapján elnyerhető közületi megrendelések elosztása bizonyára az ellentétek kereszttüzébe vonta a helyi KIOSZ-t. A pécsi Körzeti Titkárság Tolna és Baranya falvainak villamosítására "káderezett" és az MDP jóváhagyását is bíró villanyszerelők kijelölését kérte jellemző módon /16/.

A kisiparosok a bürkokrácia terjedését látták a Tolna megyei Titkárság megalakulásában. Tipikus esetnek tekinthetjük, hogy a Titkárság kézi vezérléssel maga szabta meg és bonyolította le a bonyhádi KIOSZ vezetőségválasztását /17/.

Nem növelhette az iparosok körében a helyi szervezet tekintélyét az a herce-hurca, amelynek eredményeként az elődök - a Bonyhád és Vidéke Ipartestület és az Iparos és Társaskör - ingó- és ingatlan vagyonát használatba vehette. A pécsi körzeti titkárság először 1949 júniusában kért információt az ipartestületről, iparos körökről. Bonyhádon a Perczel Mór utca 3. számú épület és a hozzá tartozó kerten kívül az Ipartestület vagyonnal nem rendelkezett, a KIOSZ megörökölte az épületet és folyamodott a használati jogért. Hosszas procedúra után kapták meg a Magyar Függetlenségi Népfronttól. Kérvényükkel kilincseltek a helyi előljáróságnál, a Belügyminisztériumnál, az ingóságokért pedig az OTI, a Pénzügyintézeti Központ irodáit járta kérelmük /18/.

Különös fintora a sorsnak, hogy azok az iparosok, akik az Ipartestület és az Iparoskör tagjai voltak, korábban elvett tulajdonuk használatáért kuncsoroghattak. A szervezeti-szerveződési átalakuláson túl izgalmasabb kérdés, hogy valójában hogyan regenerálódott a kisipar a Völgységben. A már fentebb említett létszámadatok önmagukban semmit sem mondanak. Két névsorral ellátott kimutatás áll rendelkezésünkre a KIOSZ irattárából. Az egyik 1950. február 10-én kelt 463 névvel, a másik ugyanezen év augusztus 30-án 380 névvel. Egyiken sincs - Kéty kivételével - a Bonyhádvarasd-Lengyel vonaltól északra fekvő völgységi falu kisiparosa. Ez a zombai csoport létezésére utal, még az év decemberében is elutasítottak egy kisvejkéi iparost, azzal, hogy a falu nem a bonyhádi KIOSZ-hoz tartozik. Ennek ellentmond a Bonyhádi Járási Tanácsra küldött jelentésükben, hogy október elsejében 630 iparost tüntetnek fel, köztük Murga, Tevel, Zomba, Lengyel telephelyű is van /19/.

A bonyhádi KIOSZ 1950 és 1953 közötti levelezésében - ha 1951-től csak a lemondásokat vesszük figyelembe az új ipart nem - a februári és októberi létszámkülönbözet 168 főjéből csak 60 tartozik a zombai KIOSZ területéhez. A 3000 lakosú Zombáról nehéz elképzelni, hogy csak 6 iparosa volt, hiszen Nagymányokon, ahol 2500-an sem élnek 54 iparos dolgozott. Ha el is fogadjuk, hogy 1950 októberében 630 kisiparos élt a Völgység területén, a szerkezeti vizsgálatokban csak Bonyhád és Vidéke jöhet számításba /20/.

/Lásd. első táblázat adatsora/

Kontrollként az 1949. évi népszámlálás foglalkozási adatait használtam, az önálló keresőkből kivontam az önálló mezőgazda-

sági keresők számát, igaz, így egy nem tiszta adatsort kaptam, hiszen ebben a kereskedők, közlekedési vállalkozók, szabadfoglalkozásúak is benne vannak. Kisebb településeken ez nem sok eltérést hozott. Négy-öt helyen 1-1 körorvos és gyógyszerész, 1-2 kiskereskedő van, hiszen a kereskedelem Bonyhád központú. Tevel és Zomba lélekszámához viszonyítva is arányos képet mutat /21/.

A völgyégi járásban felére csökkent 1945-höz viszonyítva a kisiparosok száma. Ha figyelembe vesszük, hogy Bonyhádon a 260-270 iparos kb. megfelelt az 1942. évi állapotnak 1950-ben, akkor a veszteség egyértelműen a falvakat sújtja. A legfontosabb nyolc ipari főcsoportok közül vezet az élelmiszeripar. A csaknem 100 iparos egyharmada hentes, 25-25 %-a pék és molnár. Feltűnő, hogy Bonyhádon 13 hentes és 12 pék dolgozott. A mézások nagy számát az állattartás kiemelt szerepe, a bonyhádi tájfajta marha tenyésztése, és a táplálkozási szokások indokolják. A sütők közötti piaci versenyt pedig a specializálódás tompította /22/.

A szolgáltatóipar zömét a fodrászok adták, a magas bonyhádi részeseledést a polgárosult helyi társadalom igényei magyarázzák. A ruhaipar vezető ágazat a bonyhádi kisiparban, különösen a 20 női szabó sok, minden bizonnyal a környék ellátására is termeltek, és vásároltak is. Jól tagolt szolgáltatási rendszer képe körvonalazódik. A vas- és fémipar és a faipar osztozik a következő két helyen. Előbbi kiegyenlítetttsége látszólagos. A mezőgazdasági táj igényeire építő kovácsipar meghatározó. Azonban az iparosodott Bonyhádon a kovácsokkal azonos számú lakatos is dolgozott. A faiparban az asztalosok vezetnek, ez vidéken a létszámát tekintve második iparág. Bár a cipészek vannak a legtöbben, a bőripar visszaszorult, a falvakban valószínűleg csökkent a számuk. Bonyhádon már a korábbi évtizedekben is meghaladta a megyei átlagot a cipőipar. Kőművesből a székhelyközségben három maradt, a korábbi tizenhétből, Mőcsényben egy sem, holott korábban e település erről volt híres /23/.

1950-ben a megyében 4000 kisiparos dolgozott, Bonyhád és vidékén ebből mintegy 500, a Völgyiségben pedig összesen kb. 600-an, ez nem véletlen, a Völgyiség lakosságának 75 %-a volt német nemzetiségű, a kitelepítések és a "málenkij robot" a megyében a járást leginkább érintették. A szakmai utánpótlás helyzete is katasztrófálisnak mondható, 1942-ben csak Bonyhádon 200 tanonc és segéd alkotta, 1950 februárjában a Bonyhád és Vidéke KIOSZ 91 segéddel, tanonccal rendelkezett, ebből 34 a vidék falvaiban /24/.

Kisebb mértékű volt az iparosok létszámcsökkenése Bonyhádon, hiszen a 80 %-uk "régi bonyhádi", és konszolidáltabb helyzetben volt a kisipar /25/.

A környék 16 települése közül csupán egyetlen falu Grábóc, ahol nem működött 1949-50-ben egyetlenegy pék vagy mézáros, vagy hentes; a leginkább ellátatlan, hiszen további öt fontos iparcsoport hiányzik. Grábóc, Mőcsény kislefalu mellett az 1700 lelket számláló Kakasdon sem akadt asztalos, ács, vagy bognár, a kontárokat leszámítva. Szolgáltató ipart nem találunk a már említett két aprófaluban és Szálkán. Minden telepü-

lésen van viszont kovács vagy lakatos. Nincs cipész, vagyis hiányzik a bőripar a három délkeleti faluban, Bátaapátiban, Mőcsényben és Mórágyon, valamint Mázán. Szabó híján Mórág, Szálka, Grábóc, Izmény és Györe lakossága jár be a nagyobb településekre ruhát varratni. Kőművest máshonnan hozatnak Szálka, Mőcsény, Grábóc, Cikó és Bátaapáti megrendelői. Szálka, Mőcsény, Grábóc egyetlen szolgáltató iparos nélkül tengődik. Nincs még egy kocsmá sem Mőcsény, Grábóc és Bátaapáti falvakban. Izményben a Földműves Szövetkezet tart fenn egy italboltot /26/. /Lásd 2. sz. táblázat adatai/.

A kisipar hiánya leginkább a Bonyhádtól keletre-délkeletre eső aprófalvakban jelentkezik. A délnyugati-nyugati bányásztelepülések ill. az oda ingázó falvak kisipara a legfontosabb nyolc iparcsoporthoz kegyenlített. Máza, Váralja vegyes lakosságú, jórészt magyar, kisebbrészt német, Györe magyarlakta, itt kitelepítés alig, vagy egyáltalán nem volt. Ez a nyugati bányásztelepüléseken, a mentesítések miatt volt kisebb mértékű. Így a kisiparosok is zömében helyben maradhattak. A keleti-északi agrárfalvak a népességcsere folytán néhol teljesen kicserélődtek, s az érkező, főleg az alföldi szegényparaszti és a bukovinai székelyek szinte kizárólagos agrárnépessége az iparhiányt nem pótolta.

A statisztikai feldolgozásban 1949-1950. évben előforduló bonyhádvidéki iparosokat összesítettem - valamennyi fellelhető - és nem értékeltem a két esztendő folyamán bekövetkező létszámváltozások tartalmát, az egy másik előadás alapjául szolgálhat. Céлом egy állapotfeltárás volt, hiszen a magyarországi kisipar és így a Bonyhád környéki is sok viszontagság után került az ötvenes évek küszöbére, és csak a következő évben jut el az erőltetett ütemű és erőszakolt felszámolási kísérlethez.

Jegyzet

- /1/ Berend T. Iván - Ránki György: A magyar gazdaság száz éve Kossuth Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1972. 170.o.
- /2/ Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Történelmi Szemle 1964. VII. évfolyam 2. szám 447, 450. o.
- /3/ Ferenczi Tibor: A kisipari szövetkezeti mozgalom útja Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1974. 63.o. Thirring Alajos: Magyarország népessége 1869-1949. között. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963. 336. o. adata.
- /4/ Balogh Sándor: Nehéz esztendők krónikája 1949-1953. Gondolat Könyvkiadó Budapest, 1986. 500. o.
- /5/ Kövér György: Iparosodás agrárországban. Gondolat Könyvkiadó 1982. 175. o.

- /6/ Kárpáti Andrásné: Tolna megye gazdaságtörténetének történeti gyökerei 1945-1968. Kézirat a Tolna megyei Levéltárban 1977. 1. o.,
Borai Ákos: A bonyhádi járás ipara MTA Dunántúli Intézete, Tolna megyei Tanács VB. 1960. 36. o.
- /7/ T. Mérey Klára: A gyáripár Tolna megyében a második világháború idején. In.: K. Balog János (szerk.) Tanulmányok Tolna megye történetéből X. Tolna megyei Levéltár, Szekszárd, 1983. 488-492. o.
Szóts Zoltán: A bonyhádi kisipar szövetkezetesítése az ötvenes években, Kézirat 1988. 1. o.
- /8/ Szóts Zoltán: i.mű. 1. o.
- /9/ Szilágyi Mihály: A bonyhádi kereskedők. In.: Kolta László, (szerk.) Bonyhád a 18-20. században Szekszárd, 1974. 104. o.
Munkaközösség: Bonyhád monográfiája 1960. 107. o. Kézirat a Tolna megyei Könyvtárban. Az első őrségváltást a "keresztényesítés" jelentette 1939 után.
- /10/ Borai Ákos: A bonyhádi járás ipara 21-22. o., Ambrus Attila: Az iparosodás három évtizede Tolna megyében In.: K. Balog János (szerk.) Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Tolna megyei Levéltár, Szekszárd, 1978. 380-381. o., Sipter Gézáne: A kézműipar és a kisipar Tolna megyében 1920-1948. In: K. Balog János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből X. 262-263. o. (Lásd még a 7. sz. jegyzet)
- /11/ Szabó Bálint: A szocializmus útján. Akadémiai Könyvkiadó 1982. 2. kiadás 96-97. o. Szóts Zoltán: I. mű. 2. o.
- /12/ Kárpáti Andrásné: I. mű. 18.o.
Szóts Zoltán: I.mű 1-2. o.
- /13/ Szóts Zoltán: I.mű. 3. o.
- /14/ Bonyhád és Vidéke KIOSZ Irattára. 178/1949., 187/1949.
- /15/ U.o. 291/1950.
- /16/ U.o. 211/1949., 399/1949., 15/1951/49., 1949-ben kőműves, asztalos, villanyszerelő, vízvezetékyszerelő, szobafestő kapott megrendelést.
- /17/ U.o. 178/1949.
- /18/ U.o. 291/1950.
- /19/ U.o. 215/1949., 54/1950., 291/1950., 554/1950.
- /20/ U.o. 48/1950., 337/1950., 650-670/1950., 708/1950.
- /21/ Thirring Aalajos: I. mű. 344.o., KSH. 1949. évi népszámlálás 8.
A foglalkozási statisztika részletes eredményei, Budapest Állami Nyomda, 1950. 418-419.o.
- /22/ Szóts Zoltán: I.mű. 4. oldal.
- /23/ Szóts Zoltán: I. mű. 3-4. o., Borai Ákos: I.mű. 38.o., 97.o.
- /24/ V.ö. 19. sz. jegyzet, Kárpáti Andrásné: I.mű. 48.o.
- /25/ Szóts Zoltán: I.mű. 3.o.
- /26/ A bonyhádi Földműves Szövetkezet kocsmát, mészárszéket a mázai, aparthanti kocsmát, a váraljai mészárszéket tart fenn. "Bonyhád és Vidéke" KIOSZ levelezése.
- /27/ Sipter Gézáne: I.mű. 235- 236.o.

**A Völgység kisiparosainak létszámadatai
1949-1950**

Település	Népesség száma 1949.I.1.	Önálló nem mezőgazda- sági kere- sők száma 1949.I.1.	Kisiparosok száma a Bony- hádi KIOSZ Irattára alap- ján 1950.II.1.	1959.I.1- 1950.XII.1.	Összesen
1. Aparhant	1290	21	21	4	25
2. Bátaapáti	778	9	8	-	8
3. Bonyhád	7468	427	245	20	265
4. Bonyhádva- rasd	736	3	-	1	..
5. Cikó	1414	21	9	3	12
6. Grábóc	577	14	2	-	2
7. Györe	783	15	11	4	15
8. Izmény	945	9	9	-	9
9. Kakasd	1755	11	12	3	15
10. Kéty	986	11	2	2	..
11. Kisdorog	1403	11	-	2	..
12. Kismányok	740	10	4	5	9
13. Kisvejke	665	16	-	2	..
14. Lengyel	852	22	-	2	..
15. Majos	1355	25	22	5	27
16. Máza	1097	21	14	3	17
17. Mórággy	1145	24	15	1	16
18. Mócsény	526	5	2	-	2
19. Mucsfa	720	12	9	2	11
20. Murga	494	13	-	1	..
21. Nagymányok	2430	49	40	10	50
22. Nagyvejke	538	3	-	-	..
23. Szálka	686	19	10	1	11
24. Tabód	422	1	-	1	..
25. Tevel	2094	52	-	-	..
26. Váralja	1743	41	27	4	31
27. Závod	823	12	-	-	..
28. Zomba	3138	72	-	1	..
Összesen:		949	462	-	525

Bonyhád és vidéke kisiparának szerkezete

Település	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.	XV.	ism.	len	Össz.
Aparhant	3			5	3		5		3	3		1	2			-		25
Bátaapáti	2			1			1		3				1					8
Cikó	1			1	2	2	1		1				2	1	2	1		12
Grábóc	1			1														2
Györe	1			1	1				4	1		2	5					15
Izmény	2			3	2				1				1					9
Kakasd	2				1				7	1		2	2					15
Kismányok	1				2	1	2		1			1	1					9
Majos	3			4	2	1	4		4	3		2	2			2		27
Máza	3			2			1		5	1		2	3					17
Mórággy	2			2			1		6	2		1	2					16
Mócsény	1								1	1								2
Mucsafa	1			2	1		2		1	2		1	1					11
Nagymányok	5			8	5		4		11	2		4	9			2		50
Szálka	2			4	2				2				1					11
Váralja	3			9	2		1		8	3		1	4					31
Összesen:	33			42	24	4	21		58	1	18	20	34		2	5		260
Bonyhád:	32	2	4	23	30	4	49	1	38	3	6	7	16	43	7	-		265
Összesen:	65	2	4	65	54	8	70	1	96	4	24	7	36	77	9	5		525

I. Vas- és Fémipar, II. Gépgyártás és közlekedési eszközök gyártása, III. Építőipar, IV. Faipar, V. Bőripar, VI. Textil, VII. Ruházati, VIII. Papír, IX. Elemzési, X. Vegyi, XI. Építő, XII. Sokszorosító és műipar, XIII. Vendéglátó, XIV. Szolgáltató, XV. Egyéb.

A "Dunántúli cím és lakjegyzék" ipari főcsoportjai szerint értékeltem a kisipari szerkezetet /27/.

Zoltán Szóts

Das Handwerk von Bonyhád und seiner Umgebung am Anfang der 50-er Jahre im 20. Jahrhundert

Diese Arbeit erforscht die Folgen der Bevölkerungsverwandlung und der wirtschaftlichen Entwicklung, die in den 40-er Jahren in den nördlichen Vorläufern des Mecsekgebirges verlaufen sind, im sog. Völgységgebiet, vom Geischtspunkt des Kleinhandwerks auf Grund origineller Dokumente der Gewerbekorporation.

Auf die in erster Linie von deutscher Bevölkerung bewohnte Region übte die Aussiedlung der Deutschen nach dem Weltkrieg eine grosse Wirkung aus.

Die Verminderung der Zahl der Handwerker war in den Kleinstadt Bonyhád und in den westlich - südwestlich liegenden Dörfern an geringsten. In den östlichen und nördlichen Agrardörfern war der Mangel an Handwerkern am grössten, weil hier der Bevölkerungsaustausch in viel grösserem Masse stattfand und die Neuan-siedler ausschliesslich Bauerwaren.

KOVÁCS DEZSŐ

GENERÁCIÓS VÁZLAT A BARANYAI TERMELŐSZÖVETKEZETI ELNÖKÖKRŐL

A termelőszövetkezetek gazdálkodásának több mint három évtizedes történetében az első számú vezetők mindig kiemelt szerepet játszottak. 1956-ot követően a falu és a mezőgazdaság szocialista átalakítása jegyében a termelőszövetkezetek létrehozása lehetővé tette, hogy egy korosztály képviselői, döntően az 1920-30 között születettek, élére álljanak ennek a folyamatnak. Bár a szövetkezetek megszervezése, működtetése, életben tartása rendkívül nehéz volt a kezdeti időszakban, a folyamatosan gyarapodó szervezési-vezetési tapasztalatok felhasználása, a párt- és állami szervek aktív szervező szerepe az üzemi viszonyok viszonylag gyors megszilárdulásához, egyben a szövetkezetek folyamatos átalakulásához, összevonásához vezetett. E változások nagy kihívást jelentettek a helyből választott, illetve kihelyezett szakembereknek.

A huszas, harmincas években született generáció tagjainak többsége a hatvanás évekre már kiforrott, tapasztalt vezető. Jelentős részük huszonévesen, de nem kevesen közülük már tizenévesen is olyan községi, járási, megyei, sőt országos megbízásokat kapott az 50-es években, amelyekre más történelmi időszakokban hasonló korú társaik említésre sem kerülhettek. A feladatok helytállást követeltek és bár az ötvenes évek nem kifejezetten biztonságos időszak a vezetők szempontjából, mégis sok tekintetben olyan emberi -vezetői próba és tanulási lehetőség e nemzedék számára, amely a konszolidáció után a hatvanas években kamatozik igazán. E körülmények teszik lehetővé, hogy az 1920-30 között született korosztály képviselői végig jelen legyenek és rendkívül fontos szerepet játszanak az elmúlt három évtizedben a szövetkezetek vezetésében.

Az első számú vezetők a társadalom egyetlen más szférájában sem voltak kitéve olyan erős szervezeti szelekciónak, mint a mezőgazdaságban, ill. a termelőszövetkezetekben. Mi több, a 60-70-es években a politika által megfogalmazott "társadalmi érdek" a vezetőgárda helyzetének stabilizálódásához fűződött a gazdasági és társadalmi élet különböző területein. Az a szociológusok által leírt generációs modell /1/, amely szerint 1956 után egy viszonylag fiatal korosztály /az 1920-30 között születettek/ kerül be a gazdasági-társadalmi vezetői posztokra és mintegy 30 évig meg is tartja azokat; úgy vélem, nem érvényes

a termelőszövetkezetekre. Ezt nem nehéz belátni, ha figyelembe vesszük, hogy 1960 és 1970 között a centralizáció és a modernizálás következtében kétszer feleződik a termelőszövetkezetek és ezzel együtt az elnökök száma. Továbbá az üzemi méretek növekedésével, a tsz-ek összevonásával a szakmai és vezetői feladatok bonyolultabbá válása is jelentős cserélődést eredményez a vezetőváltásban, a fentiek mellett az életkorral együtt járó cserélődés is szerepet játszott.

Az 1980-as évek végén három korosztály van jelen a tsz-elnöki gárdában. Jelen vannak egyre kisebb számban és arányban a mozgalom első elnökei, akik 1920-1935 között születtek. Az 1935-45 között született korosztály jelenti a mai tsz-elnöki gárda derékhadát, az 1945 után születettek pedig már a következő évtized és az ezredforduló szövetkezeti vezetőinek képviselői. A jelenlegi időszak kivételes lehetőséget kínál, hogy a termelőszövetkezeti sajátosságok folytán (a szövetkezetek nagy száma, többé-kevésbé hasonló mérete, szerkezete stb) alaposabb ismereteket szerezhessünk a vezetésben zajló váltások főbb jellemzőiről és a váltások következtében lejátszódó szövetkezeten belüli és kívüli folyamatokról. A vezetői generációváltás egyben lehetőséget teremt arra is, hogy az első számú vezetők szerepéről a jelenleginél sokkal több és kézzel fogható tény kerüljön birtokunkba.

Három generációs metszet

A baranyai szövetkezetekben kialakult generációs viszonyok és a vezetésváltás jellegének megállapítására, az egyes évtizedek változásait keresztmetszetükben bemutató három évről elemzést készítettem. Az első metszet 1967 végét, 1968 elejét mutatja. Ezek az évek a minőségi váltás lehetőségeit hordozták a szövetkezetek számára. Az új gazdaságirányításra történő áttérés, a nagyobb önállóság, a tsz-törvény, a földtörvény megalkotása, a szövetkezetpolitikai vita a Társadalmi szemlében nagy dinamizmust és további kibontakozást jeleztek.

A második metszettel jelzett időszak 1976 vége, 1977 eleje, a centralizációs törekvések lefékezésének, a nagyüzemi méretek és szerkezet megállapodásának és megszilárdulásának időszaka. A termelésben ekkorra teret nyernek a termelési módszerek és az általuk képviselt rendszerelméletés korszerű technológia.

A harmadik metszet 1987 vége és 1988 eleje. Az egyértelművé váló korszakváltás időszaka, mely a korábbiaknál sokkal szigorúbb külpiaci alkalmazkodást követel az agrárágazattól, miközben az ország gazdasági-pénzügyi egyensúlytalansága miatt továbbra is feszített az ágazat mennyiségi terve. Erősödik a központi beavatkozás a szövetkezetek gazdálkodásában, az elvonások meghaladják a szövetkezeteknek nyújtott támogatásokat, a termelőeszközök jelentős megújítást igényelnének.

Mielőtt rátérnék a három évtized jellegzetes vezetői keresztmetszeteinek elemzésére, rögzíteni kellene az induló állapotot, a 60-as évek elejét is. Mivel erről az időszakról nem állt rendelkezésemre megfelelő forrásanyag, így mindössze néhány utalásra vállalkozom a korabeli dokuentumokból /2/.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése Baranyában is befejeződött 1961 tavaszán. A megye aprófalvas településszerkezete, nemzetiségi lakossága és a vagyoni elkülönültségen alapuló szövetkezet-szervezés mintegy 300 közös gazdaságot eredményezett. Az elaprózottság miatt már az átszervezés befejezésekor napirendre került a tsz-ek viszonylag gyors ütemű egyesülésének kérdése.

A megyei vezetés távlati fejlesztési tervben határozta meg a gazdaságok jövőbeni területének nagyságát és a központok helyét. A terv alapján négy év alatt újabb 110 egyesülés következett be, az első időszakban az egy községben működő tsz-ek egyesülését szorgalmazták és csak ezután következtek a több községre terjedő egyesülések. A vezetés és a szövetkezetek szakmai, politikai megszilárdításához döntően a 3004. kormányhatározatban biztosított szakember-kihelyezési lehetőség járult hozzá. "A megyében 1964. december 31-ig 3004. kormányhatározatok alapján kihelyezésre került összesen 131 elnök, 151 mezőgazdász, 39 könyvelő, összesen 321 fő." A kihelyezések hatékonyságát rontotta a viszonylag nagyméretű cserélődés, vándorlás, mert a szakemberek egy része nem vállalta a kihelyezéssel járó elköltözést vagy letelepedést vagy a rábízott feladatok nagysága meghaladta a képességét és erejét. Kezdetben bizonyossá idegenkedés is tapasztalható volt az ilyen megbízatástól. A gyakori cserélődés nemcsak a kihelyezett, hanem a tagok soraiból választott vezetőket is érintette. Pl. 1964-ben 33 elnököt, 43 főagronómust, 27 főkönyvelőt, 1963-66-ban további 27 elnököt, 44 főagronómust és 33 főkönyvelőt váltott le vagy küldött el a tsz-ek tagsága.

1962-ben még 82 termelőszövetkezetnek nem volt szakképzett mezőgazdász, 3 évvel később már csak 8 olyan kis termelőszövetkezet van, ahol külön mezőgazdászt nem foglalkoztatnak, de ezeken a helyeken az elnöknek van megfelelő végzettsége.

A hozzáértő vezetők hiányának kiküszöbölését segítette az a gyakorlat, hogy a jó termelőszövetkezet elnökét a szomszédos gyenge tsz-ben is megválasztották elnöknek. Az ilyen közös vezetővel rendelkező szövetkezetek sok esetben egyesültek, kihasználva a nagyobb üzemi méretek adta lehetőségeket. 1963-ban pl. több mint 15 fő két-három kisebb tsz-ben látott el elnöki feladatokat.

A váltások nagyobb része a gyenge, szakszerűtlen munkával volt összefüggésben. A kihelyezések mellett az önképzés és továbbtanulás szorgalmazása és segítése nagyban segítette a tsz-vezetők képzettségi színvonalának emelkedését.

A hatvanas évek nehéz indulása után vizsgáljuk meg, milyen helyzet alakult ki az évtized második felére. 1967 végéről 102 vezető adatait sikerült összegyűjtenem. Ez közel teljes körűnek mondható, mert a kettős elnökség intézménye, illetve a további egyesülések révén majdnem ennyire csökken a szövetkezetek száma. 1967 februárjában a megyei tanács mezőgazdasági osztályának vezetője a tsz-elnökök fluktuációjáról adott jelentésében már azt jelzi, hogy a "tsz-ek egyesülése miatt két éven belül kb. 96 tsz lesz Baranya megyében". Egy 1968 augusztusában fogalmazott megyei MSZMP PB jelentés már csak 106 szövetkezeti vezető adatait veszi számításba.

1967 végén, 1968 elején az elnöki posztok közel kétharmadát 1921-30 között született korosztály foglalja el. Ha ehhez hozzávesszük az 5 évvel idősebb korcsoport tagjait is, akkor arányuk közel 90 %-ra nőtt. Ha a csoport tagjait az elnökválasztás időpontja szerint vizsgáljuk, azt figyelhetjük meg, hogy 1959-61 közötti választások során az 1910-20, illetve 1921-30 között születettek jelentős súlyt képviselnek az elnökök között, de 1962-63-tól feltehetően az idősebbek és alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők fokozatosan háttérbe szorulnak. A 60-as évek végére az elnökök felének már technikai, 20 %-ának egyetemi végzettsége van és csak elvétve fordul elő 8 általánosnál alacsonyabb iskolai végzettség.

Az 1976-77-es metszet egy érdekes közbülső állapotot rögzít. Az elnökök fele 1977-ben is az 1921-30-as korosztályból kerül ki, ez azonban a hatvanas évek induló pozíciójának köszönhető. 1972-77 között a választások során jelen vannak az 1921-30 között született generáció képviselői, de a legnagyobb arányt ekkor már az 1931-35 között születettek képviselik. A 70-es évek gazdasági fellendülése és az akkori ifjúságpolitika ugyanakkor lehetőséget teremtett az 1935-45 között született mérnökgeneráció képviselőinek is az első számú helyek elfoglalására. Közülük többen még 30 éves koruk előtt tsz-elnökök lettek.

A centralizációs, koncentrációs törekvések következtében ez az időszak is jelentős vezetői mozgást eredményez. A nagyobb méretű szövetkezetekben kevesebb elnökre van szükség, mint 6-8 évvel korábban. Az egyesülésekkel bekövetkező méretnövekedés egyben további erős szelekciót is jelent a vezetők körében. Ekkorra az elnökök felének már egyetemi, főiskolai diplomája van, 40 %-uk technikai érettségivel rendelkezik és 10 % alá csökken a 8 általánost végzettek aránya.

1986 végén, 87 elején 3 nagy korosztályt, de ezen belül 4-5 csoportot lehet megkülönböztetni a vezetők körében az életkor és az elnökválasztás időpontja szempontjából. Az első a hatvanas években megválasztott és az 1920-30 között születettek csoportja. Ők a szövetkezeti mozgalom első vezetői generációjának még "szolgálatban" lévő képviselői. Többségük gazdag élettapasztalat birtokában tekintélyes és elismert vezetője szövetkezetének.

A második csoportot az 1921-30 és 31-35 között született, de már a 70-80-as években megválasztott elnökök képviselik. E megkülönböztetés első közelítésben talán kissé mesterkéltnek tűnik, hiszen képviselői jórészt az előző csoporttal együtt (2., ill. 3. számú vezetőként) hasonló életpályát jártak végig. Úgy vélem azonban, hogy a gazdálkodási körülmények megváltozása a megelőző időszak és vezetés hibáiból történt okulás, továbbá az egyéni ambíciók szabadabb érvényre jutása sokuknál az elődöktől eltérő vezetési stílust és gyakorlatot eredményezett.

A második korosztály a 70-80-as években bekerülő, 1936-45 között született mérnökgeneráció, tulajdonképpen a jelenlegi derékhad.

A harmadik korosztály pedig az 1945 után születettekből áll és tagjai várhatóan a következő évtizedben fogják felváltani a megelőző két korosztályt a vezetői posztokon. E korosztálynak is két csoportja van. Az 1946-53 között születettek már több helyen számításba kerültek az elnöki pozíció betöltésénél és sokan közülük bizonyították is rátermettségüket és felkészültségüket. Az 1953 után születettek még alig kerültek számításba az első számú vezetői posztok betöltésénél. Ez véleményem szerint kapcsolatban van azzal a magyar társadalomban általánosan kialakult felfogással, mely objektív és szubjektív okokból "kiskorúsítja", pontosabban "nem tartja elég érettnek" a 30-40 év közöttieket ilyen megbízatásra. (Bár a gazdasági-társadalmi válság erősödésével e szemlélet mintha változott volna az utóbbi években) Szerepet játszik ebben, hogy a nehezedő életkörülmények a pályakezdésből, családalapításból következően sok terhet raknak e korosztályra. E hosszabb "felkészülési szakasznak" vannak ugyan kétségtelen előnyei a korcsoport tagjai számára, de hátrányairól sem szabad megfeledkezni.

Az elmúlt 15 esztendőben a vezetői utánpótlásban jórészt az 1935-45 között születettek vettek részt. Az 1945 és 50 közötti korosztály képviselői csupán az utóbbi 5-8 esztendőben kerültek be az első számú vezetői helyekre. Az elnöki tisztségben eltöltött idő szerinti csoportosítás azt mutatja, hogy az 1915 és 1934 között született elnökök több mint fele 20 év fölötti "szolgálati idővel" rendelkezik. A rövidebb, 1-5, 5-10 éves elnöki tisztségben eltöltött idő azonban azt is jelzi, hogy e korosztály az elmúlt 30 évben folyamatos vezetői utánpótlást is jelentett.

Érdekes és sajátos képet ad az elnökökről a megválasztás előtti munkahely, ill. beosztás elemzése. A korábbi munkahely szerinti összevetésből a saját szövetkezet részesedik a legnagyobb mértékben /63 %/ és viszonylag szerény a más szövetkezetekből érkezettek aránya /10 %/ A vezetők további 20 %-a szintén kívülről, a vállalati gazdasági szférából került a szövetkezetek élére. A hiányzó töredék pedig korábban a politikai és államigazgatási szférában dolgozott.

Az elnöki utánpótlás közel háromnegyedét beosztás és munkaterület szerint a termelésirányítók adták. Föltehető a kérdés: vajon a korszakváltás és a generációváltás módosít-e ezen a tendencián? Igaz-e, hogy a termelési posztokon szerzett szakmai, vezetői tapasztalatok, "parancsnoki" gyakorlat, emberi kapcsolatok olyan vezetői iskolát és egyben olyan előnyt jelentenek, melyet pl. a közgazdászok, jogászok stb. kevésbé tudnak megszerezni. Ha igen, akkor - tekintettel az agrártermelésben és tulajdonviszonyokban jelentkező új körülményekre - még nagyobb figyelmet kell fordítani a gyakorlatot szerzett első számú vezetőként is számításba vehető termelési szakemberek közgazdasági, vezetői felkészítésére is.

Származás szerint a jelenlegi elnökök 70 %-ának édesapja föld nélküli mezőgazdasági munkás, kisparaszt, ill. középparaszt volt, tehát többségük gyökereivel is erősen kötődik a

mezőgazdasághoz. Az iskolai végzettség és a születési időpont összevetéséből egy fontos elemet érdemes kiemelnünk. Az 1935-ig születettek - tehát az első vezetői generáció - többsége munka mellett végezte a középiskolát vagy főiskolát, egyetemmet. Az 1935 után születettek körében már a nappali felsőfokú képzésben való részvétel válik meghatározóvá. Az iskolai végzettség és a származás adatainak összevetéséből feltárul az az imponáló akarás, mellyel a "parasztyerekek" birtokba vették a tudományt", hogy megfeleljenek a nagyüzem által támasztott követelményeknek. Ismét érdemes hangsúlyozni, hogy már 10 évvel korábban is 10 % alatt volt az elnökök között a 8 általánossal rendelkezők aránya. A 80-as évek második felétől visszatekintve a 60-as évekre, szembetűnő és elgondolkodtató, hogy a nagyüzem röpke 10 esztendő alatt szinte "kényszerítette" a kiválasztásnál és fennmaradásnál a kiművelt vezetőket az első számú helyekre. A kérdés másik oldala, hogy az újonnan feltörekvő diplomás szakembereknek is érdekük volt a nagyobb méretű szövetkezet kialakítása, mert az egyértelműen előnyös helyzetet teremtett számukra az idősebb nemzedékkel szemben. Fecske Mihály többek között ezzel a váltással, az alapító szövetkezeti vezetőket felváltó diplomás szakemberekkel magyarázza a legutóbbi évtized fejlődését - hiszen "1975 óta stagnál a felhasznált műtrágya mennyisége, a technikai fejlesztésre fordított összegek csak a műszaki színvonal szintentartására volt elegendő". "Ragyogó példája ez annak, hogy a humán tőke hogyan vált termelőeszközzé a magyar mezőgazdaságban". Az elnökváltások következményeinek gyakorlati tapasztalataiból megállapítható, hogy az elnökök egy része személyisége, tudása, tapasztalata folytán - mint "pótlólagos erőforrás" - az átlagosnál nagyobb szerepet játszott a gazdálkodás eredményeinek alakulásában.

De mit hoz vajon a következő 10-15 év, melynek során a vezetőknek - régieknek és újaknak - már a biotechnológiával, az informatika forradalmasító következményeivel és a korszakváltás további tényezőivel kell számolniuk? A társadalmi változások, az érdekviszonyok nyílt kifejeződése, a demokratizálódás, s a tulajdonviszonyok megváltozása milyen hatással lesz a szövetkezetek belső viszonyaira? A vezetésnek, az első számú vezetőknek - még akkor is, ha jól dolgozik - ma már nem szabad a régi értelemben vett életre szóló megbízatásnak tekinteni az elnöki posztot. A társadalmi változások a termelőszövetkezetekben is új gyakorlatot alakítanak ki. És minden vezetőknek szem előtt kell tartania Jozef Ertl, az NSZK nyugalmazott, mezőgazdasági miniszterének, a "német mezőgazdasági csoda" megteremtőjének figyelmeztetését: "amiért annak idején megdicsőültem, most az utódomnak nagy gondok forrása" /4/.

Összegzés

A társadalmi-politikai változások 1989-ben újra felszínre hozták és reflektorfénybe állították a generációs kérdést, amely az elmúlt időszakban - bár sokkal kisebb súllyal - állandóan jelen volt a magyar társadalomban. A gazdasági-társadalmi

élet legtöbb szférájában az 56-os konszolidációt követően a vezetők körében hosszú ideig a stabilitás volt a jellemző. Ugyanez nem állítható a szövetkezeti szféráról és a termelőszo-
vetkezeti elnökökről, hiszen az elmúlt három évtized szerke-
zeti és gazdaságpolitikai változása jelentős mértékben vál-
toztatták és szelektálták a tsz-elnöki gárdát. Miközben a szo-
vetkezetek száma a 3 évtized során több mint kétszer felező-
dött, az először (legtöbbször gazdálkodókból) megválasztott
elnököket az idők során felváltották a középiskolát, illetve
egyetemet végzett diplomás szakemberek. Ma három korosztály
képviselteti magát a tsz-elnökök körében, melyek életpályája
jelentősen különbözik egymástól.

Dolgozatomban a Baranya megyei termelőszo-
vetkezeti elnökök adatainak feldolgozásával az eltérő életpályák néhány fontos
elemét mutatom be.

Jegyzet

- /1/ Kozma Ferenc: Stafétabot. Reflektor. 1984/3. sz. 169-170.
oldal
Kéri László: Generációs problémák, problémás generációk.
Társadalomtudományi Közlemények, 1985/4. 568-583. o.
Illés Iván: Nemzedékek nyomában. Valóság. 1981/11. sz.
49-55. o.
- /2/ Kézirat - Baranya m. Tanács Mg. Oszt. Irattár. A Baranya
megyei termelőszo-
vetkezetek megszilárdításának tapasztalatai. 1966. január 18.
Jelentés a termelőszo-
vetkezetek káderhelyzetéről a megyei
tanács v.b. 1966. május 6-i ülésére.
Jelentés a tsz-vezetők 1965-66. évi fluktuációjáról. Mg.ov.
levele a FM-nek. 1967. február 8. Lásd: 31-es id.ir.
- /3/ Fecske Mihály: Növekedési pályák a mezőgazdaságban. MGK
1988.
- /4/ Dögei Imre: Európai léptékel az agrárproblémákról. Nép-
szabadság, 1988. március 25.

WÖLLER ISTVÁN

VESZPRÉM MEGYE MALOMIPARA ÉS FEJLŐDÉSE

Megtiszteltetés számomra, hogy részt vehetek ezen a konferencián. Tanulmányom Veszprém Megye hajdan híres malomiparát foglalja magába.

Mint ahogy egész Magyarországon, úgy Veszprém megyében is nagy múltra tekint vissza malomiparunk. Ipartörténeti szempontból is jelentős szerepe volt a múltban, de van a jelenben is.

Számtalan régi okmány, irodalom tanúskodik arról, hogy Veszprém Megyében már a XI-XII. században voltak vizimalmok, az akkori kezdetleges berendezéseikkel, de mindenesetben malomkőjáratokkal.

A XIII. században már csaknem minden nagyobb folyóvíz mellé építettek vizimalmokat. Ebben az időben már a veszprémi káptalannak is hat vizimalma üzemelt, de találkozunk vizimalmokkal Pápán és környékén, Tapolcán, Kapolcson, Nagyvázsonyban, Páloznanon, Csopakon, Őrvényesen, Vászolyban, Pécselyen és még sorolhatnám tovább is a középkorban létesített malmokat.

A vizimalmok száma a későbbi évszázadokban is állandóan nőtt, majd a XIX. század második felében elérte csúcspontját.

1873-ban Magyarországnak összesen 20050 db lisztőrlő malma volt, melyből kb. 9000-re tehető a szárazmalmok száma.

1919 utáni időszakban a megcsonkított Magyarországon kb. 17000 malom üzemelt.

1945-ben 2700, ez utóbbi számadat azonban az újjáépítések után növekedett. Majd a folyamatos korszerűsítésekkel és új malmok építésével a malmok száma rohamosan csökkent és napjainkban kb. 130 lisztőrlő malom látja el az ország lisztigényét.

A vizimalmok, szárazmalmok és szélmalomok erőteljes csökkenése a XIX. század második felében következett be, amikor megkezdődött a gyáripar erőteljes fejlesztése, a GANZ és társa név alatt létrejött a nagy magyar malomgépgyártás, mely nem csak Magyarországot árasztotta el jó minőségű malomgépekkel, hanem az egész világon híressé váltak a gyár által előállított berendezések-gépek. Egyidőben megindult az erőgépgyártás is, így a gőz- és egyéb üzemanyaggal üzemelő erőgépek.

Már a XIX. század második felében gyorsan szaporodtak a gőz-erőre berendezett nagyobb kapacitású malmok.

A gőzmalomok inkább az ország keleti részén terjedtek el, ott, ahol kevesebb volt a vizimalom. A gőzmalomok szaporodásával pedig fo-

lyamatossá vált a szél- és szárazmalmok pusztulása, de számos vizimalom is megszűnt üzemelni.

1863-ban még csak 217 gőzmalom üzemelt az országban, 1895-ben már 1723 és 1906-ban 1908 gőzmalom üzemelt. A legnagyobb gőzmalmokat Budapesten építették számuk 11.

Kapacitásuk együttesen olyan nagy volt, hogy ha éjjel nappal üzemeltek volna, egész Magyarország lisztszükségletet tudták volna biztosítani.

Egyik forrásanyagom épp a budapesti nagymalmok létrejöttével hozza össze a Baranya megye vizimalmainak és újonnan épített gőzmalmainak pusztulását az 1875-1894-es időszakban.

Már a XIV. században ismerünk megyénkben több vizikerékkel hajtott-felszerelt malmot, amelyeknél egy-egy vizikerékkel egy-egy pár malomkőjáratot üzemeltettek. A XVI. században pedig már Pápán gr. Eszterházy uradalomnak 10 kerekű vizimalma üzemelt, mely később is még a XIX. század végéig fennmaradt, majd turbinákra építették át, de közben a tűznek lett martaléka. Ennél a malomnál az 1890-es években 5 vizikerék órított, 5 vizikerékkel pedig már műőrlést végeztek, vagy már ez a része föl volt szerelve "gatyaszárszítákkal". Pápán voltak Dunántúlban talán a legnagyobb vizimalmai és egyben a leghíresebbek is. Találunk itt 3-4-6 és 9 kerekű vizimalmokat, melyek sajnos mind tönkrementek és a hajdan bővíző Tapolca teljesen megsemmisült.

A malmoknak többsége urasági malom volt. Így pl. gr. Eszterházy, gr. Amade, bakonybéli, - veszprémi apátság, zirci apátság, a gyári és veszprémi káptalan stb.

A malmok berendezése a XIX. század végéig, évszázadokon keresztül nem változott. Csaknem mindent fából készítettek a molnárok és malomácsok. A molnárok híresek voltak, nagy szakmai képesítéssel rendelkeztek és a fa munkákhoz is rendkívül jól értettek. Nem egy molnármestert kértek föl a céhen keresztül, hogy építsen az uradalmak részére vizimalmot, vagy egyéb vízszerszámokat /vizikerék, fogaskerék, tengely, stb./.

A malmok teljesítményeit vizsgálva, az egyszerű, primitív berendezésekkel és nem egy esetben gyenge vízienergiával 1-5 q közti teljesítményt találunk, malomkőjáratonként. A pápateszéri, vászolyi, pécselyi, örvényesi, csopaki stb. malmoknál 1-2 q/24 ó. teljesítménnyel találkozunk; míg a nagyobb vízerrőknél, mint az Eger, Tapolca, veszprémi, Séd; 3-5 q/24 ó a teljesítmény. A teljesítmény függött a malomnak elhasználódásától is. Itt egy érdekes példát mutatnék be. A bemutatott malom a keszthelyi Festetich György, s a "kaponyási" vizen /Tolna m./ üzemelt egy kerékkel. 1812-ben Eder János molnár vette bérbe és az erős szerkezeti elhasználódás következtében alig termelt vele és nem tudta a bérletet sem fizetni. A bérleti díjnak elengedését kérte.

A megélhetés jobb biztosítása érdekében számtalan molnár "csuvarozott". Igaz ezt a tevékenységet már Mária Terézia 1755-ben kiadott rendelkezése is tiltotta, de soha sem tudták megszüntetni. Vagyis a molnár eljárt kocsival távoli falvakba, összeszedte az örölnivaló gabonát, azt megőrölte és a kész lisztet visszaszállította a parasztnak és mindezért 10 %-os vámot kért.

A bérleti díjak is rendkívül változók voltak. Ugyancsak függött a malom teljesítményétől nagyságától.

Amíg a kis patakmalomnál a bérleti díj 100-200 pozsonyi mérő, addig a nagyobb malmoknál, 300-500 pm., sőt több is lehetett. Ismerek olyan szerződést is, amelyben ezüst forintban, vagy aranyban volt meghatározva az évi bérleti díj.

A XV. században már több, vízzel üzemeltetett deszkametsző malomról tudunk, majd számuk a XVIII. században szaporodott a Bakony és Balaton térségében.

A középkorban felépített malomházak többsége faboronával és sövényházzal épült. Voltak azonban már akkor is malmok, melyeknek falazata már kőből épült és ezt a középkori okmányok is bizonyítják. Ezek a malmok napjainkban is "kő" malom néven ismeretek.

Pápateszéren az 1700-as évek elején már 25 vizimalma volt a gr. Eszterházy uradalomnak. Ezeknek a malmoknak többsége faboronából épült. Csak a XVIII. század második felében kezdik a malmokat átépíteni kő, vagy téglafalakkal.

Korábban a malmok fedése: faszindely, szalma, nád. Csak a XVIII. századtól kezdenek cserépfedéseket alkalmazni.

A vizimalmokat, mint láthattuk, uradalmak építették. Voltak azonban a XVIII. században olyan molnármesterek is, akik engedélyt kértek az uraságtól, hogy az uraság fundusára malmot építhessenek. Ezt az uraság rendszeresen egnedélyezte is és a földről, valamint vízhasználatról bérleti díjat kellett a molnárnak fizetnie.

A bérleti díjat évente két ízben, Szent Gy. és Szent M. napján, vagy előtte fizette a molnár.

A levéltárakban őrzött okmányanyagok hűen bizonyítják a malombérlők jogait és kötelezéseit. Általában a bérleti idő 3 évre szóltak és érvényességük Szent György naptól Szent György napig tartott. Amennyiben a molnármester becsületes, szorgalmas volt, és vigyázott az uraság malmára, területére, úgy az uraság a bérleti idő tartamát meghosszabbította.

A bérlő mindig leltár szerint vette át a malmot és kauciót is kellett adnia, vagyis meghatározott összegű pénzt kellett az uraság pénztárába fizetni, amit a bérleti idő leteltével visszakapott, ha nem volt kifogásolni való az uraság részéről a malom állagában.

A molnárok a malom bérebevétele előtt beadvánnyal fordultak az urasághoz, de legtöbb esetben ajánló levelet is vittek magukkal, melyet a céhmester, jegyző, bíró vagy pap készített el.

Ilyen ajánlólevelet adott 1774. febr. 11-én a pápai molnár cég is Ikervári Mihály molnárlegény elhelyezkedése érdekében ...

"Nagy tekintetre méltó Főtisztelendő Apátur Urunk!

A mi pápai betsületes molnár cég kettős tisztelettel tisztelvény az urat Ikervári Mihály iránt recommentároriánkban e végre találtuk meg az urat, hogy jóllehet a tisztességes molnári mesterséget mint betsületes ifjú megtanulta és tudja, mindazonáltal vigyáz jövőendő becsületeire és életének tisztességesebb módjával való folytatásának okáért megkeresvén bennünket, hogy a jó magaviseletéről tennénk igaz vallást..."

Ikervári Mihály molnárlegény pedig ilyen esküt tett a munkába állása előtt:

"Én Ikervári Mihály fogadom és esküszöm az élő Istenre, Boldogságos Szűz Mária és Istennek minden szentei előtt, hogy a malomra híven gondot viselek, jövedelmét igazán bémondom és adom, ehhez tartozó szerszámokra, egyetemben pedig határára is vigyázok, minden kitelhető hasznát gyarapítom, uraságomat tisztelni és neki engedelmeskedni fogok. Isten engem úgy segítjen és annak minden szentjei."

Számos idős molnármester, vagy feleség adott értékes információkat a molnárok múltjáról, munkájukról és eredményeikről. Ezek az információk segítettek későbbi kutatásaiban.

A malmok alkalmasak voltak a találkozásokra, ahol a politika, a keserűség és romantika együtt volt. A vándorló, vagy faccér molnárlegények hozták és vitték a híreket, de magukkal hozták a jó tapasztalatokat, az újabb és újabb technológiákat.

Veszprém megyében a malomipar fejlesztése az 1880-as évektől szinte folyamatos volt. Már a XIX. század végén több malomnál szereltek föl GANZ-Mechwart-féle hengerszékeket, hasábszítákat, vagy ha nem volt elég a vizienergia, úgy erőgépek beszerelésével egészítették ki az energia biztosítását. Így fejlődtek ki a vízi és motorerőre-gőzerőre-szerelt malomtípusok.

Az új technológia megjelenésével a teljesítmények is lényegesen növekedtek és megindult a molnárok közti öldöklő verseny. A GANZ és TÁRSA cég alatt kifejlesztett hengerszékek, hamarosan tért hódítottak a Veszprém megyében lévő malmokban, de a bakonyi és balatonfelvidéki kis patakokra épült malmokban szívesebben használták a könnyűkivitelű és kevés energiát igénylő OSER hengerszékeket, melyeket Ausztriában Krems-ben gyártottak. Ezek a hengerszékek bevonultak a szélmalomokra és hajómalomokba is. E technikának a malomiparba történt bevonulása, egyben veszélyeztette a kisebb, egyszerű szerkezetű malmok fennmaradását. Így volt ez nálunk is, de más megyében is.

Az I. Világháború befejezése utáni válságos időszakban sok molnárnak be kellett zárnia a malmát, de voltak molnárok akik előre jól biztosították malmukat és felgyújtották, így vártak segítséget létük fenntartásához a biztosítóktól. Ez azonban nem minden esetben sikerült.

A II. Világháború sem nagyon kímélte malmainkat. Számtalan malom pusztult el a háborús események következtében, melyek már nem kerültek újjáépítésre.

1948-1952-ben az ország üzemelő malomállományát állami tulajdonba vették. Veszprém megyében az államosított malmok száma kétszáz fölött volt, s azokat, melyek ráfizetésesek voltak, azonnal leállították és többé nem üzemelhetek. Később ezeket a malmokat visszaadták a volt tulajdonosaiknak. Az üzemben maradt malmaink száma 114 volt, majd a folyamatos korszerűsítések következtében számuk 1962-ben már csak 15, 1970-ben 6, ma már 5 villanyerőre szerelt és korszerűsített malom látja el a megye lisztszükségletét. E malmokon kívül van a megyének két műemlék vizimalma, az egyik Csopakon, a másik Örvényesen, melyeknek igen nagy szerepe van az idegenforgalomban. Látványosak és komplett berendezésűek.

Felmerül a kérdés, miért következett be malmainknak e nagymérvű pusztulása? Válaszul azt mondhatom: e folyamat akkor is bekövetkezett volna, ha a malmok nem kerültek volna államosításra. A műszaki fejlődést megállítani nem lehet és amelyik malom nem tartott volna lépést a fejlődéssel, az eleve halálra lett volna ítélve.

Ha vizsgálat tárgyává tennénk a nyugati országok malmait, ott is megállapíthatnánk, hogy a régi vizimalmok, szélmalmok az 1960-1970-es években tönkrementek. Ma alig található egy régi vizikerékkel, vagy turbinával üzemeltetett malom, vagy akár szélmalom.

Ma hazánkban több védett malmot tartanak nyilván, melyet műemlékként kezelnek. Fenntartásukról az állam, vagy az illetékes szervek gondoskodnak. Üzemeltethető malmaink vannak még Csopakon, Örvényesen, Velemben, Nagybörzsönyben és Turistvádon. De vannak szélmalmaink is, amelyeket ha szükséges volna üzembe lehetne helyezni.

István Wöller

Milling industry in Veszprém county

Eatermills have been functioning in Veszprém county since as early as the lith century.

From the 16th century onwards mills with several paddlewheels were not a rarity. Each of these wheels kept running two millstone furrows respectively. Good examples of these were the once wellknown watermills of the town Pápa, mills among which the ones functioning with ten paddlewheels were not unusual. Millstone furrows were gradually replaced by roller mills developed by the Ganz factory in the 19th century, and new, motorfunctioning mills with modern technology were built. Achievements substantially increased. More than 520 of the 20.000 flourmills registered in Hungary in the 1870's were to be found in Veszprém county. In the 20th century milling industry underwent an enormous development resulting in the disappearance of traditional mills. Only five of them are to be seen in the county. Two watermills built in the Middle Ages are still to be found in the surroundings of Lake Balaton, in the villages of Csopak and Örvényes. Both of them are monuments much frequented by tourists.

IV. FEJEZET

MŰVELŐDÉS- ÉS HIVATALTÖRTÉNET

RAJCZI PÉTER

DÉLDUNÁNTÚL FŐISKOLÁJA A XIX. SZÁZADBAN

A PÉCSI PÜSPÖKI LÍCEUM /JOGAKADÉMIA/ TÖRTÉNETE

I.

Pécs a magyar állam és vele együtt a magyar kereszténység kibontakozása kezdete óta a kultúra egyik fellelegvára. A Szent István által 1009-ben alapított pécsi püspökség első püspöke, Bonipertus már káptalani iskolát létesít, majd még István királyunk nevezi ki 1036-ban az első magyar származású püspökként Maurust - Szent Mórt -, aki a magyar irodalomnak is első ismert alakja. Ettől kezdve Pécsen állandóan találunk a maga korában magasabb műveltséget adó iskolát és könyvtárat, és egészen természetesnek tűnhet, hogy 1367-ben Nagy Lajos királyunk és Vilmos pécsi püspök Pécsen alapítják meg az első magyar egyetemet, mivel - a pápai alapító oklevél szavai szerint - "Pécs a tudományok magvainak terjesztésére kiválóan alkalmas". Ez a pécsi egyetem aztán vitatottan, de valószínűleg a török uralom kezdetéig fennáll, hisz Evlia Cselebi még 1663-ban is tud "az isteni Eflatunnak (Platon) a belső bárban levő régi, tudományos feiskolájá"-ról, ahogy erről útleírásában olvashatunk.

1686-ban Pécs felszabadul a török uralom alól, és még ebben az évben megkezdik - tulajdonképpen folytatják - a jezsuiták iskolai munkájukat. Hamarosan felmerül az igénye annak is, hogy magasabb iskolája is legyen Pécsnek. Az 1751-ben Pozsonyba összehívott országgyűlésre Baranya vármegye követeinek már olyan utasítást ad, hogy Pécsen egyetem vagy akadémia felállítását szorgalmazzák. Ezért küzd Klimó György püspök is, aki az egyetem céljára már "túrur matmaticus"-t is épített, és azt a korának legkiválóbb műszereivel szerelteti fel. Ugyancsak ennek a célnak érdekében is hatalmas könyvtárat és könyvnyomdát létesít, és azt a hozzáértő nagyközönség rendelkezésére is bocsátja. Egyetemalapítási terve az 1777-ben bekövetkezett halála folytán meghiusult.

Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis alapján szervezett királyi akadémiák közül egynek Pécsre való felállítását kérte a vármegye. Annyit sikerült elérni, hogy 1785-ben Győrből Pécsre került az Akadémia. Ezt azonban Győr város kérelmére 1802-ben - Eszterházy Pál püspök tiltakozása ellenére - visszahelyezik Győrbe. Ehhez hozzájárult a pécsi diákok magatartása is, illetve azt is felhozták indoknak - noha az a bizonyos botrányos magatartás ekkor - II. József erősen liberális korszaka után - nem volt idegen más városok ifjúságától sem. (Ez az a bizonyos kőszobor botrány 1802. április 29-én Cserkúton).

Amikor a ciszterci rend átvette a pécsi archigimnazium vezetését, 1817-ben az akkori igazgató újra előterjesztést tesz egy akadémia létesítésére - hisz anélkül az archigimnazium sem tartható fenn. Batthyány Iván gróf, a németbolyi uradalom birtokosa az akadémia céljára 5000 forintot biztosított, amiért Pécs városa polgárjoggal ruházta fel (a mai szóhasználattal díszpolgárává választotta). De az akadémiából, illetve a győri akadémia visszahelyezéséből megint csak nem lett semmi.

Ekkor - 1828-ban - foglalja el a pécsi püspöki széket br. Szepesy Ignác, aki azonnal - amennyiben az akadémia nem helyeztetik át Pécsre - egy általa fenntartott studium philosophium felállítására kér engedélyt, hogy a gimnáziumban végzett ifjak a teológiai tanulmányok megkezdése előtt ott folytathassák tanulmányaikat. Ehhez a hozzájárulást megkapva az 1828/29-es tanévvel a papnövelde épületében megkezdte működését két osztállyal a kétéves bölcsészeti tanfolyam. Ez azonban studium domesticumnak - házi tanfolyamnak volt csak tekinthető, a teológiai tanulmányok megalapozására.

Szepesy a nyilvános jellegű főiskola felállításáért küzdött, olyanért, amely a hiányzó egyetem funkcióját is betöltheti. Olyant, amelyben bölcsészeti tanfolyam mellett teológiai és jogi oktatás is folyik. Ennek az akkori királyi akadémiákkal egyenrangú főiskolának a létesítésére a város is törekedett, és ehhez a város árvaalapítványát akarta felhasználni. Ehhez azonban a felsőbb jóváhagyást nem kapta meg. Ekkor Szepesy az egész terhet magára vállalta, és ezt az elhatározását 1830. augusztus 21-én tartott városi közgyűlésen Pirger Mihály városi bíró be is jelentette. Ekkor közölte, hogy egyelőre 100 000 Ft-ot fog a városnál letenni a főiskola működésének megkezdéséig. Majd 1832-ben, ill. ezt módosítva és kiegészítve 1835-ben kiadta azt az alapítólevelét, amelyet a király majd 1835. augusztus 27-én hagy jóvá, és amely alapján a régi egyetem folytatásaként megkezdte működését a pécsi püspöki akadémia, ill. liceum bölcsészeti és jogi karral. (Az elnevezés a magyar oktatási rendszerben különbözőképpen szerepel. Mikor még csak teológiai oktatás folyt, a liceum nevet használták. Később az ezzel együtt működő bölcsészeti tanfolyam is ezt az elnevezést kapta. Az alapító levél "lyceum episcopale" elnevezését indokolja, hogy teljesen a püspöki javadalomból tartatott fenn. Ugyanezt az intézetet a magyar törvénytár már akadémiának nevezi, mint előzőleg a kir. akadémiát. 1865 után felváltva találjuk a "liceum", "akadémia", "jogakadémia", "liceum jog- és államtudományi kar" elnevezést. Pécsen a mai napig a Liceum utca és a Liceum templom őrzi emlékét).

A továbbiakban általam - pécsi hagyományoknak megfelelően - liceumnak nevezett főiskola részére a városi tanács felajánlotta a normáliskola mellett levő üres telket. Szepesy erre a telekre építtette fel Pollack Mihály tervei alapján a liceumnak szánt épületet. Azonban annak átadása után már látta, hogy az a bölcsészeti és jogi fakultás elhelyezésére kicsi, megvásárolta a vármegyétől a volt pálos kolostor épületét a mellette levő templommal együtt, és azt megfelelően átalakítva helyreállította. Ebbe az épületbe helyezte le a már működő bölcsészeti szakot és jogi kart, valamint ugyanide helyezte el az általa új életre élesztett és 1831-ben megnyitott püspöki tanítóképző intézetet is, amely az egri után a legrégibb magyar tanítóképző. Mind a tanítóképzőt, mind pedig a főiskolát könyvtárral és fizikai eszközökkel felszereltette. Az így megüresedett Pollack-féle épületbe pedig elhelyeztette a Klimó könyvtárat, amelyet ugyancsak jelentős mértékben továbbfejlesztett. A liceum épületében az időt a lépcsőházban felállított óra ütése jelezte. Ezt az órát Szepesy a mohácsi kastély részére szerezte, de most ide hozatta, és az ott volt a liceum működése idején. Részint a főiskola részére, részint azonban egyéb könyvkiadás céljára is nyomdaprivilegiumot eszközölt ki az akkor már működő nyomdának, és az a liceum hivatalos nyomdájává vált. Felszerelésére nagy gondot és jelentős költséget fordított.

Mivel az általa tett alapítvány összege a fokozódó kiadásoknak már nem felelt meg, már saját jövedelmét is teljesen feláldozta. De a liceum életét mindenáron biztosítani akarta, és eltökélt szándéka volt, hogy a liceum alapja részére megvásárolja saját vagyonából a mágocsi uradalmat. Ebben az elhatározásában az 1838-ban bekövetkezett halála megakadályozta.

A kibontakozó felsőoktatás alapját képezte a pécsi archigimnázium, amely 1815-től kezdve a ciszterci rend vezetése alatt állt. Ez a rend - amely az egri és a pécsi gimnázium átvételével válik tulajdonképpen tanító renddé - már kezdettől fogva igyekszik a tanári munkára irányított tagjaitól a "tudós tanár" eszméjét megvalósítani. Így érthető, hogy amikor Szepesy főiskolájában tanárhiánnyal küzdök, a ciszterci renchez fordul, először a bölcsészeti szak részére, majd a jogi oktatás területén is. A ciszterci rendnek a liceummal való kapcsolatát 1835-ben így határozzák meg: A liceumnak 9 tanára van: 5 egyházmegyei pap és 4 cisztercita. A tanárok mindannyian a liceum épületében laknak. A négy bölcséleti és politikai katedrát egyházmegyei papok töltik be. A statisztika, a természetjog tanára, valamint a magyar és görög irodalom tanára ciszterci szerzetes, akiket a mindenkori zirci apát nevez ki. (Így kapcsolódik Pécs 300 éves gimnáziuma a felsőoktatáshoz).

A liceum ifjúsága fegyelmét szolgálta még a győri kir. főigazgató által a bölcséleti szak részére leküldött fegyelmi szabályzat. Az "oskolai törvények" lényeges rendelkezései a következők:

1. Mindenki az oskolai év kezdetét előző napon a múlt évben tett előmenetelét tanúsító hiteles tanodai bizonyítványát az igazgatónak benyújtja, vagy ha helyben tanul, neki magát illelő tisztelkedés végett bemutatja.

2. Szinte úgy magát minden tanítójának is, kinek hallgatója leendő, bemutassa.
3. Az iskolai év kezdetétől számítandó egy hét alatt állandó szállást választand, és az utcának hol ? és a házi urának kinél ? szállásol, nevét és lakóházának számát - úgy a szállásáért, élelmezéséért, fűtésért fizetendő járandóságát, vagy más élelmezési módját szinte az igazgatónak őszintén feljegyezve bejelentendi.
4. Az Úr félelme lévén a bölcsesség kezdete, s hasznos előmenetelt isteni segély nélkül nem remélhetvén, mindenki törekedjék az Isten iránti ajtatosságot, mely szívét éleszti, minden alkalommal külső tettekkel is bizonyítani.
5. Mind a két szertartású katolikusok naponként a szent mise áldozaton, vásár- és ünnepnapokon pedig a délelőtti és délutáni tanításokon és litánián ajtatos figyelemmel megjelenni: - hónaponként az előre kitűzött napon meggyóvnán a szent mise alatt áldozni, nagy hét első három napján a szokott ajtatossági gyakorlatokban részt venni: minden közkönyörgésekben is jelen lenni kötelesek, a vallásos menetekben a gimnáziumi ifjúságot követendőek.
6. Minden tanítójukat, mint a tanulási pályán szülőjük helyetteseit, kész engedelmességgel tisztelni, a náluknál nagyobbakat, és a hozzájuk hasonlókat megelőzőleg böcsülni fogják, senkit sem szóval, sem tettel soha meg nem sértvén.
7. Iskolai napon az illető tanítói teremben idejében megjelenvén az oktató tanítókat csendes figyelemmel végig hallgasák: - ha talán betegség miatt elmaradni, vagy távozni kényszerülnének, az akadály szüntével ennek okát legott az illető tanítókkal tudatni el ne mulasszák.
8. A tanodai intézet minden helyein tőlük a tisztaság mellett jeles és csendes magaviselete is kívántatik; sőt az ajtók, padok, ablakok és falak befirkálásától és rongálásától, mint szigorúan tiltottaktól őrizkedjenek, mindenkor emlékezetben tartván azon jótéteményeket, melyeket ezen intézet által élveznek.
9. A szent hit, tiszta erkölcsiség, hazai alkotmány és törvények, királyi rendeletek és előljárói parancsok ellen intézett minden beszédttől, - úgy verekedésektől, gúnyoló böcs-telenítő, aljas és káromkodó szavaktól gondosan őrizkedjenek.
10. Estennen árpil végéig 8, ezután 10 óraker rendes szálásaikon legyenek és lakházukból hajnal előtt kimenni ne merészeljenek.
11. A korcsmákat, kávéházakat, színházakat, de még inkább az erkölcsiséget és tudományos képződést rongáló más gyanús helyeket kerülendik.
12. A botok és fegyverek használata, nyilvános helyeken és utcákon a dohányzás, a házakban, kertekben, szőlőhegyeken, szántóföldeken, réteken mindennemű kártétel, nemkülönben pénzre játszani, vadászni, adósságot csinálni, éjjel a közcsendet lármás kurjongatással, verekedéssel, zenével zavarni mindenkinek keményen tiltatik.
13. A tanuló ifjúság általi bárminő irányú társulatok alakítása a kegyes királyi rendeletek által legszigorúbban elleneztetik.

A fegyelmi szabályok - mai szemmel nézve - nagyon szigorúak voltak. Sok fegyelmi vétségéről tudunk is, és később ennek szigorából engednek. A büntetés nemei voltak dorgálás, carcer, kizárás. A carcer (börtön) egy udvari kisebb helyiség volt, amelybe az erre ítélt diákokat pár órára, egy napra bezárták.

A tanári karnak közege volt a pedellus. Ő látogatta a kávéházakat, kocsmákat és egyéb nyilvános helyeket, és a fegyelmi szabályok ellen vétőket az igazgatónál feljelentette. Emellett a város is tiszteletben tartotta az egyetemi hagyományoknak megfelelően a liceum önkormányzatát kisebb bíraskodási kérdésekben is, és a városi hatósági személyek is az iskola igazgatójának szolgáltatták ki még az általuk letartóztatott rendbontókat is megbüntetés céljából. (Csak érdekességképp említem, hogy épp Pécsen merült fel komoly formában az az igény, a két világháború között, hogy az "egyetemi polgárok"-kal szembeni rendőri büntetőbírói teendőiket az egyetem maga lássa el).

A liceumban tulajdonképpen életkor szempontjából két különböző csoport tanult. A bölcsészeti szak még nem azonos a későbbi bölcsészszakkal, tulajdonképpen a hatosztályos főgimnázium szerves folytatásaként két évfolyamon keresztül a magasabb tanulmányokra előkészítő évfolyam volt. Ennek befejezése után lehetett folytatni itt Pécsen a teológiai vagy a jogi tanulmányokat. Ez a különbözőség a fegyelmi szabályok túrésében is fokozottan megnyilvánul, mert azok ellen többnyire a jogász ifjúság vétett. De ez a jogászfifjúság igyekezett a társadalmi életbe is bekapcsolódni. Így már 1837-ben táncvigalom engedélyezését kérik, ekkor még sikertelenül, de 1840-ben már jelentős társadalmi eseménye lesz Pécsnek a "juristabál".

Már a bölcséleti fakultás megnyitása után Pécs sz. kir. város - országgyűlési követtel nem rendelkező - Baranya vármegyét kereste 1832. március 30-án kelt iratában, hogy "...a közelébb tartandó országgyűlésre kiküldendő követ uraknak kegyesen meghagyni méltóztassék, hogy ónagyméltósága megyés püspök igen dicső és a késő maradékokat is hasonló szent áldozatokra serkentő nagylelkűségének a törvényünk könyvébe való beiktatását szorgalmazza".

Baranya vármegye közgyűlése ilyen irányú átiratot intézett más vármegyékhez is, és ennek eredményeként az 1832-36. országgyűlésen 17 vármegye kívánságai közé felvette Szepesynek az "ország részére" (az alapító levél bevezetése szerint "publicum patriae prosperitatem") tett alapítvány becikkelyezését. Ilyen előzmények után keletkezett az 1836. évi XXIV. tc. "Négyesi báró Szepesy Ignác pécsi püspök által Pécsen alapított akadémiáról." Eszerint "Hálaérzéssel fogadják az ország rendei négyesi báró Szepesy Ignác pécsi püspöknek a közzé elmozdításában bizonyított munkás buzgóságát, melynél fogva Pécs városában tulajdon költségein bölcselkedést és törvényt tanító intézetet állított fel; mely jeles és követésre méltó alapítvány Ő Felsége kegyelmes megegyezésével örök emlékül törvénybe iktatják". Ugyanekkor a király Szepesyt érdemei elismerésül a Szent István Rend középkeresztjével tüntette ki. (Ez a Mária Terézia által alapított legmagasabb kitünté-

tés volt, melyet nem katonai érdemekért a király adományozott).

Pécs város hálája jeléül megfesttette Szepesy arcképét, és azt 1834. április 15-én ünnepélyesen a város tanácsstermében elhelyezte, Baranya vármegye pedig a közgyűlési jegyzőkönyvben örökítette meg Szepesy érdemeit. Amikor aztán Szepesy 1838. július 16-án meghalt, a város őszintén meggyászolta. A közgyűlés határozatot hozott, hogy halála napján minden évben emlékére a város kegyúri templomában (a mai belvárosi templomban) és a Liceum templomban is ünnepi misét kell mondani, amelyen a város vezetősége testületileg vesz részt. (Ezt a misét a második világháború végéig mondták is, és 1988. július 16-án a belvárosi plébánia ezt a szokást Borsy Károly javaslatára felújította). Ugyancsak Pécs háláját bizonyítja az 1892-ben Kiss György által készített szobor felállítása, a nevét viselő utca (ma Leonardo da Vinci utca), és Szepesy emlékét őrizte az általa alapított jogakadémia folytatásaként az 1922-ben Pozsonyból Pécsre menekített Erzsébet Tudományegyetem jogi karának épületén elhelyezett - majd 1948 után eltávolított emléktábla is.

Szepesy még végrendeletében is megemlékezett főiskolájáról. Életében egész jövedelmét, magánvagyonát (és talán egészségét is) áldozta azért, végrendeletében (amelyben csak szigorú jogi keretek között rendelkezhetett, hisz mind a kánonjog, mind az akkor élő főkegyúri jog alapján csak előírt keretben rendelkezhetett szabadon) tiszta hagyatékának egyharmadát a liceum alapítványának hagyta, és végrendelete végrehajtójául - érdekes módon - a három fakultás senior tanárait nevezte ki.

Az 1848-as események igen nagy hatással voltak Pécs ifjúságára is. Az akadémia ifjúsága határozatot hozott a megalakítandó nemzetőrségben való részvételről. Ezt a határozatot azzal a kéréssel terjesztette a tanári kar elé, hogy arról a város vezetőségét tájékoztassa. Ezt a közlést Jónás József aligazgató 1848. március 21-én meg is tette. Ez a nemzetőrség aztán a bekövetkezett események során nem nyert megszervezést. (De az ifjúság jelentős számban lett a megalakult honvédség tagja több tanárával együtt. Békeffy Remig emlékezik meg az egyik ciszteri tanárról, aki liceumi tanítványaival együtt jelentkezett honvédeknek: "Engedje meg, őrnagy úr, hogy én, aki eddig ezen ifjaknak szellemi vezére valék, most se legyek kényszerítve őket magukra hagyni, amikor a haza védelmére állanak" - mondta a sorozást vezető tisztnek.

Az 1848-1849-es tanév megnyitható nem volt, mert egyrészt az ifjúság nem jelentkezett kellő számban, (többen katonák voltak), másrészt a liceum épülete is katonai célokra volt igénybe véve. A bölcsészeti előadásokat a papnevelő intézetben kezdték tartani, a jogi kari előadások teljesen megszűntek. Közben Magyarországon is bevezették a poroszból átvett osztrák iskolarendszert (Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich), amely a bölcsészeti szakot beolvasztotta a főgimnáziumba, és létrehozta a nyolcosztályos gimnáziumot.

Ha a szabadságharcig terjedő időben megvizsgáljuk az akadémia látogatottságát, a következőket látjuk:

Tanév	Bölcsészet	Jog
/A 2 évfolyamos bölcsészet az alaptanulmányokat jelenti, erre épül a 2 évfolyamos jogi tanfolyam/		
1831/32	125	-
1832/33	166	-
1833/34	168	38
1834/35	160	46
1835/36	172	66
1836/37	185	71
1837/38	191	84
1838/39	203	79
1839/40	191	91
1840/41	198	104
1841/42	181	112
1842/43	186	90
1843/44	208	79
1845/46	160	102
1846/47	160	87
1847/48	179	70
1848/49	16	-
1849/50	63	-
1850/51	87	-

Ekkor (1851-ben) lép hatályba az Entwurf, amelynek rendelkezése szerint a bölcsészeti szakot a gimnáziumba kell beolvasztani. (Közben a gimnázium épülete is hadikórházzá alakult át. A liceumban működött ciszterci tanárok visszamennék Zircre, a gimnázium tanárai pedig a városban magánházaknál vonják meg magukat.)

II.

A szabadságharcot követő ún. Bach-korszakban az Entwurf következtében a pécsi oktatásügy válságba került. Egyrésztől a kormány a gimnáziumok visszaszorítására törekszik, és helyettük ugyancsak német mintára a reáliskolák megszervezését szorgalmazza, másrésztől viszont a bölcsészeti tanfolyamoknak a liceumtól való különválasztása, és a nyolcosztályos gimnázium létrehozásának terve súlyos problémákat vetett fel a ciszterci vezetés alatt álló- és eddig archigimnáziumként hat osztállyal működő gimnázium, és a püspök irányítása alatt a Szepesy-alapítványból működő liceum kérdésében. Ugyanis vagy a ciszterci gimnázium minősül vissza négyosztályos kisgimnáziummá, vagy átveszi a liceum 2 évfolyamos bölcsészeti tanfolyamát-hogy így nyolcosztályossá váljék-, akkor viszont a püspök joghatósága alatt álló és a Szepesy alapítványból fenntartott osztályokra jutó anyagi részt is igénylik. Hosszú évekig húzódo anyagi vita kezdődik, amelyben a közben esztergomi érsekké kinevezett Scitovszky határozottan ellenzi a ciszterciek terjeszkedését, mert a gimnáziumot püspöki joghatóság alatt kívánja fejleszteni. A vita odáig fajul, hogy Villax Ferdinánd zirci apát már a soproni "Statthalterei-Abtheilung"-nak be is jelenti,

hogyan a pécsi gimnáziumot elhagyják, és máshol vállalnak iskolát. Közben ideiglenes jelleggel már működik a pécsi főgimnázium részben ciszterci, részben pedig egyházmegyei papok vezetésével (maga az igazgató is egyházmegyei pap lesz), és 1852-ben már meg is tartják Pécsen az újonnan bevezetett érettségi szigorlatot, érettségít. 1853-ban megint nagy iskolaszervező püspöke lett Pécsnek: Girk György, aki szembeszáll a "püspöki tekintélyt" féltő tanácsadóival. Tárgyalásokba kezd Rezutsek Antal zirci apáttal, és 1863. április 29-i keltezéssel szerződést is köt vele, amely rendezi a Szepesyi alapítvány és a ciszterci vezetés alatt álló gimnázium között - néha mesterségesen is - fűtött vitát. Ez a szerződés aztán újabb viták kezdete lett, sőt Pécs város feljelentette a királynál Girk püspököt, mivel - szerintük hűtlenül kezeli a Szepesyi alapítványt azzal, hogy annak jövedelméből is juttatott a megszerzendő nyolcosztályos főgimnázium számára. De most már semmi sem akadályozza meg a további fejlődést. Girk püspök - ami a működésében ugyan csak szüneteltetett tanítóképzőt is újra megszervezi, és annak fenntartására a javadalmas papokat - enyhe presszióval is - alapítványok létesítésére ösztönzi, és a Szepesyi alapítvány részére a városnál kétezer forint készpénzt, majd később 1000 Ft értékű földtehermentesítési kötvényt helyezett le, előterjesztést tett a helytartótanácsnál a jogliceum újbóli megnyitására. Ezt a király 1865. augusztus 2-án kelt elhatározásával engedélyezte, és 1865. október 15-én (vasárnap) Girk György püspök a most már a kormány közvetlen rendelkezése alá helyezett jogakadémiát (jogliceumot) ünnepélyes istentisztelet keretében megnyitotta.

III.

A működését újonnan megkezdő jogliceum a királyi rendeletnek megfelelően szervezetében a királyi akadémiákkal azonossá vált. Így a főgimnáziumi érettségihez kötötten hároméves tanulmányi időt írtak elő. Ezzel megkezdődött az a folyamat, amellyel a jogakadémia oktatási rendjét igyekeztek a tudományegyetemhez közelíteni. Így 1874-ben a jogakadémia jog- és államtudományi karrá alakult át, a tanulmányi időt pedig négy évben állapították meg. Előírták, hogy jogakadémiai tanárrá csak egyetemi magántanári minősítéssel rendelkező személy nevezhető ki, és a tanárokat kötelezték arra, hogy minden félévben két ingyenes kollégiumot (publicum) hirdessenek. A liceum vizsgálati rendszere megfelelt a királyi akadémiák vizsgarendszerével. Eszerint két államvizsgabizottságot állítottak fel, amelyben Pécs vezető jogászai is részt vettek, és amelyek előtt jogi, illetve államtudományi államvizsga volt tehető. A vizsgák nyilvánosak voltak, sőt a kitüntetéssel történt vizsgákat a vallás- és közoktatásügyi minisztérium hivatalos lapjában közzé is tették. Ez a tény igen jelentős hatással volt a közszolgálatra készülőkre, hisz az esetleges kinevezésükhöz a hivatalos lapban való szereplés jelentős támogatást nyújtott. Közben az ország kultúrpolitikájában nagy változások voltak.

Létrejött a második tudományegyetem Kolozsvárott, és megindult a küzdelem egy harmadik egyetemért. Ezért különösen Szeged és Pozsony versengtek, majd később a vita Pozsony javára dőlt el, és az Alföld egyeteme Debrecenbe került. A budapesti és a kolozsvári egyetemnek is igen nagy volt az elvonóhatása, és a 13 fennálló jogakadémia mellett az országos igényt meghaladta a végzettek száma. Egyébként is a jogakadémiák tudományos színvonalja is állandó bírálat tárgya volt, és így felmerült annak lehetősége, hogy esetleg a pécsi jogliceumot is egy királyi akadémiával összevonjanak. Ezt a tervet Dulánszky püspök támogatja is, anyagi erejét egyébként a székesegyház újjáépítése teljesen kimerítette, de kiköti, hogy az összevontan létrejövő új akadémia székhelye Pécsen legyen. Problémát okoz az a tény is, hogy a fokozatosan kialakuló képesítési szabályzat szerint az ügyvédi, illetve bírói - majd később a magasabb közigazgatási munkakörök betöltéséhez az előírt egyetemi, ill. jogakadémiai tanulmányok utáni négyéves joggyakorlatot egyetemi doktori fokozathoz kötik. A jogakadémiáknak pedig doktorrá avatási joguk nem lévén, a hallgatóknak a végbizonyítvány megszerzése után - ha ilyen pályára léptek - valamelyik egyetemen kellett a megfelelő doktori szigorlatokat letenni. Ennek következtében, akinek erre lehetősége volt, már eleve az egyetemen kezdte a tanulmányait és így a jogakadémiák hallgatóinak létszáma csökkenő képet mutatott.

A pécsi püspöki jogliceumnak is meg kellett küzdenie ezekkel a problémákkal. A kifogásolt tudományos színvonal a kinevezett tanároktól függött. Pécsen olyan tanárokat találunk, akik később is gyakran jelentős szerepet játszanak szaktudományuk területén, de jelentős szerepet visznek Pécs társadalmi életébe is. Ugyancsak jelentős szerepet visz a jogliceum ifjúsága Pécs életében, és az első világháború előtti pécsi társadalmi megmozdulásokban mindenütt megtaláljuk őket.

Amikor a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemnek el kellett hagynia a koronázó várost, a végleges elhelyezése ügyében a dunántúli városok között nagy harc bontakozott ki. Hogy aztán a "magyar Heilderberg"-ről álmodozó Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter is Pécs mellé állt ebben a kérdésben, annak fő oka az, hogy a jogi kar tanári kara, könyvtára a megszűnő jogliceum átvételéből kerül ki, és a nagy iskolaszervező elődei munkáját folytatva Zichy püspök az egyetemnek engedi át a Liceum templomot - amely akkor az Egyetemi templom nevet veszi fel, továbbá a Szepesy által továbbfejlesztett Klimó könyvtárat is. Köztudott volt, hogy Zichy püspök a pécsi püspöki teológiai főiskolát is az egyetemhez kívánta kapcsolni, de ezt a törekvést a budapesti egyetem megakadályozta.

A Pécsre került Erzsébet tudományegyetem jog- és államtudományi kara - és részben a bölcsészettudományi kara is - méltán tekintette jogelődjének a Szepesy alapította jogliceumot, és méltán helyezték el az egyetem keleti nagykapuja mellett a Szepesy érdemeit megörökítő és Szepesyt ábrázoló nagy márványtáblát. Noha Szepesy végrendeletében meghagyta, hogy halála után ne beszéljenek érdemeiről, sőt a városházán levő - a városi tanács által megfestett - arcképét is égessék el, az egye-

temnek ezt a meghagyást nem kellene megtartania, és ha már az arcképe el is tűnt, méltó lenne, ha az emléktábla az egyetem falára visszakerülne.

Források és irodalom

- Dr. Kopcsányi Károly: A pécsi jogakadémia múltja és jelene
Pécs, 1877
- Kiss Albin: A pécsi főgimnázium története, 1914
- Borsy Károly. A pécsi nyomdászat kezdetei
Pécs, 1973
- Várady: Baranya múltja és jelene Pécssett 1896
- BM. Levéltár: A pécsi püspöki liceum iratai
- Uo. A ciszterci rend pécsi főgimnáziumának iratai 1849-1960
A liceum közéleti szerepét a korabeli pécsi újságok bőven ismertetik.

Péter Rajczi

Hochschule von Südtransofaubien

Péter Rajczi beschäftigt sich in seiner Abhandlung "Die Geschichte des bischöflichen Lyzeums /Rechtsakademie/ von Pécs" mit einem Abschnitt der Geschichte des Hochschulwesens in Pécs/Fünfkirchen. Pécs ist seit tausend Jahren Bischofssitz und es hatte schon im Mittelalter höhere Schulen, 1367 sogar auch eine Universität. Nach der 150 Jahre währenden Türkenbesetzung wurde auch das Hochschulwesen neu belebt, und Bischof Klimó machte sich Gedanken von der Gründung einer Universität. Aus diesem Zweck errichtete er eine mächtige Bibliothek und eine Sternwarte. Eine bedeutende Wende war die Tätigkeit des Bischofs Baron Ignác Szepesy, der sein Einkommen und Privatvermögen für die Ersetzung des Mangels an Universität verwendete und eine Institution für philologische, theologische und juristische Bildung ins Leben rief. Die Gründungsurkunde dessen gab er 1835 aus. Dieses Institut wandelte sich dann zur Rechtsakademie, mit Pécs' Benennung zum Rechtslyzeum um und funktionierte bis 1921 so. Da hat man die aus Pressburg zwangsweise geflüchtete Universität nach Pécs versetzt, und deren Juristische Fakultät übernahm das Dozentenkollegium der ehemaligen bischöflichen Rechtsakademie und auch die Bibliothek. Der Verfasser würde es für würdig halten, dass die das Verdienst des Baron Ignác Szepesy verewigende Gedenktafel an der Universität wieder aufgestellt wird.

SZÁVAI FERENC TIBOR

A FÖLDMŰVELÉSÜGYI KORMÁNYZAT SZAKOKTATÁSPOLITIKÁJA ÉS A GAZDASÁGI ELŐLJÁRÓI RENDSZER MAGYARORSZÁGON 1920-1945.

A földművelésügyi minisztérium szakoktatáspolitikáján elsősorban azt értjük, hogy tevékenységében, pénzügyi költségvetésében milyen szerepet kap a mezőgazdasági szakoktatás. Szükséges továbbá annak vizsgálata is, hogy folyamatában a múlt század óta jelentkezik-e az intézményes és tanfolyami keretekben valami változás, s ha igen ez milyen arányban érintette a mezőgazdasági szakoktatás egészét. Magyarország gazdasági-társadalmi struktúrájában, a mezőgazdasági szakoktatásban is meghatározó volt a kisállammá válás, amelynek nehézségeit a világgazdasági válság súlyos következményei még csak tovább fokozták. Így a mezőgazdasági szakoktatás, a kormányzat szakoktatáspolitikájának egy újabb kulcskérdése a területi gyarapodás során e szempontból elmaradottabb területek bekapcsolása az ország szakoktatási intézményes vérkeringésébe. Mindezt, a mezőgazdasági szakoktatás alapfokú modernizációjának kísérletét úgy tekintjük, mint a jelvényvel ellátott tanult gazdák mozgalmának, történetének első szakaszát, amelyben a földművelésügyi kormányzatnak döntő érdemei vannak. A gazdasági előljárói rendszer pedig egy olyan lehetőség a tanult gazdák számára történetük harmadik szakaszában, amely elfogadható volt többségük számára, ismereteiket kamatoztathatták, ami a magyar falu érdekeivel volt összhangban. Másrészt szükséges ezen jól működő rendszer vizsgálata, mivel mai mezőgazdasági szakoktatási rendszerünkben hiányzik a saját gazdaságát vezetni képes gazdáknak az intézménye, amelyek tanfolyami lehetőségei már megfogalmazódtak. Célunk tehát az, hogy a véleményünk szerint modernizációs kísérletként: bevezetésre kerülő alsófokú mezőgazdasági szakoktatás rövid történetét és helyzetét, bemutassuk a két világháború között, elsősorban a tanult gazdák és a földművelésügyi minisztérium későbbi "önállósulási" vitájában az utóbbi érdemeit erőteljesen aláhúзва.

A földművelésügyi kormányzat tevékenységében a lehetőségek függvényében a mezőgazdasági szakoktatásnak elsőrendű szerepet kellett kapnia, hiszen ez volt az az intézményes lehetőség, amelyet saját hatáskörében az adott társadalom igényeihez igazítva megfelelő szakembereit képezhette. Az alsófokú mezőgaz-

dasági szakoktatás országos szervezése a közép- és felsőfokú intézeteknek a majdnem teljes kiépítése után 1874-ben a kétéves tanulmányi idejű állami földmivesiskolák létesítésével kezdődött. Célja kettős, egyrészt a kisbirtokosok fiainak megtanítása az okszerű gazdálkodás fogásaira, másrészt, hogy gazdasági altiszteket képezzenek a közép- és nagybirtok számára /1/. A felnőtt kisbirtokosok képzésére a földmiveltésügyi minisztérium 1898-tól a földmiveltésiskolák és egyes gazdakörök, mezőgazdasági egyesületek segítségével 2-4 hónapos téli gazdasági tanfolyamokat tartatott /2/. A középfokú képzést kétéves tanulmányi idővel a keszthelyi (1865), debreceni (1868), kolosmonostori (1869) és a kassai (1874) gazdasági tanintézet, valamint a komáromi gazdasági szaktanító és a kecskeméti gazdasági szaktanítóképző intézet látta el (1910). A középfokú gazdasági tanintézetek 1906-os akadémiákká történt átszervezése után hiányzott az általános mezőgazdasági oktatás középfokú tagozata /3/. Felsőfokon a magyaróvári (1874) és 1906-tól kezdve az említett négy gazdasági akadémián okleveles gazdákat képeztek ki hároméves tanulmányi idő alatt. A későbbi alapfokú mezőgazdaság területén oktató gazdasági tanárok kerülnek ki ezen intézményekből. A kormányzat támogatta a mezőgazdasági szakoktatás fejlesztését, azonban annak felépítése hiányos volt, nem elégítette ki a követelményeket. Főleg a nagybirtok számára képeztek intézőket, aránytalan volt a főiskolák súlya a közép- és alsófokú szakiskolákhoz képest. Leggyengébb a középfokú szakoktatás volt hosszú ideig, holott fejlesztésére nagy szükség lett volna. Korszakunkra 1923-ban a trianoni békeszerződés következményeként kisebb számban működnek a mezőgazdasági szakoktatás intézményes keretei. M. kir. Gazdasági Akadémia működik Magyaróváron, Keszthelyen és Debrecenben. Lassan szerveződött a m. kir. középfokú tanintézetek száma, amely az első világháború előtt szinte teljesen elsovadt. Középfokú volt a kecskeméti gazdasági szaktanítóképző intézet és a putnoki gazdasági felső leánynevelő intézet is. Ezenkívül középfokú kertész- és tejipari képzés folyt Magyarországon. Az alsófokú mezőgazdasági szakoktatás keretében egy intézményes és egy tanfolyami keret nem volt új, ezeket már korábban alkalmazták a mezőgazdasági szakoktatásban. A földmivesiskolák kettős célú képzése megmaradt, nem tartozott a korszakunkban leginkább fejlesztett intézmények közé. 1923-ban Békéscsabán, Csermajorban, Jászberényben, Hódmezővásárhelyen, Karcagon, Kecskeméten, Nagykállón, Pápan és Somogyzentimrén működtek ilyen iskolatípusok, amelyek 1942/43-ra mindössze a Gyulán létrehozott intézménnyel bővültek /4/. Az intézménybe több vármegyéből érkeztek a tanulók, két féléves volt, téli és nyári, s elhelyezkedésük is különböző uradalmakba történt, csak kevesen mentek haza a saját birtokra gazdálkodni. A két év elvégzése után záróvizsgát tettek, amely végül "Mezőgazdasági Szakiskolát Végzett" gazdákká avatta őket. A későbbi iskola utáni ösztöndíj is sokkal nehezebb volt, mint a téli gazdasági iskolánál /5/.

A földbirtokreformmal egyidőben több ezer kat. holdat osztottak ki 90 %-ban legénységi és 10 %-ban tisztii állományú vi-

tézeknek átlagosan 12-50 kat. hold átlagban. Ezen birtoktestek számának növekedése egybeesett a földmivelésügyi kormányzat tudatos kisbirtokos társadalmat erősítő politikájával. Ezért a mezőgazdasági szakoktatás rendszerébe beleillett a Vitézi Rend örkényi gazdaképző iskolája is, hogy annak telkes vitézeit és várományosait, immár a földbirtokkal rendelkező ifjút hazafias szellemben egy év alatt a birtok vezetésére alkalmas gazdává képezze. Az ország különböző részein okleveles gazdasági tanárok kapták ezenkívül feladatul a vitézi telkek ellenőrzését és hogy szakmai tanácsokkal lássák el az ott gazdálkodókat. A telkeket kötött birtok formájában majorátusként adományozták, hogy erősítsék a rendszer bázisát, s hogy példájukkal serkentsék a falu népét a hasonló pozíció megszerzésére /6/.

A kisbirtokos társadalom erősítésének okait láthatjuk abban, hogy a korabeli Magyarország kivitelében, a termelésben, a kialakult birtokszerkezetben a Dunai államokhoz hasonlóan a kis birtoktesten való gazdálkodás dominált /7/. A 10-50 kat. hold gazdasággal rendelkező paraszti birtokok aránya a gazdasággal rendelkező agrárnépességhez viszonyítva 1920-ban 28,03 %, 1930-ban 24,1 % és 1941-ben 24,8 % volt Magyarországon /8/. Szükséges volt tehát a magyar gazdaság érdekeinek megfelelően megtalálni azt az intézményes formát, amely a kisgazdaságokat segítette az okszerű mezőgazdálkodás elemeinek a megismertetésével. A magyarországi mezőgazdasági szakoktatás számára Európában Németország és Dánia jelentette azt a modellt, amely eredményesen szolgálhatta a hazai mezőgazdaságot. Ezek az országok ezen a téren jóval Magyarország előtt jártak. A Falu Magyar Gazda- és Földműves Szövetség évenként szervezte a külföldi gazdaifjúsági csereakciót Németországba, Olaszországba és Dániába /9/. A dán gazdaság akkor megelőzte jóval a korát, szövetkezeteivel, népfőiskolaival, cementépítményeivel, villany- és vízvezeték rendszerével, jövedelmezőségével. Az 1940-es esztendőben az ország 75-80 %-a 20-80 hektár nagyságú birtok /10/. Magyarországon a német és dán minták alapján megkezdődtek a földműves nép számára kedvező kísérleti téli gazdasági iskolák szervezései. A szűk anyagi lehetőségek és a kísérleti jelleg ezt kezdetben korlátozták, azonban szükségesnek látták a kormányzat részéről a kedvező kipróbálás esetén a további iskolatípusok megteremtését. A mezőgazdasághoz szükséges szellemi tőke hiányát igyekeztek kiküszöbölni az okszerű gazdálkodás lehetőségeivel a téli gazdasági iskolákban. Fokozódó érdeklődés mellett Nagyatádi Szabó István minisztersége idején került sor a szakoktatás modernizációs kísérleteire, amelynek első eleme volt az első téli gazdasági iskola megnyitása Pápateszteren gr. Jankovich Bésán Endre birtokán 1920 októberében. A következő évben Szekszárd követte 80 járásbeli gazda részvételével. A szervezési munkával a miniszter Beszterczey Gábor m. kir. földműves iskolai igazgatót bízta meg Pápán /11/. 1923/24 telén már öt téli gazdasági iskola, 1931/32-ben kilenc, 1937/38-ban pedig tizennégy működik az országban.

A földmivelésügyi kormányzat látva az iskolatípus előnyeit; minden megyében, majd minden járásban kívánt létrehozni ilyen nép-

szerű iskolát, mivel a korabeli németországi viszonyokat igyekeztek utolérni /12/. A két világháború közötti időszak mezőgazdasági szakoktatási rendszerében a legdinamikusabban fejlődő iskolatípus volt a téli gazdasági iskola, számuk 1942/43 telén már 60 m. kir. és 4 felekezeti iskola volt /13/. Mayer János második minisztersége idején folytatja az elődei és az általa megkezdett fejlesztést, 1927 évi 117.000 FM. sz. rendeletében lehetőséget adva a nem állami téli gazdasági iskolák létrehozására /14/. Az 1926 39284. sz. FM. rendelet pedig felállítja az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanácsot, amely az alsófokú mezőgazdasági szakoktatás fóruma lett az évi igazgatói értekezletek mellett /15/. Az alsó- és középfokú mezőgazdasági tanintézetek igazgatói értekezletei mutatnak rá arra a tényre, hogy az alsófokú mezőgazdasági szakoktatás három típusának a téli gazdasági iskolának, mezőgazdasági szakiskolának, téli gazdasági tanfolyamnak hallgatói jutalmazása szorosán csak 1938-tól különül el egymástól, addig azonos síkon mozog /16/. A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter a 111.906 /IX. 1937. sz. rendelete a m. kir. földmivelésügyi miniszterrel egyetértésben elrendelte a kölcsönös iskolafelelőséget, ami az utóbbi számára biztosította a szakmai felelőséget a téli gazdasági iskolákra /17/. A téli gazdasági iskola jellegénél fogva a legjobban igazodott a földmives társadalom igényeihez /186. Az iskola egyben mezőgazdasági szaktanácsadó állomás lévén tanácsaival segíthette a környék gazdálkodását. Mivel csak téli öthónapos félévei voltak igen kedvelt iskolatípus volt az ifjú gazdák körében, akiket apáik is szívesebben elengedtek a téli időszakban. Saját birtokkal kellett rendelkeznie az ifjú családjának, s erre a birtokra képezte tanult aranykalászos gazdáit /19/. A résztvevők birtokátlagos rendkívül ingadozott, a pontos meghatározás nem is lehet célunk, de átlagban 20 kat. hold gazdasággal rendelkeztek /20/. Az iskola működési körzetében élő német anyanyelvű gazdák az elsőknek ismerték föl az okszerű gazdálkodás szükségességét és nagy számban iratkoztak be ezen iskolákba /21/. A téli féléveket követte a nyári időszak, amikor a gyakorlatot minden ifjú saját gazdaságában végezte, tanárai pedig látogatásuk során ellenőrizték az eredményt. A tanulók valamennyien az iskola működési körzetében éltek, így a későbbi kapcsolattartás is megvalósult az 1933-tól a földmivelésügyi miniszter által rendelt Aranykalászos Gazdák Köre mozgalmi kereteiben az iskolai és egyéb kiegészítő sajtóban. A végzett tanítványok gyakran keresték problémáikkal egykori tanáraikat. A földmivelésügyi kormányzat kedvezményeket biztosított a tanult gazdák részére, sőt birtokok adományozását is kilátásba helyezte /22/.

A földmivesiskola (1929-től mezőgazdasági szakiskola) és a téli gazdasági szakiskola intézményes keretei elsősorban a fiatal gazdákat várta, addig a saját birtokon gazdálkodó idősebb birtokosoknak az 1928-tól 13 tanfolyammal indított téli gazdasági tanfolyamok adtak lehetőséget községükben a korszerű mezőgazdálkodás alapjainak az elsajátítására. 1932-ben 22 község, 1939-ben 117, 1940-ben 195, 1942/43 telén pedig 243 kérte a téli gazdasági tanfolyamot, ezenkívül a megnagyobbodott or-

szág területén Erdélyben az EMGE szervezésében 40, az FM erdélyi kirendeltsége által 55, s a Kárpátalján 13 hegyvidéki rövid háromhetes ruszin és szlovák nyelvű tanfolyamot tartottak /23/. A miniszter biztosította a tanfolyamok számára az oktatókat, az ezüstkalászos gazdák jutalmazását. A téli gazdasági iskolához hasonlóan záróvizsgát kellett tenni, s az előbbiben még termelési versenykiállítás is hozzátartozott az eredményes vizsgálóhoz. Központi tanterveket és tanmeneteket a minisztérium a Szakoktatási Tanácson keresztül állította össze, amely szakmai szempontból igen értékes, betöltötte szerepét /24/. A végzett gazdák összetartozásának érzését ápolta a községi Ezüstkalászos Gazdák Köre, amelynek intézmény nélkül kellett ezt a funkciót betöltenie mint a téli gazdasági iskoláé.

Mivel a fenti iskolatípus- és tanfolyami lehetőség bővítésére tesz lépéseket a földmivelésügyi kormányzat a mezőgazdaságot megsegítő egymilliárdos program ezzel összhangban volt. A miniszter br. Bánffy Dániel 1941. december 12-én nyújtotta be javaslatát az országgyűlés képviselőházába, amelyet a számításokkal együtt 1942. július 30-án fogadtak el és szeptember 11-én mint törvényt hirdettek ki. Tervbe vette a program alapján a kormányzat, - amely tíz éven keresztül valósult volna meg - még 200 téli gazdasági iskola létesítését, mivel Magyarország 266 járásához és a meglévő 64 iskolához még ennyit tartottak szükségesnek felépíteni. A tervezett tizenkilenc ügyosztályra szánt pénzösszeg közel egynegyedét szánták a szakoktatásra, 23,12 %-át, holott átlagosan azok 5,26 %-ot kaphattak volna. A téli gazdasági iskolák típusait figyelembe véve egy átlagos intézmény költségei alapján a kétszáz iskola felépítése a szakoktatásra szánt összeg egyharmadát emésztette volna föl, s ehhez még a közel ezer gazdasági tanfolyam költségét is beleszámítva meg is haladta volna azt /25/.

Az 1938 novemberétől 1942/43 teléig megnövekedett országban a földmivelésügyi kormányzatnak volt egy tudatos fejlesztési politikája. Magyarországon 1942/43 telén a 64 m. kir. és felekezeti téli gazdasági iskolából 39 az anyaországban és 25 a területi gyarapodás során visszakerült területeken.

1940-től tehát a visszakerült területeken háromszoros a fejlesztés az egyidejű magyarországihoz képest. Különösen figyelemreméltó Észak-Erdély 10 m. kir. téli gazdasági iskolája és 3 felekezeti téli gazdasági iskolája. Először azonban a visszacsatolt területeken is a tanfolyami lehetőség volt az egyszerűbb, olcsóbb és célszerűbb, amelyek ezüstkalászos tanfolyamai különösen a csiki székelyek között nagy népszerűségnek örvendtek. A Kárpátalján 2, Felvidéken 5 m. kir. téli gazdasági iskola kezdte meg ekkorra működését, s meglepő, hogy egy évvel a délvidéki területek visszacsatolása után ott is 5 intézmény kezdte meg működését. A mezőgazdasági szakoktatás ezen típusai szolgálták ekkor az anyaországgal való kapcsolattartást, az okszerű gazdálkodás elemeinek a terjesztését, a kisebbségi sors során ezen tevékenység hiány-pótlását is. Az 1942/43-as téli iskolai évre a tanfolyamok erőteljesen megszerveződnek a megnagyobbodott ország nemrég visszacsatolt területein /26/.

A földművelésügyi kormányzat a keretek biztosításával megteremtette a tanult ifjú gazdák bázisát, akik sikertelen megyei megalakulási törekvésük során összhangban a minisztériummal célul tűzték ki az országos önálló szervezet megteremtését /27/. A kormányzat ezt az ügyet alapvetően érdekképviselési kérdésnek tekintette, az Országos Mezőgazdasági Kamarát megbízva a további tárgyalásokkal /28/. Mivel mind a két fél ragaszkodott eredeti álláspontjához, ezért megtörtént a szakítás az önálló kalászos szövetség és a kamarai kalászos szövetség között /29/. Ez tette lehetővé a Magyar Parasztszövetség 1941. szeptember 28-i alapszabályának megfelelően a szakosztályi kalászos szövetség megteremtését /30/. Erre pedig az adott lehetőséget, hogy Nagy Ferenc és a Parasztszövetség kivárása után a fenti érdekek képviselői végleg szakítottak egymással. Ez persze nem volt mégsem végleges, mert 1942 augusztusában ismét napirendre került az önálló szövetség megalakítása, azonban br. Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter meghirdeti a gazdasági előljárói rendszert, a decentralizációt, ami ismét az országos szervezet elmaradását jelentette /31/.

A gazdasági előljárói tisztségek betöltésénél a földművelésügyi kormányzat elsőrendűen számított az arany- és ezüstkalászos gazdákra. A földművelésügyi szakigazgatás racionalizálásának egyik eleme volt a gazdasági előljárói rendszer létrehozása. A nagyobb községekben önállóan, a kisebbekben körzetenként kívánták alkalmazni. A tisztség betöltésére még az okleveles gazdákat és mezőgazdasági középiskolákat végzetteneket is alkalmasnak találta a kormányzat, de a falvakban elsőrendűen számítottak az arany- és ezüstkalászos gazdaréteg tagjaira. 133.100/1942 FM. sz. rendelet szabályozta a gazdasági előljárók feladatát és működését, alkalmazásukat. A mezőgazdaság fejlesztése, a földhözjutottak gazdálkodásának ellenőrzése tartozott feladatai közé, a mezőgazdasági szabályok értelmében tanácsadói és titkári teendők ellátása. A gazdasági előljáró egyben a mezőgazdasági bizottság titkára volt. A földművelésügyi miniszter fennhatósága alá tartozott, akiket a miniszter a gazdasági felügyelőkn keresztül irányított. A gazdasági előljáró tagja volt a községi gazdasági szaktanácsadóként a helyi képviselőtestületnek /32/.

A földművelésügyi kormányzat segítségével az okszerű gazdálkodás alapvető elemeit megismerő tanult gazdák alkalmasak voltak a gazdasági előljárói rendszer egyénre szabott feladataira, amely rendszer 1948-ig a gazdajegyzői szervezet létrehozásáig működött (580/1948. Korm. sz. rendelet). A gazdasági előljárói rendszert fokozatosan lehetővé tett kiépíteni Magyarországon, az ország területén lévő mintegy 6400 kis- és nagyközséget figyelembe véve mintegy 2500 gazdasági előljárónak az alkalmazásával kellett számolni. Ez az arany- és ezüstkalászos gazdák számát ismerte nem lehetett elegendő ezen réteg megfelelő mennyiségű alkalmazására csak egy töredékét jelentette /33/. A földművelésügyi minisztérium kérte az alsó- és középfokú intézményeket arra, hogy terjesszék fel a gazdasági előljárókkal kapcsolatos elképzeléseiket, hogy a tanult gazdák

mely réteget tartják erre a célra a legalkalmasabbnak /34/. Megjelenik a gazdasági előljárók hivatalos rovata a sajtóban, amely közli, hogy a FM. 131.535/1942 sz. rendelete egyelőre az alábbi vármegyékben rendszeresítette a gazdasági előljárói szolgálatot: Szabolcs 71, Csongrád 21, Hajdú 22, Békés 30, Pest-Pilis-Solt-Kiskun 157, Háromszék 46, Maros-Torda 40, Csík 45, Jász-Nagykun-Szolnok 50, Udvarhely 44, összesen ötszázhuszöt gazdasági előljáró tett hivatalos esküt. Ezzel egyidőben megkezdték a gazdasági előljárók részére a tanfolyamok rendezését /35/. Több helyen alkalmaznak arany- és ezüstkalászos gazdákat, azonban előfordul, hogy olyan helyeken, ahol ezt létszámuk és tehetségük is indokolta volna, nem képviselhették szűkebb területük közigazgatásában tanult kisgazdarétegükön keresztül a falvak érdekeit. Még súlyosabb volt sok esetben, hogy a gazdasági előljáróul megválasztottak semmiféle szakismerettel nem rendelkeztek /36/.

A tanult gazdák másik rétege a Parasztszövetségben végezte a szervező-kulturális tevékenységét, megteremtve népfőiskolai továbbképzésüket és közművelődési előadásokat /37/. A Magyar Parasztszövetség betiltásával és az alsófokú tanintézetek átszervezésével megszakadtak a földművelésügyi minisztérium által elindított folyamat tevékenységbeli és szervezeti keretei, az a lehetőség, amely az eredményt hordozhatta volna /38/.

Jegyzet

- /1/ A Somogyszentimrei M. kir. Földmivesiskola Ismertetője. 1929. Ferenczy Károly: Földmivesiskolák. Komárom, 1909.
- /2/ A földművelésügyi szakigazgatás története 1867-1848. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1970. 87-88. old.
- /3/ U.o.
- /4/ Baranya megyei Levéltár (Bm.L.) A M. kir. Horthy Miklós Téli Gazdasági Iskola iratanyaga Szentlőrinc 1913-1930 (M. kir. HMTGI) A földművelésügyi miniszter körlevele, 50/1923. sz. irat.
- /5/ Országos Levéltár (OL) FM ált. iratok K 184 1938-11-88836 Dr. Gábor Dénes igazgató jelentése a Csermajori Mezőgazdasági Szakiskola 1937/38-as évi működéséről.
- /6/ Szaich Dezső m. kir. gazd.-i tanár részére a Vitéz Szék jelentése a pécsi, pécsváradi, siklósi járás vitézi telkeinek ügyében. A tisztii és legénységi birtokátlag 21,94 kat. hold volt.
Bm.L. A szentlőrinci HMTGI iratanyaga 1930-1937. 111/1934.
- /7/ Szekfű Gyula: Három nemzedék...Maecenas Kiadó, Bp. 1989. 425-426. old.; Elekes Dezső: A dunavölgyi kérdőjel. Bp. 1934. 67-120. old.
- /8/ Magyarország története II., 1919-1945.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 772; 789. old.
- /9/ OL FM ált. iratok K 184 1938-11-65472 1934 Szarvas. Alsó- és középfokú tanintézetek igazgatóinak értekezlete. Jegyzőkönyv. 56. old.
Bm.L. A M. kir. HMTGI iratanyaga 1939-1940. 75/1939.

- /10/ Kalászos Gazdák Évkönyve. Pécs, 1942. 233-240. old.
S Hegedűs László dániai beszámolója.
- /11/ Bm. L. A M. kir. HMTGI iratanyaga Szentlőrinc 1913-1930.
29.320/1922. FM. IX.A. sz. rendelet.
- /12/ OL FM ált. iratok K 184 1938-11-64500
- /13/ Kalászos Gazdák Évkönyve. Pécs, 1942. 399-400. old.
- /14/ Magyarországi rendeletek tára 1927. Bp. 1927. 2366-2367.
old. Bm. L. A M. kir. HMTGI iratanyaga 1913-1930. Mayer
János december 29-i levele
- /15/ Magyarországi rendeletek tára 1926. Bp. 1927. 426-429.o.d
- /16/ OL FM ált. iratok K- 184 1938-11-65472 1936 szeptember
17-19. Országos Tanulmányi Értekezlet. Közép- és alsófokú
oktatás.
- /17/ Hivatalos Közlöny 24. sz. XLVI. évf. 1938. december 15.
Bm.L. A m. kir. HMTGI iratanyaga 1939-1940.
- /18/ Éber Ernő: a népies mezőgazdasági oktatás alapelvei és
módszerei Bp. 1934. 16-20. old.
- /19/ Bm.L. A M. kir. HMTGI iratanyagai. Évente a jelentkezők
felvételi lapjai. Szükséges a saját birtok igazolása, Vör-
rös Vince és Pekori József igazolása. Magángyűjtemény.
- /20/ OL FM ált. iratok K 184 1933-11-12891 /76093/ és a
Bm.L. A M. kir. HMTGI iratai alapján a hajdúdorogi és
szentlőrinci iskolákba jelentkezők birtokátlagai a fenti
adat körül mozog. Pl.: 1939-ben az utóbbiban 19,15, 1931/
32-ben 22,7 kat. hold.
- /21/ Bm. L. A M. kir. HMTGI iratanyaga 1914-1937; 1937-1943 a
téli gazdasági iskolák általános iratai 1949/23. Pl.:
Szentlőrincen 1936-ban 27,84 % német anyanyelvű, 1942-ben
12,9 %, Siklóson 1939-ben 35 %. A mohácsi iskolában pe-
dig túlsúlyban voltak a német gazdák fiai.
- /22/ OL FM ált. iratok K 184-1938-11-31199. A Nagykőrösi M.
királyi Téli Gazdasági Iskola 1935/36. évi értesítője.
Bm. L. A M. kir. HMTGI iratanyaga 1939-1940. A miniszter
levele a szentlőrinci Aranykalászos Gazdák Körének az a-
ranykalászosok földhözjuttatásának tárgyában. 180/1940.
május 9.
- /23/ Földmivelésügyi miniszteri összesítések OL FM ált. iratok
és a Bm. L. M. kir. HMTGI iratanyaga. 1942/43 telén műkö-
dő tanfolyamokról: Bm. L. A M. kir. HMTGI iratanyaga
1943-1945 109/1943. sz. irat.
- /24/ OL FM ált. iratok K 184 1938-11-40002 (141798)
A 72. sz. m. kir. téli gazdasági tanfolyam részletes tan-
tárgyakra lebontott központi tanmenete kiegészítve az adott
községi tanfolyam sajátosságaival.
- /25/ A mezőgazdaságfejlesztési törvény és munkaterv. 1942.
XVI. tc. szerk: dr. Pataki Ernő, Bp. 1943. 328. old.
- /26/ A követelések és összesítések megalkotásában a korabeli
politikai összesítések voltak segítségünkre.
- /27/ OL BM ált. iratok K 150 1942-VII-5-191457
10.405/1933 FM. rendelet. A kaposvári Aranykalászos Gaz-
dák Köre alapszabálya, amely a fenti miniszteri rendelet
értelmében a 6 § h. pontban megfogalmazza az országos
szervezet létrehozásának szükségességét. A továbbiak tör-

- ténetére Vörös Vince: Életutam. MTA TI támogatásával készülő emlékirat, a tanult gazdák mozgalmára. Kézirat.
- /28/ Agrártörténeti Szemle, 1984. 3-4. sz. 543-550. old. Vörös Vince: A kalászos mozgalom kezdetei. A 205.308/1941. X. sz. FM rendelet jelentette az OMK megbízását.
- /29/ Arany- és Ezüstkálászós Gazdák Országos Szövetsége Alapszabálytervezet 1942. Országos Széchenyi Könyvtár 130943, 15759-1942.
felelős kiadó: dr. Diószeghy Ottó. Az Országos Mezőgazdasági Kamara által készített tervezet. A tanult gazdák a 37 és 38 §-t nem fogadták el.
- /30/ OL Bm ált. iratok K 150 1941-VII-5-263868
A Magyar Parasztszövetség alapszabálya 20 §.
- /31/ Magyar Föld, 1942. augusztus 27. 4. old. br. Bánffy Dániel miniszter beszéde az országos kalászos szervezetet megalkotandó közgyűlésen.
- /32/ A mezőgazdaságfejlesztési törvény és munkaterv 244; 246-254. old.
- /33/ Uo. A gazdasági előljárói állások szervezése.
- /34/ Bm. L. A m. kir. HMTGI iratanyaga 1941-1943. 175/1943. sz. irat. 1943. április 3-i miniszteri körlevél.
- /35/ Magyar Föld, 1942. november 26. 3-4; 11. old.
- /36/ Bm. L. A m. kir. HMTGI iratanyaga 1941-1943. A mohácsi téli gazdasági iskola igazgatójának 1943. június 8-i levele a szentlőrinci igazgatóhoz a gazdasági előljárói tisztségek betöltése ügyében.
- /37/ Történelmi Szemle, 1982/2. sz. Vörös Vince: Magyar Parasztszövetség 1941-1944. 256-263. old.
- /38/ OL BM ált. iratok K 150 1944-VII-5-199353. A betiltásra. Bm.L.A m. kir. HMTGI iratanyaga 1943-1945. 111/1945. sz. irat. Az átszervezésre.

Ferenc Szávai

Die Fachunterrichtspolitik der Landwirtschaftsreierung und das Dorfbürgermeistersystem in Ungarn zwicshen 1920-1945

Die landwirtschaftlichen Winterschulen haben eine führende Rolle in der Fachunterrichtspolitik des Landwirtschaftsministeriums gespielt. Dieses System wurde nach dem Muster von Deutschland eingeführt. Das Ministerium hat für qualifizierte Landwirten die Rolle des "Dorfbürgermeisters" bestimmt. Im Rahmen der Modernisierung sind die Ergebnisse aufs wachsende Staatsterritorium in Ungarn erheblich. So entstand ein gutwirkendes System, darin hat die Regierung bedeutenden Anteil an diesem Erfolg.

ROSTA ISTVÁN

A SOMOGYI TANÍTÓKÉPZÉS "120" ÉVE

Mottó:

Habenst sua fata - scholae.
Az iskoláknak megvan a maguk sorsa.
(Az eredeti szöveg: Habent sua fata libelli.
A könyveknek megvan a maguk sorsa. Terentianus
Maurus, Carmen heroicum 258.)

1. Somogy megye kapcsolata a mai felsőoktatás néhány előzményével

Somogy megyében több felsőoktatási intézmény kialakulása tehető a XX. század második felére. Ez a folyamat nem független azoktól a korábbi igyekezetektől, - olykor megkésett "felébredésektől" -, amelyekkel Somogy megyében és központjában Kaposvárott az értelmiség és az előljárók legjobbjai Koppány vezér nyakas utódainak műveltségi állapotán javítani szerettek volna. Kimutatható bizonyos összefüggés a mezőgazdasági és egészségügyi kultúráltság emelésének szándéka és a főiskolai szintű tanítóképzés meghonosodása között, a bevezető gondolatok sorában helyet kapjon a megye és a felsőoktatás ellentmondásoktól sem mindig mentes kapcsolata.

Az elszalasztott nagy lehetőség között tarthatjuk számon, hogy az 1920-as években a Pozsonyból előbb Budapestre menekült tuományegyetem Pécssett történt elhelyezésekor a mi megyénk székhelye, Kaposvár sem volt teljesen esélytelen az egyetemi város-sá válásban. Az esély azonban Somogy részéről is kiaknázatlan maradt. Érdekes viszont, hogy egy új kaszárnya építésére egyértelműen érzékelhetők voltak a törekvések, mert a város nem szívesen engedte volna át a honvédszázlóaljokat Pécsnek. "Elképzelni is fájdalom" - hangzik fel a panasz a "Somogyvármegye" című lap hasábjain -, hogy Kaposvárt esetleg megfosztják a katonaságtól /1/.

Az egyetemhez ragaszkodás már nem volt ennyire vehemens. Így azután vígaszként legfeljebb annyit könyvelhet el az itteni felsőoktatás nyomait kereső utókor, hogy Kaposvárott a Somogy Megyei Kórház hosszabb idő óta rendszeresen részt vállal a Pécs-re átvitt egyetem orvostanhallgatóinak kórházi gyakorlati képzéséből.

Kaposvár tehát a XX. század első felében még nem lett egyetemi város, de a felsőoktatás más formái azért nálunk is meggyökeresedtek. Sok-sok évtizede (1869-től) szép sikerekkel kezdte bontogatni szárnyait megyénkben a pedagógiai oktatás. Ködöböcz József "Tanítóképzés Sárospatakon" című könyvében az 1869-től kezdődő időszakot a magyar tanítóképzés harmadik nagy szakaszának tekinti, amely követi az 1770-es évek végéig tartó első, majd az 1869-ig húzódó második szakaszokat /2/. Az 1869. év a középfokú intézményes tanítóképzés kezdetét jelenti. Fontos határárk ez több mai pedagógusképző intézmény számára. Somogyban azonban megtalálhatók a tanítóképzés korai nyomai, első kezdeményei 1869 előtt is.

Ezek a kezdemények Somogyban nem támaszkodhattak a művelődés sok évtizedes tradícióira. Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedeiben a somogyi művelődési állapotok még igen szerényeknek mutatkoztak. Kanyar József munkáiból Nagyváthy János szavaival jellemezhetnénk az akkori helyzetet.

"Az egykori asztalosfi (név szerint Nagyváthy János /1755-1819/), a szabadműves, a felvilágosult mezőgazda, a csurgói iskola alapításának indítója és szorgalmazója, látva, a megye sivár és szomorú művelődési állapotát, az alábbiakat írta egyik barátjának - Csire István közlése szerint:

Itt Somogyban a tudomány igen ritka dolog,
és éppen olyan, mint a paradicsommadár,
melynek a régiek szerint lába nincsen és
így sohasem állapodik meg sehol.
Innen most is igaznak kell annak lenni,
amit Losontzi István már ezelőtt harminc
esztendőkkel énekelt a Magyarország tö-
körjében Somogy vármegyéről t.i.

Somot, almát, körtvélyt itt eleget ehetsz,
De a tudományban részt keveset vehetsz.

(Losontzi István (1709-1780) tankönyvíró, aki a magyar történelem és földrajz kérdésekben és feleletekben feldolgozott hetvennél több kiadást megért híres iskolakönyvében: a Hármas Kis Tükörben (Pozsony, 1771.) írta e marasztaló sorokat) /73/.

Hogy a XIX. századi Somogyban mennyire megváltozott a helyzet, azt jól illusztrálja az a pár sor, amelyet K. Pap János választott az általa szerkesztett és 1927-ben megjelent "Somogyi kistükör" című munka jeligéjeként. K. Pap így fordította át a tankönyvíró Losontzi egykori szavait, mintegy dicsérve már a somogyi művelődést:

"Somot, almát, körtét
itt eleget ehetsz,
A tudományban is
már elég részt vehetsz"/4/.

A dicsérő sorokból nem csekély rész illeti a dél-somogyi (első-somogyi) Csurgót.

A XVIII. század legvégén és a XIX. században Somogy megye szellemiségének egyik számottevő pontja Csurgó volt. A XVIII. század alkonyán az 1790-91. évi országgyűlés rendelkezései nyo-

mán, az is lehetővé vált, hogy Csurgón református tanintézet létesüljön. Az iskola alapításban részes személyek között ott találjuk gróf Festetics Györgyöt és Nagyváthy Jánost. (A csurgói gimnázium első beiratkozási adata Bódi Ferenc kutatásai szerint 1792-ből való). A gimnázium történetének első szakaszában, 1799. májusától (egyes kutatók szerint csak júniustól) 1800. februárjáig itt működött helyettes tanárként Csokonai Vitéz Mihály (1773-1805), aki később az intézménynek névadója is lett. "...a kénszerítés ki nem álhatása volt az oka annak is, hogy ő semmi ollyas alásokat el nem fogadott, mellyek őtet szabadságától megfosztották, ... A' Csurgói Professorsága Somogybann, valamint a' Tanítósága Debreczenbenn, fél esztendeig formán tartott." - írta Csokonai csurgói tartózkodásáról egyik legkorábbi életrajz írója, Domby Márton 1817-ben /5/. Azonban ez alatt a rövid idő alatt is - Haraszi Gyula szavával - "...aesthetikai eszméket iparkodott önteni az ifjak fogékony lelkébe, ízlést; ítélő tehetséget ébresztve fel benők a művészet iránt" /6/. Csokonai diákszintársulata itt mutatta be "...-1799. július 11-én, a vizsgák befejezése után Festetics, Csépnán István és Sárközy István jelenlétében ... a költőtanár betegágyból diktált Cultura c. drámáját" - Olvashatjuk Dr. Kanyar József "Harminc nemzedék vallomása Somogyról" című történetelmii munkájában /7/. Csokonai egykori tanárságának színhelye, a református kollégium lett a bölcsője a somogyi tanítóképzésnek.

2. Tanítóképzés Somogy megyében 1869 előtt

A Belső-somogyi Református Egyházmegye az 1850-es évek közepén fogott hozzá a gimnáziuma bővítéséhez. A változások elindítója gróf Thun Leó, birodalmi vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, aki "Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich" című tanügyi kódexével a csurgói gimnázium életét is alapjaiban befolyásolta. Csurgón a gimnáziumi reform keretében a fejlesztés egyik lehetséges irányát a tanítóképzésben vélték megtalálni /8/. Egy úgynevezett nevelés-tani fokozattal kibővített gimnáziumi tanulmányi rendszer kezdő lépéseit 1854-től számíthatjuk /9/. A "Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnáziumban" az 1856/58 tanévekben már érvényben volt egy olyan tanterv, amely a tanítóképzés céljait szolgálta. A három osztályos képzés a négy alsó gimnáziumi osztályokra épült. Ez a képzési forma azonban nem lett életképes, csakhamar meg is szűnt, többek között azért, mert a harmadik osztály iránt már alig volt érdeklődés. "...a harmadik osztály csak papíron létezik, mert növendéke nincs... A tanulók, mikorára ide feljutának, jórészt pályát változtatnak,..." - olvashatjuk az iskola történetében /10/. A pályán maradók pedig a harmadik osztály elvégzése helyett inkább állást vállaltak, részben egyéni érdekből, - de ezt ösztönözte a somogyi tanítóhiány is.

3. Szervezett tanítóképzés Csurgón (1869-1933)

A somogyi szervezett tanítóképzés kezdeményeit is a XX. században kereshetjük. Felekezeti tanítóképzés formájában Csurgón kezdték meg a tanítójelöltek középfokú oktatását. A kiegyezés utáni Somogyban többen úgy vélték, hogy Csurgónak fontos szerepet kell vállalnia az egész délvidék kulturális életében. Ezért is szorult ki a szóbajöhető városok közül Pápa és Vison-ta /11/. Az 1869-ben megindult református létesítésű tanítóképző egyike volt azoknak a tanítóképzőknek (többek között például a bajaival együtt), amelyeket báró Eötvös József egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter alapított /12/. Jóllehet vannak akik a csurgói tanítóképzés korai szakaszában is egyoldalúan az állami jelleget emelik ki, kétségtelenül igazolható, hogy a megvalósulás útján az első lépések megtétele a Belső-somogyi Református Egyházmegye intézményéhez fűződik. A kultuszminiszternél a kérelmező az egyházmegyei küldöttség volt, nem is beszélve arról, hogy az ezt megalapozó úgynevezett "gimnáziumi tanítóképzés" református felekezeti jellegéhez sem férhet kétség. A felekezeti eredők tehát semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül, és talán közel jár a valósághoz a következő megfogalmazás: a csurgói tanítóképző létesítése reformátusnak indult és államinak "érett be". Feltehetően hasonló meggondolásból használja Csánki Dezső is a nagy vármegyei monográfiájában azokat az elismerő szavakat, amelyek a felekezeti áldozatvállalásairól szólnak /13/.

A kutatók egy része nem ok nélkül tételezi fel, hogy Somogy megye tanítóképzőhöz jutásában Eötvös József családi kapcsolatainak is szerepe volt. A báró-miniszter felesége, Rosty Ágnes abból a gazdag földbirtokos családból származott, amely családnak Somogyban is több birtoka volt. Csánki Dezső Somogy vármegyéről szóló nagy monográfiája szerint a Rosty-családnak többek között a következő helyeken voltak birtokaik: Ádánd, Bálványos, Ecseny, Edde, Geszti, Jákó, Kaposfüred, Kaposmérő, Pamuk, Várda. A tanítóképző-alapítás esetleges családi hátterének pontosabb megvilágítása a jövőbeni kutatások feladata, amirehöz ösztönzést is adnak az éppen napjainkban sokaknál újra erősödő genealógiai tudományos ambíciók.

A családi kapcsolatokhoz tartozik az is, hogy a kultuszminiszter leánya, báró Eötvös Jolánta a Csurgóhoz közel fekvő Iharoson, majd Iharosberényben élt, férjével Inkey Istvánnal. Mindenesetre nagyjelentőségű tényként könyvelhető el, hogy a kis somogyi Csurgó a kiegyezést közvetlenül követő években olyan helységek mellett kapta meg ezt az intézményt, mind Buda, Losonc és Sárospatak.

Országosan szintén 1869-hez köthető a tanítóképzők első miniszteri tanterve is. (Az 1868. évi XXXVIII. t. c. ugyanis nem tartalmazta - nem is tartalmazhatta - a tanítóképzés teljes tanítási anyagát). Ez az első miniszteri tanterv 1877-ig maradt érvényben. A képzési időtartamot 3 évben határozták meg /14/. Az első években a csurgói tanítóképző beiskolázási körzete" szinte az egész ország volt, csaknem valamennyi vármegyéből ment oda tanulni legalább 1-2 növendék. A ransort azonban Zala vár-

megye vezette, amely a tanulói létszámnak majdnem egyharmadát adta. Nem sokkal maradt el az egyharmados aránytól Somogy vármegye sem. Vas vármegyéből a tanulói létszám 12 %-a került ki. Ezután következett Veszprém vármegye, majd Tolna vármegye és a többi dunántúli vármegyék. A szülők foglalkozását tekintve a legtöbb tanuló tanítói családból került ki, ami azt jelenti, hogy a múlt század végén nem mentek ritkaságszámba a tanítói dinasztiák. Az 1870-es, 1880-as években a csurgói tanítóképzőnek csaknem minden harmadik diákja tanító-családból származott. 90 %-ot meghaladó arányban voltak a magyarajkú növendékek. A német és szláv (főként horvát) anyanyelvűek együttes részaránya is alatta maradt a 10 %-nak.

Az 1874-ben megjelent első értesítő adatai szerint az 1869-ben tanulmányaikat megkezdett 20 csurgói tanulónak a következő tantárgyakat tanították: "hit- és erkölcsstan, ember- és neveléstan, tanítás- és módszertan, magyar nyelv, német nyelv, mennyiségtan, földrajz, történet, alkotmánytan, természetrajz, természet- és vegytan, gazdaságtan, ének, hegedülés, zongorázás, orgonálás, öszhangzattan, szépírás, rajzolás, testgyakorlás" /15/.

A felvételnél követelmény volt a 15. életév betöltése és a gimnáziumi, vagy reáliskolai, illetve polgári iskolai 4. osztály tananyagának ismerete. A kaposvári gimnáziumból is több tanuló folytatta akkoriban a tanulmányait Csurgón. "A IV. osztályból távozó tanulóink leginkább a pécsi és veszprémi papnevelő intézetben, a csurgói áll. tanítóképzőben, vagy katonai s kereskedelmi iskolákban keresnek és találnak fölvételt, ..." - írta Bécsy Márton és Prilisauer Adolf a gimnázium történetében /16/.

A növendékek kormegoszlását tekintve az első tanítványok többsége (75 %-a) idősebb volt a törvényesen előírt korhatárnál. A rendes életkorúak csak a létszám 20 %-át tették ki, míg a külön engedéllyel beiskolázott korhatáron aluliak száma elenyésző volt. Mindezt az 1870-es években még igen jelentős előképzettségbeli különbségek is tetézték. Ezek igen számottevő problémákat okoztak, de a századforduló után az említett differenciák valamelyest kiegyenlítődni látszottak. Úgy tűnt, hogy az iskola változó körülményei már-már realizálódnak. A csurgói tanítóképzés intézménye azonban a XX. század első felében megszűnt.

A Csurgón egy időben "hihetetlen primitív viszonyok között tengődő" iskola megmentésére az "Új-Somogy" című napilap "Hozzuk Kaposvárra a csurgói tanítóképzőt!" kezdetű cikkel próbált mozgósítani, mert Kaposvár értelmisége attól tartott, hogy a tanítóképzőt elviszik Somogyból /17/. Később kiderült, hogy ez a félelem nem is volt alaptalan.

A nehéz körülmények ellenére Csurgó neve összeforrt számos pedagógiai szakmai kiválóság munkásságával. Itt tanított Bárány Ignác az 1870-es évek ábécés olvasókönyveinek írója, majd fia Bárány Gyula, aki a természettudományok tanításának köréből jelentetett meg több dolgozatot a Magyar Tanítóképzőben és más országos folyóiratokban. Az első évtizedekben Bátor

(Bauer) Lajos az ének- és zeneoktatásban, Horváth József pedig az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében ért el kiemelkedő eredményeket. A csurgói tanítóképzőben tanított Mohar József, aki az 1910-es években az öt- majd hatéves tanítóképzés reformtervének bevezetését sürgette /18/. A felsorolt személyek jól megalapozott szaktudásukkal és szakírói munkásságukkal méltán tettek szert országos hírnévre és elismertségre. Az első csurgói igazgató, a már említett Bárány Ignác, szakmai kvalifikációját tekintve is a tantestület legtekintélyesebb tagjának számított.

A csurgói tanítóképzés legjobb tanárai arra is törekedtek, hogy a századforduló utáni "műhelyük" az intézményes kötelező tanítói továbbképzés megyei központjává váljon. Erről tanúskodnak Koltai István sorai "A csurgói m. kir. áll. tanítóképző-intézet története" című munkában /19/.

A szervezett továbbképzések azok köré a tantárgyak köré szerveződtek, amelyek egyébként is tanított ismeretkörei voltak a képzésnek. A csurgói tanítóképző utolsó korszakában a "tanítóképesítő-vizsgálat" tárgyai a következők voltak: Hit- és erkölcsstan, Neveléstan, Tanítástan és módszertan, Neveléstörténelem és iskolaszervezetan, Nevelési és tanítási gyakorlat, Magyar nyelv és irodalom, Történelem, Alkotmánytan, Földrajz, Mennyiségtan /20/. Az "osztályvizsgálatok" tárgyait külön tűntették fel a népiskolai tanítói oklevélen. A '20-as években ezekre a tantárgyakra építve még tervezték a tanítói továbbképzések magasabb színvonalra emelését.

A terv azonban Csurgón csak részlegesen valósult meg, a "beérés" helye évtizedek múltán a megyeszékhely, Kaposvár lett. Ugyanis 64 esztendei fennállás után, 1933-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete nyomán megszűnt a csurgói tanítóképzés. A hivatalos indoklásban szerepelt a tanítók országosan magas számaránya, - vagyis a létszámbeli túlképzés /21/. A tanítói pályához kedvet érző fiatalok 1933 után a régió más, viszonylag könnyebben elérhető tanítóképzőiben kérték a felvételüket.

Nem tartozik ugyan Somogyhoz, de a mi megyeszékhelyünkhöz mért közelsége miatt mégis indokolt megemlíteni a dombóvári tanítóképzést, amelyet a Dombóvári Szent Orsolya - Rendház hozott létre. A csurgói tanítóképzés megszűnése után Somogy számára is fokozott jelentőségűvé vált a dombóvári képző. Az intézményről Dr. Szőke Sándor "Dombóvár" című könyvében a következők szerepelnek.

"A Rendház a következő években gyorsan gyarapodott, ezért 1925-ben már új épületekről kellett gondoskodni... Ez meg is történt, azonban a hely a későbbiekben is szűknek bizonyult. Ugyanis a Rendház 1927. szeptemberében a 29.432/1927. sz. engedély alapján megnyitotta a Tanítóképző Intézetet. Ez évben megkezdődtek a nagyarányú építkezések dr. Möller Károly tervei szerint. Az új kétemeletes épület fronttal néz az utcára. Földszintjén a tantermeket, az emeleten az internátust helyezték el" /22/. A továbbiakban a dombóvári tanítóképzőben megerősödött a leánylíceumi képzés, még később pedig a képző átalakult gimnáziummá, majd 12 évfolyamos iskolává. A dombóvári tanári kar-

ban voltak olyanok, akik a megszűnés után Kaposvárott folytatták a tanítóképzési munkát.

4. Tanítóképzés Kaposvárott 1945 után

Az 1940-es évek végén, majd az 1950-es évek elején Kaposvárott történtek kezdeményezések (nem is eredménytelenül) a középfokú tanítóképzés somogyi újjáélesztésére. Az ötvenes évek kezdetén a kaposvári tanítóképző a város nagymúltú gimnáziumához kapcsolódott. Erről a Tanácsics Mihály Gimnázium jubileumi emlékkönyvében a következőket olvashatjuk. "- Az 1950/51 - 1951/52-es tanévben az iskola az Általános Gimnázium jellege mellett még mint Pedagógiai Gimnázium is működött. (A mai Tanítóképző Iskola akkori évfolyamait osztották be az iskolához)" /23/. Az 1952/53-as tanévtől azonban a gimnázium ismét tiszta profilú "Általános Gimnáziumként" működött, a tanítóképzés tehát ekkorra már innen kivált.

A pedagógiai gimnáziumoknak tanítóképzőkké, tanítónőképzőkké, illetőleg óvónőképzőkké való átszervezése ügyében az 1250-0-5/1950. IV. sz. rendelkezéssel intézkedtek /24/. Az intézkedés nyomán az 1951. augusztus 27-én megtartott alakuló értekezlet jegyzőkönyvén az iskola hosszú bélyegzője, már a következőket tartalmazta: "Áll. Tanító- és Tanítónőképző; Áll. Óvónőképző. Kaposvár, Lenin u. 2. Te.: 815" A jegyzőkönyvből az is megtudható, hogy a megyei és a városi tanácsok a tanítóképzőt ideiglenesen a volt központi leányiskola épületében helyezték el /25/. (A jegyzőkönyvben említett központi leányiskola a polgári leányiskola volt, a városi tanács épületének szomszédságában. A későbbi Tanácsház utcát ugyanis egy rövid ideig Lenin utcának nevezték.)

1950-től a tanítóképzés időtartama 4 + 1 év lett. Az ötödik év a gyakorlóév volt, amelynek sikeres befejezése után kapható a jelölt tanítói oklevelet. A képzés ilyen megoldását Komlósai Sándor a neveléstörténeti munkájában a következőképpen értékelte. "A tanítóképző szervezeti és tanulmányi hiányosságain igyekeztek segíteni, ez a lehetőségek határain belül sikerült is. Nem sikerült azonban megoldani az alapvető problémát: 4 év alatt megadni a korszerű általános műveltséget és a megbízható pedagógiai szakképzettséget. A megoldást az 1956 elején kidolgozott, érettségire épülő 2 éves tanító- és óvónőképzés tervezete hozta meg, amelyet a miniszterelnök az országgyűlésen be is jelentett" /26/. Az érettségire épülő tanítóképzés megvalósítása azonban évekre elhúzódott.

Egy ideig a tanítóképzés az óvónőképzéssel egyazon szervezeti keretek között folyt. A két intézmény között azonban a szétválás után is szoros maradt a kapcsolat. Az óvónőképző által 1956. április 27-én megtartott neveléstörténeti esten, ahol Apáczai Csere János pedagógiája volt a téma, számosan részt vettek a tanítóképzőből is. 1956. májusában pedig a megyei kulturális seregszemle kapcsán együtt méltatták az óvónőképző és a tanítóképző népművelési szakosztályait a versmondási művészetükért /27/.

1955 tavaszán befejezéséhez közeledett a Bajcsy-Zsilinszky utcai 16 tantermes épület felépítése, amely csaknem 5 millió forintos beruházás volt /28/. Ezekben az években a tanítóképzőben folyó művészeti munka már integráns része volt a város kulturális életének. Ezt bizonyítja az a dalosünnepély is, amelyet 1955. május 21-én rendeztek a színházban a DISZ II. kongresszusa alkalmából. A tanítóképző énekkarát, - melyet Gadányi György tanár vezetett - a kommentárok "magasfokú zenei képzésében" részesülőknek minősítették /29/.

Az 1950-es években egyre többen tették szóvá, hogy emeljék fel a tanítóképzés időtartamát 5 évre. Elhangzott ilyen igény a második ötéves terv kialakítása során is /30/. Ennek oka nyilvánvalóan a régi probléma volt, hogy tudniillik szűknek bizonyult a képzési idő az általános műveltség és a pedagógiai szakműveltség együttes megszerzéséhez. "A tanítóképzők 1955/56. évi vizsgatételei" szerint (Melléklet a 26/1956. (O.K.6.) O.M. számú utasításhoz) magyar nyelv és irodalomból valamint matematikából az I., II., III. osztályokban, kémiából az I. osztályban, földrajzból a III. osztályban, lélektanból a II. osztályban, tanítástanból a II. osztályban és neveléstanból a III. osztályban kellett vizsgát tenni. Az intézmény hosszúbélyegzőjén ekkor már a következő szöveg volt olvasható. "Áll. Tanító és Tanítónőképző, Kaposvár, Bajcsy-Zs. u. 10 sz." /31/. A már említett óvónőképzés az 50-es évek derekára tehát a tanítóképzéstől függetlenné vált.

Az első jubileumi évkönyv tanúsága szerint a tanítóképző 1956 tavaszán felvette Gárdonyi Géza nevét /32/. A névadás, illetve a névhasználat nevelési szempontból is igen fontos egy oktatási intézmény életében. Éppen ezért további aprólékos kutatómunkát igényel majd annak a hiteles feltárása, hogy kik, mikor és miért vélték helyénvalónak a "Gárdonyi Géza" névhasználat megszüntetését. (Vannak ugyan, akik ezt csupán annyival vélik tisztázottnak, hogy 1959-ben a felsőfokú tanítóképzők nem kaptak nevet. Ennek oka is kutatnivaló, hiszen az intézmény névadások - vagy név nélküliségek - mindig is tartozékai voltak a művelődéstörténeti korrajznak. - Sok következtetés kiolvasható belőlük!) Mindenesetre 1958-ban a névhasználat még érvényben volt. Egy 1958-ból származó iraton a tanítóképző elnevezése a hosszúbélyegző tanúsága szerint a következőképpen szerepel: "Állami Gárdonyi Géza Tanítóképző. Kaposvár, Bajcsy-Zsilinszky u. 10-12. sz." /33/. Valószínűleg kronológiailag ez az irat nem az utolsók közé tartozik, amellyel bizonyítani lehet az érvényben lévő "Gárdonyi Géza" névhasználatot.

A többféle idegen nyelv tanítása tekintetében a tanítóképzőkben általában körülhatároltabbak voltak a lehetőségek, mint a gimnáziumokban. Somogy megye Tanácsának Oktatási Osztálya 1957 augusztusában levelet intézett a tanítóképzőhöz, melyben az illetékes minisztérium rendeletére hivatkozva (a rendelet mintegy értelmezve és magyarázva) felhívta a figyelmet arra, hogy az orosz nyelv mellett kötelező tantárgyként más idegen nyelvet nem szabad tanítani. Rendkívüli tárgyként más idegen nyelvet "csak az a tanuló tanulhat, aki jó nyelvérzékkel rendelkezik és általános tanulmányi eredménye legalább közepes rendű."

- olvashatjuk a levélben. Hangsúlyozza a tanácsi irat, hogy "A rendkívüli tárgyként felvett idegen nyelv tanulása nem mehet a szakköri foglalkozások rovására" /34/. A tanítóképzők változatos és színes idegennyelvi kultúrájának kialakulása csak később, a főiskolává válással kezdett kialakulni. Addig azonban még beékelődött a fejlődésbe egy átmeneti szakasz.

Egy évtized sem múlt el 1950 óta és ismét jelentős átalakulás történt. Az oktatásügy irányítói elhatározták a középiskolai szintű tanítóképzők magasabb iskolai kategóriába emelését. Ez az '50-es évek végén Kaposváron még azzal a jelentős, régióbeli változással is együttjárt, hogy a Dél-Dunántúlon két helységben (Dombóváron és Pécssett) megszűnt a tanítóképzés. Ezáltal a kaposvári intézményre még nagyobb feladatok hárultak. (Somogy és Tolna között egyszer már lejátszódott ilyen mozgás a '20-as és a '30-as években, de ellenkező értelemben.) A dombóvári iskolák jubileumi évkönyvének szerzői erről a következőket írták. "Az 1955/56-os tanévben az összlétszám további csökkenését jelzi, hogy csupán egy fiú osztály van. Összes létszám 195, ebből 35 a fiú... Az 1956/57-es tanévben a tanulók száma csupán 144, ebből 31 fiú jár a IV/b osztályba. Ebben a tanévben indul az első gimnáziumi osztály, mert a tanítóképző intézetet Pécssett és itt megszüntetni rendelték el, míg a környéken a Kaposvárott működő tanítóképzőt hagyták meg. Ezzel lényegében a Dombóvárra harminc éven át jellemző intézmény megszűnését mondták ki" /35/. Dombóváron az ekkor már állami iskolaként működő tanítóképző, a korábbi - és már említett - Orsolya-rendi tanítóképzőből alakult át.

5. A kaposvári felsőfokú intézeti tanítóképzés 1959-től

Az 1959/60-as tanévtől az addigra már Kaposvárott meggyökeresedett középfokú tanítóképzés intézménye átalakult középfokú végzettségre (érettségire) épülő felsősokú tanítóképző intézetté. Ez az iskola azonban a magyar felsőoktatás hierarchikus rendjében még nem volt teljes jogú és a szó valódi értelmében vett főiskola. "Status quo"-ját tekintve hasonló volt az egyes műszaki főiskolák jogelőd intézményeihez, a felsőfokú ipari technikumhoz, vagy például a kaposvári mezőgazdasági technikum felsőfokú változatához.

Az 1961. évi III. törvény értelmében Magyarországon a felsőfokú oktatás egyetemeken, egyetemi jellegű főiskolákon, főiskolákon, felsőfokú technikumokban és felsőfokú intézetekben folyt. "A felsőfokú intézetek feladata a kulturális élet számára szakemberek, valamint az alapfokú oktatás számára tanítók és óvónők képzése." - olvashatjuk az említett törvényben /36/. A létesítés és megszüntetés kérdésében egyetemenél, egyetemi jellegű főiskolánál és főiskolánál a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, felsőfokú technikumnál és felsőfokú intézetnél pedig a Minisztertanács volt illetékes. Ez is aláhúzza azt a bizonyos értelemben vett rokonságot, ami a felsőfokú technikumok és a felsőfokú intézetek között a felsőoktatás szerkezetében megnyilvánult. A képzési időtartam a felsőfokú technikumoknál és a felsőfokú intézeteknél egyaránt 3 év volt, szemben a főiskolák

és egyetemi jellegű főiskolák 4 éves, illetve az egyetemek 5 éves képzési időtartamával.

Az előzőek azért érdemelnek külön figyelmet, mert többen erre hivatkozva fejtik ki véleményüket, miszerint a tanítóképzők 1959-ben ugyanúgy nem váltak főiskolákká, mint ahogyan nem voltak azok 1959 előtt sem, és a felsőfokú intézet távolsága a főiskolától "de facto" legalább akkora volt, mint a távolság a középiskolától. A polémia eldöntése nem egy rövid intézménytörténeti munka feladata. Annyi azonban megfogalmazható az 1959. év fontos határköként való elismerése mellett is, hogy a kaposvári tanítóképzésben 1950 sem kevésbé lényeges küszöb. (Jóllehet jubileumi évkönyveink 1959-et preferálják, tudósítanunk kell, hogy Kaposvárott az 1950-ben megkezdődött tanítóképzés is elismerésre méltó, és megkülönböztett figyelmet érdemel.) Az 1959 előtti középfokú tanítóképzés nemes hagyományainak ápolása és az örökség vállalása nem lehet idegen a tanítóképzősöktől a XX. század legvégén sem.

1959-ben sokak számára meglepetést jelentett, hogy az új iskolatípus (a felsőfokú óvónő- és tanítóképző intézet) iránt már a kezdet-kezdetén is volt érdeklődés. "Az országosan 980 férőhelyre 1620 érettségizett fiatal jelentkezett" - olvashatjuk az akkori "Köznevelés" hasábjain /37/. A szeptemberi indulást megelőzően az új intézmények oktatói augusztusban Budapesten egy 6 napos konferencián beszélték meg a legfontosabb tennivalókat. A tanári pályázatokat a megelőző évben, 1958. decemberében írták ki. Az új tanév országos oktatói mérlege: a 218 tanári állásra több mint 710 pályázatot küldtek be. Kaposvárott a Felsőfokú Tanítóképző Intézet első tanévnyitóját 1959. szeptember 7-én tartották. (Az eseményről a megyei napilap a másnapi számában tudósított). Az ünnepi szónok utalt Somogy történelmi hagyományaira. Ez a "történelmi hagyomány" többek gondolatában az ötvösi és a csurgói örökség méltó ápolásának szándékát is jelentette. Az évnyitó szónokai - hasonlóan a már említett "6 napos" budapesti konferencia szószólóinak többségéhez, - az akkori évek gyakorlatát követve igen erőteljesen állást foglaltak a megreformált tanítóképzés monolitikusan egységes kezelése mellett. Viszonylag kevés szó esett akkoriban a személyiség sokszínűségéről, a kistelepülések közösségeinek összetartozásáról és összetartásáról, a honismereti mozgalmak népességmegtartó erejéről. Ezek a felismerések markánsabban csak később jelentek meg a tanítóképzésben. (Ekkor még nem alakultak ki a későbbi értelemben vett szakkolégiumok, ritkább volt egy-egy tanítóképzőben a sajátos intézményi karakter, kevesebb volt a speciális tagozatok száma, stb., stb. Ezek olyan tények, amelyeket az sem hagyhat figyelmen kívül, aki vitatja az előző megállapításokat.)

Az 1959-től 1975-ig eltelt időszak (felsőfokú intézeti korszak) derekán, tehát már e korszak érettségének idején, Kelemen Elemér akkori intézeti könyvtáros összegezte a Felsőoktatási Szemle 1967. évi 1. számának hasábjain, a tanítójelöltek államvizsga dolgozataiból leszűrhető tanulságokat. A tanulmányok végére időzített államvizsga dolgozatot és annak megvédését az 1966/67. tanévtől vezették be. (A képzési időtartam

ekkor 3 év volt). A tanulságok egyikét abban jelölte meg a szerző, hogy a helyi dokumentumokra támaszkodó neveléstörténeti vizsgálódásnak általában nagyobb teret kellett volna biztosítani. Hasznosnak ítélte a szakmódszertani témákat, viszont sajnálatosnak minősítette, hogy több téma egyoldalúan elméleti, csak kész feldolgozásokra, könyvekre támaszkodó vizsgálódást igényelt a hallgatóktól. A tanulmány egyúttal igazolja azt is, hogy a nevelő-oktató munka feladataiból alkotó módon törekedtek részt vállalni az intézeti könyvtár munkatársai /38/.

Az intézmény gyakorló iskolája a Bajcsy-Zsilinszky u. 10. szám alatti épületben (a "képző" fő épületében) kapott elhelyezést 1971-ig. 1971-től a gyakorló iskolások birtokukba vehették a szomszédos épületet, amelyben addig a leánygimnázium (korábbi nevén: Kaposvári Egyesületi Leánygimnázium) működött. Ezt az épületet 1925-ben építették /39/. Egy évtized sem telt el, és a gyakorló iskola a Bajcsy-Zs. u. 8. szám alól is elköltözött, így az 1970-es évek végétől ezt az épületet is a tanítóképzősök használják, - "B" épület néven. (A Bajcsy-Zs. u. 10. szám alatti épület az "A" megjelölést kapta).

A "B" épület másik szomszédos épülete az 1974-ben létesített új kollégium a Bajcsy-Zs. u. 6. szám alatt. 1974. szeptemberében a tanévnyitón jelentették be ünnepélyesen, hogy a megelőző naptól részben átvették a hallgatók az új kollégiumot. A tervek szerinti 225 férőhely egy részének elfoglalását az építkezés elhúzódása miatt későbbre kellett halasztani. A szeptemberi részleges beköltözés is csak úgy vált lehetővé, hogy a hallgatók egy része a nyár folyamán több száz társadalmi munkaórával gyorsította az építkezést.

Ennek a kollégiumnak a története azonban már a főiskolai szintű tanítóképzés krónikájához kötődik.

6. A főiskolai szintű képzés első évei

Az 1970-es évek közepén meghatározó fordulat állt be a kaposvári tanítóképzés történetében. "1975-ben az eddigi felsőfokú intézetet főiskolává szervezték át." - Olvashatjuk az intézmény negyedszázados történeténél, az 1959-től 1984-ig terjedő időszakot átfogó jubileumi évkönyvben /40/. A változásokban bővelkedő intézménynél az alapítást leszámítva minden bizonnyal ez volt a lépcsőfokok legjelentősebbje.

Az átszervezést a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1974. évi 13. számú törvényerejű rendelete mondta ki, mely a tanítóképző főiskolák létesítését több városban is megindította. A törvényerejű rendelet 1. paragrafusa szerint: "A bajai, a budapesti, a debreceni, az esztergomi, a győri, a jászberényi, a kaposvári és a sárospataki tanítóképző intézetet - változatlan képzési feladattal - fokozatosan Tanítóképző Főiskolává kell átszervezni" /41/. A végrehajtásról gondoskodó Minisztertanács az 1045/1974. (VIII. 31.) számú határozatban úgy intézkedett, hogy "A budapesti, a győri, a jászberényi és a kaposvári tanítóképző főiskola 1975. szeptember 1. napján, a bajai, a debreceni, az esztergomi és a sárospataki tanítóképző

főiskola 1976. szeptember 1. napján kezdi meg működését" /42/. A minisztertanácsi határozat a képzési időt a nappali tagozaton 3 évben rögzítette, és intézkedett arról is, hogy a tanítóképző intézeti hallgatók a folyamatban lévő tanulmányaikat változatlan tanulmányi renddel főiskolán folytathassák és fejezhessék be.

A főiskolává avatással egybekötött évnyitót 1975. szeptember 6-án, szombaton délelőtt rendezték meg a Csiky Gergely Színházban. "Mérőföldkő ez az iskola életében" - írta a megyei napilap tudósítója az eseményről /43/. Az ünnepi alkalomra a megyei tanács zászlót adományozott Somogy második főiskolájának, amelyre többek között Dr. Guba Sándor a korábban megalakult Mezőgazdasági Főiskola főigazgatója is felkötötte az együttműködést jelképező szalagot.

A magasabb státus következtében megváltozott az intézmény vezetőjének beosztása is. A korábbi felsőfokú intézetet igazgatók vezették. 1975-től a főiskola élén főigazgató áll. A jogilag is főiskolai rangúvá vált kaposvári felsőoktatási intézmény első főigazgatói beosztású vezetője Dr. Várkonyi Imre lett, aki a főiskolává válásról egyik nyilatkozatában a következőket mondta. "Ez persze nemcsak névváltozást jelentett: fokozatosan megváltozott az oktatókkal szemben támasztott követelményrendszer, új tantervek születtek, színvonalasabbá és általánosabbá vált - az oktatás-nevelés és képzés mellett - a tudományos munka is" /44/. Az első főigazgató-helyettesek Bódi Andrásné főiskolai adjunktus és Érfalvy Ferenc főiskolai docens lettek /45/. Őket követték a főigazgató-helyettesi munkában Dr. Kovács László kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár és Dr. Deli István, majd pedig Leitner Sándor és Dr. Schablauer Zoltánné, mindhárman tanszékvezető főiskolai docensek. (Dr. Várkonyi Imre utóda az intézmény vezetésében a 80-as években dr. Bernáth József kandidátus, főiskolai tanár lett. 1986-ban Leitner Sándor tanszékvezető főiskola docens - később tanszékvezető főiskolai tanár - kapott főigazgatói kinevezést). Az Oktatási Minisztérium által kinevezett első főiskolai tanárok 1975-ben a következők voltak: dr. Bellyei László, Dr. Kovács László kandidátus, tanszékvezető, dr. Szirmay Endre és Dr. Várkonyi Imre főigazgató, tanszékvezető /46/.

1975-től fokozódtak a tudományos munkával kapcsolatos elvárások, oktatói kötelezettségek. A főiskolává válás előrelendítette azt a hallgatói többlet-tevékenységet is, amelyet már kezdeti tudományos jelzővel szokás minősíteni. Az 1970-es évek második felében a hallgatók fokozódó arányban vettek részt az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon. Az 1976-80-as évekre vonatkozóan elkészült a főiskola első középtávú kutatási terve is. (A megvalósítást a főiskolai tanács az 1981. március 9-i ülésén tárgyalta meg a minisztériumi képviselő jelenlétében). Ebben az ötéves periódusban az oktatói létszám mintegy kétszeresére növekedett.

A Kaposvári Tanítóképző Főiskola megyehatárokon túli kisu-gárzó hatásából kiemelkedik a "Szekszárdi Kihelyezett Tagozat" 1977-ben történt létrehozása. A tagozat nemcsak oktatói bázisként számottevő, de fontos tényező a két szomszédos megye kul-

turális együttműködésében is. A szekszárdi intézmény első tíz évéről szóló jubileumi évkönyv előszavában a következőket olvashatjuk. "Így adódott, hogy abban a megyében, amelyből elindult Illyés Gyula és európai műveltségre, hírnévre tett szert, abban a városban, amelyben I. Bélát királlyá koronázták, amelyben Liszt Ferenc (a "zenék királya") keze nyomán többször fölhangzottak világhírű zeneművészeti alkotások, Babits városában 1977. szeptember 13-án Dr. Polinszky Károly művelődésügyi miniszter megnyitotta a Kaposvári Tanítóképző Főiskola Szekszárdi Tagozatát" /47/. A Szekszárdon elindult munka műhelyei a tanszéki csoportok, amelyek a kaposvári főiskolai tanszékek "nagy önállósággal rendelkező részei". A szekszárdi intézményből kikerült hallgatók közül az első csoport 1980-ban végzett, a nappali tanítói szakon. A már említett, 10 éves jubileumi évkönyv tanúsága szerint 1980-ban 79 fő fejezte be sikeresen a tanulmányait /48/.

A főiskolai szintű munka első éveinek záró gondolataként hadd álljanak itt Dr. Kanyar Józsefnek a szavai, amelyeket az Állami-díjas történettudós és megyei levéltárigazgató egyik művelődéstörténeti előadásában hallhattak az érdeklődők. "Az egyetemmé, vagy főiskolává válás nem csupán elhatározás, vagy döntés kérdése. Egyetemmé vagy főiskolává - a szó valódi, nem esztétikus értelmében - úgy lesz egy intézmény, hogy azzá teszik nagy hírű professzorai és tanárai, munkásságukkal, szakmai eredményeikkel" /49/. Akár vezérlő gondolat, vagy jókívánság is lehet ez a Kaposvári Tanítóképző Főiskola törekvő oktatói számára, a jövőbeli munkához és a további fejlődéshez.

A főiskolai képzés első évei után a "magasabb osztályba" lépett intézmény munkájának kiteljesedése a '70-es évek legvégére, de még inkább már a '80-as évekre esett.

Jegyzet

- /1/ Somogyvármegye. VIII. évf. 209. (2170) szám. 1912. szeptember 15., vasárnap 2. p.
- /2/ Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és a középfokú képzés négy évszázada. Tankönyvkiadó. Budapest, 1986. 377. p. 8. p.
- /3/ Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. A Somogy megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának kiadása. Kaposvár, 1967. 584. p. 145. p. (A továbbiakban: Kanyar 1967)
- /4/ Somogyi kistükör. Szerk.: K. Pap János. Kaposvár, 1927. Fenyvesi Béla Könyvkereskedő kiadása. 102. p. Előlap, jelige.
- /5/ Domby Márton: Csokonai V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái. Pesten, Trattner János Tamás 'betűivel. 1817. 143 p. 38. p.
- /6/ Harasztai Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Nemzeti Könyvtár. Szerk.: Abafi Lajos. Tizennegyedik kötet. Budapest, 1880. Aigner Lajos. 362 p. 155. p.
- /7/ Kanyar 1967. 142., 143. p.

- /8/ Kelemen Elemér: A somogyi tanítóképzés múltjából. In.: A Kaposvári Tanítóképző Intézet jubileumi évkönyve. 1959-1969. Szerk.: Merő László, Deli István, Bellyei László... stb. Kaposvár, 1969. 84 p. 4-14.p. 5.p. (A továbbiakban: jubileumi évkönyv. 1959-1969).
- /9/ Bódi Ferenc: A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története. I. kötet. Történeti rész. Kaposvár, 1943. 372.p.166.p. (Csurgói Könyvtár.XIX).
- /10/ Bódi Ferenc: A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története II. kötet. Okmánytár Kaposvár, 1943. 159. p. 70., 71.p. (Csurgói Könyvtár.XX).
- /11/ Kuthy Ferenc: Képek Csurgó és környéke múltjából... Kiad. a csurgói általános iskola 48-as ifjúsági emlékbizottsága. Csurgó, 1948. 98 p. 57. p. (csurgói kis-kalauz)
- /12/ Somogy vármegye. Szerk.: Csánki Dezső. Kiadta az Országos Monografia Társaság. Budapest, 1914. 655 p. 294., 295. p. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája) (A továbbiakban: Csánki 1914.)
- /13/ Csánki 1914. 294., 295.p.
- /14/ Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Budapest, 1934. Hollóssy János könyvnyomtató. 147 p. 67., 69.p.
- /15/ A Csurgói Állami Tanítóképezde I. értesítője. Szerk.: Bárány Ignác. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában. Budapest, 1874. 64 p. 17., 20-30.p.
- /16/ Bécsy Márton, Prilisauer Adolf: A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium története. 1806-1895. Hagelman Károly Könyvsajtója. Kaposvár, 1896. 328 p. 287. p.
- /17/ Új-Somogy. Politikai napilap. II. évf., 78. (184.) szám 1920. április 4., vasárnap 2. p.
- /18/ Kelemen Elemér: Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában 1868-1918. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1985. 249. p. 116., 117., 180.p.
- /19/ Koltai István: A csurgói m. kir. áll. tanítóképző-intézet története. Közlemények a Szegedi M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai-Lélektani Intézetéből. 31. szám. Szeged, 1939. 159 p. 51., 61., 68. p. (A továbbiakban: Koltai 1939.)
- /20/ Matkovits Lajos 1989-ben gyémántdiplomát kapott tanító eredeti népiskolai tanítói oklevele, amelyet 1929. június 21-én állítottak ki Csurgón.
- /21/ Koltai 1939. 121. p.
- /22/ Szőke Sándor: Dombóvár. Budapest, 1971. Kiadta: Városi Tanács VB. Dombóvár. 220. p. 138. p.
- /23/ A kaposvári Táncsics Mihály Gimnázium jubileumi évkönyve. 1812-1987. Szerk.: Mihályfalvi László. Kaposvár, 1987. 333 p. 22. p.
- /24/ Somogy Megyei Levéltár. XXVI. 613. A Kaposvári Tanítóképző Főiskola iratai. 1950-1964. Vegyes iratok 1950-1957 2. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1950. október 15-én kelt levele. 1250-E-10/1950. IV. sz. 64/1950-51. X. 18. (A továbbiakban: SML. XXVI. 613 KTF 1950-1964. Vegyes. 1950-1957.2.)

- /25/ SML. XXVI. 613. KTF 1950-1964. Vegyes. 1950-1957. 2.
- /26/ Neveléstörténet. Szerk.: Komlósi Sándor. Írták: Bereczki, Komlósi, Nagy. Tanárképző főiskolai tankönyvek. Tankönyvkiadó. Budapest, 1977. 390. p. 356. p.
- /27/ Somogyi Néplap. 1956. április 26., csütörtök. XIII. évf. 99. szám. 4. p. és 1956. május 24., csütörtök. XIII. évf. 121. szám 4. p.
- /28/ Somogyi Néplap. 1955. április 2., szombat. 1. p.
- /29/ Somogyi Néplap. 1955. május 24., kedd 3.p.
- /30/ Somogyi Néplap. 1956. május 4., péntek. XIII. évf. 104. szám. 3. p.
- /31/ SML. XXVI. 613. KTF 1950-1964. Vegyes. 1955-1958. 7. Vizsgatétel nyomtatványok.
- /32/ Jubileumi évkönyv 1959-1969. 13. p.
- /33/ SML. XXVI. 613. KTF 1950-1964. Vegyes. 1955-1958. 7. 53-10/1958. számú levél. 1958.
- /34/ SML. XXVI. 613. KTF 1950-1964. Vegyes 1950-1957. 2. 37 273/1957. számú levél. 1957.
- /35/ A dombóvári Apáczai Csere János Szakközépiskola jubileumi évkönyve. 1927-1987. Szerk.: Karászi Kálmánné. Készült az Apáczai Csere János Szakközépiskolában. Pátria Nyomda dombóvári gyáregysége. 1967. p. 34., 35. p.
- /36/ Magyar Közlöny. 1961. 74. szám. Idézi: Komlósi Sándor. Neveléstörténeti olvasókönyv. Szerk.: Komlósi Sándor. Tanárképző főiskola tankönyvek. Tankönyvkiadó. Budapest, 1978. 566 p. 555-562. p. 599. p.
- /37/ A tanító- és óvónőképzés reformja. Bizó Gyula előadásából. Köznevelés. XV. évfolyam. 16. szám 1959. szeptember 2. 347-349. p. A Művelődésügyi Minisztérium folyóirata.
- /38/ Kelemen Elemér: A tanítóképző intézeti hallgatók államvizsga dolgozatai. In.: Felsőoktatási Szemle. A Művelődésügyi Minisztérium folyóirata. 1967. január 1. szám 49-51.p.
- /39/ A Kaposvári Egyesületi Leánygimnázium XIV. évi értesítője az 1931-32. iskolai évről. Közzéteszi: Dr. Bíró Lajos igazgató. Kaposvár, 1932. június 13. 63. p. 3. p.
- /40/ Jubileumi évkönyv. 1959-1984. Szerk.: Paál László. Kaposvár, 1984. 135. p. A Kaposvári Tanítóképző Főiskola kiadványai. 6. p. (A továbbiakban: Jubileumi évkönyv. 1959-1984).
- /41/ Magyar Közlöny. 1974/61. szám 733. p.
- /42/ Magyar Közlöny. 1974/61. szám 733. p.
- /43/ Somogyi Néplap. XXXI. évf. 210. szám. 1975. szeptember 7., vasárnap 1. p.
- /44/ E. Szabó Zoltán: A tanítóképző főiskola. Somogyi alkotóműhelyek. Somogy. Kulturális folyóirat. Szólófüldünk rovat X. évfolyam. 1982. január-február. 1. szám 85. p.
- /45/ 49.22461975. IX., 264/7. másolat I./2., 259/2. I./2. számú iratok. A Kaposvári Tanítóképző Főiskola irattára.
- /46/ 434-II./25-15./1975., 49.224/1975. IX. 262./5. számú iratok. A Kaposvári Tanítóképző Főiskola irattára.
- /47/ Jubileumi évkönyv 1977-1987. Szerk.: Kleininger Ottó. Szekszárd, 1987. 98. p. A Kaposvári Tanítóképző Főiskola Szekszárdi Kihelyezett Tagozatának kiadványa. 3. p. (A to-

- vábbiakban: Jubileumi évkönyv. 1977-1987).
- /48/ Jubileumi évkönyv. 1977-1987. 92. p.
- /49/ Dr. Kanyar József c. főiskolai tanár előadása. Somogyi Képtár. Múzeumi és műemléki hónap rendezvénysorozata. 1983 október.

Rosta István

The Primary School Teachers' Training in Somogy county is 120 years old

At the end of the 18th and during the 19th century one of the intellectual centres of Somogy county was Csurgó. There the ecclesiastical, later public, primary school teachers' training began in 1869 patronized by József Eötvös, Minister of Religion and Education. After a highly successful period the primary school teachers' training in Csurgó was put an end to in 1933. After a 15 year break and after several experiments it was revived in Kaposvár in the late 40ies and 50ies of our century. This primary school teachers' training college has worked since 1975 as a pedagogical institute. Since 1989 it has been called Csokonai Vitéz Mihály Teachers' Training College referring in this way to its antecedents in Csurgó at the same time.

MOHOS MÁRIA

BARCS, LENTI ÉS NAGYATÁD OKTATÁSI VONZÁSKÖRZETE

1. A vonzaskörzet-vizsgálatok kialakulása és gyakorlati jelentősége

A települések életének, gazdasági és egyéb kapcsolatainak vizsgálata jelentős múltra tekint vissza a nemzetközi szakirodalomban. A városok hierarchikus rendjének vizsgálatával - a központi funkciók alapján - Christaller, Schultze, Kolb, Tuominen, Poksisevszkij, Kovaljov foglalkozott. Magyarországon a vonzaskörzet-vizsgálatok a 60-as évek elején kezdődtek, választ keresve arra, hogy egy-egy városunk különböző funkciói mekkora népességre, hány településre gyakorolnak vonzó hatást, milyen a vonzás intenzitása, s az egyes települések hogyan illeszkednek az ország településeinek hierarchikus rendjébe. Ilyen vizsgálatok tárták fel Berettyóújfalu (1961), Mátészalka (1963), Nyíregyháza (1974), Dombóvár (1978), Tiszafüred (1981), Tapolca (1984) vonzaskörzetét, a középbékési városi jellegű települések funkcióit és hierarchikus rendjét (1977). A kutatások eredményei egyrészt elősegítették az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció megalkotását, másrészt választ kerestek arra, hogy a vizsgált települések megfelelnek-e az OTK-ban számukra kijelölt hierarchikus fokozatnak. A kutatások lényeges szerepet játszottak abban, hogy több, városi ranggal nem rendelkező, de a gyakorlatban annak megfelelő funkciókkal és vonzóhatással bíró településünk jogilag is várossá váljon (Berettyóújfalu, Dombóvár, Békés).

A vonzaskörzeteket a városok központi funkciói - oktatás, egészségügy, kereskedelem, igazgatás, igazságszolgáltatás - által kialakított kapcsolatok hozzák létre. Általában nem sorolják a központi funkciókhoz a munkaerővonzást, a termelési kapcsolatokat és az alapfokú ellátást (pl. a vonzaskörzet-vizsgálatok kiterjednek az iparcikk-kiskereskedelemre, de nem veszik figyelembe az élelmiszer-kiskereskedelmet, mert az az alapellátáshoz tartozik).

A központi funkciók által kialakított vonzaskörzetek határai spontán módon és adminisztratív úton jönnek létre. Hazánkban minden esetben adminisztratív eszközökkel határozzák meg az egészségügyi, igazságszolgáltatási, közigazgatási intézményekhez tartozó területek határát (járás, megye, városkörnyék), a kis-

kereskedelmi, piaci, oktatási vonzaskörzetek kialakulásában ilyen tényezőknek csak részben van szerepük.

A vonzaskörzetek kiterjedésére nagy hatást gyakorol a központok közlekedésföldrajzi helyzete, a körzet közlekedési hálózata. A központ és a környezete közötti kapcsolat intenzitása attól is függ, hogy a kisebb településekből mennyi idő alatt érhetők el a város intézményei. A piaci vonzaskörzet kialakulását befolyásolja, hogy a személyforgalom közúton vagy vasúton bonyolódik, hiszen vasúton nagyobb tömegű áru szállítására van lehetőség (a vasúti közlekedés ilyen jellegű szerepe a magángépkocsik számának növekedésével csökkent).

A kutatások során használt módszerek nem egységesek. Elterjedt a távolsági telefonbeszélgetések, az 1000 lakosra jutó iparcikkvásárlók, a piaci árusok számának alapján történő vonzaskörzet-meghatározás. E módszerek segítségével megállapítható, hogy a vonzásterületek nem egységesek, hanem intenzitási övezetekre bomlanak, és határaik nem egyeznek meg a közigazgatási határokkal.

Dolgozatom egy nagyobb munka része, melyben a három város funkcióinak történeti-földrajzi vizsgálatával, funkcióik alapján kialakult egészségügyi, oktatási, kereskedelmi vonzaskörzetével és munkaerő-vonzásával foglalkozom.

2. A három kisváros fontosabb jellemzői

A vizsgált városok a Dunántúl délnyugati részén fekszenek, Barcs és Nagyatád Somogy megyében, Lenti Zala megyében, az ország dél-nyugati peremén, a magyar-jugoszláv határ mentén. Ez a sajátosság, a határhoz való közelség Barcs életében a legnagyobb jelentőségű - határállomás -, de a másik két városban is érződik az átmenő forgalom a bevásárló turizmus révén.

Barcs 1979-ben kapta meg az Elnöki Tanácstól a városi rangot. Népszégszáma - 1986-ban 12236 fő - alapján a kisvárosok csoportjába tartozik, az aktív keresők foglalkozása alapján vegyes, mezőgazdasági jellegű település. Környezetében, törpe, apró- és kislefvak találhatóak, amelyek lakói igényeik jelentős részét Barcson elégíthetik ki.

Nagyatád a vizsgált városok közül elsőként, 1971-ben kapta meg a városi rangot. Népszégszáma alapján - 1986-ban 14356 fő - kisváros, foglalkozási szerkezete alapján vegyes, ipari jellegű település. Az intézményei által vonzott falvak többsége kis- és közepes népszégszámú.

Lenti funkcióinak bővülésében, infrastruktúrájának fejlesztésében fontos szerepe volt annak, hogy Zala megye nyugati felében városi hiányos területen, határátkelőhely közelében fekszik. Népszégszáma a vizsgált városok között a legkisebb - 1986-ban 8 605 fő - foglalkozási szerkezete alapján vegyes, ipari jellegű, de az erdőgazdálkodás is jelentős. Környezetében - 5 kivétellel - apró- és törpefalvak vannak, közülük 12 település népszégszáma 100 fő alatti. Az igen kis népszégszámú falvak saját intézményhálózata vagy ki sem fejlődött, vagy leépült, ezért lakóik ellátásban Lenti szerepe meghatározó.

Barcsnak a saját népességén kívül 25 falu 16990 főnyi, Nagyatádnak 15 falu 16751 főnyi, Lentinek 50 falu 18739 főnyi lakosságát kellene ellátnia - tehát éppen a legkisebb kisvárosra jut a legtöbb teher.

Az Országos Településhálózat - fejlesztési Konceptió szerint mindhárom kisváros középfokú központ. 1984-ig járási székhelyek voltak, azóta a volt járásaikba tartozó települések városkörnyéként tartoznak irányításuk alá.

3. A vizsgált városok közlekedés kapcsolatai

A vonzaskörzetek területi kiterjedését, a központok és a vonzott települések kapcsolatának gyakoriságát, intenzitását alapvetően befolyásolja a közlekedési hálózat.

Az országos közlekedési hálózatba Barcs a 6. sz. főúttal, a Dél-Dunántúléba a 68. sz. főúttal kapcsolódik be. Az előbbi Pécs és Budapest, az utóbbi a 7., a 61., a 75 és a 72. sz. főutak felé biztosíthatja az összeköttetést. A barcsra befutó vasútvonalak közül már csak kettő - a Szentlőrinc-Szigetvár-Barcs-Gyékényes-Murakeresztúr-Nagykanizsa és a Középrigóc-Sellye-Siklós-Villány vonal - működik. Az első Szentlőrincen át Budapest és Pécs, Gyékényesen át Kaposvár és Jugoszlávia, Murakeresztúron át Zalaegerszeg és Szombathely, valamint a Balatonpart és Budapest irányába nyújt kapcsolatteremtési lehetőséget. A második vasútvonal Barcsot az Ormánsággal és a Villányi-hegységgel, Baranya megye déli részével kapcsolja össze.

Nagyatád és Lenti közlekedésföldrajzi helyzete ennél kedvezőtlenebb, mert egyiken sem halad át országos jelentőségű főútvonal és vasútvonal. Nagyatádot a Balaton és Barcs felől a 68. sz. úton lehet megközelíteni.

Az előbbi útvonalon jelentős külföldi átmenőforgalom zajlik. A Dombóvár-Kaposvár-Gyékényes vasútvonalhoz Somogyszobnál egy 9 km hosszú szárnyvonallal kapcsolódik, más vasútvonala nincs. (A szárnyvonal segítségével az említett településen kívül Marcali-Balatonszletngyörgy irányába lehet közvetlen vonattal utazni).

Lenti az országos közúthálózatba a 75. sz. úttal kapcsolódik, melyről Baknál a 74. sz. úton Zalaegerszeg és Nagykanizsa Keszthelyen át a Balaton és a főváros közelíthető meg. A kisvárost egy vasútvonalon - Zalaegerszeg-Rédics - lehet elérni, amely közvetve - Zalaszentivánon át - a Dunántúl északi és déli részével biztosítja az összeköttetést.

Barcs és Nagyatád közlekedésföldrajzi helyzete, illetve a közvetlen környezetükkel - vonzaskörzetükkel - való kapcsolat-tartás lehetősége az utolsó tíz évben romlott. 1976-ban szűnt meg a Somogyszob-Nagyatád-Barcs vasútvonal Barcs-Nagyatád közötti szakasza, 1979-ben a Kaposvár-Középrigóc (Barcs) vasútvonal, az indok mindkét esetben a vonalak gazdaságtalan működése volt.

4. A három kisváros oktatási vonzaskörzete

Az oktatási vonzaskörzet létrejöttében a középiskolák (gimnázium, szakközépiskola, technikum, szakmunkásképző) és a speciális oktatási intézmények (zeneiskola, gyógypedagógiai iskola) iskolaszékhelyen kívül érvényesülő hatása játszik szerepet.

A középfokú oktatási intézmények közül gimnázium és szakmunkásképző intézet mindhárom városban, szakközépiskola Barcson és Nagyatádon működik. A gimnáziumokban 2-2 párhuzamos osztály van, a legnagyobb létszámú tanulót ebben az iskolatípusban Nagyatádon oktatják. Barcson és Nagyatádon a kollégium illetve diákotthon lehetővé teszi, hogy az iskola székhelyétől nagyobb távolságra lévő települések fiataljai is ezekben a városokban tanuljanak.

A három központ közül Barcs oktatási funkciója a legfejlettebb. Ebben a városban van a legtöbb középiskolás, és a középfokú oktatás intézmények itt nyújtják a legszélesebb választékot. Gimnáziuma két éve önálló, ebben a tanévben költözött jól felszerelt épületbe. Szakközépsikolája vízügyi és erdészeti technikai és szakközépsikolai képzést biztosít, egy vízügyi osztályban a szaktárgyakat angol nyelven oktatják. A szakmunkásképző intézetben 10 szakmából választhatnak a tanulók (vízvezetékszerelő, mezőgazdasági gépszerelő, épületasztalos, női szabó, cipőfelsőrész-készítő, kőműves, szobafestő, lakatos, villanyszerelő, autószerelő), de más szakmákat is lehet választani (kozmetikus, fodrász, ács, karosszéria-lakatos, autóvillamossági szerelő), amelyek időszakos oktatása Pécsen, Kaposváron vagy Budapesten zajlik.

Barcs oktatási vonzaskörzete az egész országra kiterjed. Ebben az Erdészeti és Vízügyi Szakközépiskola és Technikum játszik döntő szerepet. Vízügyi szakemberképzés a Dunántúlon csak Győrben, erdészeti csak Sopronban van, s az ország többi területén is 1-1 ilyen jellegű középiskola működik (pl. Dunaharaszti, Szegeden, Nyíregyházán). Az iskola tanulóinak 45,8 %-a Somogy megyei, egynegyede baranyai, egytizede zalai, de az ország összes megyéjéből és a fővárosból is tanulnak ebben a középiskolában.

Az 1000 lakosra jutó középiskolai tanulók száma alapján készítettem el Barcs oktatási vonzaskörzetének térképét. A város oktatási vonzaskörzete összesen 211 települést foglal magában, ebből 87 Somogy megyében, 46 Baranyában, 23 Zala megyében, 11 Tolna megyében, a többi pedig az ország egyéb megyéiben van. A vonzás intenzitása alapján hat kategóriát különítettem el. A legnagyobb érték Tótújfalu, Somogyaracs és Drávagárdony esetében mutatkozik. Mindhárom törpefalu és a központhoz viszonylag kis távolságra fekszik. A következő két kategóriába tartozó települések (10+9) az előző hárommal együtt alkotják az intenzív zónát, amely keleten, északon és nyugaton övezi Barcsot (a város vonzaskörzete délen a határ miatt nem alakulhatott ki). Ebbe a zónába a várossal szoros kapcsolatban lévő, városkörnyékében elhelyezkedő falvak tartoznak.

A 10 alatti vonzódási értékekkel jellemezhető települések nem alkotnak egységes zónát, egész Somogy megye területén megtalálhatók, s Baranya megye délnyugati részén is. Barcs oktatási intézményei-főként a speciális képzés miatt - vonzzák a megye más városait is, valamint az azok vonzáskörzetébe tartozó településeket. Ezek a falvak általában a többi város vonzáskörzetének peremén fekszenek.

A város oktatási vonzáskörzetének területi kiterjedésében alapvető a kollégium szerepe. A vizsgált központok közül Barcson van a legtöbb kollégiumi férőhely, a vidéki tanulók több, mint fele kollégiumban lakik.

Nagyatád középiskolái az Ady Endre Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, valamint az 524. sz. Ipari és Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet. Az egészségügyi középkaderek képzését Nagyatád kiemelkedő egészségügyi funkciója tette szükségessé. A szakmunkásképző intézetben a Barcsnál említett szakmákon kívül élelmiszer és vegyes iparcikk eladókat is tanítanak, s a Konzervgyár munkaerőigénye miatt konzerváló szakmunkások képzése is folyik. A speciális szakmák - lásd Barcsnál - oktatását a kaposvári és pécsi szakmunkásképzőkkel közösen végzik. A középiskolás tanulók több mint fele vidéki, s a vidékiek több mint egyharmada kollégista (20 %-kal kevesebb, mint Barcson). A város oktatási vonzáskörzetébe 67 település tartozik, kettő (Pécs és Nagyatád) kivételével Somogy megyében található.

Az 1000 főre jutó középiskolai tanulók száma alapján Nagyatád oktatási vonzáskörzetére a nagy területi kiterjedés de a barcsinál kisebb terület és vonzásintenzitás jellemző.

A maximális vonzódási érték 15 feletti, ebbe a kategóriába 4 falu - Somogyszob, Bolhás, Tarany és Bakháza - tartozik, a várostól nyugatra és délre fekszenek. A következő kategóriába tartozó települések (9) közül Beremend, Somogyudvarhely, Heresznye és Somogybükkösd nem tartozik Nagyatád városkörnyéki községei közé. Saját körzetéből nem vonzza Belegyet és Kuntelepet, ugyanakkor Barcs és vonzáskörzetének több települése, valamint Somogy megye összes városa is része Nagyatád oktatási vonzáskörzetének. Ebben a kereskedelmi szakmunkásképzés és az egészségügyi szakközépiskola vonzó hatása érvényesül.

Nagyatád oktatási vonzáskörzete nyugaton (Szenta kivételével) északon és délen a legegységesebb, keleten Kaposvár erősebb vonzóhatása érződik. A város speciális intézménye a gyógy-pedagógiai általános iskola, diákotthon azonban nem kapcsolódik hozzá, így a körzet településeire vonzó hatása nincs. (Intézetté szervezése vagy kollégium építése révén a körzeten kívüli igényeket is ki tudná elégíteni).

A három kisváros közül Lenti oktatási funkciója a legkevésbé fejlett. Nincs szakközépiskolája és kollégiuma, itt a legkisebb a középiskolai tanulók létszáma, itt a legnagyobb a helybeliek aránya. Lentiben a Gönczi Ferenc Gimnáziumban és a 309. sz. Szakmunkásképző Intézetben folyik középiskolások oktatása. A szakmunkásképző 1985 óta önálló, szakmaválasztéka a

helyi munkáltatók igényeinek felel meg (férfi és női ruhakészítő, esztergályos, lakatos, bútór és épületasztalos, kőműves). Ha igény mutatkozik, kádár, fazekas és kályhás képzést is tudnak indítani.

Lenti oktatási vonzaskörzete 46 településre terjed ki, ebből 5 Zala megye más körzetében (Letenye körül), 3 pedig Vas megyében található. A vonzott településekben összesen 25865 fő él. A maximális vonzódási érték (42) nagyobb, mint Barcson vagy Nagyatádon, ebben azonban lényeges szerepet játszik, hogy a vonzott települések apró és törpefalvak, amelyek esetében a kis népességszám miatt már 3-4 középiskolai tanuló is nagyon erős vonzódást jelent (pl. Zalaaszombatfa lakossága 95 fő, ebből a faluból Lentibe 4 középiskolás jár, a vonzódási érték 42).

A kisváros oktatási vonzaskörzete délnyugaton az országhatár miatt keskeny, északnyugaton 3 vasi faluval egészül ki. Néhány, a városkörnyékhez tartozó falu egyáltalán nem vonzódik Lenti középiskoláihoz. Ezek a legkisebb lakosságú falvak - Felsőszenterzsébet: 26 fő, Ramocsa: 52 fő-, amelyekben a vonzódás a korstruktúra miatt lehetetlen. A vonzaskörzet alakulásában a kollégium hiánya miatt fontos szerepe volt a közlekedésnek. A keleti irányban kifejlődött csáp a vasút vonal, az észak csáp pedig a közúti közlekedés miatt jött létre.

Összegzés

Az oktatási funkció és hatásterületének vizsgálata alapján a három kisvárosról megállapítható:

- nem egyformán felelnek meg a középfokú központokkal szemben támasztható követelményeknek, lakosságuk és vonzaskörzetük számára eltérő ellátást biztosítanak,
- vonzaskörzetük nem egyenlő a volt járásuk, ma városkörnyékük területével, (Barcs és Nagyatád esetében nagyobb, Lenti körzetében kisebb a vonzaskörzet, mint a városkörnyék).
- a lehetőségek Barcson az oktatás specializációját eredményezték,
- a három városból Lenti oktatási funkciója a leghiányosabb,
- a megyék pereméhez közel fekvő városok (Barcs, Lenti) oktatási funkciója hatást gyakorol a szomszédos megyék településére,
- a körzetek belső közlekedési lehetőségei több esetben hátráltatják a központok és környezetük kapcsolattartását. Néhány kilométer bekötőút építésével a kapcsolattartás javítható volna, sajnos a megszűnt vasútvonalakat már nem lehet feléleszteni. (A Nagyatád-Barcs vasútvonal a két központ és a két körzet egymásra való hatását, egymás kiegészítését segítené),
- a három körzet vizsgálata után fontos a közöttük fekvő kisebb központok - Csurgó és Letenye - funkcióinak, hatásterületének, illetve a körzetek és központok egymás közötti kapcsolatainak feltárása.

Irodalom

- Az első magyarországi népszámlálás (1784-87)
KSH Budapest, 1960.
- Barcs múltja és jelene
Barcs, 1979.
- Erdősi Ferenc: A magyarországi normál nyomtávú vasútsorozat
megritkítésének következményei
Területi Statisztika 1985. 6. sz. p. 650-660.
- Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára
Pest, 1851.
- Halász Imre: A polgári-kori járási közigazgatás kialakulása
Zala megyében. A Dunántúl településtörténete IV.
(1867-1900) Veszprém, 1982.
- Magyarország helységnévtára
Budapest, 1882.
- T. Mérei Klára-Hajdú Zoltán: A vonzaskörzet-kutatás történeti-
földrajzi kérdései. MTA RKK OTI Közlemények 32. A
vonzaskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései.
Pécs, 1985.
- T. Mérei Klára: Egy somogyi kisváros, Nagyatád gazdasága és
társadalma a jobbágyfelszabadítást követő időkben.
A Dunántúl településtörténete VI. (XI.-XIX. sz.)
Veszprém, 1984.
- Somogy megye ellátási mikrokörzeteinek koncepciója és fejlesztési
stratégiája. Összefoglaló.
Budapest, 1987. január
1910. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok. Budapest, 1913.
1930. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok. KSH Budapest, 1934.
1960. évi népszámlálás. 3.i. Somogy megye személyi és családi
adatai, KSH, Budapest, 1962.
1960. évi népszámlálás, 3.j. Zala megye személyi és családi a-
datai, KSH, Budapest, 1962.
1970. évi népszámlálás. 15. Zala megye adatai
KSH Budapest, 1972.
1970. évi népszámlálás, 16. Somogy megye adatai
KSH Budapest, 1972
1980. évi népszámlálás. 14. Somogy megye adatai.
KSH, Budapest, 1981.
1980. évi népszámlálás. 20. Zala megye adatai.
KSH, Budapest, 1981.
- Somogy megye statisztikai évkönyve 1985
KSH, Budapest, 1986.

Mária Mohos

Le rayon d'attraction scolaire de Barcs, Lenti et Nagyatád

Les villes examinées dans cette étude se trouvent au sud-ouest de la région cisdanubienne au voisinage de la frontière hongroyougoslave. Ces trois villes étant des centres de second degré avait été des sièges de district jusqu' a 1984.

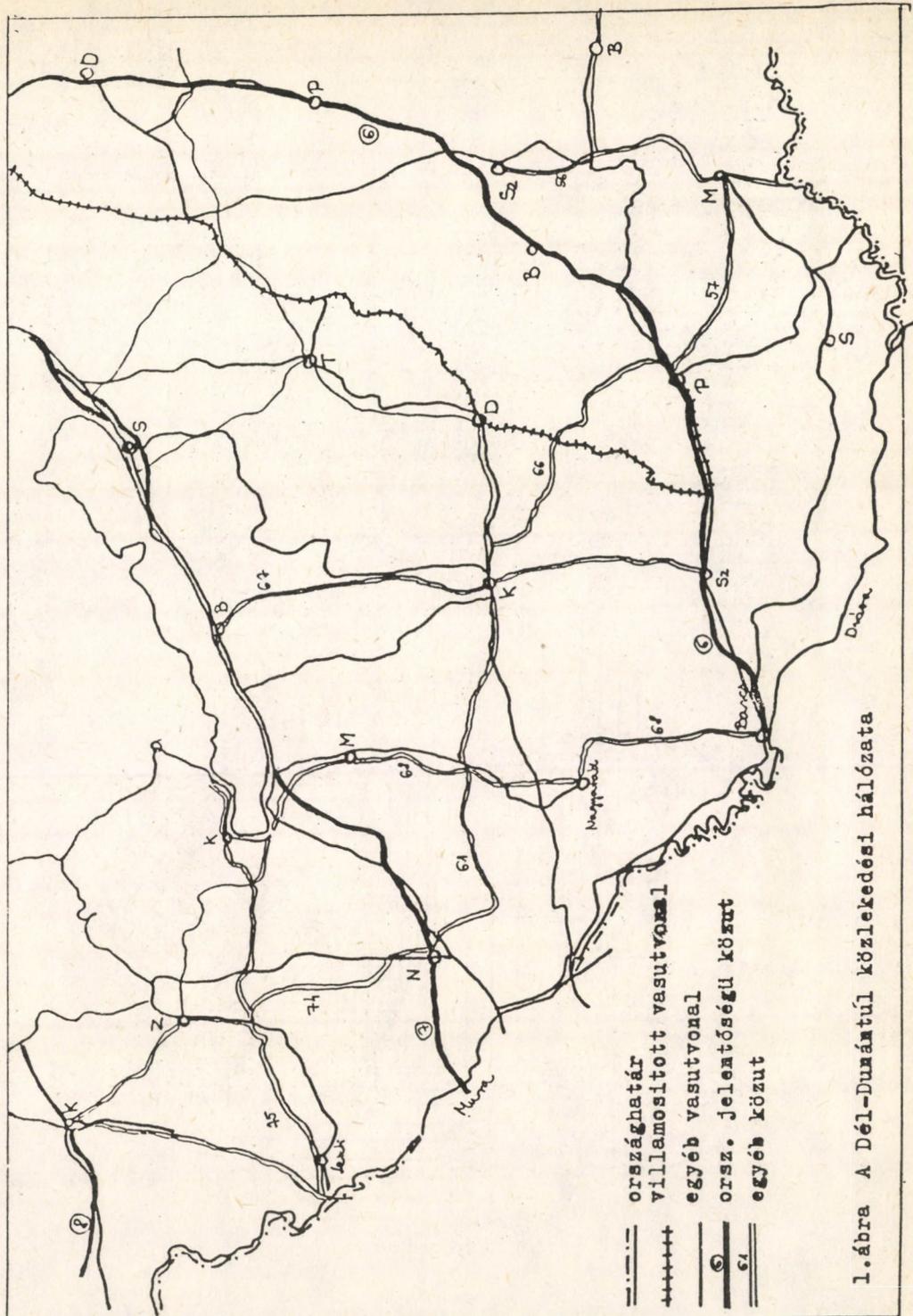
Les caractéristiques du rayon d'attraction scolaire des ces trois villes sont présentées par les méthodes mettant en application dans les recherches de rayon d'attraction:

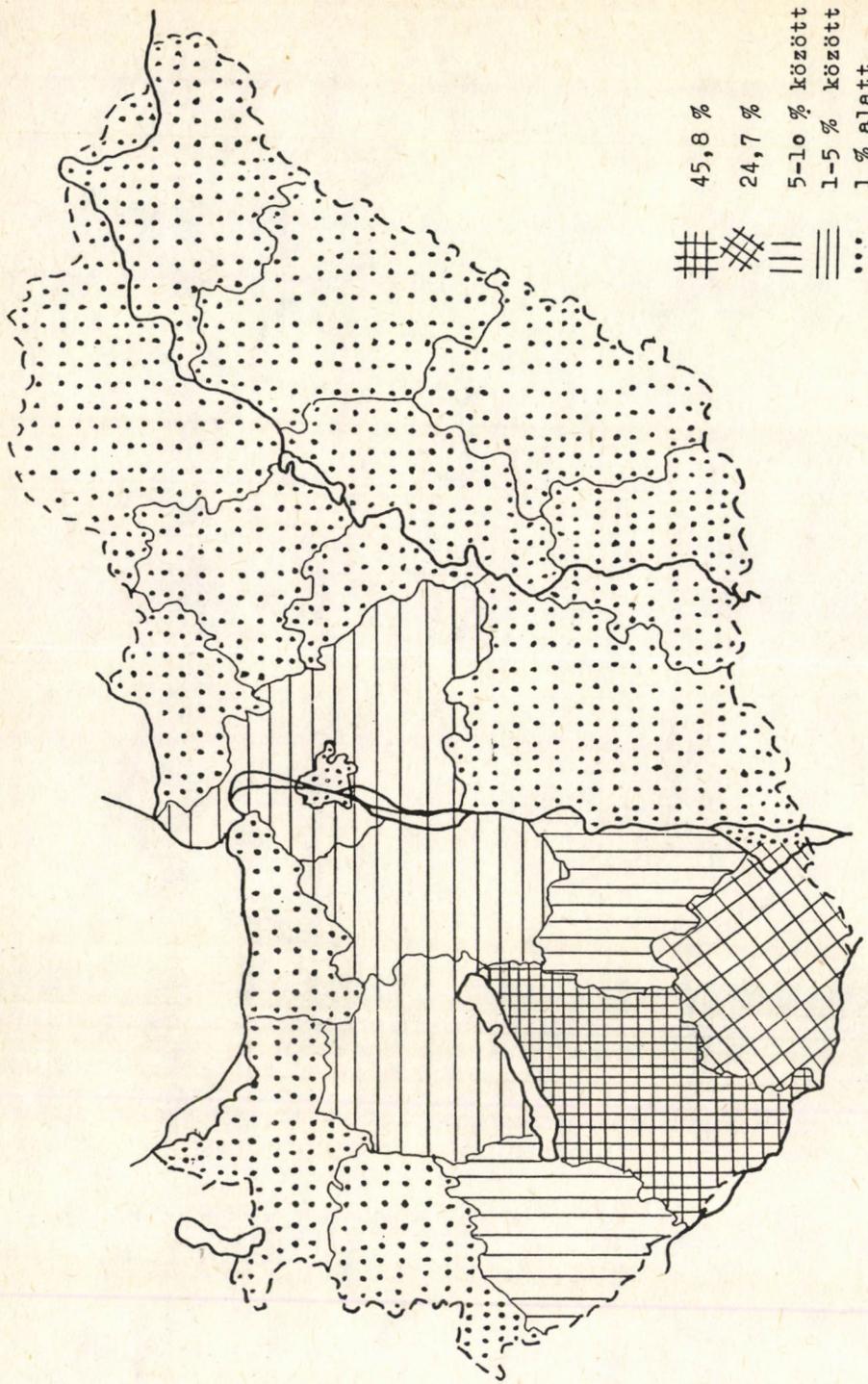
- Parmi ces villes Lenti a le plus des défauts dans sa fonction d'instruction et elle a le minimum de rayon d'attraction.

- les possibilités de transport parmi ces rayons limitent la communication des centres avec leurs environs.

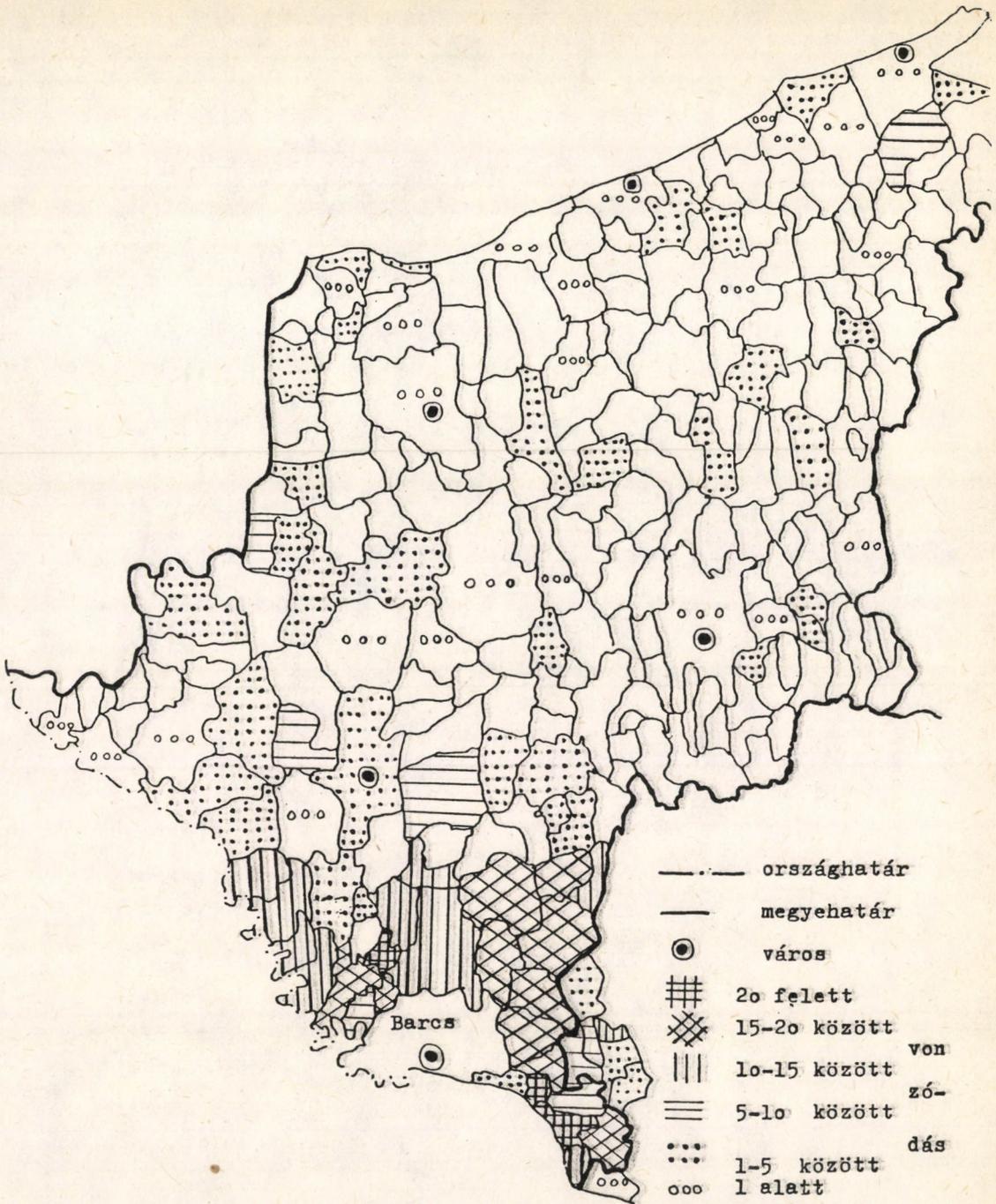
- L'étendue du rayon d'attraction de ces trois villes n'est pas indentique avec celle de leur ex-district, actuellement avec celle de leur conurbation (Au cas de Barcs et Nagyatád le rayon d'attraction est plus grand que la conurbation et au cas de Lenti c'est l'inverse.

Après être étudiées ces trois villes il est important d'examiner le rayon d'attraction de Csurgo et Letenye et les possibilités de communication d'entre ces cinq villes.

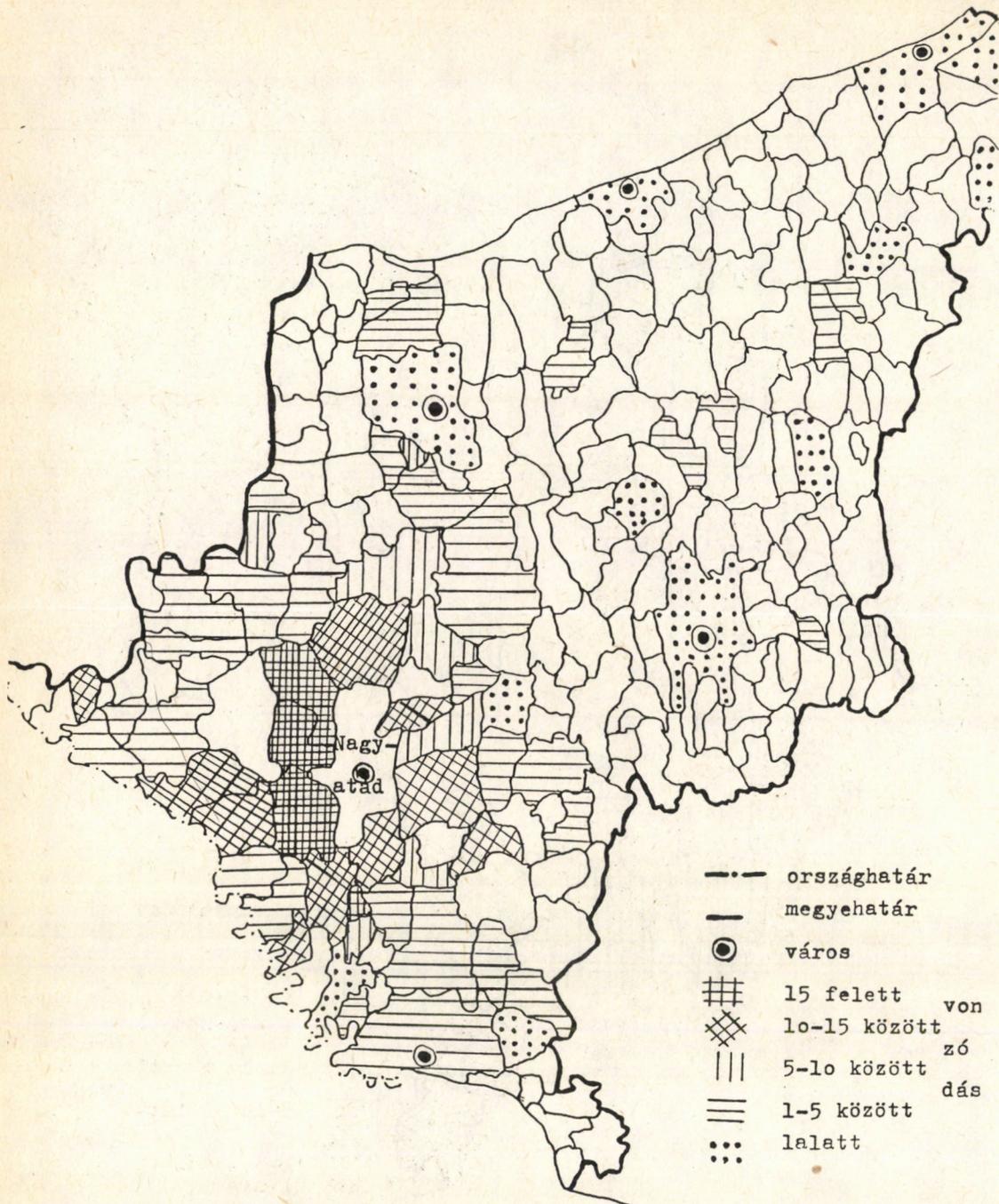

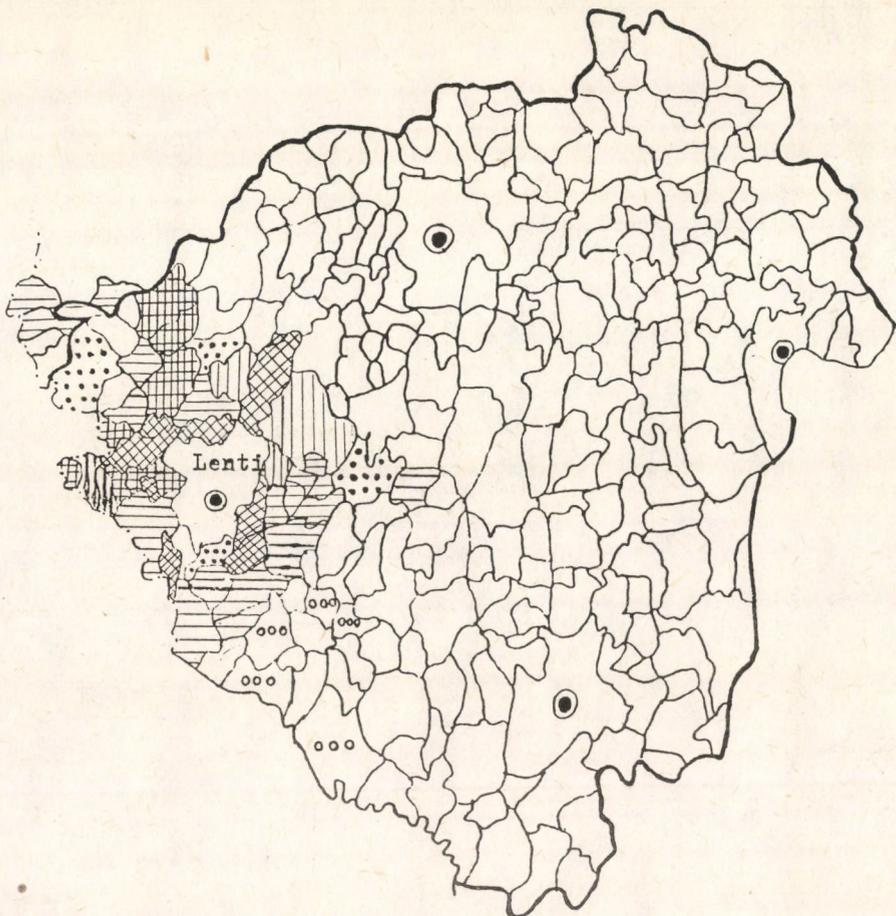
2. ábra A barcsi Erdészeti és Vízügyi Szakközépiskola tanulóiinak területi megoszlása

3. ábra Barcs oktatási vonzáskörzete

4. ábra Nagyatád oktatási vonzáskörzete

— · —	országhatár	
— — —	megyehatár	
⊙	város	
⊞	20 felett	von-
⊞	15-20 között	zó-
	10-15 között	dás
≡	5-10 között	
∴	1-5 között	
ooo	1 alatt	

5. ábra Lenti oktatási vonzáskörzete

V. FEJEZET

DEMOGRÁFIA, NYELV- ÉS FELEKEZETTÖRTÉNET

SZITA JÁNOS

A KÖZIGAZGATÁS NYELVE A NEOABSZOLUTIZMUS IDEJÉN ÉS AZ 1868. ÉVI 44. tc.

A Habsburg-ház az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc ellen is fel kívánja használni a magyarországi nemzetiségeket /1/. A bécsi udvar ennek érdekében nemcsak szűk körben tesz a magyarországi nemzetiségi vezetőknek felelőtlen ígéreteket, hanem nyilvánosan is. Így kerülnek bele az ország népeihez intézett felhívásokba olyan - legtöbbször homályosan megfogalmazott - célkitűzések, melyből a jórészt Bécs által felheccelt nemzetiségek joggal várták azt, hogy valódi, vagy vélt nemzetiségi sérelmüket a magyar rebbellió leverése után a császári kormány orvosolni fogja majd. Így pélcául V. Ferdinánd 1848. okt. 20-i felhívásában ... "a magyar koronához tartozó minden nyelvű és származású" ... népnek kijelenti: "Nálunk minden nemzetiség mindég oltalomra és Mi bennünk békés kifejlődésének gondos ápolójára talál. Ezen irányzatot fogjuk mindig követni és soha nem tűrjük, hogy egy nemzetiség a másikat elnyomja. Célunk minden nemzetiség egyenjogúsítása, amelyet a magyar korona országaiban is az alkotmányos törvények által rendelkezésünkre bocsátott eszközökkel kívánunk elérni." Mivel az osztrák-ház ügye a harctereken ekkor még rosszul áll /2/ hozzát teszi, hogy a magyarságot ... "soha sem fogja a Mi részünkről veszedelem fenyegetni..."; továbbá, hogy ... "fennállásának és gyarapodásának biztos zálogát az osztrák császárságban ... mindig meg fogja találni" /3/.

Ferenc József (a Magyaország feletti uralkodása átvételét tudató) 1848. dec. 2-i szövegében még azt a reményét fejezi ki, hogy ... "Magyarország Istentől ránk bízott népei számára a nemzetiségek elismerését és biztosítását és azok jólétének felvirágzását állandósít"-hatja majd /4/. Két héttel később azonban Ferenc József már nyíltan jutalmazza a magyar forradalom ellen legelőször fegyvert ragadó szerbeket. Rajachich-ot karlócai pátriarkává nevezi ki, Szuplikác tábornok szerb vajdává történt megválasztását pedig megerősíti, hogy a ... "hű és bátor szerb nemzet" iránti különös kegyelmét nyil-

vánítsa. Megígéri egyben, hogy a ... "minden népeim egyenjogúságának elve alapján" ... a magyarországi szerbek ... "szükségeinek megfelelő" ... nemzeti közigazgatást kapnak majd /5/.

Windischgrätz herceg Buda megszállását bejelentő (1849. január 7-i) proklamációja már nyíltan .. szemére veti, a magyar "a lázadónak", hogy ... "a Magyarországon létező idegen nemzetiségeknek velük született jogait megsemmisíteni... igyekeztek" ... Kijelenti egyben azt is, hogy ... az uralkodó célja, a nemzetiségekre egyenlően kiterjesztendő szabadságának" ... /6/ biztosítása.

Mellőzve most a nemzetiségi vonatkozású deklarációkra való összes hivatkozást, csak az 1849. március 4-i (olmützi) alkotmány és az ugyanazon napra keltezett "politikai" jogot biztosító pátenst idevágó rendelkezését említjük meg.

Az olmützi alkotmány 5. §-a szerint "minden népfaj egyenjogú, s minden népfajnak sérthetetlen joga van nemzetiségére, nyelve fenntartására és művelésére" /7/. Az alkotmány - Windischgrätz 1849. márc. 20-i hirdetménye szerint - Magyarországon "az ott élő nyelveken" kihirdetendő, hogy az "uralkodó alatt egyesült minden népeket, ... az egyenjogúság összeforrasztson /8/.

Az alkotmányos állam által biztosítandó politikai jogok gyakorlásáról rendelkező császári pátenst 4. §-a szerint, a vegyes nemzetiségű területeken (Landesteilen) is biztosítani kell, hogy a kisebbségeiknek nyelvük ápolására és az anyanyelvükön történő oktatásra (Ausbildung) módjuk legyen /9/.

Fennen hirdeti tehát az osztrák császárság a nemzetiségi egyenjogúságot, de vele szemben ott van az elsődleges cél az egységes, az "oszthatatlan és felbonthatatlan" ... osztrák császárság, az összmonarchia megteremtése /10/.

A következőkben azt válaszoljuk fel, hogy a deklarált és jogszabályokban meghirdetett nemzetiségi egyenjogúság miként érvényesült Magyarországon az új közigazgatási szervezet kialakításánál és a hivatali nyelv szabályozásánál.

A/ Nemzetiségi szempontok a közigazgatási szervezet kialakításánál

Magyarország koronatartományokra történt felosztásának - a történelmi előzményeken túl - a Habsburg-házhoz hű nemzetiségek - különösen a horvátok és a magyarországi szerbek - törekvéseit is figyelembe vették. Fiumét, és a magyar tengerpartot, Muraközt, valamint Szlavóniát a Horvát-Szalvon koronatartományokhoz csatolják, hogy a horvátok igényeit részben kielégítsék (Alkotmány 1. §.). A szerbeknek kilátásba helyezett nemzeti közigazgatását az Alkotmány, azért nem adhatta meg koronatartomány formában, mert Bácskára és Bánságra (meg Dálmátiára) a horvátok is igényt tartottak. A Vajdaságot ideiglenesen a többi koronatartománytól elkülönített, de velük egyenrangú közigazgatási egységnek tekinti az alkotmány, és rögzíti, hogy más koronatartománnyal csak ... "követői meghallgatása után" hozandó intézkedések egyesítik majd /11/. A magyar szabadságharc leverése után - ekkor a horvátok fegyveres erejére már

nincs szüksége Bécsnek - valódi koronatarományként szervezik meg Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven Bácska és Bánság köz-igazgatását.

A hivatalos indoklás szerint szintén a nemzetiségi egyenjóság szempontjait érvényesítik a magyar koronataromány katonai kerületekre való osztásánál, de az ország magyar jellegét is háttérbe kívánják ezzel szorítani. Egyedül a pest-budai kerületet tekintik magyar lakosságúnak. A többieket nemzetiségi-nek minősítik és ezeket alaposan megnövelik tisztán magyarlakta területekkel. A pozsonyi kormányzati kerületet szlováknak tekintik pl., és a soproni kerülettől a Duna választja el. (Nagyban-egészen megegyezik a kassai és a budai kerületek határa, továbbá a Vajdaság északi határa is a trianoni határral). A soproni kormányzati kerülethez azért csatolják Baranya és Tolna megyét, hogy az itteni németiség a gyorsan elnémetesíthetőnek tekintett soproni kerülethez tartozzék. E két megyében élt ugyanis a kerület németiségének 1/3-a /12/. Közlekedési, gazdasági és államkincstári érdekek egyaránt a pest-budai kerülethez való tartozást tették volna indokolttá.

A járáások kialakításánál főleg az volt a cél, hogy a szétzórtnan élő németiség számára német többségű járáások szervezésével biztosítsák a nemzeti jellegű képzés, iskoláztatás lehetőségét.

B/ A hivatali nyelvhasználat szabályozása

Már Windischgrätz megkezdi a magyar nyelv visszaszorítását. Így pl. a január 12-én megszervezett Ideiglenes Országos Kormányzat /13/ ügykezelési nyelvét a németet tette. Ezt a rendelkezést hónapokkal később az Ideiglenes Országos Kormányzat vezetőjének - éppen a nemzetiségi egyenjogúság elvére alapozott - előterjesztésére megváltoztatja és a királyi biztosok és az Ideiglenes Kormányzat közötti levelezés nyelvét a magyart teszi. A királyi biztosoknak továbbra kötelezettségük, hogy más nyelvű krévényeket is elfogadjanak és ezen a nyelven intézkedjenek /14/.

Windischgrätz azonban a magyart még egyes vonatkozásokban államnyelvnek tekinti a német mellett. Például a Magyarországon belüli utazásokhoz szükséges útlevelet a kérelmező anyanyelvén kell kiállítani, de mellékelni rendeli a magyar és a német nyelvű fordítást. A magyarnak államnyelvkénti elismerését mutatja az is, hogy az útlevelek "a cs. kir. tartományokban vagy külföldre utazásoknál mindenkor magyar és német nyelven" állítandók ki. Ugyanezek az előírások vonatkoznak a vándorkönyvek kiállítására is /15/.

A magyar nyelv visszaszorítására irányuló törekvés világosan látszik Haynaunak abban az utasításában /16/, melyet 1849. júniusában "a császári ... hadsereg és a cs. orosz segédcsoportok ... mellé rendelt császári biztosok részére" adott ki. A biztosok kötelesek gondoskodni arról, hogy - a császár, a főparancsnokság, továbbá a polgári és katonai hatóságok proklamációját ne csak egy nyelven, hanem "a vidéken gyakorlatban levő nyelven hírül adassanak",

- a vegyes lakosságú területeken "haladék nélkül minden a magyar nyelv felsőbbsegen alapuló törvényeket /17/ cs. kir. nevében egyenesen" hatályon kívül helyezettnek nyilvánítsák",
- az egyes "nemzeti" nyelvek fejlődését és egyenlőségét biztosítsák: (a templomokban és az iskolákban "minden nyelvi kényszer" megszüntetendő és "a honi nyelvnek egyenlősége gyakorlatilag keresztül vitessék").
- "minden alhivatalnoknál (a megyei hatóságokat ide számítják) az országrészekben gyakorlatban lévő nyelv hivatali nyelvnek használtassék".
- mindenki saját nyelvén fordulhasson a hivatalokhoz szóban és írásban és hogy a hivatal a beadvány nyelvén intézkedjék. A cs. biztosok kötelesek különös figyelemmel lenni arra, hogy korábbi ("előbbeni") "...magyar nyelv iránti erőszakos törvények végrehajtásában közbenjárása által magát gyűlöletessé" tevőket a hivatalokban ne alkalmazzák, továbbá, hogy az újonnan kinevezettek az illetékeségi területükön "gyakorlásban lévő nyelvet" ismerjék /18/.

Ezek az intézkedések a magyar nyelv államnyelvi mivoltát már megszüntették és helyére, ha szűk körben is a németet teszik. Ugyanis a biztosok nemcsak a katonasággal, hanem a polgári hatóságokkal is németül kötelesek levelezni.

Az országos szintű, általános rendelkezésekre való további utalásokat mellőzve a Baranya megyei tényleges közigazgatási nyelvhasználatot kívánom felvázolni.

Az az egyszerű felismerés, hogy a lakossággal saját anyanyelvén lehet csak szót érteni, nem a Bach-korszak felismerése. Például: 1848. tavaszán Baranya "rácz" nyelven is megkapja az április 11-én szentesített törvények magyarozatát, hogy azt a földműves néphez juttassák, tovább, hogy "a lelkészek és a tanítók ... a népet ... a törvények jótékony eredményéről, felvilágosítsák" /19/. Ugyanígy intézkedik 1849. dec. 2-án az egyik baranyai szolgabíró, amikor az iskolai látogatással kapcsolatos magyarul kiadott rendelkezését a jegyzők kötelesek a községeknek saját nyelvre fordítva megküldeni /20/. Figyelemmel vannak az anyakönyvi kivonatok kiállításánál is a lakosság nyelvére. Előírják ugyan 1851-ben, hogy katolikus anyakönyveket latinul, a görögkeletieket pedig "nemzeti nyelvükön cirill betűkkel" kell vezetni, de az anyakönyvi kivonatokhoz..." azok nemzeti nyelvre fordítása is ... mellékeltesék" /21/.

1854-től kezd erősödni az a tendencia, hogy a közigazgatás ügykezelési nyelve kizárólag a német legyen. Ez a törekvés sem valósul meg azonban teljes egyöntetűséggel. A szolgabírák német nyelvű köriratára egyes jegyzők magyarul válaszolnak /22/. Nem volt azonban még ugyanannak a jegyzőnek a nyelvhasználatában teljes azonosság. A sásdi jegyző 1853-ban németül, 1854-ben magyarul válaszol a szolgabíró körölvényére /23/.

A szolgabírószágok ügykezelési nyelvről sem lehet azt állítani, hogy teljesen németté vált. A hegyháti szolgabíró általában németül ír, de 1856-ban magyarul kéri a jegyzőktől, hogy az államkölcson kötvények jegyzéséről - eladásáról -

névreszólóan kimutatást küldjenek be /24/. Magyarul válaszol a hegyháti szolgabíró 1854-ben a Tolnából magyarul érkezett megkeresésre és magyarul ír át Somogyba is /25/.

Összefoglalva megállapítható, hogy a megyei közigazgatás ügykezelési nyelve - legalább is Baranyában - teljesen németté, a járásoké jórészt németté vált. A jegyzőségek ügykezelési nyelve pedig attól függött, hogy a jegyző melyik nyelvet ismer-te legjobban. Német többségű lakossal bíró községben is (pl. Kaposszekcső) magyar az ügykezelés nyelve, hiszen a hegyháti járás németjei általában már ekkor beszélik a magyart. Óvatosságra készítette az apparátust a német erőtetése elleni (itt ott írásban is fennmaradt) tiltakozás /26/.

Az októberi diploma alapján újjászervezett megyék ügykezelési nyelve a magyar lett. Németül leveleztek viszont a megyékkel leválasztott szakigazgatási ágak, így a pénzügyigazgatás /27/, a postaigazgatás /28/, továbbá a katonaság /29/. A megyék azonban a német használót szinte minden esetben szóváteszik. Magányosok nem magyar nyelvű beadványait, mivel "... kellő nyelven fogalmazva nem" ... voltak, egyszerűen visszautasították /30/. A soproni postaigazgatóság német nyelvű megkeresését tárgyalja ugyan a közgyűlés, de az alispánt felkéri, értesítse az igazgatóságot, hogy "... a jövőben ... leveleit ... magyar nyelven szerkesztve küldje", mert német nyelvűt nem fogadnak el /31/. Az 52. gyalogezred német nyelvű megkeresésére ugyancsak megírják, hogy "német szövegű megkeresvény nem tárgyalatik", mert a magyar ezredek parancsnokságának a magyar törvényhatóságokkal magyarul kell levelezni /32/. A katonaság német nyelvű megkereséseinek figyelmen kívül hagyása miatt elrendeli a helytartótanács, hogy a törvényhatóságok a katonaság német nyelvű "hivatalos közléseit elfogadni és tárgyalni alá venni..." kötelesek. Baranya megye 1861. szept. 2-i kisgyűlése ezt a rendelkezést ... "fontosabb mivoltánál fogva a legközelebbi nagygyűlésre elintézés véget előterjeszteni..." rendeli /33/.

A Schmerling provizorium idején a megyék ügykezelési nyelve magyar marad, de a kinevezett tisztviselők német nyelven tartják a kapcsolatot a katonasággal és a többi szakigazgatási szervvel/34/.

A Solferinó után egyre nyiltabban fellépő nemzeti ellenállásról tudomást sem véve adják ki a belügyminiszter állásfoglalása (Eröffnunk nyilatkozat) alapján a magyar koronartomány hivatali nyelv használatára vonatkozó szabályozást, amely csak zsinórmértékül szolgál. A megyéknek kötelessége a helyi sajátosságok és körülmények figyelembevételével a szükséges intézkedéseket megtenni. Baranya megyefőnöke azonban ekkor már csak a postás szerepét vállalja. A megkapott rendelkezést azzal küldi tovább a szolgabíróságoknak, hogy a szükséges intézkedéseket ezek tegyék meg. Így a baranyai szolgabírák minden közelebbi instrukció nélkül kapják meg "a felsőbb leiratot" és teljesen rájuk bízva a megyefőnök a végrehajtást. Az a tény, hogy a megye nem ad utasítást, jelzi a szolgabírónak, hogy különösebb jelentőséget nem kell tulajdonítani az

ügyiratnak. Így a hegyháti szolgabíró egyszerűen irattárba téteti az ügyiratot azzal, hogy a főtörvényszék hasonló ügyiratát (Erlauss) már köröztette /35/.

A magyar koronaterületben a hivatalok nyelvhasználatát a következők szerint szabályozzák:

- A magyar és a német nyelv az egész koronaterületben használható.

- A szlovák (die slovakische Sprache) a felvidéki (tizenöt) megyéken kívül Nógrád, Pest-Pilis, Esztergom, Moson, Sopron, Vas, Baranya és Békés-Csanád megyékben is használható.

Furcsa és meglepő, hogy nem tesznek különbséget a szlovák (a tót), és a szlovén (a vend), a szerb és a horvát nyelvek között. Valamennyit szlováknak nevezi az a hatalom, amelyik már egy jó évtizeden át hangoztatja minden nemzetségek egyenjogúságát és jogát nyelvük használatára.

- A román nyelvet Máramaros, Szatmár, Dél-Bihar, Arad és Békés-Csanád megyékben nyilvánítják hivatalos nyelvvé.

- A rutén (ukrán, kárpátorosz) nyelvet Zemplén, Ung, Bereg-Ugocsa és Máramaros megyékben minősítik hivatalossá.

Visszavonhatatlan és általános érvényű alapelvként rögzítik, hogy nemcsak a felek használhatják szabadon a hivatalokban a németet és a többi nyelveket, hanem a tisztviselők is kötelesek a felekkel az általuk értett nyelven beszélni, illetve írni. Ennek végrehajtására következő kötelező zsinórmértékeket (unabweichliche Rischtschnur) adják meg:

a/ A felek a magyar koronaterület egész területén mindenféle beadványukat németül, vagy az előbb ismertett területi beosztás figyelembevételével a megadott nyelvnek egyikén is megírhatják. A felek nevében a jogi képviselőjük is jogosult a megadott nyelvek közül azon szerkeszteni a beadványt, amelyik az általa képviselt fél anyanyelve.

b/ A felek szóbeli bejelentéseiről, a tanúvallomásokról és a szakértői véleményekről felveendő jegyzőkönyv nyelve a német, vagy a négy nyelv egyike, ha ez az illető anyanyelve.

c/ A hivatalos kiadványok nyelve az öt nyelv közül az, amelyiken az előzmény (beadvány, szóbeli bejelentésről a jegyzőkönyv, stb) íródott. Ha nincs előzmény, a kiadvány a fél anyanyelvén szerkesztendő. Vonatkozik ez az államélet egész területén az összes hivatali és tisztviselői kiadványokra. (Így a tudósításra, értesítésre, idézésekre, adókönyvekre, adó- és illeték fizetési meghagyásokra és hasonlókra).

d/ Ha több személy vesz részt a bíróságokon, akár peres akár peren kívüli eljárásban, a felek szabadon választhatják az öt nyelv egyikét, továbbá jogi képviselőjük jogosult az általa képviselt(-ek) anyanyelvét használni. A bíróság az ítéletét és az indoklást azon a nyelven köteles szerkeszteni, amelyiken a kereset, a panasz, illetve az első beadvány íródott, vagy az első szóbeli bejelentést megtették. A második és harmadfokú ítéletet és indoklást - ha az elsőfokú eljárás nyelve nem a német volt - a németen kívül az első fokú eljárás nyelvén is ki kell adni.

e/ Büntető ügyekben a tárgyalás, az ítélet szerkesztése és kihirdetése a hivatalos nyelvek közül a vádlott anyanyelvén

1682/Pres.

Bestimmungen

zur Begreifung der Gassehthgeverne der Laferden im
Dönigreich Ungarn beim einustlichen Markte der,
selben mit dem Rostfainu.

An Begreifung mit der Gassehthgeverne der Laferden,
im im Dönigreich Ungarn bei einustlicher Darweisung
mit dem Rostfainu sind die nachstehenden Geverne
zu beuften:

die dänigreichliche und dänigreichliche Geverne innerhalb des
Umfanges des jungen Dönigreichs,

die slowakische Geverne im dem Donitaten: Pest-Pilis,
gran, Preßburg, Arva-Thurocz, Bars, Koeth, Liptau,
Nograd, Ober-Nutra, Unter-Nutra, Solh, Trebesin,
Oedenburg, Baranya, Eisenburg, Wieselburg, Abauj-
Torna, Sáros, Ungk, Gömör, Szemplin, Szeps, Békis-Eszanád,

die rumänische Geverne, im dem Donitaten: Mar-
maros, Biv-Bihar, Szathmár, etrad, Békis-Eszanád und

die wälfische Geverne im dem Donitaten: Beregh-
Ugocsa, Ungk, Marmaros, Szemplin.

Dem einustlichen Markte der Laferden und Unter-
aller einustgeverne mit dem Rostfainu ist verboten im,
sowohl dem Grundsatze festzusetzen, daß ob dem Rost-
fainu innerhalb des Umfanges des genannten Landes,
es nicht bloß gestattet bleibt, sich dergestalt zu betheiligen bei
dem Laferden und Unten in der Land- und dänigreichlichen
Geverne anzubringen, sondern, daß inbaldem auch die
Laferden und Unten aller einustgeverne verpflichtet sind,
in einustlicher Darweisung mit dem Rostfainu sowohl bei
mündlichen Verhandlungen als auch bei schriftlichen
Verhandlungen sich nur einem einzigen Rostfainu nachsteh-
lichen Geverne zu betheiligen lassen.

An dieser Begreifung werden folgende Bestimmungen,
zum Zweck der unabweislichen Richtigkeit vorgeschrieben:

történik. A vádlott távollétében, vagy ha egyik hivatalos nyelvet sem ismeri, a tárgyalás és az ítélet nyelve a német, de tolmácsot kell alkalmazni és a kihirdetett ítéletet az elítélt nyelvén is ismertetni kell.

A román és a rutén nyelvű kiadványokat és hivatalos iratokat latin betűkkel kell írni a Galiciára vonatkozó határozatok értelmében. A községeket a nyelvhasználat tekintetében minden hivatalnál olybá kell venni, mint az ügyfeleket.

Úgy tűnik, hogy ez a főbb vonatkozásaiban ismertetett rendelkezés a magyar koronatarományban a német és a magyar nyelvet a hivatali használatban egyenrangúnak tekinti. Sőt, mivel alapnyelvként azt rögzíti, hogy a magyar és a német egyaránt hivatalos nyelv az egész koronatarományban, az az érzése is támadhat az embernek, hogy a magyar használatát kívánja szorgalmazni. Ez azonban csak látszat. A részletes szabályozásnál a németet részesíti előnybe: pl. németet kell használni minden esetben; ha az ügyfél anyanyelve nem az öt hivatalos nyelv egyike, illetve minden olyan esetben is, ha "szlovák", a román, és a rutén anyanyelvű félnek a megjelölt megyéken kívüli területen van hivatalos ügye. Az mindenesetre mégis csak előnyös, hogy a magyarul tudók a koronataromány egész területén magyarul fordulhattak a hivatalokhoz (a bíróságokhoz) és magyarul kellett a választ is megkapniuk.

A hivatali nyelvhasználatnak ez a szabályozása több vonatkozásban is rokonságot mutat a nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi 44. tc.-kel. A rokon vonások - távirati stílusban összefoglalva - a következők:

- A dualista kori nemzeti törvényünk tartalmát tekintve lényegében a nyelvhasználatot szabályozza.
- A nemzetiségi törvény is egy nyelvet tesz csak államnyelvvé, a magyart.
- A nemzetiségi törvény a nyelvhasználat szempontjából a magánféllel azonosnak tekinti a községeket (a gyülekezeteket, az egyesületeket és az intézeteket).
- Nemzetiségi törvény magánfél nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezéseinek egyes részei teljesen megegyeznek az 1860. évi szabályozással (pl. a bírósági ítéletek kihirdetése).

A neoabszolutizmus nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezési hatályon kívül helyeződnek ugyan, hatása azonban tovább él a dualista korban beleépítve a nemzeti egyenjogúságról alkotott törvénybe.

Jegyzet

Rövidítés: Bm.L. = Baranya megyei Levéltár

- /1/ A Rákóczi szabadságharc és a II. József halála utáni nemzeti mozgalom idején is sikeresen léptette fel a nemzetiségeket.
- /2/ Tíz nappal vagyunk a schwechati csata és a bécsi forradalom leverése előtt (okt. 30. ill. okt. 31.)

- /3/ Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb Manifestumok és szózatok ... Buda 1849. (Továbbiakban: Manifestumok) 14.1. - Itt Ferdinánd már osztrák császárként és nem magyar királyként szerepel.
- /4/ Manifestumok 27.
- /5/ Manifestumok, Függelék 26-27. lapok
- /6/ Manifestumok 35-36. lap
- /7/ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaisertum Oesterreich: 150/1849. március-i pátens (továbbiakban: RGB1)
- /8/ Manifestumok 74.1.
- /9/ RGB1. 151/1849. március 4-i pátens 4. §. - Ez a pátens Magyarországon nem lépett életbe, csak a kisebbségekre vonatkozó liberális törekvések hivatalos - jogszabályi formájú - propagálását kívánjuk ezzel is érzékeltetni.
- /10/ Manifestumok 47.1. - Hivatalosan Neugestaltung, újjáalakítás kifejezést használták. Az általános osztrák felfogás szerint ugyanis 1848 előtt osztrák császárság a Habsburg-ház összes országait, tartományait magába foglalta, azaz Magyarország is az osztrák császárság részét képezte.
- /11/ A horvátok ekkor még abban bíztak, hogy hozzájuk kapcsolják a Vajdaságot, a szerbek viszont megnyugodtak, hogy csak "követeik meghallgatása után" egyesíthetik majd a Vajdaságot más koronátartománnyal (Alk. 73. §.)
- /12/ Vesd össze: Sashegyi Oszkár: Az abszolutistakori levéltár Bp. 1965. 47.1. - A nemzetiségi megoszlásra a Pesti Napló 1851. aug. 7-i száma.
- /13/ "Provisorische Landesverwaltung"-ot fordítják Ideiglenes Országos Közigazgatás-nak is.
- /14/ Vesd össze: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. Bp. 1922. I. kötet, 79-80. l.
- /15/ Manifestumok 76.1. (1849. márc. 20.)
- /16/ Manifestumok 91. és 93.1. (Haynau "Utasítvány"-ának 4. és 5. §-a.)
- /17/ Elsősorban a magyart államnyelvvé tevő 1844. évi 2. tc-re utal: de vonatkozik még az 1840. évi 6. és az 1836. évi 3. tcikkekre is.
- /18/ Manifestumok 92.1. (Haynau Utasítvány 6. §.)
- /19/ 1333/1848. kgy.szám - Bm.L. Hegyháti szolgabírótság iratai. 159.
- /20/ Szederkényi Kurrensék könyve 81.1. Bm.L.
- /21/ 655/1851. jún. 13. Hegyháti szolgabíró. Bm.L. 159.
- /22/ 666/1854. Hegyháti szolgabíró irat - Bm.L. 159. - Magyarul válaszol Bikal, Sásd és Magyarország jegyzője, pedig közülük kettő /Rainer Gusztáv és Pichler Pál német, Vidovics pedig délszláv nevű./
- /23/ 1104/1853. és 666/1854. Hegyháti sz.bírószági irat. Bm.L. 159.
- /24/ 125/1856. Hegyháti szolgabírószági irat. Bm.L. 159.
- /25/ 78/1854. és 120/1854. sz. Hegyháti szolgabíró. Bm.L. 159.
- /26/ 1856-ban a mánfai jegyző német nyelvű (iskolalátogatásról szóló) jelentését a magyarszéki esperes latinul láttatja. A jegyző a jelentéshez csatolja az esperes - valószínűleg

nű csak a jegyzőnek szánt, ceruzával írt sorait, melyben azt írja: "Aztán az iskola magyar, ezért a jelentésnek is magyarul kelletik lenni..." 1478/1856. Hegyháti szolgabíró - Bm.L.159.

- /27/ Hidas, Kurrensek könyve 1864. ápr. 2.
- /28/ 245/1851. Baranya megye közgyűlési jegyzőkönyve.
- /29/ Bm.L. 261-1211/1861. I. alispáni irat.
- /30/ Bm.L. 1624. és 1625/1861. Közgyűlési jegyzőkönyvi sz. Egy Somogy és egy Baranya megyei tanító folyamodványa.
- /31/ Bm.L. 245/1861. Közgyűlési jegyzőkönyv.
- /32/ Bm.L. 261-1211/1861. I. alispáni iratok. - Az 1840:6.tc. 9. §-ára hivatkoznak.
- /33/ Bm. 1720/1861. Közgyűlési jegyzőkönyv. /Ezt a kisgyűlési határozatot a közgyűlési jegyzőkönyv egyik példányában olvashatatlaná tették./
- /34/ Előfordul ebben a korszakban, hogy a szolgabíró magyarul ír a népi pénzügyigazgatóságnak. - Bm.L. 159-2145/1864. Hegyháti szolgabíróság.
- /35/ Az 1002/1860. pr. megyefőnöki számú ügyirat 187/1860. aug. 17. szám alatt a Hegyháti szolgabírósági iratok között. - Bm. L. 159.

János Szita

Die Amtssprache der Behörden in der Zeit der Neoabsolutismus und der Gesetzartikel 44. vom Jahre 1868

Der Artikel beschäftigt sich zurest mit der Politik der Minderheiten der österreichischen Regierung während des Freiheitskampfes, dann mit der Verwirklichung der Hinsichten der Minderheiten /den minderheitlichen Hinsichten/ in der Organisierung der Verwaltung, weiterhin mit der Regelung und Praxis der Amtssprache im Comitatus Baranya. Endlich folgt die Behandlung der zusammenfassenden Regelung der "Geschäftssprachen" vom Jahre 1860, derer grösster Teil in dem Gesetzartikel über die Gleichberechtigung der Nationalitäten vom Jahre 1868 weiterlebte.

BARICS ERNŐ

TOLNA MEGYE FÖLDRAJZI NEVEINEK SZERBHORVÁT RÉTEGÉRŐL

A magyar-szerb együttélést, majd később, 1703-tól a németek nagyobb arányú letelepedésével három nép koegzisztálását jól példázzák a "Tolna megye földrajzi nevei" /1/ impozáns kötetben összegyűjtött élő és írásos földrajzi nevek. Igaz ez akkor is ha tudjuk, hogy a lakosság jelentékeny része időnként kicserélődött, s nem volt mindig felhőtlen a kapcsolat a különböző nemzetiségű és vallású lakosság között /2/.

Köztudott az is, hogy a szerbek beköltözése Magyarországra már igen korán kezdődött, amit pl. az 1987-ben fennállásának 600-ik évfordulóját ünneplő Pest megyei ráckevei templom, vagy az 1988-ban felújított 500 éves grábóci kolostor is bizonyítanak, bár kétségtelen a legnagyobb tömegeket érintő szerb migrációs hulláma Csarnojevics Arzén, ipeki pátriárka vezette un. 'Velika seoba' (nagy "költözéssel"-áttelepüléssel) érte el csúcspontját. Ugyancsak ismert, hogy a Magyarországra telepített szerbek jogviszonyát számos privilégium és törvény szabályozta. Rátérve a Tolna megyei szerbek történetére, idézek Holub József 1974-ben megjelentetett "Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után (1686-1703-ig) c. dolgozatából: "A felszabaduláskor megyénk lakosságának mondhatjuk nagyobb fele rácokból állt... Ezek a rácok részben a török elől menekülve, részben nyomukban jöttek a XVI. századtól kezdve, de sok rácot telepített ide a török is"... /3/.

Minthogy napjainkban a Tolna megyében lévő helységek közül egy sem minősül horvát vagy szerb nemzetiségű településnek /mindössze Medinán él még kisebb számú szerb lakosság/, dolgozatom célja az, hogy egyrészt kimutassam, van-e valamilyen nyoma az egykoron itt élő viszonylag nagyobb létszámú szerb lakoságnak, másrészt az ismert történelmi tények fényében beszélhetünk a Tolna megye történelmi és élő földrajzi neveinek szerbhorvát rétegeről. Mindkét felvetett kérdésre az említett kötet toponómasztikai anyaga megerősíti választ ad.

1. A szerb telepesek egykori meglétére utalnak az alábbi magyar és számos esetben magyar és német párhuzamos elnevezések is:
A dombóvári járás falvaiban (3 településen)
Rác-z-lakos, Rác-z-kut, Rác-z-hid, Rác-z-domb: n. Rácekipl.

A tamási járás helységeiben (mintegy 13-ban)
Rác-temető, Rác-kertek, Rác-vőgy, Rác-gödör, Rác-vőgyi utca (Vörösmarty utca), Rác-föld: n. Räckround (C. Ratzengrund), Rác-hegy: n. Räckpl (C. Ratzengipfel/Ratzenkipl), Rác-irtás: n. Ráccetas, Rác-gödöri kút: n. Rácekrountpán, csak n. Ráce-Perk (Petőfi utca).

A paksi járás településeiben (7 községben)
Rác-kut, Rác-tó, Rác-hát, Rác templom, Rác temető, Rác kö-röszt, Rác-kert: n. Rácekász (Széchényi utca), Rác-föld: n. Rácfelt, csak n. Ráceloh (Az adatközlők szerint a földbe vájt üregekben rácok laktak).

A bonyhádi járás falvaiban (13 községben)
Itt zömében kétnyelvű, magyar-német utalások dominálnak: Rácok ajja, Rác-temető: n. Ráckerihof, Rác-templom: n. Rátszekherih, Rác-hegy: n. Ráceperk, Ráceveldhe, Rác-malom: n. Rácmil, Rác-árok: n. Räckráve, Rác-kut: n. Ráceprunne (C. Ratzbrunnen, Rác-város: n. Rácenstatt (C. Ratzenstadt), Grábócon a rác jelző mellett párhuzamosan használják a ma-gyarok a szerb jelzőt is: Rác temető: Szerb temető: n. Ráckerihof, Rác templom: Szerb templom: Rácen Kirche. A szekszárdi járás falvaiban (mintegy 8-ban)

Rác papok tanyája, Rác Tabán, Rácosztáj, Rác iskola: n. Rácesul, Rác erdő: n. Rácevald (Razwald): a szerbek is lak-ta Medinán: Szerb templom, Szerb temető, vagyis elmarad a rác jelző, minden bizonnyal a rác elnevezés ma már pejora-tív kicsengése miatt.

2. A török előrenyomulása a horvát és szerb lakosságnak több mint a felét érintette oly módon, hogy valamilyen mértékben elhagyni kényszerült lakóhelyét /4/, ezért a Tolna megyei földrajzi nevek szerbhorvát rétegről szólva szükséges e-lőrevontan megjegyezni, hogy ezek a szerbhorvát eredetű és nyelvű földrajzi nevek és más megyék ilyen vonatkozásai mel-lett (különösen a baranyai és somogyi anyag) igen értékesek a szerbhorvát nyelvtudomány számára mind nyelvjárástörténeti mind általános nyelvtörténeti szempontból, feltárásuk és feldolgozásuk pedig a migrációk előtti nyelvi kép kialakí-tása, rekonstruálása szempontjából nélkülözhetetlenek. Itt jegyzem meg, hogy a medinai szerbek a baranyai szerbekhez hasonlóan az un. kelet-hercegovinai nyelvjárást beszélnek /5/, illetve beszéltek, többségük onnan származik, közbülső tartósabb szalvóniai tartózkodást is beleértve. Tekintve, hogy településtörténeti és nem nyelvtörténeti kon-ferencián vagyunk, részletesebb nyelvjárási illetve nyelv-történeti részletekbe nem bocsátkoznék. A grábóci zárda fennállásának idén ünnepelt 500 éves jubileuma apropóján azonban a szerbhorvát nyelvű földrajzi nevek közül csak a-zokat, illetve azok egy részét emelem ki, amelyekről az 1453. évvel kezdődően precízen vezetett évkönyvben (Letopis) szó esik /6/. Magát Grábócot már ekkor Grabovacként emlí-tik, de filiálisa, ahol ma is számos szerbhorvát földrajzi név található Sakaként került bejegyzésre. A zárdát egyko-ron erdőségekkel körülölelő dombok és völgyek szerbhorvát

nyelvű elnevezéseinek egy részét a mai magyar és német lakosság megőrizte. Ilyenek pl. az évkönyben jegyzett Bukovac 'Bükkfaerdő', Branjak (Brankó völgy), Milanovac (mai Milánovác), Božina (dolina ma Bozsa dolina n. Boschnadolina).

Alább kisebb szövegrészleteket mutatok be illusztrálásképpen, amelyekben a felsorolt földrajzi nevek előfordulnak:

мы на предложенноу молвоу частныхъ братѣи
 калогеровъ въ Грабѣ рекше въ Грабовцѣ...⁷
 въ лето шть съгѣа сѣра (7104) а шть рождества
 Христова сѣра (1596) шкрчнхомъ ниве въ Милановцѣ,
 до з[60] ютра земліс?...
 въ лето шть рождества саула (1734) направ-
 хомъ подроумъ и келію и дѣб качарницѣ въ
 Дечкомъ брѣе подъ виноградъвъ нашихъ
 монастырскихъ.⁹

Tolna megye ma is élő szláv eredetű földrajzi nevei, főleg a dűlőnevek nem az Árpád-kor, hanem a XV-XVIII. századi névanyaghoz tartoznak. Az ide érkezett szerb telepések az általuk használt határrésznek szláv nevet adtak. Minthogy e nevek a hivatalos névadásban elfogadottá váltak, ti. a kataszteri térképekre is fölkerültek és az ott élő magyarság, majd később a németiség nyelvében közkeletűeknek számítottak a névhasználat (helymegjelölés), tehát funkciós szempontból, ma már homogénnek lehet tekinteni e vidéken is a névanyagnak ezt a két (magyar-szláv) illetve három (magyar-szláv-német) a régiségben még elkülönült csoportját. Ilyen értelemben figyelmet érdemelnek a szerbhorvát neveknek a magyar és német nyelvű községekben való fennmaradása illetve ezek fonetikai adaptálása a két nyelv hangtani rendszeréhez igazodva.

A következőkben rövid áttekintést szeretnénk adni arról, hogy a névadás egykori és mai indítékai milyen tulajdonnévi csoportokat alakítottak ki a szerbhorvát eredetű névanyagban.

Ezek közül három csoportot emelek ki ez alkalommal:

1. A szerbhorvát eredetű nevek egy része a vidék növényvilágával kapcsolatos:
 Klokocsek 'Klokočik' = Hólyagfa /Alsónána/
 Rasztig 'Hrastik' = Tölgyes /Szálka/
 Bukovac: Bükkös 'Bukovac' /Szálka/
 Juk: Luk n. Loh 'Lug' = Liget
 Luki legelő, dűlő szurduk /Alsónána/
 Grablik 'Grabik', Grablina 'Grabina' = Gyertyános /Szakcs/
 Rusik: Ruzsik 'Ružik' = Rózsahegy /Németkér/
 Érdekességgént említem meg, hogy a K. val jelzett kataszteri térképen Rózsahegyként szerepel, de ez a változat 'Az adatközlők nem ismerték' rublikába került mint a korábban már említett Milánovác 'Kedvesre' magyarított változata is.
2. A térszínforma helyzete, alakja, minősége, a határrész domborzata, talaja, vize gyakori névadó motívum:
 E típusú földrajzi neveknél is kimutatható a szerbhorvát réteg.

Bara köz: Kolena utca: Béri Balog Ádám u. Bara = Tócsa, pocsolya /Sióagárd/: Bálótó 'Blato' déli szláv BLATO = Mocsár /Ücsény/, Beregpárt 'Breg' = part; Bisztritz déli szláv BISTRICA = Gyors folyású és ezért többnyire tiszta, átlátszó vízü patak, folyó. /Decs/; Buzsák /Rákóczi u./ Kisvejke, Buzsak /Arany J. u./ Decs, Ücsény 'Budzak' = Sarok, Sarokföld; Daloca 'Dolača' /Bogyiszló/; Molidol: Malidol 'Mali dol' Maridol: n. Malitol: Rákóczi u., Felső Molidol /Alsónána/ = Völgy; Gurovicai tető /Szálka/, Gurovica /Szekszárd szláv Gorica = Kis hegy; Kuka domb /Ozora/, Kula /Nak/, Kulai kereszt (a volt Kula utcában = Döbrököz) 'Kula' = Erődítmény, vár, bástya. Főső-Lázi: n. Lázl /Mucsi/: Láz: n. Lázl; Lázi rétek: n. Lázrvize /Kurd/, Láz: n. Lász /Lengyel/ 'Laz' = Irtásföld; Limány: Limán /Bogyiszló/: Liman' = Mocsaras, lápos öböl, örvény. Mocsila: n. Mocsila /Györe/; Mocsilla-fenék /Kisvejke/, Mocsola: Mocsola-hát /Sárpilis/ 'Močilo' = Kenderáztató. Igen elterjedt a vegyes etnikumú és a magyar nyelvű településeken is, bár Medinán a Perilo-t használják az ottani szerbek.

Roszkop /Högyész/; Ákopa: Zákopa /Ady E. u./Kurd/, n. Ras-kipel /C. Roszkopfberg, K. Lófej/ szláv ko- prekop Árok Sanci-dűlő: n. Sanceneker /Szedres/; Sanci-domb: n. Sanceraker /C.K.P. Sanci/. Valamikor itt vár állott. /Kurd/ Főső-Sanci-föd: n. Óbersanc /C.K. Sanci/ Zomba 'Sanči' = Sáncok, de Sánc: n. Sánc /Murga/, vagyis E.sz.A.e. illetve Sáncok: n. Sánc /Tével/, vagyis T.Sz.A.e. a magyar nyelv ragozási szabályai szerint.

3. Az egyéni vagy közös tulajdonra, tulajdonosra utaló szh. vonatkozású földrajzi nevek:

Bránkó-vögy: n. Prankental /Bátaszék/, Kaugyer: n. Kalugyer, Dusa-néni köze /Ady E. u./Medina/, Bozsivolina: Isten-völgye: n. Postolne /Szálka/, Bikity: Bikád folyó /Bogyiszló/, Kokovics utca /Kakasd/, Millin gödre /Kisvejke/, Ivánka-bót /Decs/, Nagyindó /Madocsa/, Milka utca, Petrics hegy, Pekánovics szőlő /Paks/, Milovác: n. Milovac /Grábóc/, Márkó-kereszt, Mátóék keresztje /Kocsola/, Marián kert /Nak/, Deda-kút /Ozora/...

Megjegyzem, hogy az említett nevek előfordulását abszolút számokkal nem adom meg, ezek csak töredékét képezik a Tolna megye földrajzi nevei kötetben található e csoportba tartozó földrajzi neveknek.

A három csoportba sorolt szerbhorvát eredetű földrajzi nevek mellett érdekességük miatt említem meg a Guszla-völgy, és az igen nagy számban előforduló Tabán, Rác-Tabán elnevezéseket. A Tolna megyei települések földrajzi névanyagának tipológiai és névtani tanulmányozása során szükségesnek tűnik felhívni a figyelmet arra, hogy számos esetben a nevek szimbiózisának jelenségével van dolgunk. Csak mutatóba néhány típust ennek bizonyítására a már felsoroltakon kívül:

Párhuzamos kettős névadás: Góré-hegy /Gyulaj/, Beregpárt /Nagy-székely/, Rikató-vögy, Duga megyei rét /Szakcs/...

Dolgozatomban nem tértem ki a Tolna megyei helységnevek szlavisztikai vonatkozásaira, mert Kiss Lajos /FNESZ/ községnevi etimológiai alapján ez a kérdéskör alapján véve lezártnak tekinthető.

Jegyzet

- /1/ Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- /2/ Szita László: Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a "rác" és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. 95-101. l. Baranyai Helytörténetírás 1974-75. Baranya megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, 1976.
- /3/ Dr. Holub József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig. 24. l. Tanulmányok Tolna megye történetéből. Kiadja a Tolna megyei Tanács Levéltára. 1974.
- /4/ Pavle Ivić: Srpski narod i njegov jezik. Beograd, 1986. 541.l.
- /5/ Predrag Stepanović: Govor Srba u mađarskoj jezičkoj sredini. 164. l. Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd, 1982. 11/2. sz.
- /6/ Vladimir Krasić: Manastir Grabovac u Budimskoj eparhiji. Letopis Matice srpske, Novi Sad, 1881.
Margalits Ede: Szerb Történelmi Repertórium. Budapest, 1918.
- /7/ letopis Matice srpske 127. k. 74. l. Novi Sad, 1881.
- /8/ I. mű..127. k. 62. l. Novi Sad
- /9/ I. mű..127. k. 82. l. Novi Sad

Ernő Barics

Über die serbokroatische Schicht der geographischen Namen im Komitat Tolnau

Heutzutage wird im Komitat Tolnau keine Ortschaft als eine serbische oder kroatische Niederlassung erwähnt, nur in der Gemeinde Medina lebt eine kleinere Zahl von serbischen Einwohnern. Ziel der Abhandlung ist es zu beweisen, ob sie Spuren der einst hier lebenden relativ grösseren Bevölkerungszahl zu finden sind bzw. ob wir über die serbokroatische Schicht der historischen und heute noch lebenden geographischen Namen sprechen können. Die Abhandlung demonstriert mit reichen Angaben die Gründe der Namengebung der serbokroatischen geographischen Namen in drei Gruppen.

SOLYMÁR IMRE

A HATÁRPEREKBEN TETT TANÚVALLOMÁSOK FORRÁSÉRTÉKE. AZ ÚJRATELEPÜLT MAGYAR-BONYHÁD ELSŐ LAKÓINAK KIRAJZÁSA, ELSZÁRMAZÁSA

1743-ban a Perczelek bonyhádi ágának alapítója, Perczel József /1/ a sógorával együtt megvette a Schilson-birtokot /2/, mely két egész helyséből, másik kettő fele részéből - ezek egyike Bonyhád -, továbbá öt egész és három megfelezett pusztából állott /3/.

Ez a duális megosztottság azonban nem ekkor jött létre, részben az etnikailag elkülönült újratelepülésre, részben pedig a birtokszerző ős, bizonyos Kéthelyi János és leszármazottai három generációjának osztozkodására vezethető vissza. A leszármazottak 1729-ben kötöttek osztályos egyezséget, mikoris báró Schilson János Mihály, illetve Kun Ferenc képviselte a Kéthelyi unokák és dédunokák érdekeit. Ekkor bontották ketté a Kéthelyi-birtokot, mely Bonyhád következő tagolásával járt /4/:

Schilson-birtok

Kun-birtok

Bonyhád nyugati része
németek közötti kocsmá
németek közötti mészárszék
két bonyhádi malom
malom a szerdahelyi pusztán
bárói lakház Bonyhádon
majorsági földek

Bonyhád keleti része
magyarok közötti kocsmá
egy sörház
bonyhádi szántók, rétek
szerdahelyi puszta

Bonyhád első újrateleplői nem tudtak megmaradni, a helység 1717 és 1720 között lakatlan /5/. Egy régi egyháztörténeti munka így ír minderről: "... 1720 előtt erdőkkel és mocsarakkal körülvett pusztaság volt. Az első telepesek a jelzett évben itt véglegesen letelepedett reformátusok voltak" /6/. Az első német lakosokkal pedig - négy év múlva - Kun Ferenc földesúr köt letelepedési szerződést, 1724. augusztus 1-jén /7/.

Egy 1745-ös Bonyhád-térkép alapján tudjuk, hogy évtizedeken át egyetlen utcából állott a helység /8/. Két házsora a Pécsről Székesfehérvárra tartó út jobb- és baloldalára épült, a nyugati "Német", a keleti "Magyar-Bonyhád" /9/.

Tudva a későbbi mezőváros német jellegéről, meglepetést kelthet, hogy a település történetének létezett egy korai szakasza, amikor a magyarok és a németek fele-fele arányban laktak, bár elkülönülten, külön házsorban, külön bíróval, "korcsmával". 1729-től a megosztottság már nem csak etnikai, hanem birtokos szerinti is. 1744-ben pedig - amikor Somogyi Anna első és második házasságából származó öt leánya között szétosztják a Kun-birtokot - Kun Klára kapja Magyar-Bonyhádot, s hozzá a szerdahelyi pusztát /10/, a bonyhádi kocsmát, további két malmot /11/. A vagyonfelosztó levél e falurészben olyan tösgyökeres magyar családneveket említ, mint Balog, Csizmaszia, Diósi, Fejes, Gall, Istók, Javorka, Jó, Kosztolanj, Nyers, Padi, Peterdi, Szilli, Szácz, Virág, stb. /12/.

Másik három testvér kapja Magyar-, Német-, és Rácz-Hidast. Hidasnak ez az etnikai tagoltsága - ellentétben Bonyháddal - két évszázadon át fennmaradt /13/.

A régi Magyar-Bonyhád életét kutatva egy sajátos - visszatekintő - forráscsoport állt rendelkezésemre. Ismeretes, hogy a határvizsgálatok alkalmával felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvek forrásértékét, hasznosíthatóságát az utóbbi évtizedekben ismerte fel a történettudomány, Takács Lajos, T. Mérey Klára munkássága nyomán /14/.

A Kéthelyi-birtok falvainak, pusztáinak pontos határa az osztályos egyezsége, kettéosztások és adásvételek során újra meg újra elfogadásra, megerősítésre várt. Generációk során, birtokosok láncolatán át kellett továbbvinni az "igaz határ" ismeretét.

Bonyhád és környékén a legkülönbözőbb határjelek szolgáltak "különböztető jel" gyanánt /15/. Vajon "igaz határok" tudtak-e maradni?

"Aki a nádban üll..."

Négy generáción át egyazon família leszármazottai a birtokosai a vidéknek. S ekkor megjelenik egy "életravaló" idegen, Perczel József /16/! Ahogy egy bonyhádi tanú elmondja: Perczel úr 1745-ben Bonyhádon laktának második esztendejében "... úgy bánt másokkal amint teczet néki, es így arra vitte a határt a merre akarta". Békességes bírás volt az ismert jelekig, "...még /csak/ néhai Perczel Joseff Úr Bonyhádra lakását nem vette..." /17/. Viceispán lévén "... az hatalma meg volt, e mellet azt cselekedet, a mit akart" /18/.

Joggal mondják róla, hogy "...akarata ellen nem álhattak" /19/. Ugyanis:

- Jobbágyáról, néhai Horváth Istvánról többen tudták, hallották, hogy "...magához hivatván, az házban megrekesztette, és mind addig verte, valameddig meg nem fogatta, hogy eő Perczel Úr parancsolata szerént fogja bizonyítani az határt" /20/.
- Határhalom hányásnál a szomszédos birtokos ellenállott, erre ki-ki hazament /21/ "...Perczel Úr /is/ ell ment haza, ha nem ugyan csak az után hamarjában... halmokat hányatott..." /22/. A pilisi Horváth Sámuel szerint: "... az maga emberei mutogatása után ..." /23/

- Mikor Kliegl Ignác felháborodva kardjához kapott, az urak között kitört a "villongás": "...ne Uram, mert véres lesz!..." - mondta vészjóslóan Perczel, holott ő járt a hamis ügyben /24/.

Így történt, hogy Perczel József számos hatalmaskodást elkövetetett, melyek ellen csak a halála után mertek föllépni:

- "...maga hatalmával cselekedte... bellyebb hozta az Csöcskei Pusztát... /25/.

- "...az Osztály után... nem tudja mi okbul Majosiaknak által adta, s oda szakasztotta..." /26/.

- Egy darab bürzsönyi erdőt elvett és "...rész szerént Bonyhádhoz, rész szerént pedig Czikohoz ragasztotta hatalmasan.." /27/.

- Nyilvánvalóan látszott, hogy a "fele-fele" arányban megosztott területek rá eső része egy idő óta "nagyobb" /28/.

Karakterére jellemző az a beszélgetés, melyet Kulcsár István nevű - később Kajdacsra került - kocsisával folytatott: "...midőn egykor boldogult Perczel Joseff Urat Kakasdra maga lovain vitte volna, föll érven Bonyhád felül az hegyre, a Bonyhádi szőlők fölöt, és az Bürzsönyi erdő alatt, kérdezte a Fatenst nevezet Perczel Úr mondván: barátom kиеé /!/ ez az erdő? Kire a Tanu /:/ Kajdacsy Uramé, továbbá néhai Perczel Úr, hát szabad é a Bonyhádiaknak onnad fát hordani? a Tanú: szabad volt, ugyan mond, még eddig, de nem tudom ha ezután szabad lesz e, vagy sem? Kire néhai Perczel Úr, még ezután jobban is szabad lesz, mert aki a nádban üll, olyan sípot csinál, a millent akar; néhai Kajdacsy Sigmond Ur itt maga volt az Úr, addig foglalta magának az erdőt meddig teczet neki, hanem én is olyan sípot ezután csinálók, amillen fog teczeni, ezeket a Tanu akkori Bonyhádi lakos és néhai Perczelnek jobbágya lévén, annak szá-jából hallotta" /29/. Ez az alapállás megfelel a "frontier"-magatartás szerzési vágyának, mohóságának /30/.

Csakhogy a források a "határ-tanítás" /31/ továbbélése több-generációs, stabil gyakorlatáról szólnak!

- Kovács János "... az eleitül is addig hallotta vallani.." /32/ Simon Radosza "...az Atyától, és más örektül is számtalanszor hallotta..." /33/. A nyéki Horváth Istvánnak hajdan az édesattya mutatta, mondván: "...hogy ha valaki kérdést tenne, ezen a' tájékon lévő határrol eddig vagyon ám az igaz határ Édes Gyermekeim, jól rea vigyázatok.." /34/.

Marianovics Acsin "...édes Attyával Bonyhád vizre rakáznyi /!/ Sokszor járván nehie /!/ ezen mutogatván, mondotta... azokon az jeleken alul Hidas, és Szent Mária vagyon, föllül pedig Bonyhád és Május marad" /35/.

- A 80 éves Pálfai János sokszor vadászta "néhai idővel" a határt. "...az meg ellemedett emberek mindenkor addig mutogatták nékie, ugymint: Fekete Marko, aki 100 esztendős vala, és Eöreg Berkati Ignác és Czikó Joseff, kiis 90 esztendős lévén mindenkor addig mutogatta" /36/.

- A helység első telepese különleges tudás letéteményese volt. A bürzsönyi Kedves Istvánt "...az néhai Szűcs András Bonyhád Szabados a ki leg először Bonyhád meg Szállotta, sokszor intette, hogy azon meg mutatott határ után által ne szánt/s/anak..." /37/.

- A földesúr "tanította" saját kocsisát: "...midőn emlétet Urat kocsin arra hordozta, meg mutogatta a Tanúnak..." /38/
 - A szomszédos uraság intette a legeltető csordást. Így pl. Hidas és Bonyhád határán: "...Istenben boldogult Kun Ferencz úr, és Ispannya Jovan Tolmács, azon 6 Deutralis jeleket mutatták a' Tanúnak, és addigis örzette marhait..." /38/.
A határ tudásának közösségi megerősítését tették lehetővé a határjárások /40/:
 - Több tanú is vallja, hogy amikor "... az hatarokat jartak jelen is volt onnand tudgya..." /41/.
 - Kosztolányi Gábor bonygádi lakos nem volt hivatalos, a Perczel által hatalmaskodással elvett erdő foglalását és határozását "...noha távolrul nézte...authenticus személyt ott jelen lenni nem látott" /42/.
 - Marianovics Acsin sem volt hivatalos. Ökröket legeltetett az alapcsai pusztán, s "...éppen akkoron edczer Kun Ferencz, és Dávid László uraimék, Soh /!/ bizonyosságokkal az hatarokra ki jővén... oda ment... avégre, hogy merre mutogatnak..." /43/.
 - Ketten is állítják, hogy "...amidőn Attyat ide bizonságnak hittak, maga hozta föl... és az hatarokon is maga hordozta..." /44/.
 - A határ tudása generációs átadását bizonyítja a következő tanúvallomás: "...az apari öreg Embereket is által hivatták, akik ezen Fatenst is több iffiakkal, hogy üdövel az hatarokra emlékeszhessenek magokkal ell vitték..." /45/.
- Azok, akik kényszernek engedelmeskedve hamis határt mutatnak, a közösség bizonyosságára hagyatkoztak. Elérték, hogy késői nemzedékek is tudjanak az eredménytelen protestálásról, az elszennvedett verésről, igazságtalanságról. Horváth István pl. a "Szexárdra menő Bonyhady hidon" világosította föl Szilágyi Pétert, s kérte "... hogy mivel ifjabb létére tovább élhetne, ha valaha kérdés támadna, a' határok eránt az Urak között, bátron világosíts meg, s mongya meg Perczel Uramnak ezen cselekedetét" /46/.
- A "nádiban üllő" valóban olyan sípot csinált, "a millent akart", de csak addig fújhatta, ameddig élt!
- Az élő népi jogszokás az "igaz határ megvallásának" erkölcsi köteletségére ösztönzött. Mindig akadtak e tudásnak letéteményesei, tudva a határok "...minden némű voltát s csi nyát..." /47/.
- Becsületes tudás! - jegyzi meg nyomatékosan Tóth Péter tanulmánya /48/. Határjeleket sorolnak, hivatkoznak a szokásjogra, a határhasználattal összefüggő hajdani eseményekre /49/. Saját megbízhatóságukat tudásuk eredetének feltárásával, élet-történetük megvilágításával tették meggyőzővé /50/.

"Mivel sok ideig Bonyhady Lakos vala..."

T. Mérey Klára tanulmánya azzal zárul, hogy mennyire figyelemreméltó a tanúk sorsa! Vallomásai révén "életközelpbe" kerül a nép, megismerjük hajdánvult hétköznapjait /51/. Másrészről pedig joggal remél e forrásból "átfogó képet" Tóth Péter a job-

bágy migrációra nézve /52/. E két megközelítést kerestem feldolgozott anyagomban, hiszen eleddig a lehető legkevesebbet tárt fel a helytörténet arról: hogy éltek Bonyhád magyarjai, és hová származtak el Magyar-Bonyhád lakosai.

Az 1769-1770-1771-ben lefolytatott tanúmeghallgatások során tízen jelölték meg egyértelműen, hogy életpályájuk hosszabb-rövidebb szakaszában "Bonyhady lakosok valának". A tíz közül hárman a Sárközhöz tartozó Nyékről jöttek föl, ketten-ketten pedig Kölesdről, illetve Kajdacsról. Mindössze egy tanú él késő öregségében is Bonyhádon, Kosztolányi Gábor, további kettő Szekszárdon, illetve Börzsönyben. Bonyhádon lakásuk és elszármazásuk élettörténete a következő:

1./ Balogh György, kb. 60 éves, született 1709-ben, Nyék faluból érkezett: "...Gyermekségétől fogva Bonyhádon nevelkedett... tudja... valóságos Szerdahelyi föld légyen, mert aztat szántotta, vetette, és a' régi Öregék is addig tartották, s addig mutogatták a' Tanúnak".

2./ Horváth Ferenc, 45 éves, született 1724-ben, Szekszárd mezővárosból érkezett: "...Bonyhádon nevelkedett, és csak 6 Esztendeje hogy el méne innét... a" Tanúnak is fölgyei lévén azon a tájékon, s majd minden embernek fölgyét nevezett szerént meg tudta volna mutatni..." - Eszerint 1763-ban 39 éves korában ment el Bonyhádról.

3./ Horváth Istán, 40 éves, született 1729-ben, Nyék faluból érkezett: "...Bonyhádon nevelkedett, és nem is régen szakadott el innét... eleget szántotta, vetette és legeltette azon avelált plágát, de mindenkoron az Bűdös Kuttul ki forduló régi határ Utig élte, s szántogatta, az édes Atyais addig mutatta néki..."

4./ Horváth János, kb. 57 éves, született 1712 körül, Nyék faluból érkezett: "...jól tudja Szerdahelynek, és Bonyhádnak minden czikelyét, mivel sok ideig Bonyhady Lakos vala, azokat élte, Szántotta s legeltette..."

5./ Kedves István, 66 éves, született 1703-ban, "Börzön" pusztáról jött át: "...hogy leg elsőben, midőn ide Bonyhádra származott, néhai Kajdocsi Sigmond uramat Béresül szolgálta, azután pedig hajduva lett, és mostanság is Ifju Kajdocsi Antal Uramnal hajduképen szolgál." Másutt elmondja: "...Harmincz két esztendeje, midőn Bonyhhádra származat/!/ a' Tanú, mind ekkoráig többnyire itt forog, s jól esmérte mind néhai Kun Ferenczet, mind Báró Schilschont..." Eszerint 1737-ben, 24 éves korában jött Bonyhádra. Ifjú emberként kapta az emlékezetes "határtanítást", pálcával: "...egyszer Csöcskei földön az Nemessek/nek/ - kik azon pusztát arendában birták - engedelmebül kukoricza alá szántott, minthogy pedig bűdös Kuth nevő jelnél a szántása keresztül esvén, szerdahelyi buzakra ki fordult, akkoron néhai Szücs András szabados... ott érvén a" Tanút palczával ugy meg ütötte egyszer, hogy három hétig sem felejtette ell." Apjáról pedig azt beszélük, hogy azt meg Perczel József "meg verte volna", hogy ugyanezt a határt a "maga mutatása" szerint vigye.

6./ Kocsis János, kb. 56 éves, született 1715 körül, Kölesdről

érkezett: "...Egy huzamban Bonyhád... helységben tizen három esztendeig Baro Schilson idejében lakván a Tanu, tudgva..." 7./ Kosztolányi Gábor, 74 éves, született 1697-ben, vallomástétele időpontjában is Bonyhádon lakott: "...Valóságosan tudgya... mert 34 esztendőknek ell folyásában... Börsönyi Uraságot szolgálván tapasztalta, hogy mondot jelekig... Gula marhája, hasonloképen az sertéssei nappal és éjziel járták, legelték szabadon, és élték minden háborgatás nélkül... a darab erdőt... épületre való fát is... a szeme láttára... minden háborgatás nélkül...hordottak..." /Itt a nappali és éjszakai erdei legeltetésről, illetve a faizással kapcsolatos szokásjogról esik szó./ Kosztolányi Gábor a Majosra telepített svábokkal szemben egy ízben kénytelen volt alkalmazni a határsértőkkel szembeni zálogolást: /54/ "...maga a Tanu... Kórós Völgyén túl, Cziko felé az hegy oldalban, Majosi lakosoktul a fejszéket ell szedte..." - jegyzik fel szavai után. Emlékezik a cikói svábok szabad foglalása megakadályozására is: /55/ "...néhai Kajdacsi Sigmond Urnak akkori Ispánya... Kórós Völgyén... a mondot völgyben levő akkoron lenel és Kenderel, a Czikoiak által be vetet földbül, az Lenet ki nyüttette, és a major házhoz... bé hordatta, a kendert pediglen le kaszáltatta..."

8. /Kovács János, 52 éves, született 1717-ben, Kölesd mezővárosból érkezett: Róla az áll, hogy "... 20 Esztendőig lakot ezen Tanú is Bonyhádon... mindenkor addig szántotta, s legeltette Bonyhádon laktában, s az eleitül is addig hallotta vallani, s addig mutogatták néki." Vallomása kiegészítésében pedig: "...15 Esztendeje miu/1/tátul e Tanú Bonyhádi helységbül más-hova vette lakását, annak előtte pedig Gyermekségétül fogva itt nevelkedett, és ugyan itt is házasodott." - Tehát az 1720-as években feltehetően már itt volt, s 1755-ben, 37 éves korában költözött el innen.

9./ Kulcsár István, 70 éves, született 1699-ben, vagy 1700-ban, "Kajdocs" faluból érkezett: Mint mondja, az első telepesekek egyike, mert "...csak három ház vala Bonyhádon, midőn a Tanú Bonyhádra származat /!/, és itis tartózkodott mindenkor, csak 4 esztendeje, hogy innét el méne, azért jól esmérte mind néhai Kun Ferenczet, mind pedig méltóságos Báró Schilschont..." Tehát 20-25 éves korában került Bonyhádra - valamikor az 1720-as évek elején -, s mintegy négy évtizeden át lakosa volt. 70 évesen a "néhai vének"-et emlegeti, meddig "tartották" s mutogatták neki a határt.

10./ Szűcs István, első vallomásakor 69 éves, született 1700-ban, Bonyhádra került 1720-ban. Most szintén "Kajdocs" faluból jött tanúskodásra: "...49 Esztendőig lakot a Tanú Bonyhádon, és ezen Tanú édes Atyával leg első is szállotta meg Bonyhádot, azért nyilván, s voltaképpen tudja... minden Kétség nélkül... mert a Tanúnak is, mint első Bonyhady Lakosnak addig mutogatták, s addig is élte, Szántotta, s legeltette..." Édesatyja nevét - Szűcs András - a börsönyi Kedves István vallomásából tudjuk, ti. ő volt az, aki a Bűdös Kuth-nál ott érven, "palczával úgy ütötte." A fia apja kiváltságyszerzéséről /56/, majd annak mellőzéséről büszkén mondja: "...mivel az főnt vett Bonyhady helységet szállotta, szabadságban tartatott mind az két

Uraság által, méglen néhai Perczel Joseff Uram Báró Schilschon részét magáéva nem tette." 1770-es vallomásában megerősíti: "...leg első szállotta meg az édes Atyával Bonyhady helységet, és itt is lakott mindenkor, csak hat esztendeje, hogy innét el méne, azért kezdetitől fogva minden minéműségét jól tudgy Bonyhádnak..."

Más tanúk vallomásai - különösen a váraljai, kétyi magyaroké, aztán azoké, akik valamikor e határokat élték, de most Decsen, Pilisen, Szekszárdon, Lancsókon, Hidason, Szekcsőn laknak - tovább színesítenek e képet /57/.

A határpercek értékelését azzal zárom, hogy e szemelvényes anyag is érzékletes képet adott Bonyhád első és legkorábbi magyar családjairól, jelezte kirajzásuk irányait a Sárköz és a Sió-Sárvíz-mente felé.

Mindeddig ugyanis kétirányú mozgásról volt biztos tudomásom: Fejes János helytörténeti kutatása során a baranyai Nagytótfaluban és Siklós "Magyar utcá"-jában talált bonyhádi eredetre utaló nevű jobbágycsaládokat /58/. Szita László pontosította, hogy 1730-40 között valóban 10 jobbágycsalád érkezett Bonyhádról Tóthfaluba /59/. Végül nem feledkezhetünk meg Hajdú Mihály békési dolgozatáról, aki Orosháza alapítói, első lakosai között - névtani elemzése nyomán - a zombaiak mellett más megyéinkbeli magyarokat, így bonyhádiakat is feltételez.

Irodalomjegyzék

- Darvas József: A legnagyobb magyar falu. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987.
- Fejes János: Siklós múltja. Szerző kiadása, Cserni József "Drávavölgyi" könyvnyomdája, Siklós, 1937.
- Gombos Gyula: Szabadságalapítók. Püski, New York, 1984
- Graf, Josef: Festbüchlein zur 100 jährigen Gedenk und Jubelfeier der Einweihung des Gotteshauses der Bonyháder evangelischen Gemeinde. Raubitschek Izidor nyomdája, Bonyhád, 1900.
- Hajdú Mihály: Az orosháziak története 1744 előtt. Békési Élet, 1969. évi évfolyam, 2. szám, 191-209.
- Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535-1848. I-II. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.
- Hollander, A. N. J. den: A magyar Alföld és Turner "frontier" hipotézise. Ethnographia, LXXXVI. évf. /1975/, 313-323.
- Kempelen Béla: Magyar nemesi családok. VIII. kötet. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp., 1914.
- T. Mérey Klára: A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. Ethnographia, LXXVIII. évf. /1967/, 535-546.
- Perczel Mór: Emlékiratok. Genesis, I-V. In: Közlemények Perczel Mór tábornok irataiból. Fein Mór könyvnyomdája, Bonyhád 1883. 3-32.p.
- Solymár Imre: Mérges vizen a "Mérges hídja". Névtani Értesítő, 9. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoporthoz tartozó Munkaközössége, Bp., 1984. 91-97.
- Solymár Imre: Magyar-Bonyhád, Német-Bonyhád. Egy újratelepülő falu arculata az 1700-as évek első felében. Kézirat, Bonyhád, 1986.

- Solymár Imre: A történeti Völgység. In: Bábel Ernő-László Péter szerk.: Tanulmányok Bonyhád történetéből. Bonyhád Város Tanácsa és Tolna megyei Lapkiadó Vállalat kiadása, 1987. 9-37.
- Szilágyi Mihály: Az újrategyűjtés Tolna megye 1710-1720. In: K. Balog János szerk.: Tanulmányok Tolna megye történetéből, X. kötet. Kiadja a Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 1983. 33-168.
- Szita László: A Batthyányi uradalom falvainak 1740. évi összeírása. Baranyai Művelődés, 1978/4. szám, 1960-1965.
- Takács Lajos: Foglалó jelek és foglалási módok a hazai irtásföldeken. Ethnographia, LXXXVII. évf. (1976), 63-83.
- Takács Lajos: Határsértés, zálogolás a Dunántúlon a XVIII. században. Erő és erőszak a feudális joggyakorlatban. Dunatáj, VII. évf. (1985), 30-41.
- Takács Lajos: Megcsapatás emlékezet okáért. Ethnographia, XCVI. (1985) 30-41.
- Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.
- Tóth Péter: Somogyi határvizsgálatok tanulságai. In: Kanyar József szerk.: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 18. Kaposvár, 1987., 149-168.
- Tóth Péter: A határvizsgálati tanúkihallgatási jegyzőkönyvek történeti néprajzi forrásértéke. In: Erdmann Gyula szerk.: Rendi társadalom - polgári társadalom, 2. Kutatás-módszertan. A Békés Megyei Levéltár kiadványa. Gyula, 1989., 272-280.

Jegyzet

- /1/ V.ö.: Kempelen Béla, 1914. VIII. kötet, 257.
- /2/ A családról: Házi Jenő, 1982. II. kötet, 796-797.
- /3/ A fél birtokrészek: Bonyhád és Hidegkút falvak, Fülöpszerdahely, Csernéd, Csicsó puszták. Egész birtokok: Czikó és Majos falvak, Széplak, Csétske, Eszter, Ofalu és Sibrik puszták. - Tolna megyei Levéltár, Szekszárd. Perczel család levéltára, okmánytár. (Továbbiakban: P. cs. lev.) Jelzet: P/II/95.
- /4/ P.cs.lev., P/V/58. Csak a Bonyhádra vonatkozó részlet.
- /5/ Az 1715. és 1720. évi összeírásban: Magyar Stat. Közl., Új folyam, XII. kötet, Bp., 1896. 136-137.
- /6/ Graf, J. 1900.
- /7/ Többször közölte: W. Knabel.
- /8/ Im.L., Térképtár. Településtörténeti feldolgozását adtam: Solymár Imre, 1986. Hasonló, datálatlan térkép fotóját közöltem: Solymár Imre, 1987. 20.
- /9/ Részfeldolgozás: Solymár Imre, 1984.
- /10/ Filipszerdahely. Elpusztult középkori falu Bonyhádtól északra, a mai Jung-malommal átellenben, az ún. Kutvihölgy bejáratánál. Nem települt újra.
- /11/ P.cs. lev., P/II/91.
- /12/ A névsor nem teljes.
- /13/ Az elnevezéseket ma is használják.
- /14/ Monográfiája: Takács Lajos, 1987. Somogyi források alapján: T. Mérey Klára, 1967. Újabbán: Tóth Péter, 1987.

- /15/ A határjelekről: Takács Lajos, 1987. Az általam regisztrált határjelek jegyzékét terjedelmi okokból nem közlöm.
- /16/ Mint hadiszállítók szereztek német, majd magyar nemességüket. Az ősről: Perczel Mór, 1881.
- /17/ P. cs. lev., K/II/59. Balogh Ferenc, Bonyhád. A jelzett forrás 1771. évi, a továbbiakban is.
- /18/ U.o., Mészáros György, Bonyhád.
- /19/ U.o., Kedves István, Börzsöny.
- /20/ P.cs.lev., P/III/165. A jelzett forrás 1769-1771. évi.
- /21/ U.o., Kulcsár István, Kajdacs.
- /22/ P.cs.lev., K/II/59. Kosztolányi Gábor, Bonyhád.
- /23/ U.o., Horváth Sámuel, Pilis
- /24/ U.o., Kocsis János, Kölesd.
- /25/ P.cs.lev., P/III/165. Horváth János, Nyék
- /26/ U.o., Szűcs János, Kajdacs.
- /27/ P.cs.lev., P/II/59. Balogh György, Nyék.
- /28/ P.cs.lev., P/III/165. Kedves István. Börzsöny.
- /29/ P.cs.lev., K/II/59. Kulcsár István, Kajdacs.
- /30/ A frontier-ről: Hollander, A. N. J. 1975. Frontier és szerzési vágy: Gombos Gyula, 1982. 65.
- /31/ Tóth Péter, 1987. 152. - A szóbeliség "utolsó fellegvárának" mondja.
- /32/ P.cs.lev., P/III/165. Kovács János, Kölesd.
- /33/ U.o., Simon Radosza, Kéty.
- /34/ U.o., Horváth István, Nyék.
- /35/ P.cs.lev., P/III/137. /1745. évi forrás/ Marianovics Acsin, Görcsöny.
- /36/ P.cs.lev., P/III/165. Pálfai János, Kéty.
- /37/ U.o., Kedves István, Börzsöny.
- /38/ P.cs.lev., K/II/59. Mészáros György, Bonyhád.
- /39/ P.cs.lev., P/III/137. Branko Stavics, Bátaszék.
- /40/ A határjárásokról: Takács Lajos, 1987. 151-195.
- /41/ P.cs.lev., P/III/137. Malita Divics, Grábóc.
- /42/ P.cs.lev., K/II/59. Kosztolányi Gábor, Bonyhád.
- /43/ P.cs.lev., P/III/137. Marianovics Acsin, Görcsöny.
- /44/ U.o., Vidovics Sifko, Bátaszék.
- /45/ U.o., Vitus Birics, Gercseny. A fiatalok tanításáról ír: Tóth Péter, 1989. 273.
- /46/ P.cs.lev., P/III/165. Szilágyi Péter, Bonyhád.
- /47/ U.o., Horváth István, Nyék.
- /48/ Tóth Péter, 1989. 273.
- /49/ V.ö.: Tóth Péter, 1987. 155-157.
- /50/ A nagyobb része kiaknázatlan maradt.
- /51/ T.Mérey Klára, 1967. 538., 543-544.
- /52/ Tóth Péter, 1989. 272.
- /53/ Mind a tíz a P.cs.lev., P/III/165. jelzet alól, a tizediknél adalék a K/II/59. jelzetükből is!
- /54/ A zálogolásokról: Takács Lajos, 1984.
- /55/ A foglalásokról: Takács Lajos, 1976.
- /56/ A szabadosokról Tolna megyéből: Szilágyi Mihály, 1983. 67-68.
- /57/ Terjedelmi okokból mellőzöm.
- /58/ Fejes János, 1937. 229., 285.

/59/ Szita László, 1978. 162..

/60/ A zobaiak átköltözéséről. Darvas József, 1987. 11-14.
Családnevek összehasonlító elemzése: Hajdú Mihály, 1969.

Imre Solymár

Quellenwert der in Grenzprozessen abgelegten Zeugenaussagen. Das Ausschwärmen der ersten Einwohner des neu besiedelten ungarisch-Bonyhád

Der Verfasser demonstriert die Entstehung einer heutigen transdanubischen Kleinstadt in der Zeit der Neuansiedlungen. Aus zwei Häuserreihen bestehend und von zwei Volkstumsgruppen bewohnt, wurde sie im Jahre 1729 bei der Erbschaftsteilung der Familie Kéthelyi in ungarisch-Bonyhád und deutsch-Bonyhád geteilt.

1743 geriet ein Teil der Provinz in den Besitz des József Perczel, der die Grundbesitzgrenzen nach eigenem Gefallen, eigenmächtig veränderte. Die Kenntnis über die "wirkliche Grenze" bewahrten die ersten - ungarischen und serbischen - Einwohner. Nach dem Tode des machthaberischen Gutsherren legten sie in Grenzprozessen ihre Zeugenaussagen darüber ab. Die Echtheit ihrer Aussagen wurde durch die Beleuchtung ihrer Lebensgeschichte bestätigt.

Der Verfasser stellt zehn Lebensgeschichten vor, unter ihnen die von István Szücs, der sich 1720 als erster, zusammen mit seinem Vater in dem unbevölkerten Ort nieder liess.

Später bekam Bonyhád einen vollständig deutschen Charakter. Aus den Zeugenaussagen wissen wir, wohin die Bewohner von ungarisch-Bonyhád in ihren alten Jahren kamen, was eine wichtige Erläuterung zur Geschichte ihres Ausschwärmen gibt.

BEKE MARGIT

A BUDAVÁRI KLARISSZÁK MŰKÖDÉSE 1714-TŐL 1782-IG

A rend eredete

A klarissza rend a XIII. században alakult meg és indult hódító útjára, mint szemlélődő szerzetesi életforma. Az Assiszi Szent Ferenc által férfiak számára alapított ferencsek mellett másodrendként tartják számon, amely Szent Klárának (1193-1253) köszönheti eredetét.

Az alapítónő "bűnbánattartás útján...a fegyelem ostromaival töri meg testét" és ez az életmód vonzotta a nőket, hogy "Krisztusért hamuban és szőrruhában éljenek" /1/. A IX. Ince által jóváhagyott szabályhoz képest engedménynek számított IV. Orbán pápa rendelete, amely a klarisszáknak megengedte, hogy jövedelemmel és birtokokkal rendelkezhessenek /2/. Ez mutatja azt a szemléletbeli változást, amelyik a "szegénység úrnőjének" vonzásától elszakadva az evilág biztosabb, reálisabb talaján éli meg a szerzetességet. Azonban mutatja a társadalom változását is. Kezdetben igen sok előkelő nő lépett a klarissza kolostorok falai közé, a XVIII. században engedve a polgáriasodás szellemének, nem-nemes hölgyek is felvételt nyernek.

Megtelepedésük hazánkban

Hazánkban a középkorban Óbudán 1334-ben telepítette le őket I. Károly király és neje, Erzsébet, a Boldogságos Szűzről nevezett kolostorba és őket idővel különböző adományokkal és privilégiumokkal látták el /3/. Budavárában azt tudjuk biztosan, hogy 1480-ban Gábor kardinális jóváhagyta a Szent Klára szűzek bevezetését a budai kolostorba /4/.

A Szent Jánosról nevezett minorita templom közelében volt Szent Margit, másképp a Szeplőtelen Boldogságos Szűzről nevezett templomuk és kolostoruk /5/. A törökök elől menekülve Pozsonyban telepedtek le.

Buda felszabadítása után óhajtották, hogy a régi "Óbudai Boldogh Isten klastromát újra elláthassák" /6/, és ez alatt a budavári visszatelepítést értették. Keresztély Ágost hercegprí-

más közbenjárására III. Károly 1714. okt. 23-án kelt diplomája alapján a klarisszák Pozsonyból 7-8 nővért küldhetnek Budára /7/. A Pozsonyban maradó és onnan eljövő rendtársak birtokcserében egyeztek meg, hogy a budai jószágok közelebb legyenek, továbbá ellátták őket bőségesen egyházi felszerelésekkel is /8/. A pozsonyiak a Nyulakszigetét is átadták a budai klarisszáknak, amelyet a középkorban a domonkosok birtokoltak, de 1613 óta II. Mátyás jóvoltából a pozsonyiak tulajdonába ment át.

Építkezéseik

A klarisszák nehéz körülmények között kezdték meg működésüket. A neoquistica bizottság biztosította számukra a szükséges telket és 1714. nov. 7-én 7 mater és 1 soror érkezett Budára, a kalocsai bíboros testvérének, Csáky Franciska apátnőnek vezetése alatt /9/. Öt éven át a Schweigler-féle házban laktak. Ez alatt felépítették első kisebb templomukat és kolostorukat az Uri utca sarkán, ahová 1719. okt. 15-én a templomszentelés napján költöztek be /10/. A nagyrészt előkelő származású klarisszák - hűségesek maradvá rangjukhoz, társadalmi osztályukhoz, talán a barokk kori pompához is, nagyszabású telekvásárlásokba és építkezésekbe kezdtek /11/.

Az új kolostor alapkövét Patachich Gábor kalocsai érsek helyezte el 1743. jún. 12-én /12/. Az egytornyú, két haranggal ellátott, négyszögletes alakú Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére épült egyhajós templomot valószínűleg Pauer János tervei alapján készítették el és 1748. szept. 22-én szentelte fel Csáky Miklós kalocsai érsek /13/. A főoltáron kívül még 10 mellékoltárt állítottak fel: Jézus Szíve, Mária Szíve, Szent Klára, Boldog Margit, Sziénai Szent Katalin, Szent Teréz, Krisztus az Olajfák hegyén, Bebörtönzött Krisztus, a Kálvária és a Fájdalmas Anya oltárát. A művészi kivitelű szószék Bebó Károly alkotása /14/. A templomban és kolostorban értékes felszereléseket, ereklyéket őriztek. A források többek között megemlítenek "egy öreg gyémántos násfát" a Csáky család ajándékeként /15/, valamint gyöngyökkel és régi kövekkel kirakott arany koronát. Nagy becsben tartották az ovális alakú, bársonyos, ezüstös faládában Boldog Margit csontját, szíjját és ruháját, amely ugyan nem volt hitelesítve, de a ládikó felirata szerint Brandenburgi Katalin tulajdonában volt /16/. Ugyancsak Árpádházi Margitnak tulajdonítják a zománcos, ezüst házioltárkát is. A rend feloszlatásakor az ereklyéket a pozsonyi káptalan kapta meg, a házioltár Batthyány József hercegprímáshoz került, tőle örökősei révén Parisba, Rotschild Alfonz báróhoz /17/.

A Nyulakszigetén középkori alapokon a klarisszák saját költségükön Sigray Róza apátnő kezdeményezésére, Eszterházy Imre primás engedélyével megújították a kápolnát /18/. 1739. ápr. 4-én a primáshoz fordulnak és kérik a kápolna felszentelését. A primás a budai plébánossal megvizsgáltatta a kápolnát és ennek jelentéséből kitűnik, hogy a szigeten összesen 4 fő tartózkodik állandóan és egyetlen "villa"-nál többet nem talált /19/. A titulust sem tartja elégségesnek, hogy az ünnepeken és

vásárnapokon ott misét mondhassanak. Az érsek ennek ellenére engedélyezi a kápolna megáldását 1740. máj. 25-én azzal, hogy minden hónapban misét tarthatnak.

Mindezek ellenére a klarisszák igen szűkös viszonyok között tengették életüket. A kezdeti nehézségeket fokozták a sok pénzt felemésztő építkezések. 1723-ban Károlyi Sándor gróf új kolostor létrehozásán fárad Pesten, talán azért is, mivel a nővérek között találjuk testvérét, Krisztina Katalint is /20/. Ez alkalommal írta Keresztély Ágost primás a grófnak, hogy a budai zárda oly nyomorúságos körülmények között van, jobb lett volna, ha nem is jönnek el Pozsonyból /21/. Maguk a budai rendházban tartózkodó materek sem szívesen látják a pesti alapítást attól való féltükben, hogy "egy koldusból kettő lenne" /22/.

A társadalomban betöltött szerepük

A vallás és művelődés terén, a társadalomra gyakorolt hatásokról tanúskodik a város képét mai napig befolyásoló művészi ízlésű templom és kolostor. Önmagukról vallják a Helytartótanácshoz intézett levelükben, hogy sok jót tettek a vallásért, a művelődésért, a honvédelemért és a szegényekért /23/. Jövedelmeiknek csak egy harmadát költötték saját céljaikra, a többit a köz javára fordították.

1714-es megtelepedésükkor Keresztély Ágost primás arra hivatkozik, hogy "a leányifjúság nevelése" céljából ajánlja a klarisszák befogadását /24/. Nehezen deríthető ki, hogy a művelődés bölcsőjénél, az iskolánál, milyen feladatot láttak el. 1718-ban ugyan Buda városa azzal a feltétellel járult hozzá a klarisszák telekvásárlásához, ha leányiskolát tartanak fenn és rendházukban ingyenes hozományhelyet biztosítanak /25/. Viszont 1782-ben kérték a Helytartótanácsot, "akár a betegek gyógytáására, akár az oskolák tanétáására münket kegyelmesen elrendelni méltóztassék" /26/. Ez azt sugallja, hogy iskola-rendszerű tanítás nem folyt náluk. Ha mégis, úgy a rend keretein belül, elsősorban a nevelés követelményének tehettek eleget. Közvetve, birtokaik révén mégis nagy befolyással rendelkeztek a társadalomra. Egy 1773-as vizitáció szerint a budai klarisszák jószágfelügyeletével az illetékes megyéspüspökök vannak megbízva, az esztergomi területen az esztergomi érsekiség /27/. A birtokok megélhetést nyújtottak az ott lakó, immunitást élvező jobbágyoknak. Emellett igen lényeges, hogy a szerzetesek birtékain lévő templomok, plébániák, tanítói és iskolai épületek helyreállítása is kötelességük volt /28/. További feladatukat képezte a plébánosok és tanítók ellátása és az, hogy a szegény szülők gyermekei ingyen járhassanak iskolába. Az évente szokásos egyszeri, nagyobbszabású alamizsnálkodás helyett kötelezik a klarisszákat, 6 katona özvegyének és 8 szegény nemes tanulóknak ellátására /29/.

A liturgiában való részvételük példát nyújtott a hívek épülésére. A mindennapi misén kívül szokásos volt szombaton, vásárnapon, ünnepen az Oltáriszentség előtti litánia tartása /30/. Különös fénnnyel ünnepelték meg alapítónőjük, Szent Klára

névnapját, amikor az egész nyolcad alatt Oltáriszentség előtt végeztek litániát /31/. A másik, látványos ünnep a nyulakszigeti Boldog Margit iránti tisztelettel kapcsolatos. A környékbeli hívek "nagy ájtatossággal, sőt fogadásokkal vannak a Szent Szűz iránt" /32/. Említés történik egy Boldog Margitot, domonkos ruhában ábrázoló oltárképről is /33/. Margit nevenapjának nyolcada alatt újlaki hívekkel megtelt csónakok, zászlók alatt hajóznak a szigetre, ahol szentbeszédet és misét hallgatnak, sőt megvárják a délutáni litániát is /34/. Figyelemreméltó, hogy egy itáliai fogantatású rend hogyan igyekszik a sajátos, magyar, akkor még Boldog Marit kultuszát erősíteni!

Két kongregációt is szerveztek /35/. A Jézus Szíve Kongregáció tagjai kötelezték magukat naponta 3 Miatyánk és Üdvözlégy elmondására és havonta egy szentségkitételes misén való részvételre. 1750 óta nyilvános körmenetet tartottak, bár hivatalosan 1753. máj. 7-e óta működnek XIV. Benedek bullája alapján Szentilonay József esztergomi érseki helynök engedélyével. A Mária Szíve Kongregáció tagjai különösen tisztelik Szűz Máriát. Naponta 3 Üdvözlégyet mondanak el és a Szűz Mária bemutatása ünnepén (nov. 21.) szentségkitételes misén vesznek részt. XII. Kelemen pápa bullája nyomán, Eszterházy Imre primás engedélyével működnek.

Szerzetesi szellemiségek

A szemlélődő szerzetesek életformája azonos az evangéliumi Máriának életformájával. Állandó imádságuk, engesztelésük - abban a közösségben, ahol a feladatok különfélék - az egyház természetfeletti, kegyelmi forrását gazdagítják.

A klarisszák budai visszatelepedésük alkalmával arra hivatkoztak, hogy szeretnék "éjjel, nappal Istent dicsérhetné" /3/. Valóban szigorú klauzurában éltek, imádságban és elmélkedésben, a karnővérek közös zsolozsmát végeztek. A szigorú fegyelemhez viszonyítva lazának minősült az, amiről Orakoczy Brigatta mater panaszkodik /37/. A vendégszoba rácsa ugyanis olyan laza, hogy rajta keresztül könnyen érintkezhetnek az apácák világiakkal, azon keresztül kezet csókolhatnak, sőt eléggé el nem ítélnélhető módon, szívesen jönnek a rácshoz beszélgetni világi férfiakkal, s mi több - nevetnek és énekelnek.

Az eredeti szigorú szellem azonban élt a kolostorban. Erre bizonyíték Csáky Franciska kéziratos imakönyve, amely az Érseki Simor Könyvtárban található /38/. Igaz, hogy még a pozsonyi kolostorban írta mint apátnő, de ő volt az első budai klarisszák apátnője is, aki a XVIII. századi magyar misztikus irodalom gyöngyszemét alkotta meg, méghozzá magyarul! A könyv csodálatos foglalatok egy művelt klarissza ismereteinek a misztikáról, a szentek életéről, önállóan alkotott és megélt gondolatairól. Imádságokat írt le és útmutatást nyújt magánlelkigyakorlatok végzésére. Egész napját átszövi az imádság, az önmegtágadás, a bűnbánat. Vagyis az igazi szemlélődő élet, amelyet Szent Klára élt, az most itt, a XVIII. században megismétlődött magyar földön. Kissé érthetetlen, mennyire ismeretlen. Szabad legyen költői leküvetéről bizonyosságot adó, szent-

írásai parafrázisáról" néhány gondolatot idézni: Háromszor teszi fel a kérdést, akárcsak Krisztus annakidején Pétertől, finom fokozással: 1. Fiam szerezzé engem, 2. Fiam szerezzé mégis engem, 3. Fiam szerezzé jobbanis engem. E harmadik, szentferenci rész íme néhány sora /39/:

Szeretlek Uram jobban hogy sem az Egeket.
 Jobban hogy sem a Csillagokat.
 Jobban hogy sem a Napot holdat.
 Jobban hogy sem az Angyalokat.

Jobban hogy sem a Paradicsomot.
 Jobban hogy sem a meny országot.

Létszámuk és rendi működésük megszüntetése

A budai rendházban a XVIII. század elején 8 nővérrel indult meg a kolostoralapítás. Az 1760-as évek adatai szerint 47 személy élt már a zárdában, ami arra enged következtetni, hogy népszerűségnek örvendtek /40/. Később, 1773-ban Mária Terézia 40 főben állapította meg a rendtagok számát, vagyis amíg nem csökkent ennyire, addig nem vehetnek fel soraikba senkit sem. Ezt nem vehették szigorúan, hiszen a felosztatás alkalmával 47 személyről készítették feljegyzést, másutt még 6 személy neve olvasható /41/. Érdeemes egy rövid szociológiai vizsgálatot tenni 1782-ben, hogy megállapíthassuk, hogy a társadalom melyik osztályából, rétegéből származtak a klarisszák. A renden belüli tagolódás szerint

Karnővérek		Laikák
grófnő	1	alsóbb néposztályból 13
bárónő	2	
nemes	5	
polgár	29	
katonatiszt	2	
kereskedő	1	
orvos	1	
nem tudni	1	
Összesen	42	13=55

Ezek között magyar családnév mindössze 7, a többi nagyrészt német családnév. 17-nek szülei vagy rokonai budai illetőségűek, akikhez a felosztatás után visszatérhettek. Százalékos megoszlásban a nemesi származásúak 6,8 %-ban találhatók a zömmel polgári, illetve népből eredő nővérek konventjén belül. Tulajdonképpen társadalmi síkon a polgárosodás hazánkban a XIX. században indult meg, ugyanakkor a XVIII. század egyes intézményeiben, így a klarisszákénál is, ez a polgáriasodás már nyomon kísérhető.

A szemlélődő szerzetesrendek felosztatásakor a klarisszák sem kerülhették el sorsukat. 1782. ápr. 10-én Laczkovics Imre pestmegyei alispán és Majthényi Imre kincstári ügyész mint biztosok kihirdették a felosztató királyi rendeletet és át

vették a rendház ingó és ingatlan vagyonát /42/. A kolostorban helyezték el a Kuriát és az Országházat /43/. A rendtagok nagyrésze szülőknél, vagy rokonoknál, esetleg ismerősöknél helyezkedtek el. A királyi rendelet engedélyezte számukra a magánlakásban való tartózkodást, de közösségükben nem maradhattak meg. Akik szerzetesi kötelekben akartak megmaradni, átléphettek az erzsébet-apácákhoz, az orsolyitákhoz. Azonban egyesek karmeliták, mások a Notre Dame apácák között találták meg szerzetesi hivatásuk folytatását /44/.

A klarisszák nem egészen 70 éves itt tartózkodása és működése nem tűnt el nyomtalanul, betöltötték akkori hivatásukat az erkölcsök nemesítésével és maradandó építkezéseikkel. Abban a korban, amikor a német nyelv elsőbbséget élvezett, a magyar kultúráért sokat tettek: magyarul fejezték ki magukat levelezéseikben, a fennmaradt Csáky-imakönyv a sajátos magyar lelkiségek tükré. Emellett Árpádházi Boldog Margit kultuszának terjesztői voltak. A nép magyar nemzetté válásában, ha mégoly csekély hangot is kaptak, de hozzájárultak.

Jegyzet

- /1/ "in via poenitentiae...disciplinae flagellis frangit sui corporis", "pro Christo in cinere et cilicio vivere".v.ö. Sedulius 529., Karcsu II. 26-34.
- /2/ Bonaventura: Megdicsőíttetett 412., Rupp 115.
- /3/ Rupp 21,24. Birtokaik voltak, a fürdőház, a dunai vám, a felhévizi Szentlélek templomnál malom, vámentesek voltak jobbágyaik és a bíraskodásban immunitást élveztek.
- /4/ Egyetemi Könyvtár, Collectio Kaprinayana 4-to Tom.XXXVIII. 90. Gábor, egri püspök volt.
- /5/ A Szent János titulusú később Mária Magdolna lett. Rupp 112-113., Kertész: Buda.
- /6/ OL E 151.124.6.Nr.19.
- /7/ PL AEV 384/1., OL E 151.124.t., Rupp 113., Paulinyi 27., Miller 139., Takács 171., Szabó György Piusz 445., Némethy 272 szerint 1723-ban telepedtek le.
- /8/ OL E 151.124.t.
- /9/ Schoen: Emlékezés 5-6.
- /10/ Karácsonyi 290., Schoen: Emlékezés 5-6., Takács 171., Paulinyi 29.
- /11/ Övéké volt a mai Országház u. 26., 28., az Uri u. 30. sz. ház. v.ö. Horler I. 413-420.
- /12/ Horler I. 413-420., vásároltak 1743-ban, 1748-ban 1754-ben is telkeket. v.ö. Paulinyi 29.
- /13/ Schoen: Emlékezés 7., Schoen: A budai 6., Bp. tört. III. 226., Paulinyi 32.
- /14/ Horler I. 413-420.
- /15/ OL E 151.124.t.
- /16/ PL Batthyány I. PE 178/57. a felirat: Ad laudem Dei Omnipotentis et B.V. Mariae, ac B. Margarethae V. Filiae Belae IV. Regis Hungariae: hanc capsulam fieri curavit Anno Domini 1634-to Catharina Dei Gratia Naťa Marchionissa Brandenburgica, Serenissimi condam Gabrielis., Miller 135.

- /17/ Schoen: Emlékezés 9.
 /18/ PL AEV 384/11., RL AEV 923.
 /19/ PL AEV 923., Schoen: Emlékezés 7., Schmall: Kronika 108.
 /20/ A kolostor valóban megalakul Pesten 1723-ban, amelynek céljára két közházat ajándékoz a város, Károlyi pedig 5 ezer rajnai forint alapítványt tesz v.ö. PL AEV 415/1.
 /21/ Szabó György Piusz 447.
 /22/ PL AEV 415., PL AEV 920.
 /23/ A levél 1782. febr. 7-én kelt v.ö. Szabó György Piusz 449-450.
 /24/ "pro erudienda Sexus Foeminei Juventute" v.ö. PL AEV 384/1.
 /25/ Paulinyi 28.
 /26/ PL Batthyány I. PE 178/12,16.
 /27/ OL E 151.124.t.33.f.
 /28/ "in bonis Monialium competens Ecclesiarum, Parochiarum, Ludimagistorum item et Scholarium Domorum restauratio proceretur". v.ö. OL E 151.124.t.33. f.
 /29/ OL E 151.124.t.37.f.
 /30/ 1734. okt.21. PL AEV 922.
 /31/ PL AEV 922.
 /32/ írja Sigray Róza apátnő PL AEV 923.
 /33/ Szokolay 50-51.
 /34/ Szokolay 50-51. PL AEV 923.
 /35/ PL Visitationes canonicae Lib. 76.1761.év
 /36/ OL E 151.124.t.Nr.19.
 /37/ 1729-benv.ö. PL AEV 921.
 /38/ Érseki Simor Könyvtár, Esztergom 2-36-4/7875
 /39/ Csáky Éva Franciska Imakönyve 116v-117r.
 /40/ Szabó György Piusz 449.
 /41/ PL Batthyány I. PE 178/82,84,85., 178/52., 178/5.
 /42/ Lányi-Knauz II.312., Horler I.413-420., Paulinyi 33.,
 /43/ Horler I. 413-420., Paulinyi 35.
 /44/ PL Batthyány I. PE 178/113., 178/57, 135 alatt részletes inventárium.

Rövidítések

AEV	Archívum Ecclesiasticum Vetus Bonaventura, Szent: Megdicsőített poenitentia tartásának eleven példája. Serphicus Sz. Ferenc Atyánknak szentséges élete. Poson, 1722.
Bp.tört.III.	Nagy Lajos-Bónis György: Budapest története a törökök kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. Budapest története III.
E 151	Acta ecclesiastica ordinum et monialium
E 152	Acta jesuitica
Horler	Horler Miklós: Budapest Műemlékei I-II. Bp.1955
Karcsú	Karcsú Antal Arzén: A szerzetes rendek egyétemes történelme, különös tekintettel a Magyar - s Erdélyországi szerzetesség jelen állapotára. I-IV. Pest, 1867.

- Karácsonyi Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1906.
- Kertész Kertész K. Róbert: A barokk stílus-korszak műemlékei. in Budapest Műemlékei. Szerk. Lechner Jenő. Bp. 1924. 125-1852.
- Lányi-Knauz Lányi Károly- Knauz Nándor: A magyar egyház történelme I-II. Esztergom, 1867-1869.
- Miller Miller, Joannes: Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia at metropolitana urbe Budensi... Buda, 1760.
- Némethy Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. Bp. 1890.
- OL Magyar Országos Levéltár
- Paulinyi Paulinyi Oszkár: A magyar királyi belügyminisztérium budai várbeli székházának története. in. Történetek Budapest Múltjából VI. 16-61.
- PE Publico-Ecclesiastica
- PL Primási Levéltár
- Rupp Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pdst, 1868.
- Schmall:Krénika Schmall János: Budapesti Krónika 1686-1873. 1894. Kézirat, Budapest Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- Schoen: A budai Schoen Arnold: A budai Szent Anna templom. Bp. 1930.
- Schoen: Emlékezés Schoen Arnold: Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára. Bp. 1943.
- Sedulius Sedulius, Henricus: Historia seraphica vitae B-mi P. Francisci Assisiatis, illustriumque virorum et feminarum, qui ex tribus eius ordinibus relati sunt inter sanctos. Antwerpiae, 1613.
- Szabó György Piusz Szabó György Piusz: Ferencesrendiek a magyar történelemben. Bp. 1926.
- Szokolay Szokolay Antal: A budapest-újlaki róm.kath. egyház évkönyvei I. 1926.
- Takács Takács Sándor: A magyar-klarissza apácák volt pesti klostromának története. in. Katholikus Szemle 1894. 169-192.

Mellékletek

- Megjegyzés: Források: Rupp 117., OL E 152., PL Batthyány I. PE 178/5, 52, 84, 85
 1. A nővér származása, születési helye, ideje
 2. Noviciátusba lépés ideje.
 A neveket eddigi ismereteink szerint állítottuk össze, bizonyára nem teljeselek

1. Budai klarissza apátnők
1714-1782

Csáky Éva Franciska	1714, 1715, 1718, 1720
Paulovics Cecília	1717
Sigray Rozália	1720, 1721, 1722, 1724, 1738
Bossányi Julianna	1723
Orekoczy Brigitta	1726, 1729, 1734, 1735, 1742
Pech Antónia	1743, 1747, 1749, 1755, 1756 1757
Barkóczy Margit Krisztina	1753, 1767
Korlatkoy Magdolna	1775

2. Budai klarisszák
1714-1782

Andrássy Katalin Julianna	1. Nagyvárad, 1715. febr. 2. 2. 1761.
Althueber Regina Márta	1. Buda, 1726 2. 1743. ápr. 21.
Arnold Gertrudisz	
Bajer Ágnes	1. Polgári
Blaira Joanna	1. Beyreswathoffen, 1722. okt. 22. 2. 1744. nov. 8.
Barkóczy Margit Krisztina	1. Grófi
Belosicz/Bellesitz	1. Esztergom
Julianna Michaela	1. Nemesi, zolóymei megyei
Benczky Katalin Xavéria	2. 1760. május
Bilicz/Bibics Erzsébet	
Mechtildisz	1. Kereskedői, Temesvár, 1716. 2. 1730
Bossányi Julianna	
Brautner Mechtildisz	
Burggrästein Modeszta	1. Polgári
Büller Augusztina	1. Polgári
Csáky Éva Franciska	1. Grófi
Csáky Zsuzsanna	1. Grófi
Csernyánszky Nepomucéna	
Christ Katalin	1. Polgári
Csupi Borbála	
Dessewffy Anna Zsuzsanna	1. Nemesi, sárvármegyei? 1745. máj. 30 2. 1760. jún. 13.
Fabry Franciska	1. Polgári
Fabry Rafaela	1. Polgári
Falkoner Jácinat	1. Polgári
Falkoner Szófia	1. Polgári
Fehér Kolumba	1. Nemesi
Feuner Xavéria	
Fischer Jakobina	1. Polgári
Fischer Rozália	1. Polgári
Fischer Magdaléna	2. Bárói
Forster Heléna	
Fölcher Kolumba	
Habenreich Krisztina Ignácia	1. Polgári, Győr, 1732. jan. 2. 1753. nov. 22.

Hader Ottilia	
Harass? Katalin Róza	1. Bécs, 1733. jan. 13. 2. 1748. jan. 23.
Hatzpecher Koleta	
Hausler Gertrud	
Hausler Mechaela	1. Polgári
Hedvig Terézia	
Heinrich/Heinreich Marianna	1. Polgári
Herberg Krisztina	1. Polgári
Hetterviger Terézia	
Horváth Rozália	
Hueber Leopoldina	
Hurst Felicitas	
Kanicsar/Janicsar? Valburga	1. Polgári
Karin Koleta	1. Polgári
Károlyi Krisztina	1. Grófi
Kling Aloysia	1. Polgári
Krautzer/Kreitzer Alexia	1. Polgári
Korlatkoy Magdolna	
Kolb Dominika	1. Polgári
Krumlovsky Angela	1. Polgári
Kuzman Anna Cecilia	1. Vörösvár, 1740. júl. 29. 2. 1757. okt. 4.
Loshart Katalin Borbála	1. Bécs, 1736. nov. 25. 2. 1761. aug. 16.
Lossert Terézia Orsolya	1. Bécs, 1720. aug. 11. 2. 1738. aug. 1.
Luber Szebasztiana	1. Polgári
Ludány Cecília	
Mayerhoffer Nepomucéna	1. Polgári
Mayr Mária Anna Krescencia	1. Innsbruck
Merkl Ludovika	1. Polgári
Merz Mária Polixénia Ágnes	1. Besztercebánya, 1716. nov. 10. 2. 1735. okt. 11.
Mosl Katalin	
Möller Ágata	
Orakoczy Brigitta	1. Grófi
Ott Orsolya	1. Orvosi
Paulovics Cecília	
Paur Krisztina Veronika	1. 1730. nov. 9. 2. 1759. júl. 22.
Pregorecz Katalin Veronika	1. Nem-nemes, Vác, 1713. nov. 25. 2. 1731. jún. 13.
Pech Antónia	
Puchinger Marcella	
Puchleitner Franciska	
Puky Katalin Viktória	1. Pápa, 1717. jan. 22. 2. 1738. jún. 24.
Radl Eleonóra	
Sarazin Róza	
Sautermeister Klára	
Schad Jozefa	
Schistin Katalin	
Schmid Borbála Katalina	1. Polgári, bajor, 1708. dec. 15. 2. 1731. dec. 20.

Schneider Anna Mária Walburga	1. Buda, 1721. okt. 5. 2. 1738. aug. 17.
Schödl Joanna	1. Polgári
Schram Joanna Gertrudis Hortulana	1. Treviso, 1714. 2. 1738. márc.
Schwarz Katalin Krescencia	1. Katonatiszti, Komárom, 1741. szept. 2. 1759. júl. 22.
Schuller Eugenia	1. Polgári
Sennyei Terézia Jozefa	1. Bárói, Bocsa, 1745. júl. 18. 2. 1760. júl. 20.
Sennyei Eszter Pelágia	1. Bárói, Varannó? 1740. dec. 7. 2. 1761. júl. 25
Sibert Benedikta	1. Polgári
Sigray Rozália	
Spad Mária Anna Regina	1. 1740. jún. 18. 2. 1761. aug. 16.
Stagl Mónika	
Steindl/Staidl Gertrud Floriana	1. Reisenberg, 1713. márc. 13. 2. 1734. aug. 17.
Steindl/Staidl Katalin Hilária	1. Reisenberg, 1733. okt. 25. 2. 1755. okt. 8.
Steinre Teréz	
Sterl Tekla	
Szopin Klára Borbála	1. Némethi, 1717. szept. 8. 2. 1732. szept. 8.
Tokoslan Ágota	
Vacheiner/Vaecheiner Anna	
Orsolya Gabriella	1. Polgári, osztrák, 1721. 2. 1743. febr. 15.
Vaicz Krisztina	
Valcher Elizabet	1. Kereskedői
Veinhart Apollónia	1. Katonatiszti
Vister Notburga	
Vokatin Katalin Floriana	1. Kladno, 1700. márc. 2. 2. 1734. ápr. 16.
Weiss Éva Mária Szebasztiana	1. Bécs mellett, 1715. 2. 1735. okt. 1.
Zahorszka Johanna	
N. Jakobina	1. Bajor, 1703. aug. 18. 2. 1721. dec. 22.
N. Klára	
N. Vicencia	

Margit Beke

Das Wirken der Klarissinen in Budavár von 1714 bis 1782

Die Studie berichtet über die Entstehung des beschaulichen Klarissenordens und die Niederlassung in Ungarn. 1334 liessen sie sich in Óbuda /Altöfen/ nieder, dann flohen sie vor den

Türken nach Pozsony von hier kamen sie 1714 unter der Führung von der Abtissin Franziska Csáky nach Buda zurück. Durch ihr beispielhaftes Ordensleben und ihre Verlagswerke haben sie einen grossen Einfluss auf die Gesellschaft ausgeübt. Sie stärkten auch den Kult der seligen Margarethe. Da sie ihre Gebetsbücher in ungarischer Sprache schrieben, haben sie auch zur Entwicklung der ungarischen Sprache beigetragen. Dies beweist das ungarische Gebetsbuch der Franziska Csáky. 1782 hatte ein königlicher Erlass die beschaulichen Orden aufgelöst, so auch die Klarissinen. Die Ordensmitglieder kehrten in ihre Familien zurück, oder traten in einen anderen Orden ein.

VÁRNAGY ANTAL

A HÖGYÉSZI URADALOM KIALAKULÁSA 1773-IG

A Tolna megyei Hőgyész történelmi múltja a korai Árpád+korba nyúlik. A népvándorlás utolsó hullámaként a Kárpát-medencébe, mint új hazájába érkező magyarság megtelepedése a keleti népek-nél szokásos rend szerint történt. Ezeknél "A rangosak táborhelyei a vezéri sátorpalota körül gyűrűszerűen helyezkedtek el" /1/. Így a magyarok fejedelme is az elfoglalt ország településterületének középpontjában választotta meg szálláshelyét. E gyakorlat következtében az ország középső részében, a Duna mellett fekvő Tolna megyei táj is a vezéri törzs szállásterületének része lett. Sőt, a fejedelmi ház egymásutáni generációjának szálláshelyei is megtalálhatók egymáshoz közeli helységnevekben: Árpád fia Tarhos /szálláshelye: Tarrós, ma északnyugat Baranyában, a középkorban Tolna megyéhez tartozott/, majd annak fia Tevel, aztán ennek fia Tormás atyjuktól mintegy 30 km-re telepedett meg /2/.

Viszont minden terület ura a hozzátartozó földterület közöseit szolgáltatásokra is kötelezte. Erről beszélnek "a X. századi fejedelmi székhelyek, a dukátusi-hercegi udvarhelyek, valamint Árpád közvetlen leszármazottainak nevét őrző szállások körül" található foglalkozást jelentő helységnevek /3/.

Hőgyész 10 km-re fekszik Tevel községtől, amely Árpád unokájának nevét őrzi, és Tevel szolgálónépei lehettek a X. században Hőgyészen élt hermelinprémet szolgáltató vadászok, azaz "hölgyészek", "hőgyészek". Névetimológiailag ugyanis Hőgyész = "hölgyészek lakóhelyek", hőgyészek, vagyis hölgyeményét vadászok, mai nyelven hermelinvadászok településhelye /4/.

Az Árpád-kor vége felé az egykori vadászok utódai már az egységes jobbágyosztályba olvadtak, és az 1200-as évek elején vagy derekán elhagyták Hőgyészt.

A község első oklevele még az Árpád-korból való, és a helység új birtokosaként szereplő Simon comesről szól, akinek a királyi szolgálónépek elhagyott földjét, Hőgyészt adományozta IV. Kun László 1277-ben /5/. Ő az a Simon, aki a Sió és a Sár-víz mocsarai közt lakótornyot építtetett, amelyet róla neveztek Simontornyának a későbbi helységgel együtt mind a mai napig. Ettől kezdve Hőgyészt századokon át a Simon comes által alapított simontornyai váruradalom részeként tartják számon.

Simon comes után a Hencfiek, Lackfiak, majd a Kanizsaiak és

Ozorai Pipo, aztán a Garaiak és Mátyás király, a Buzlay és a Pöstyéni család, végül Zay-Liszthy-Viczmádný együttesen birtokolták /6/.

Az uradalom birtokai Fejér és Tolna megyében találhatóak. Legészakibb Soponya (Fejér megyében), a legdélibb Hőgyész; mindkettő kb. egyforma távolságra van Simontornyától (mintegy 50 km-re). A Fejér megyei helységek idővel mindinkább lekapcsolódtak, Hőgyész mindvégig tartozéka maradt a Simontornyai Uradalomnak.

Szigetvár elestével (1566) a török hódoltsági területen megkezdődik a középkori birtoktestek szétbomlása, a magyar birtokviszonyok szinte helyrehozhatatlan összekuszálódása. A hódoltság végleg elszakította Hőgyészt Simontornyától, és a török után már új birtoktest részévé lett.

A magyar királyság és nemesség elvben soha el nem ismerte a török megszállás törvényességét. A magyar nemesség szemében a töröknek meghódolt területek mindvégig az egységes magyar királyság részei voltak. A megszállást csak kényszerből tűrte, és csakis gyakorlatilag tartotta egyelőre megváltozhatatlannak a helyzetet. A magyar birtokos osztály tagjai a hódoltsági területeken lévő javaikon továbbra is érvényesíteni igyekeztek örökös jogaikat. Ez abban jelentkezett, hogy birtokaikról a tulajdonjog elismeréséül adót szedtek a hódoltsági területen élő jobbágyoktól is.

Egész Magyarországon "minden falunak vagyon magyar ura is" /7/, hangoztatták öntudattal és meggyőződéssel 1636-ban. Ez annyit jelentett, hogy a hódoltság területéről a portyázó magyar csapatoktól megfélemlített lakosság megfizette az adót magyar földesurának.

Még az 1580-as évek előtt Thury György, kanizsai kapitány megszerezte, vagyis meghódolásra kényszerítette Parasztszékelyt, Püspökszékelyt (a mai Kis és Nagy Székelyt), Alegrest, Csetényt, Szentlőrincet, Kölesdet, és még néhány környékbeli helységet Tolna megyében. Az említettek mind a későbbi Hőgyészi Uradalom tartozékai. Thury halála után Salm császári generális Huszár Péternek, akkori veszprémi kapitánynak és Huszár Mátyásnak, valamint a veszprémi várból való hajdú-vajdának, a "fő csatázó" Fekete Máténak adta e falvak birtokjogát, és az adományozáshoz Rudolf király is hozzájárult. Huszár Mátyás későbbi sorsáról nem tudunk, Fekete Máté 1593-ban mint a veszprémi vár alparancsnoka fogságba esett, és rövidesen török szolgálatba lépett /8/. Így a birtok gazdája Huszár Péter egymaga maradt. Veszprém és /Vár-/Palota 1591-ben török kézre került. Huszár Péter ekkor a pápai vár alkapitánya, majd kapitánya lett. A most már távolabbra került Tolna megyei birtok jogát fenntartotta magának, csak jogainak érvényesítése vált nehezebbé számára.

Ez időtájt jelenik meg a színen a későbbi Hőgyészi Uradalom alapjait lerakó és kezdetét elindító, vagyis e birtokokat megszerző Botka család első tagja: Botka János. A család Vas megyéből való, ahol Botkaháza, Szántó, Széplak stb. voltak a családi birtokok, ennek megfelelően van a családnak szántói és széplaki ága /9/.

A széplaki Botkák akkor tűnnek föl a mi vidékünkön, amikor a középkori világ már ködbevész, és a régi Simontornyai Uradalom szétforgácsolódott. Mint végvári katonák éltek és szolgáltak Pápán, /Vár-/Palotán, Veszprémben.

A környék középkori, néhány falunyi birtokkal rendelkező Kalaznyay, Csefőy, Morgay, Csicsóy, Szakadáty és Berencsy családokhoz hasonlóan a Botkák is kismanesek voltak. Pápán, illetve Veszprémben éltek és szolgáltak azok a családok is, akikkel házasság révén rokonságba került Botka János, illetve utódai: a berenhidai Huszárok, a Babócsayak és a Bezerédyek.

Botka János feleségül vette (valószínűleg 1596-ban) berenhidai Huszár Péter leányát, Katalint, és vele hozományul megkapta az említett Tolna megyei falvakat. Ezzel a házassággal vetette meg az alapját Botka János annak a birtoknak, a későbbi "Botka-javak"-nak, melyet utódai még tovább növeltek /10/.

Botka János fia, Ferenc is Pápán szolgált, és az ő birtokgyarapító tevékenységének emlékei közé tartozik az 1628-ból való nádori adománylevél, amellyel Eszterházy Miklós nádor neki és Hatos Istvánnak adja Izményt /11/. Birtokszerzéséről Nagymányok története is megemlékezik. A község lakói ugyanis 1655 körül értesítették gazdájukat, a Pozsonyban élő pécsi prépost-kanonokat, Péchy Andrást, hogy Botka Ferenc 11 nagymányoki lakost adófizetésre kötelezett azon a címen, hogy azoknak Kismányokon is van földjük. Kismányok nyilván már korábban került Botka kezére, és bizonyára valami törvényes jogot is szerzett rá /12/. Kismányok ettől kezdve mindvégig a Botka-javakhoz tartozott, és később a Hőgyészi Uradalomhoz, akárcsak Izmény.

Minden bizonnyal Hőgyész is Botka Ferenc korában került a Botka-birtokokhoz, ha nincs is erről írásos nyomunk.

Botka Ferenc halála után három fia: János, László és Ferenc 1680-ban osztotta fel egymás között atyjuk hagyatékát, a családi birtokot. Az osztózkodásról fennmaradt irat 25 helységet, pusztát, malmot, részbirtokot sorol föl név szerint. Ezek zömében Fejér, Veszprém és Somogy megyében fekszenek. Ehhez jött még az a birtoktest, melyet az okmány falvanként nem sorol föl, hanem csak általánosságban említi meg a rác és magyar jobbágyokat, akik a "Rácságban" és a "Baranyaságban" élnek. Három év múlva (László halála után), 1683-ban, az életben maradt két testvér birtokosztózkodásából tudjuk meg, hogy a "Rácság és Baranyaság" néven említett valamennyi helység Baranya megyében található /13/.

A távoli végvidéken, Pápán lakó földesurak "Baranyaság"-nak nevezik e vidéket, ami talán azzal is összefügg, hogy vidékünk, és általában e Dunamenti táj török fennhatóság alá kerülése után a Baranya megyei Szigetváron működő Tolna-Baranya közös adminisztráció tartozékaként szerepelt a vár elestéig. A "Rácság" kifejezés pedig az itt lakó népességre utal. Ugyanis mind a XVI. századi úgynevezett iflák (vlahok), mind a XVIII. században ide betelepülő nép zömében délszlávokból, akkori szóhasználatnál rácokból állt.

A birtok elosztásánál alábbi csoportosításban szerepelnek a "Rácság és Baranyaság" helységei:

Botka János a következő falvakat kapta: Bán, Rekettye, Hőgyész, Dúzs, Mucsi, Nagy és Kis Vejke, Izmény, Varsád, Kismányok, Závod és Apar, - valamint ezeket a pusztákat: Udvari, (Diós)-Berény, Papd, Bolyata, Mucsfa, (Báta)-Apáti, Vaskapu-Dömörkapu, Kis Tormás.

Botka Ferenc részei: Püspök (=Nagy) Székely, (Rác-)Egres, (Sár-)Szentlőrinc, Csefő, Paraszt (=Kis) Székely, Alapsa, Pálfa, (Bonyhád-) Varasd, (Felső) Nána falvak, - valamint Nagy Tormás, Csetény, Sakadát, Pusztá Csél, Csókafő, Kalaznó és Kölesd puszták /14/.

Ez már teljességében a későbbi Hőgyészi Uradalom helységeinek sora, és itt tűnik fel Hőgyész neve is először az iratokban, mint a Botka-javak tartozéka, lakott faluként, és Botka János tulajdonában.

Két év múlva (1685) egyedül Botka Ferenc van már csak életben a testvérek közül, és az ő kezében összpontosul az egész birtok. Akkori szokás szerint Botka Ferenc is szerződéses árendába adta a falvak adóit intézőjének, ahogy egy fennmaradt urbárium tanúsítja: "Anno 1685. die 17. May Veszprémen alul lévő jószágomat adtam Vitéz János Uram gondozása alá nevezet szerént..." /15/.

Az urbáriumból és két későbbi időből származó tanúvallomási jegyzőkönyvből sok mindent tudunk meg a Botkáék földesúri módszereiről, gazdálkodásáról. Többek között, hogy egy alkalommal id. Botka Ferenc katonái az adózást megtagadó rácok faluját, Pálfát feldúlták, fölperzselték, és az ott lakó népet menekülésre kényszerítették. Évtizedek múlva is a nép emlékezetében maradt, és emlegették az esetet /16/.

A falvak adóit a helységek bírái vitték föl urukhoz a hódoltsági területen keresztül. Tudunk egy bizonyos Császár Jánosról, akit a census fizetése és egyéb szolgáltatás alól fölmentett Botka János azzal, hogy Kisszékely falu bírájává tette, és erről Császár János írást is kapott. Ezentúl neki kellett évente Pápára felvinni a falu pénzadóját és többi szolgáltatását Botka Ferencnek. Nagyszékelyen lakó bizonyos Bárdos Mátéval együtt tették meg mindig az utat /17/.

Az urbárium 37 felsorolt helységének összesítéséből látható, hogy mit szedtek adóba a magyar földesurak a hódoltsági területekről. A census összege 5-től 18 Ft-ig terjedt. Az urbárium szerint összesen mintegy 230-240 Ft folyt be ilyen címen. Telkenként 1-2 Ft-t számítva a korabeli szokás szerint, Botkáék Tolna megyei birtokain kb. 110-220 körüli telekkel lehetett számolni. Valamennyi falu 1-2 csizmát adott, továbbá szerepel papucs is kapcával. Temetés alkalmával némely község 1-1 ökröt vagy meddő tehenet adózott. Nagyobb községek 1-1 perzsa szőnyeget is tartoztak adományozni, sőt "aranyos keszkenő" is előfordul az adózásban. Körülbelül 15 helyről ártányt adtak le, és valamennyi helység száraz szivatos halat, mintegy a falu meghódolásának jeleként.

Amikor 1685. májusában Botka Ferenc Tolna megyei birtokát Vitéz János kezelésére bízta, még alig remélhette valaki, hogy másfél év múltán vidékük felszabadul a török iga alól.

Buda várának 1686. IX. 2-án történt visszafoglalása után

Lotharingiai Károly a fölszabadító sereg vezetésével IX. 20-án elérte Tolna községet. A megyénken kétszer is végigvonuló török fölmentő csapat, és a Szekszárd-Bonyhád közötti dombokon időlegesen megtelepedett tatár lovas segédcsapatok garázdálkodásai elől menekülve szinte elnéptelenedett a vidék. Ehhez járult még az is, hogy az elmenekült vagy elbujdosott népek a császári sereg érkezésekor sem érezték magukat biztonságban a visszaköltözésre. A hadseregek felvonulásáról való régebbi tapasztalatok is csak további menekülésre készítette őket. Így történt, hogy Lotharingiai Károly dél felé vonuló serege szinte alig találkozott lakossággal, és csupán kiégett nyomok mutatták a régi községek helyét.

Szeptember 22-én Tolna és Szekszárd közti Palánknál Lotharingiai Károly Badeni Lajost a Dráva-menti csapatok megerősítésére vezényelte. Mivel Pécs és Szigetvár térsége még török kézben volt, ezért nagy kerülővel - Simontornya várának IX. 23-án való elfoglalása után - ment oda. Simontornya után Pinchehely, Ozora, Tamási, Dombóvár, Döbrököz várának megszállására, elfoglalására került sor.

A Botka-javak helységeinek többsége mindössze három évvel a török világ leáldozása előtt, 1683-ban lakott volt. (A 36 helységből 21 falu volt és 15 pusztta). Egy évtized múlva, a porták összeírásakor, 1696-ban csupán Mucsinak, Závodnak és a két Székelynek volt lakója. A többi falu pusztává lett, lakói elszéledtek /18/.

Közben tornyosultak a Botka család feje fölött a gondok és bajok. Amikor 1697-ben meghalt Botka Ferenc, özvegye Babócsai Magdolna és árvái kezéről hamarosan másokhoz kerültek a Botka-javak. "Bizonyos szükségük által kényszerítette s főként egyéb ügyeik viteléhez szükséges pénz hiányában", valamint "más javaik kiváltása miatt" kényszerülnek sorban eladni birtokaikat /19/.

A vagyoni bukást követte a család férfi ágának kihalása. Botka Ferenc fia, Ádám, Ráckóczi híve volt, később azonban sógorával, Bezéredi Imrével hűtlenségi gyanúba keveredett. Elfogták, és vele együtt Sárospatakon a kurucok 1708-ban lefejezték. Így múlt ki a Botka család férfi ágon. A török időben annyira fölvirágzott család tehát a XVIII. század elején a nevét is sírba vitte.

Özv. Botka Ferencné Babócsay Magdolna a maga és családja nevében a győri káptalan előtt 1700. IV. 17-én 10.850 Ft értékben eladja a birtokot Johann Weichard Michael Venzelaus Sinzendorf gr-nak, a római szent birodalom kincstárnokának és fősolymásmesterének. A birtokbaiktatás Alegres pusztán történt, az itt újonnan épített kúriában, mint a birtok székhelyén /20/.

A Sinzendorf család nem nagyon hagyott maradandó emléket a birtokon. Ismerünk ugyan egy 1717. IV. 24-ről keltezett iratot, amely szerint Sinzendorf teljhatalmú tiszttartója, Wolfart György prefektus Mucsit akarja telepíteni, hozzákapcsolva Papd, Csefő és Dúzs pusztákat /21/. A tervből megmaradt szerződési feltételek pontjain kívül más nyom nem található. Már csak azért sem valósulhatott meg ebből sok, mert néhány év múlva,

mindössze két évtizedes birtoklás után az uradalmat vásárló Sinzendorf gyermekei: Prosper Antal József, és ennek nővére Mária, gr. Berchtold Antalné túladtak a birtokon. Az eladást a szokásos indoklással magyarázták, hogy ez a birtoktest morvaországi lakóhelyüktől és java birtokaiktól meglehetősen távol esett, így kevésbé lehetett megfelelően adminisztrálni /22/.

Az 1772. IV. 13. keltezésű adásvételi levél szerint a Lotaringia-i eredetű Claudius Florimundus Mercy, német-római szent birodalmi gróf, császári tábornagy és lovassági tábornok, valamint a Temesi Bánság kormányzója a Sinzendorf örökösöktől megveszi az akkor Apari-nak nevezett birtokot a hozzátartozó falvakkal és pusztákkal, ahogy a Sinzendorf család ezt Botkaéktól megszerezte. Pozsonyban III. Károly király IV. 24-én jóváhagyta azt a vételt, amellyel Mercy 15.000 Ft-ért megvásárolta "universa bona Botkaiana" birtoktestet. Az oklevél 5 falut és 30 pusztát sorol fel. Sinzendorf teljhatalmú megbízottja, Hegyfalusi István V. 7-én Aparról keltezve átadja a birtokot Mercy-nek. A következő hónapban, VI. 30. dátummal külön intézkedés történt, hogy Mercy örökbefogadott fiát, Antoine Ignace Charles August Argenteau-t és annak örököseit is illetik mindezek a birtokjogok. Prágából III. Károly király 1723. VIII. 27-én értesíti a pécsi káptalant a birtokvásárról, és utasítást ad, hogy a birtokba iktatást foganatosítsák. A káptalan 1723. decemberében jelenti a királynak a nov. 26-tól dec. 4-ig végbevitt iktatást /23/.

A statució lényegében zavartalan volt. Az akkori gyakorlatnak megfelelően ugyan számos régi és újabb földbirtokos jelentett be tiltakozást a Mercy által megvásárolt birtok különböző helyeiségeivel kapcsolatban, mindez azonban gyakorlatilag hatástalan, illetve eredménytelen maradt. - Egyedül Kis és Nagy Székely, Bán és Udvari nem került soha Mercy birtokába, hiába álltak e helységek az oklevél birtokfelsorolásában. Ezeket ugyanis már az 1700-as Botka-Sinzerdorf vásárlás előtt egy hónappal Styrum-Limburg gr., Badeni Lajos seregének egyik parancsnoka kapta meg a Simontornyai Uradalma tartozékaiként /24/.

Mercy már javában munkálkodott uradalma kiépítésén, amikor 1725-ben feltűnt egy magát Botka-leszármazottnak valló örökös, bizonyos Botka János, aki mint törvényes utód, sérelmeire orvoslást, valamint perbeidézést kért. Megcáfolta a föltételezett Botka férfiág kihalását, bebizonyította az 1414-ben osztozkodó Botkáktól való eredetét. E szerint ő egyenesági sarja annak a Botka Istvánnak, aki édestestvére volt a Tolna megyei vagyon növelését megkezdő Botka Jánosnak (1596). A királyi ügyész előtt 1727-ben perszüntető egyezsége lépett Botka János Mercy-vel, minthogy a báróság elismerte Botka törvényes leszármazását és jogát bizonyos birtokrészre.

A kedvező ítélet felbátorította Botka Jánost, és nyomban összefogott a kivégzett Botka Ádám leányával, valamint Ádám nőtestvére fiaival, a Bezerédiakkal, és többrendbeli táblai pert indítottak az ősi javak, de különösen az 1700-ban eladott Tolna megyei birtokok ügyében. A per meglehetősen hosszú ideig húzódott, idővel Botka János fölperes és Claudius

Florimundus Mercy alperes is meghalt, a per utódaikra szállt. Azonban végülis sikertelenül, mert a Botka-javak mégis Mercy örökösének kezén maradtak /25/.

Högyész a török alóli felszabadulás után azonban még negyed évszázadnál is tovább - Mercy birtokvásárlásáig - néma és életelen volt. A másfélszázados törökdúlás végén a középkori magyar település végleg megszűnt, és ki tudja pontosan mikor? Bécs fölmentése évében 1683-ban Högyész - mint láttuk - már Botkáék birtoka, és sok más helységgel együtt lakott helyként szerepel még. De 1696-ban már csak pusztaként tartják számon, tehát valószínűleg a fölszabadító harcok következtében pusztult el. Ezekben az években csak ilyen általánosító becsléssel emlékeznek meg róla: homokos, bozótos, bokros terület, 300 Ft értékben /26/. Még Mercy is így veszi meg 30 egynéhány helységgel együtt a Sinzendorf családtól, de ő már uradalma központjává teszi. Az 1722. évi Mercy-féle vásárlási okmányokban Högyész a helységek felsorolásában úgy szerepel, mint egy a sok puszta közül. Az 1723. évi birtokbaiktatásnál azonban már úgy szólnak az iratok, hogy Högyész Mercy "kuriális rezidenciája", és a beiktatásra kerülő javakból álló uradalom székhelye. "Högyész névő Principalis Hellységben, tanquam in Capite Bonorum, vagyis szokott eö Excellentiaja Residentiajában" kezdődött és végződött a statució /27/.

Így lett Tolna megye középső részén, a Kapos és a Sió-Sárvíz folyók által határolt területen, a Pálfától Bábaapátiig terjedő uradalom - amelynek földrajzi felezésében fekszik Högyész - Bona Botkaiana, Botka-javaknak nevezett birtok, majd a Sinzendorf-ok idejében "das hungarische Gut Apar im Tolnenser Comitát" /28/ (az Apari-nak mondott magyar birtok Tolna megyében), Mercy birtoklásától pedig Högyészi Uradalom. Lakott helységei közül 13 a Tolnai Hegyháton, 10 a Völgységben, és 1 a Szekszárdi dombvidéken fekszik.

A Mercy-ek birtoklásuk fél évszázada alatt (1722-1773) a Högyészi Uradalmat, mint Tolna megye egyik legnagyobb uradalmát (közel 25.000 hold /29/ - à 1200 n.ölben -; csak az Eszterházyék dombóvári birtoka volt nagyobb), virágzóan föllendítették. Az uradalom növelését mutatja, hogy vételkor 5 falu és 30 puszta alkotta a birtokot, eladáskor pedig, 1773-ban 2 mezőváros, 21 falu és 17 pusztából állt. Az értéknövekedés abban is mutatkozott, hogy Sinzendorf 10.850 Ft-ért vette, 22 év múlva 15.000 Ft-ért adta tovább Mercy-nek, aki 50 esztendő múltán 700.000 Ft értékben adja el az Apponyi családnak /30/.

Ami a Högyészi Uradalom népességét illeti: 1722-ben alig volt lakosság a birtok helységeiben, 1773-ban (a Mercy-Apponyi vásárlás idején) az egész uradalom népessége 2668 család volt (1446 telkes, 788 zsellér, 434 háztalan zsellér), ami 10 egynéhányezer embert jelent. Az uradalom legnépesebb helységei: Kölesd 230, Sárszentlőrinc 220, és Högyész 208 családdal. Legkevesebb a népesség Hant, illetve Duzs községekben volt: 51, illetve 42 családdal /31/.

Nemzetiségi megoszlás szerint magyar falu volt Pálfa, Sárszentlőrinc és Kölesd; vegyes Diósberény és Kisvejke; a többi német.

Vallási tekintetben az uradalom lakosságának nagyobb része katolikus: Hőgyész, Dúzs, Apar, Hant, Diósberény, Szakadát, Kis és Nagy Vejke, Bonyhádvarasd és Závod. Jelentős a Tolna megyei németek körében az evangélikus vallású, mert főként Mercy hozatott birtokaira protestánsokat (leginkább Hessenből): Kalaznó, Mucsfa, Izmény, Felsőnána, Kismányok, Varsád, Tormás, Bátaapáti, Keszőhidegkút, Sárszentlőrinc. Vallásilag vegyes volt Kölesd (ref., rk., ev.) és Pálfa (rk., ref., ev.). - Zsidók főleg Hőgyészen voltak. Már 1735-től kezdődően laktak itt, a XIX. sz. folyamán több száz volt a számuk.

Mercy új szerzeményekkel is bővítette uradalmát. Visszavásárolta a Botka-javakhoz tartozó Varsádot Székely Istvántól. Ezenkívül megszerezte 1724-ben Hantot, továbbá Almás, Csűr, Iklad és Hertelend pusztákat (ezek az ősi elpusztásodott helységek már a vételkor is alig lokalizálható birtokok voltak; ahogy Hőgyész is ma 7 középkori helység területén fekszik: maga Hőgyész, aztán az elpusztult Csefő területén és Berencs egy részén, továbbá a pusztává lett Csicsó, Csernyéd területén és Hertelend egy részén, valamint a ma is élő falu, Dúzs részterületén). Véglegesen 1745-ben került Mercy birtokába Csicsó, Csernyéd és Hidegkút, amelyeket addig zálogbirtokként kezelte. Lengyel 1724-től Mercy birtokai közt található, de később (az 1750-es évektől) nem tartozik ide, csak a XVIII-XIX. század fordulóján került az Apponyiak idejében a Hőgyészi Uradalomhoz vétel útján. - Az Apponyiak ezenkívül megszerezték még Lázi, Kápolna és Tabód pusztákat.

A Hőgyészi Uradalom 1817-ig maradt egyben a Mercy-ek után, a birtokvásárló Apponyi György és annak fia, Apponyi Antal életében. Utóbbinak 1817-ben bekövetkezett halálakor készült összeírás volt a Hőgyészi Uradalom utolsó nagy "seregszemléje". Az egész birtoktest aztán 1818-ban Apponyi Antal három fia közt került felosztásra: György a Hőgyészi részt kapta (9 faluval: Hőgyész, Bátaapáti, Dúzs, Kalaznó, Diósberény, Felsőnána, Izmény, Bonyhádvarasd, Kismányok, - és az ezekhez tartozó puszták); Antal a Kölesdit (5 faluval: Kölesd, Mucsi, Varsád, Kistormás, Sárszentlőrinc ugyancsak pusztákkal); József pedig a Pálfait (10 faluval: Lengyel, Pálfa, Keszőhidegkút, Szakadát, Závod, Kisvejke, Mucsafa, Nagyvejke, Apar, Hant és ezeknél levő puszták) /32/. József azonban székhelyül Pálfa helyett Lengyelt választotta, és mivel fiúörökös nélkül maradt, halála után a másik két testvér közt osztoták föl az ő helyégeit.

Később a család tagjai kezén mindinkább fölaprozódott a valamikori nagy kiterjedésű birtok. Végül 1927-ben, az anyagi ágon Apponyi származású Liechtenstein Alfréd herceg kapta a Hőgyészi részt a kastély nélkül. A másodszületett Apponyi Károly a hőgyészi kastélyt és a Pálfai uradalmat örökölte.

A Mercy-ek működése inkább anyagi, gazdasági, kormányzati jellegű volt. Ők tették Hőgyészt az uradalom székhelyévé, mezővárossá (1753-ban); országos vásárokkal, heti piacokkal virágzó ipari központtá fejlesztették a környéken. A nagyszabású uradalmi épületek egész sora ma is áll, és hirdeti alkotásukat.

Az Apponyiak tevékenysége inkább szellemi irányzatú volt.

Különösen Apponyi Antalnál, aki korának egyik legműveltebb magyar embere volt, a híres Apponyi-könyvtár alapítója, képgyűjtő és műértő, zene- és művészetpártoló. Hőgyészen latin grammatikai osztályokat létesített, és zeneiskolát alapított, a templomban zenekari miséket vezetett be (Haydn- és Mozart-misékkel is), kastélyában a helybeli és környékbeli muzikusokkal hangversenyeket rendezett (pl. Haydn: Az évszakok c. oratóriumát is előadták).

Mindkét család működési jellege később is érvényesült a Hőgyézi Uradalom székhelyén, mert Hőgyész területi és gazdasági központ maradt, mint a Mercy-ek idejében, és szellemi, iskolai centrum is, mint az Apponyiak korában, - mind a mai napig.

Jegyzet

- /1/ Dienes István: A honfoglaló magyarok (1972) 41. old.
- /2/ Dienes i.m. 13. old.
- /3/ Dienes i.m. 42. old.
- /4/ Virágh Rózsa: A magyar helynevek eredete. (Szeged, 1931) 45. old. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II.k. 155-56. old.
Kálmán Béla: A nevek világa. (1967) 16, 86. old.
Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. (1963). 21. old.
- /5/ OL. D1 971
- /6/ Kiss István: Simontornya krónikája. (1938) 36-84. old.
- /7/ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. (1981) 9. old.
- /8/ Kiss I. i.m. 81. old., és Veress D. Csaba: Várak a Bakonyban (1983) 109-110., 139. old.
- /9/ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I-XIII. (1857-68). II.k. 215-8. old., és Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I-XI. (1911-32) II.k. 339. old.
- /10/ Bona Bottkaiana dicta (Sinzerdorf-Mercy birtokvásárlási okmány-ban in: Történelmi Tár. 1909. évf. Wertner Mór: Kiadatlan oklevelek. 35. old. skk.)
- /11/ TmL. Apponyi anyag (Elenchus Documentorum ... D. Tihanyi consignatorum. - 1560-1773 - Nr. 12,13.)
- /12/ Blandl György: Nagymányok község története. (1936). 21. o.
- /13/ Bona Rasciana et Baronia; vagy Bona Rasciana et colonorum in Cottu Baranyensi existentia; így is: Comitatus fölső Barania. (TmL. Apponyi anyag: Extractus Literarum ad causam ... Bezeredianam spectantium -1404-1750-; és Elenchus Documentorum ... D. Tihanyi consignatorum -1560-1773).
- /14/ TmL. Apponyi anyag: Extractus... és Elenchus... Lásd 13.jegyzet
- /15/ TmL. Közgyűlési iratok 1654-1769. 1:1/1.
- /16/ TmL. Apponyi anyag. Inquisitio pro parte Fr. Botka...1697.
- /17/ lásd 16. jegyzetet.
- /18/ TmL. Apponyi anyag: Elenchus...lásd 13. jegyzetet
- /19/ TmL. Kammerer hagyaték. I. doboz
- /20/ TmL. Apponyi anyag: Extractus... lásd 13. jegyzetet.
- /21/ TmL. Kammerer hagyaték. I. és XII. doboz
- /22/ Történelmi Tár. 1909. 35., lásd 10. jegyzetet.

- /23/ OL. Neoreg. Acta. Fasc. 224. Nr. 4.; TmL. Kammerer anyag; TmL. Kammerer hagyaték. III. doboz; Történelmi Tár 1909. 33., lásd 10. jegyzetet.
- /24/ TmL. Apponyi anyag: Elenchus..., lásd 13. jegyzetet, és Tanulmányok Tolna megye történetéből. V.k. (1974) 17-18. old. (Holub J.)
- /25/ Nagy Iván II. 218. (lásd 9. jegyzetet, és Kammerer hagyaték I. doboz (TmL.-ban)
- /26/ Kammerer hagyaték II. doboz (TmL.-ban)
- /27/ Birtokbaiktatási iratok: OL. Neoreg. Acta Fasc. 363. N.4., és TmL. Apponyi anyag (1723).
- /28/ Kammerer hagyaték III. doboz (TmL.-ban)
- /29/ TmL. Apponyi anyag: Elaboratio Sortium ex Dniis... 1819.
- /30/ TmL. Apponyi anyag: Extractus... és Elenchus... lásd 13. jegyzet
- /31/ TmL. Apponyi anyag: Conscriptio... Dominii Hőgyész de Anno 1773.
- /32/ TmL. Apponyi anyag: Elaboratio Sortium ex Dniis... 1819.

Antal Várnagy

Die Entstehung der Herrschaft von Hőgyész bis 1773

Hőgyész (Komitat Tolna) war im frühen Arpaden-Zeitalter eine Dienstvölker-Siedlung mit der Aufgabe Hermelinfelle zu liefern (Hőgyész=Hermelinjäger). Später wurde Hőgyész Teil der Burgherrschaft von Simontornya. In der Türkenzeit erwarb die Familie Botka eine von Pálfa bis Bataapáti sich erstreckende Grundherrschaft mit 30-40 Ortschaften, darunter auch Hőgyész. Diese "Botka-Güter" kaufte die Familie Sinzendorf i.J. 1700 unter dem Namen "das hungarische Gut Apar im Tolnenser Comitat". Die Herrschaft ging i.J. 1722 durch Kauf an Cl.Fl. Mercy über. Er machte Hőgyész zum Mittelpunkt seiner Güter, seither der Name: Herrschaft Hőgyész. Der ganze Besitz wurde i.J. 1773 an die Familie Apponyi verkauft.

A Hőgyészi Uradalom helységei

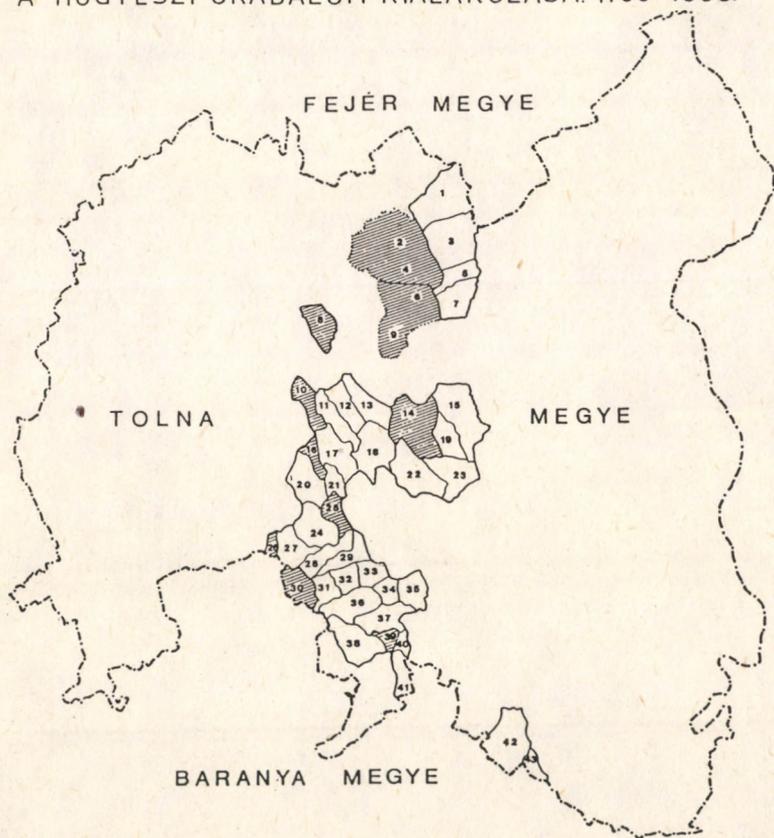
1. Pálfa	16. Csicsó	31. Csókafő
2. <u>Kisszékely</u>	17. <u>Hőgyész</u>	32. Kisvejke
3. /Rác/Egres	18. <u>Kalaznó</u>	33. <u>Nagyvejke</u>
4. <u>Nagyszékely</u>	19. <u>Kistormás</u>	34. Bolyata
5. <u>Csetény</u>	20. <u>Dúzs</u>	35. /Bonyhád/Varasd
6. Bán	21. Csefő	36. <u>Mucsfa</u>
7. /Sár/Szentlőrinc	22. /Felső/Nána	37. <u>Apar</u>
8. /Kesző/Hidegkút	23. Nagytormás	38. <u>Izmény</u>
9. Udvari	24. <u>Mucsi</u>	39. <u>Hant</u>
10. Csernyéd	25. <u>Hertelend</u>	40. <u>Alapsa</u>
11. Rekettye	26. Lázi	41. <u>Kismányok</u>
12. /Diós/Berény	27. Papd	42. /Báta/Apáti
13. <u>Szakadát</u>	28. Cil /Cél/	43. <u>Dömörkapu/Vaskapu/</u>
14. <u>Varsád</u>	29. <u>Závod</u>	
15. <u>Kölesd</u>	30. <u>Lengyel</u>	

===== : mezőváros 1-27-ig Tolnai Hegyháton fekszenek
 ===== : falu 28-41-ig Völgységben vannak
 ===== : puszta 42-43-ig Szekszárdi dombvidéken
 többi : puszta

2,4,6,9 = nem került Mercy tulajdonába
 8,10,14,16,25,39 = Mercy későbbi szerzeménye, 1722 után
 26,30 = az Apponyiak szerzeménye
 Többi: a "Botka-javak"

Nincs térképre véve /mert nem lokalizálható/: Almás, Csúr, Iklad; valamint Tabód és Kápolna puszta, mivel ezek későbbi /XIX. század második felében szerzett/ birtokok, már jóval az egységes Hőgyészi Uradalom felosztása után.

A HÖGYÉSZI URADALOM KIALAKULÁSA. 1700-1800.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

BETELEPEDŐK KECSKEMÉTEN 1713-1900. KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A ZSIDÓK HELYZETÉRE

Az ország egyik legnagyobb mezővárosának tartott Kecskemét XVIII-XIX. századi társadalomtörténetének bizonyos szegmenseiről igyekszem szólni úgy, hogy az egész és a rész kapcsolatrendszerének a jelen keretek között csupán néhány elemét emelhetem ki. Konkrétan azt kutattam, hogy az 1259 bejegyzést tartalmazó és majdnem 200 évet átfogó lakosítási könyv milyen tanulságokkal szolgál a betelepülő idegenek származási helyét (235 település, megye vagy ország) és foglalkozását illetően. Mindez egy statisztikai eredményt ígért, amelynek közlése már önmagában is hasznos népeségtörténeti adalékokat adhat. A tér és társadalom ilyen módszerű s irányú megközlítésén túl azonban szükségessé vált a rideg számadatok mögötti háttér felvázolása: a vándorlás, a letelepedés kondicionáló feltételeinek, motívációinak, a képességeknek, s egyáltalán a korabeli valóság futólagos rendszer szempontú vizsgálata is. A szűk területi korlátok természetesen summázott véleményalkotásra kényszerítettek. S az még inkább, hogy jelenlegi dolgozatom a Duna-Tisza köze XIX. századi mezővárosi polgárosodásának a zsidók szerepének befejezetlen kutatásához kapcsolódik /1/. Most a kecskeméti vizsgálatra támaszkodom, melyről azt a forráskritikai megjegyzést előre kell bocsájtanom, hogy a hivatalos lakosítási könyv csak egy reprezentatív mintavétel céljait szolgálhatja. Különösen azért, mert az elemzés - alapforrás hiányosságai miatt - összességében megfelelt annak az alapelvnek, miszerint, ha minden elem egyenlő eséllyel kerülhet be a körbe, akkor igazán reprezentatív az eredmény.

A születési, kibocsájtási helyek és a foglalkozási szerkezet ismertetése során kiemelten is foglalkozom a legnagyobb számban betelepülő zsidó személyek és a dunántúliak helyzetével /2/.

A kecskeméti lakosság létszáma - 50, ill. 100 év alatt megduplázódva - így alakult:

1704	kb. 10 000 fő
1784-87	21 963 fő (jogi népesség)
1850	44 110 fő
1900	57 812 fő

A vallási megoszlás 1900-ban a következő volt: a népesség több mint 70 %-a római katolikus, 24 %-a evangélikus református. A kisszámú görög katolikus és görög keleti, ágostai hitvallású evangélikus, unitárius, illetve nazarénus csoportoknál jóval többen voltak a zsidók: 1978 fő /3,4 %/ /3/.

A befogadás feltételei és jellemzői

A feudalizmusban a községi kötelékbe való felvételnek igen kötött, pozitív feltételei voltak, mint például a középkorban a törvényes származás, a kifogástalan erkölcs, a jobbágyi terhektől való mentesség. Némely városban kezések is kértek, de sok olyan hely volt, ahova csak olyan polgár kerülhetett be, akinek a település területén ingatlana volt, vagy kötelezte magát, hogy a polgárjog elnyerése után ingatlant szerez. Nemezszer szabták feltételül, hogy a kérelmező nős legyen. A polgárjog megadásakor a vallás rendkívül fontos szerepet játszott, különösen akkor, ha az illető nem katolikus külföldi volt. Öszszességében a városokban az iparúzés, a kereskedés, egyáltalán a hasznos gazdasági tevékenység, valamint az ingatlanszerzés lehetősége a polgárjog megszerzésének igen fontos előfeltétele volt. Érdemes megemlíteni még a feudális rend nemesi kiváltságokra épülő azon vonását is, hogy a honfiság tekintetében a magyar jog szerint az egyének vagy honfiak vagy idegenek voltak. Arról bővebben nem is szólva, hogy 1848 előtt milyen különbségek voltak törvényesen bevett, túrt (zsidó) és tiltott vallások között. Az 1848: V. és XXIII. tc. értelmében a polgárjog elvesztette hosszú évszázados tartalmát, s helyébe az állampolgár fogalma lépett. Bár a gyakorlatban már nyilvánvalóan korábban is figyelmen kívül hagyták a merev korlátokat /4/.

Kecskeméten is igen szigorú rendelkezések szabályozták az idegenek betelepedését, itt-tartózkodását. 1678-ban pl. kicsapatással és házának elpusztításával fenyegették meg azt, aki a bíró tudta nélkül gyanús személyt befogadott. Egy 1802. évi statutum szerint a "törzsökös familiák conserválása" céljából a pusztából hivatalos engedéllyel beköltöző ember házat és szőlőt szerezhetett ugyan, de 10 évig földre (sem örökre, sem pedig zálogképpen) nem alkudhatott. A lakosi díjat 1809-ben 24 pengő forintban (pft) állapították meg, melynek egyharmada a tüzi pénztárba ment, kétharmadát pedig egyrészt az árva és talált gyerekek táplálására, másrészt közcélokra fordították. A lakosítás legbiztonságosabb és elismert útja az volt, ha a kérelmező itteni lakos lányát vette feleségül és egyéként "czigéres véteköben magát meg nem rovatta". 1816-ban azt is rögzítették, hogy kik voltak az ún. kecskeméti "helyes lakosok": aki innen származott, a "maga útján" lakosi jogot nyert, állandóan a városban lakott, s viselte a közterheket.

Az 1850-es években különösen sokat panaszkodtak a vidéki lakosság tömeges betelepedésére, ennek meggátolására 100 pft-ra emelték a lakosi díj összegét, melynek nagyságát érzékelteti, hogy Milhoffer István orvos bevallott évi jövedelme is ugyanennyi volt. Az 1873. évi szabályrendeletben (hivatkozva az 1871.

XVIII. tc-re) rendőrkapitányi hatáskörbe helyezték a betelepülő idegenek nyilvántartását. Kétféle lakosi díjat különböztettek meg: a 40 és 200 Ft-os tételt. Mindkét pénzüsszegek fele a polgári kórház, illetve a szegényalap kasszáját gyarapította. A korábbi gyakorlatnak megfelelően azok a személyek, akik helybéli nőt vettek feleségül, csupán a kiszabott pénzt 50 %-át fizették. A kisebb lakosi jogúak (40 Ft) a mindenki számára biztosított jogokon kívül egyedül a belső határban levő közlegelőkön legeltethettek 1 db fejős tehenet és 2-3 sertést. A nagyobb lakosítási összeget fizetők több előnyt élveztek: ház- és földbirtoklás és állandó bentlakás feltétele mellett az egyéb törvényes jogokon kívül a városi közlegelőkön korlátozás nélkül legeltethettek az un., birtokos helybéli, rendes lakosokkal, egyenjogúan. Az 1880. évi szabályrendelet már jóval több polgári vonást mutatott. az 1876. évi 5. t.c.-re alapozva rögzítette, hogy minden honpolgár betelepülhet, kivéve azokat, akiket büntetés vagy bűnvádi kereset terhel, illetőleg szegénységük miatt magukat képtelenek ellátni.

A rendeleteket természetesen szinte minden időszakban megszegették. Így például a mesterlegények bejelentkezés nélkül telepedtek be, házasságot kötöttek, mások pedig kertészként húzódtak meg a törzsökösök vagy a nemrég beköltözöttek házában. A tanács nyilván ezen tapasztalatok birtokában kötelezte a lelképásztorokat arra, hogy a házasulandók neveit minden vasárnap átadják a strázsamesternek, s zsigorúan megtiltották az engedély nélküli esketéseket /5/.

A zsidók betelepődése

A feudális társadalom polgárosodási ütemével párhuzamosan együtt haladt a zsidók rögzített állapotának fokozatos lazulása és a vonatkoztatási tömbként értelmezhető prekapitalista szerkezetbe való beépülése is. Az emancipálódás - szekularizálódás - asszimilálódás és antiszemitizmus folyamatai figyelhetőek meg. Kecskeméten a XVIII. századi megszokott - pálcázással és pénzbüntetéssel - fenyegető kiutasítási határozatok rendszerint nem értintették a város számára hasznos gazdasági tevékenységet (gyapjú- és bőrkereskedelem) folytató vagyonos zsidókat. Ők lettek azután több évtizedig a város szinte monopolhelyzetű bérlői, illetve közülük kerültek ki a XIX. században is előkelő társadalmi és hitközségi funkciókat betöltő (pl. a Schweiger család) személyek. A kutasítás ellenére azonban megfigyelhető volt egy hivatali álláspontot megkerülő zóna is: a kevés vagyonnú, tehetetlensége és ezáltal terhet jelentő mivolta miatt nem tolerált, jövő-menő, az összeírások ideje alatt távozó, s ugyanakkor a lakosság nemes vagy háztulajdonos gazdáival szövetkező és kiskereskedelmet folytató, házaló zsidók voltak itt. Összességében a népes mezővárosban a betelepülő zsidók nem ütköztek akkorra ellenállásba, mint pl. azt az ország nyugati részén megfigyelhettük. Zömük a Duna-Tisza közéről és az ország északi részéről vándorolt Kecskemétre. S életmódjukra jellemzően, 1817-től 1848-ig egyéni elbírálás alapján szerezhettek házakat.

Számbeli gyarapodásuk a következő volt:

1787	81 fő	16 család
1848	808 fő	152 család
1868	1541 fő	
1900	1978 fő	

Kecskemétet - ha lehet így mondani - szívesen választották lakóhelyül a zsidó családok. Nyilván rendelkeztek valamilyen személyes orientációs stratégiával, hiszen adottságaik, a meglévő, kirekesztő törvények eleve valamilyen racionális - többnyire hiánypótló - tevékenységre ösztönözték őket. Ebben a térségen is szinte kizárólagosan a kereskedelmi szférában találták meg számításukat. Hosszútávú tervezést és állandó kapcsolattartást követelt meg helyzetük, azért, hogy a növekvő vagyonuk, hivatalosan igazolt és köz elismerést is kiváltó munkálkodásuk révén - saját közösségük tagjainak konkurenciájával is megküzdve - elérjék népes családjuk számára a túrtségi állapotot. Mobilitási lehetőséget nyújtott nekik a már megtúrt rokon vagy más tehető személy melletti segédkezés, nevelkedés, majd a jóval biztonságosabb, helyi zsidó családba történő beházasodás. Kisebb arányban választhatták az iskola tanulmányokon keresztüli pályamódosítást: például orvos, tanító lett az ifjúból /6/.

A lakosítási könyv számszerű eredményei és tanulságai

A forrás 1259 bejegyzéséből 1098-at lehetett igazán hasznosítani, ugyanis 161 személyt nem lakosítottak, ami természetesen nem jelentette azt, hogy esetleg nem maradtak továbbra is Kecskeméten. A mellékelt táblázathoz magyarázatként hozzá kell fűzni, hogy a több szempontú vizsgálatok és kategorizálások alkalmával sohasem tudtam azonos összadattal dolgozni. Az 1098 főnyi népesség 12 %-át 1713 és 1790, 64 %-át 1790 és 1848/49, míg 24 %-át 1850-től 1900-ig lakosították. Összességében azt lehet mondani, hogy különösen 1790 után, illetőleg a XIX. század elejétől-közepétől ugrott meg nagymértékben a lakosítások száma. A lakosítási merev kikötések lazulásával, s egyáltalán a polgárosodás előrehaladtával aztán mindinkább csökkent.

Az ország centrumában elterülő Kecskemét népességvonzását illusztrálja az 1. sz. térkép, amelynek alapján néhány tanulság a következőképpen fogalmazható meg. A települések területi csoportosításának során 583 főt tudtam számításba venni, akiknek a 44 %-a Pest-Pilis-Solt vármegyéből és a Jászkunságból származott. Őket célszerűnek tartottam kihagyni azon számításból (mivel e két terület kézenfekvően a város kisebb körzetű vonzásterületének számított), amely a további északi, nyugati irányból jöttek arányát mutatja: a betelepedők kb. 80 %-a tartozott ide. S közülük (324 fő) 17 %-nyi népesség származott a Dunántúlról: Fejér megye 16 fő, Tolna 8, Veszprém 7, Sopron 6, Vas 4, Győr 3, Komárom 3, Zala 3, Baranya 2, Esztergom 2 fő.

A fenti adatokat érdemes összevetni az 1900. évi népszámlálással, amely a Magyar Korona területén született, jelenlevő népesség születési helye szerint felsorolja a törvényhatóságokat,

és számukra Kecskemét esetében egyéb ismereteket is nyújt. Ekkor is uralkodóan magas volt a helyben születettek száma (az 57 812 fős lakosság 78 %-a), őket követte a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei és a jászkunsági adat. Ezután azonban Zala (1 %), s nem sokkal után Veszprém megye következett. Mindezek ismételtén mutatják a lakosítási könyv hiányait is, ám ugyanakkor megmagyarázható a térkép (Zala és Veszprém) adataival szembeni magas szám. A századforduló előtti magyar társadalmat is meg-
rázta a belső mobilitás és különösen a kivándorlás. Az 1875-től fellépő filoxéra-vész jórészt tönkretette a hagyományos borvidékek szőlőtermesztőit, akiknek vándorbotot kellett ragadniuk. Ismerten ekkor történtek meg az új homoki szőlőtelepítési akciók is. Így például Kecskemét határában a svájci állampolgárságú magyarrá vált Wéber Ede vezetésével (többek között Eötvös Károly és Jókai Mór buzdítására) egy részvénytársaság 2000 holdat szándékozott szőlővel beültetni. 1892-ben 105 család (501 fő) érkezett Helvécia szőlőtelepre, 418 fő Zalából, 83 fő pedig Veszprém megyéből. Ők a szerződés szerint kecskeméti polgárjog kaptak, bár a település az idők folyamán önálló község lett. A szervezett telepítési akció a dunántúli vonatkozásokon túl arra is példa lehet: hogyan vált ismételtén jellemzővé a XIX. század második felétől az egyéni helyzetváltoztatást felváltó tömegszerű mozgás /7/.

A vizsgálatba bevonható 722 főnyi népességet az alábbi - kényszerűen megalkotott - foglalkozási kategóriákba osztottam be, a zsidókat azonban - sajátos jogi helyzetüknél stb. fogva - kihagytam ezen számításból és külön tárgyalom az ezzel kapcsolatos kérdést.

Foglalkozási csoportok (a zsidók nélkül)		
Kézműves, iparos	506 fő	70 %
Kereskedő, vállalkozó	63 fő	9 %
Értelmiség	47 fő	6 %
Tisztviselő, alkalmazott	44 fő	6 %
Katona	27 fő	4 %
Szolga, béres	21 fő	3 %
Mezőgazd. bér- és szakmunkás	11 fő	1,5 %
Földbirtokos, földműves	3 fő	0,5 %
Összesen	722 fő	100,0 %

A mezőváros társadalmá és vezetősége, agrárjellegéből fakadóan, érthetően fogadhatta be ilyen nagy /?/ számban a kézműveseket, az iparosokat, majd a sorban őket követő kereskedő-vállalkozókat. Helyhiányában csak azt lehet itt megemlíteni, hogy közülük is a csizmadiák (a 722 fő 12 %-a), majd a zsidók, a kereskedők, a borbélyok voltak a legtöbben. A kereskedő réteggel kapcsolatban azonban nem feledhető el, hogy a zsidókkal is kiegészítve már egyértelműen ők álltak az élen.

Bár a betelepedők összesített kimutatásában, illetve az 1. sz. térképen szerepelnek a zsidóság származáshelyei, mégis érdemes elkülönítve ábrázolni a migrációjuk irányait külön is (2. sz.

térkép). A Kecskemétre költözőknek majdnem 60 %-a Pest-Pilis-Solt megyéből származott, különösen Gyón, Dabas és Irsa volt a fő kibocsájtóhely. Népségük 28 %-a északról, 9 %-a északnyugati irányból telepedt be. Mindez az arány megegyezik az egyes időpontokban elvégzett egyéb elemzések következtetéseivel.

A kecskeméti zsidók többsége a korábbi eredetű gazdasági-társadalmi hatóerők és a tradíciók által meghatározott foglalkozásokat űzött továbbra is. Így például egy 1856. évi összeállítás szerint 63 kecskeméti kereskedő közül 41 fő (65 %), a piaci és vásári kereskedők 90 %-a, a kalmárok és szatócsok 75 %-a zsidó személy volt /8/.

Életutak a kérvények tükrében

Csupán illusztratív példaválogatásra vállalkozhatom: érdemes megnézni, milyen célokkal és úton jutottak el Kecskemétre a kérelmezők /9/.

Garai Mihály bátaszéki születésű kovács korábban legényként szolgált Kecskeméten, majd ezután a pesti universitástól "baromgyógyítási" oklevelet is kapott, s így jelentkezett kérelmével. Szakképzettsége, itteni elismertsége és egy kecskeméti kovácsmester lányával megpecsételt házassága biztosította számára 1808-ban a lakosi jogot. Varjú József arany- és ezüstműves mester Révkomáromban született 1815-ben. Édesapja komáromi házzal bíró ember és hajóslegény volt, aki öreg korában (63 évesen) követte a Kecskeméten letelepedni szándékozó fiát. Az ifjú Varjú hét éves vándorlás (Komárom, Eger, Nyíregyháza, Debrecen, Kecskemét, Pest, Kecskemét, Komárom, Bécs, Prága, Pozsony) után, 30 évesen, a népes városra és tanult mesterségének hasznosságára hivatkozva telepedett meg, Kecskeméten. Vagyonát 700 váltóforintra (vft) tette.

Katz István 23 éves református takácslegény egy cecei nemesi közbirtokos sarjaként a györkönyi- cecei- sárbogárdi tanulóiévek után, több mint három évig dolgozott Kecskeméten. Eljegyezte egy hegybeli takácsmester lányát, s házassági és letelepedési szándéka komolyságának bizonyítékául az 1000 forintnyi apai örökséget is megemlítette. A dörögi születésű, ám paksi illetőségű Lambró Sándor 1846-ban apósa írásos kérelmét (melyben az após az ősök törzskösségét és adakozókedvét bizonygatja) követően lehetett kecskeméti lakos és a görög nem egyesült felekezet tagja.

A zsidó betelepülők közül több olyan, legényként a városba jött személy életútját ismerhetjük meg, akik 10-15 évig kereskedelmi munkavállalás (rendszerint valamelyik tehetős családnál) után nősültek be egy-egy kecskeméti familiába.

Nem csupán a kecskeméti zsidók, hanem a városi kereskedelem szempontjából is kiemelkedően fontos időpont volt 1820. július 14., ugyanis Hellsinger Izsák dabasi kereskedő ezen a napon kapott letelepedési engedélyt. Levelében a hetivásári, portékás kereskedés engedélyezését kérte. Erkölcsi magaviseletét és "tehetségét" (vagyonának nagyságát) több tanúbizonysági

levéllel igazolta. Írása alapján értesülhetünk helyváltoztatási szándékának egyik okáról is: Dabasról "...már sokszor megzavart személyes és vagyoni batorságának tekintetéből" volt kénytelen elköltözni. A kereskedés felvirágoztatásának érdekében engedték meg az ittlakást. A hetivásárban 40 Vft helypénzt fizetett, a városban házat és raktárt bérelhetett, csak állandó bolttal és lakással, egyéb ingatlannal nem rendelkezhetett.

Hay Jakab és Politzer Ábrahám (após és vő) irsai zsidók 1832-ben heves ellenállásba ütköztek, amikor bejelentették letelepedési szándékukat. Schweiger Mártonné és veje Fischer Jakab, Schwarcz Izsák és Farkas, valamint több más helybeli türelmezett személyek írásban tiltakoztak a "külföldiek" letelepedése ellen, akik a panaszok szerint a "helybeli nagyobb monopolistákkal rokon két irsai zsidó familia". A konkurenciától való jogos félelmük mellett lányaik jövőjét illetően is aggódtak, s éppen ezért kérték, hogy az idegen zsidók letelepítése helyett és előtt a vőket és a vőjelölteket fogadják be. Ladányi Sándor tanácsnok hosszas jelentésében tárgyilagosan igyekezett vázolni a helyzetet, majd javasolta a 75 000 Vft, illetve a 25 000 Vft értékű vagyonnal rendelkező Hay és Politzer lakosítását. Az ügy fontosságára való tekintettel a zsidó község gyűlést hívott össze, ahol a jelenlevő 29 fő közül csak hárman álltak a folyamodók mellé. Az ellenzők két fő okot jelöltek meg, amelyek alapján az elutasítás mellett voksoltak:

1. Az igen gazdag monopolizált helyzetű zsidók elnyomják a szegényebb zsidókat.

2. Felemelik a község türelmi díját, "amint ez rajtok Hellsinger familiának bevételével... már valósággal megtörtént". Végül a tanács engedélyezte a letelepedést. Jó jellemzést és lakosi felvételt kapott Büchler Salamon, aki Tiszaföldvárról kívánt áttelepedni Kecskemétre. Életútja figyelemreméltó: Budán született, ott nevelkedett, majd feleségül vette a nagyabonyi nagykereskedő - és egy ízben Kecskeméttel is "emberséget tett" - Altmann Salamon Eleonóra nevű lányát. Nagyabonyban 12 évig gyapjúval kereskedett, majd Tiszaföldvárra költöztek, ahol a földesúri és helyi előljárósági bizonyoságlevél szerint jól kereskedett, bort mért és malmokat árendált. Vagyonáról azt írta, hogy 500-600 mázsa gyapjúval üzletelt. Ajánló levelében az is szerepelt, hogy a "közínség idején a lakosokat is jó szívéleg segítette". Költözködési indokként a következőt írta: egyrészt kereskedelmének fellendítése, másrészt gyermekeinek magasabb műveltségre nevelése érdekében óhajtott lakhelyet változtatni úgy, hogy közben Tiszaföldváron négy évre a haszonélvezeti jogokat továbbra is bérbe vette.

A sikeres üzletembernek számító Büchler legidősebb fia, Wilhelm nem folytatta apja mesterségét, hiszen ő már diplomás doktor volt és éppen a bécsi ispotályban töltötte gyakorlati idejét. Azonban öccsei, a 17 éves Móric és 4 éves Dávid később átvehették az üzletet, arról nem is szólva, hogy három lánya révén vejei is várományosai lehettek a kereskedésnek.

Összességében látható, hogy a betelepedőket a különböző rokon, magánéleti kötődéseken túl vonzotta a népes, nagy eltartóképességű mezőváros, amely ugyanakkor igényelte is a szakképzett embereket. A letelepedés leginkább alkalmazott és megfigyelt útja a házasság volt.

Kérdések

Kik, mikor és honnan jöttek Kecskemétre a XVIII-XIX. században? - erre igyekeztem válaszolni nagyrészt egy alapforrás alapján. Természetesen csak a felszínt érintettem, a kérdés gazdaság- és társadalomtörténeti együttes vizsgálatát folytatni kell, annál is inkább, mert még az igazi vizsgafeladat, a befogadó szerkezet alap kutatásai sem készültek el. Jó lenne közelívé és konkrétá tenni a parasztpolgári fejlődésnek nevezett folyamat képét is. A többek által jól feldolgozott és érintett kertkultúrás, tanya gazdálkodás ismerete mellett behatóbban kellene elemezni, a nem ebbe a körbe tartozó tényezőket. Meg kell válaszolni, hogy mekkora eltartóképességgel rendelkezett a történeti táj (területi-ökonómiai-szociális) egysége, mert hiszen például ennek függvényében alakulhat a településhálózat. Hogyan és milyen társadalmi csoportok hangsúlyos szerepével ment végbe a polgárosodás folyamata? Mindezek azonban csak kiragadott általános kérdésfelvetések, amelyekre konkrét, személyekre lebontott vizsgálatok helyi eredményeivel lehet válaszolni. Vagyis, így lehet talán konkrétá tenni és igazolni Polányi ismert tételét, amit a téma szempontjából különösen megfontolásra érdemesnek tartok, miszerint "az emberi gazdagság általában beleszövődik az ember társadalmi viszonyaiba. Az ember nem úgy cselekszik, hogy az anyagi javak birtoklásával kapcsolatos egyéni érdekét óvja; úgy cselekszik, hogy társadalmi helyzetét, társadalmi jogait, társadalmi javait óvja meg. Az anyagi javakat csak annyira becsüli, amennyire ezt a célt szolgálják" /10/.

Jegyzet

- /1/ Dolgozatom az MTA-Soros Alapítvány támogatásával végzett kutatás egyik részeredménye; A lakosítási könyv (Bács-Kiskun Megyei Levéltár - B-KML-XV.17) forráshiányosságait, s a vizsgálati eredmény korlátait itt nem ismertethetem.
- /2/ A témára ált. ld.: Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790-1848), 473-474. o. In: Magyarország története 1790-1848. Bp. 1983.; Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején, 403-410., 420. o. In: Magyarország története 1890-1918. Bp. 1978; Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Bp. 1989. 14-43. o.; Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Ostereuropa. Bp. 1986. Különösen Bácskai V., Halmos Károly, Lengyel György tanulmányait., a zsidósággal kapcsolatos szakirodalomból a betelepedésre ld. pl.: Marton Ernő: A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez. Kolozsvár, 1941. 53-54. o.; Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság. Valóság, 1988. 11.sz. 50-54.o.
- /3/ Bőv. ld. Ü.Kovács József: A zsidók szerepe Kecskemét polgárosodásában, 1746-1867. 261. o. Kézirat (Egy része megjelent: Levéltári Szemle, 1987. 4.sz.) Az ott felsorolt

irodalomból a mezővárosokra ld. Bácskai Vera, Bálintné Mikes Katalin, Gunst Péter, Iványosi-Szabó Tibor, Rácz István és Szabad György munkáit; Az idegenek száma: B-KML, IV. 1504.m. 1850-1851. Ő.70.; Az 1900. évi adat: Magyar Statisztikai Közlemények.5. k. Bp. 1907. 230-231.o.

- /4/ Iványi Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése: Bp. 1936. 42., 54-58.o.; Wenzel Gusztáv: Az 1848 előtti magánjog. Bp. 1885. 155., 192. o.; Rácz István: A civis fogalma, 77.o. In: A debreceni Déri Múzeum évkönyve. Debrecen, 1986.
- /5/ A statutumokat ld. B-KML, IV. 1504.h. 2.: 3., 191-192., 197-198., 412-413.o.; Ő. Kovács i.m. 373-374. jegyzetsz.; Id. statutumok: 40., 200-203, 255-256., 359-362.o.
- /6/ Ő. Kovács i.m. II-IV. fejezet.
- /7/ 1900. évi népszámlálás 11. tábl. 50-87. o.; Hulej Endre-Ő. Kovács József: Wéber Ede és Helvécia. Egy svájci polgár Magyarországon. Kecskemét, 1987.
- /8/ Ő. Kovács i.m. 380-381. jegyz.sz.
- /9/ Uo. 199-206., valamint. B-KML, IV. 1504. b. 1843., 106., 107.; 1845. 113.; 1846.78., 92.; 1852. 139.sz.; 1808-9. tan.jkv. 147.o.
- /10/ A kérdésselvetésekre inspiráltak pl. Beluszky Pál, Erdei Ferenc, Für Lajos, Tóth Tibor munkái.; Id.: Polányi Károly: Társadalmi és gazdasági rendszerek. 54.o. In: Uő. Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet Bp. 1976.

József Ő. Kovács:

Immigrants to Kecskemét 1713-1900. With particular attention paid to the situation of the Jews

The writer concentrates on this town between the Danube and the river Tisza in the 19th century and the role of its Jewish inhabitants. This study is a part-outcome of the afore-mentioned research that describes the immigrants palces of origin and their trades the basis of the Civic Registers of Kecskemét.

It studies the conditions and characteristics of their integration. Kecskemét - one of the biggest market-towns in the country - attracted mainly craftsmen, tradesmen and Jewish merchant-traders.

VI. FEJEZET

GENEOLÓGIA

DOBOS GYULA

LAPOK EGY NEMESI CSALÁD TÖRTÉNETÉBŐL

Tolna vármegye történetében az 1730-as évektől 1945-ig kiemelkedő szerepet játszottak a Perczelek. Nemcsak a Völgységi járásban, azaz szűkebb pátriájukban tettek sokat a közért, hanem megyénk közigazgatásának irányításában is gyakran vállaltak meghatározó szerepet. Két évszázadon át nincs olyan fontos történelmi eseménye hazánknak, amelynél ne találkoznánk e családdal valamely tagjának nevével.

A Perczel család dokumentumokkal bizonyítható első Magyarországon tevékenykedő őse Perzl Hans volt. Futárként dolgozott a Hadbiztosságnál, amelynek fő feladata ebben az időben a török által megszállt területek körül egy mélységében is tagolt, új végvári védelmi vonal kiépítésének megszervezése. Szolgálatait Ferdinánd címeradománnyal jutalmazta. II. Rudolf császártól - testvérével Dénessel együtt, aki a komáromi várban teljesített szolgálatot -, a korábbi címerhasználati jog megerősítését, valamint német-római birodalmi nemesi címet kapott /1/.

Az ezután következő száz évről nincsenek okirataink. 1697-ben Perczel Tamás (az eredeti Perzl Névhez pluszként kerülő c és e betűk a magyarok írás és kiejtés következményei lehetnek), aki Veszprémben alkott, magyar nemességet igazoló okiratot kapott a királytól /2/. I. Lipót alatt gyakori esetnek számított a birodalmi nemesség magyarosítása. Erre az 1555-ös törvény 1687-es módosítása lehetőséget adott. A magyar rendek "hátlából" nemcsak a Habsburgok fiági örökösödési jogát ismerték el, nemcsak az ellenállás jogáról mondtak le, hanem az országgyűlés honosítási jogáról is. A Perczelek esetében azonban nem ez történt, mert a nemesi okiratban említés sem történik arról, hogy Perczel Tamás valamely őse birodalmi nemességgel rendelkezett volna. Vagy nem tudott e tényről, vagy oklevéllel nem tudta igazolni.

Közel két évtizeddel ezután Perczel Tamás-Mihály és István nevű testvéreivel - folyamodványban kérte III. Károlytól - a

Rudolf császár által ősüknek adományozott birodalmi, illetve a Tamásnak I. Lipót által kibocsájtott magyar nemessége megerősítését és mindkét nembéli leszármazottakra történő kiterjesztését. Kérelmüket az uralkodó 1717. január 13-án kibocsájtott oklevelében teljesítette. Az előbbieken kívül ezen diploma tartalmazza a korábbi medvéi címer helyett az oroszlanos használati jogát is. A család címerében ezt követően csak az oroszlanos forma szerepel /3/.

A Perczel testvérek utódai a budai, az eszéki, a csallóközi ágát alkotják e nemzetségnek.

Perczel Tamás Veszprémben jó módú embernek számított, akit többször választottak 1710 és 1720 között a város bírójává.

Imre és József fiát egyaránt gondosan iskoláztatta. Az előbbi szülővárosában maradt, míg József a bonyhádi Perczelek ősatyja, Tolna vármegyébe került, ahol a megyei közgyűlés 1727. március 11-én a régi adószedői számadások felülvizsgálatával bízta meg /4/. Ugyanezen évben nőül vette a mindössze 17 esztendő Gyulai Gaál Katalint a Bars megyei Szigetgyarmaton. E 41 évig tartó frigyből 16 utód született.

Mivel Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei ebben az időszakban hiányosak, nem tudtuk kideríteni működésének eredményeit és azt sem, hogy mikor lett a vármegye tisztviselője. Az 1732. szept. 15-i közgyűlési jegyzőkönyv szerint vármegyei aljegyzői funkciójában megerősítést nyert. Elképzelhető tehát az is, hogy miután a legelső megbízását eredményesen teljesítette, azonnal alkalmazta a vármegye. Mivel pár héttel később a 34 éve jegyzősködő Gyurekovics Péter meghalt, Perczel József lett a vármegyei jegyző /5/.

1735-ben őt küldték a nádori értekezletre, majd a királyi kamarával tárgyaló neoaqistica comissióban szintén ő a megye delegátusa /6/. Működésének elismerését, népszerűségének növekedését jelzi, hogy 1736-tól 1753-ig folyamatosan Tolna vármegye első alispánjának választották /7/. Ebben az időszakban Mária Terézia összesen két országgyűlést tartott; 1741-ben és 1751-ben. Perczel József mindkettőn vármegyei követként részt vett /8/. Ezen tények azt bizonyítják, hogy alaposan felkészült, középszerűségéből kiemelkedett tisztviselőnek kellett lennie, másként idegenként 17 évig nem tölthette volna be e felelős és fontos pozíciót. Az alispáni hatáskör a vármegyei igazgatás egészére kiterjedt. Folyamatosan helyettesítenie kellett a szinte mindig távollevő főispánt is, aki Tolna megye esetében a mindenkori pécsi püspök volt /9/, el kellett látnia a közgyűlési, ítélőszéki elnöki teendőket és gazdasági, katonai ügyekben egyaránt irányítási feladatai voltak. Mindezek következtében hatalmával párhuzamosan komoly tekintéllyel rendelkezett.

1733-ban apja halálával jelentős birtokot örökölt. Ennek értékesítése után Somogy megyében 1738-ban megvásárolta Boronka falut, valamint Keszi, Saárköz és Szent György pusztákat 3650 rhénes forintért. Ugyanekkor a Bobochay család hitelezőitől zálogba vette Lápafőt /10/.

1742-ben újabb birtoküggyellett 4900 rhénes forintért Somogyban hozzájutott Kerceseliget faluhoz, továbbá Nádfeő és Szederjes pusztákhoz. Ezeket valamint a zálogbirtokon is jelentős haszonnal (kereskedő véna) adott túl. Legnagyobb akciója ezután következett, amikor 1743-ban sógorával, Gaál Sándorral báró Schilson János Mihálytól megvásárolta fele Bonyhád, fele Hidegkút, Csicsó és Majos helységeket, Széplak, Csötske, Eszter, Ófalu, Sibrik pusztákat, valamint Fülöpszerdahely, Csicsó és Csernyéd puszták felét 45 000 forintért /11/.

A vásárlás óriási vihart kavart a birtokra aspiráló, de pénzzel nem rendelkező Kéthely-Kun-Somogyi-Risáts örökösök között. Az egykor egységes birtok ismét egy kézbe kerülése érdekében beadott felségfolyamodványban kérték, hogy Perczel József, mint vidéki ne kapjon királyi adományos levelet a birtokra /12/.

Míg a Somogyi örökösök egymás között is torzsalkodtak, Perczel József nádori adományos leveleket szerzett a megvásárolt birtoktestekre. Ezt követően kiderült, hogy bizonyos birtokokra (Hidegkút, Csernyéd, Csicsó) gróf Mercy generálisnak van igénye. Az 1744. július 31-én Pozsonyban a m. kir. kamara előtt megkötött egyesség alapján ezek a területek a gróf birtokába kerültek, a Kun-Somogyi örökösök pedig ellentmondásukat ünnepélyesen semmisnek nyilvánították /13/.

1745. június 15-én Mária Terézia donációs levelet adott Perczel József, valamint "férfiágon lévő és leendő maradékai számára", akiket a Bonyhád előnév használatára jogosított. Az okirat indokló részében szerepel, hogy a nevezett számos évig szolgált első alispánként a vármegyénél, képviselte az országgyűléseken, részt vett országos küldöttségek munkájában, hű szolgálatokat tett a nemesi felkelés /14/ alkalmával. Mindezen érdemek mellett sem óhajtott a kamara még véletlenül sem károsodni, ezért az adományozottnak a lappangó királyi jogokat is meg kellett váltania /15/ 3000 forintért. Perczel József józanul felmérve a lehetőségeket, a nádori okiratban még szereplő Csernyéd, Csicsó pusztákról, Hidegkút helységről lemondva, azokat a királyi kincstár szabad rendelkezésére bocsájtotta.

Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy az okirat kiállításának taxája, bekötése, a pecsét stb. még több száz forintba került /16/.

A pannonhegyi konvent által dokumentált birtokba bevezetésre 1745. szeptember 23-án került sor, a királyi küldött: Dóry Ignác (homo régius), a hiteleshelyi ember (homi capitulárius) pedig Amandus páter pannonhegyi szerzetes jelenlétében.

A birtokok szétválasztása viták, megintések, kölcsönös megintettetések, perlekedések sorozatát jelentette. Állandó volt a háborúskodás a Klieglekkel /17/, nemcsak az első években, hanem gyakorlatilag a következő évszázad első felében is.

Mekkora volt a Perczel József által megszerzett uradalom?

A Mária Terézia kori, 1767-es felmérés szerint a bonyhádi uradalomban 301 telkes jobbágy 163 egész 1/8-ad telken gazdálkodott (5462 holdon). A földek többsége - Zsibrik kivételével - jó minőségű. Viszonylag kicsi a kisházás és ház nélküli zsellé-

rek száma: 82. Nem volt egész telkes, a többség fél telek körüli birtoknagysággal rendelkezett. Az 1778-as osztályos egyezséghez 1776-ban a teljes terület részletes felmérése /18/ megtörtént.

E szerint a teljes birtok 14 861 $\frac{941}{1100}$ jagerum volt.

Mint a fentiek mutatják Perczel József halálát követően nem osztották szét a birtokot a 6 fiú között, hanem kezdetben az özvegy, majd a legidősebb testvér, Perczel Tamás irányításával folyt a gazdálkodás.

Perczel József végrendeletéről tudjuk, hogy a birtok vásárlása csak jelentős adósságok vállalásával sikerült. Mivel a gazdálkodáshoz hasznos építkezések is kellettek, csak a kamatok törlesztése történt meg, az adósság többsége viszont megmaradt. A visszafizetést nyilván a népes család (8 fiú és 8 lány) fenntartási költségei is akadályozták. Az alispáni hivatalból eredő jövedelmek önmagukban elégtelenek voltak a társadalmi helyzetnek megfelelő életvitelhez, és más jövedelmek létét feltételezték.

A végrendelet ezért rendelkezett a birtok egyben maradásáról mindaddig, amíg az adósság többségét ki nem fizetik /19/. A család helyzetének alakulását jelentősen befolyásolta a sikertelen trieszti vállalkozás, amely a tőkés társsal Nagy Istvánnal, majd utódaival 15 évig húzódó elszámolási pert eredményezett /20/.

Az elégedetlen férjezett lányok szintén perelték a fiúörökösöket a végrendelet eltérő értelmezése miatt. Megromlott a kapcsolat Tamás és a többi fiútestvér között is. Az iratok az elsőszülött némely visszaéléseit sejtetik. Ezért az adósság tényleges kifizetését megelőzően - azt is felosztva - jött létre az első osztályos egyesség 1778-ban. 1785-ban a családot nem alapító, Elek halálát követően, majd 1793-ban a hasonlóan utód nélkül elhunyt Perczel Lajos óbester része az élő testvérek között felosztásra került /21/.

Ekkor már javában folyt a Perczeleket érintő legnagyobb lélegzetű per, amelyet a birtokot 1743-ban eladó Schilson báró örököse indított a Perczelek ellen a királyi táblánál a bonyhádi jószágok visszaítélése érdekében. A többször vesztesnek tűnő pert a legkisebb fiú, Ignác ügyvédi képességeinek köszönhetően (a birtokra vonatkozó iratokat 1660-tól összegyűjtötte) - 16 évig húzódó viaskodást követően - a Perczelek véglegesen megnyerték /22/.

A család genealógiáját vizsgálva szembetűnő jelenség a magas gyermekáldás. Az első három nemzedékre átlagosan 10-12 gyermek születése volt a jellemző, de Sándor I. és Kajdochy Erzsébet házasságából 19, István I-nek pedig több feleségétől 18 utódját ismerjük. Bár ezen időszakban általában jelentős számú csecsemőből nem lett felnőtt, Sándor I-nek a hagyatékát végrendeletében tizennégy részre kellett osztani /23/.

Perczel Sándor a bonyhádi alapító ősatya unokája, Perczel Gábor és Jobaházi Dóry Gabriella nyolcadik gyermeke, a Bonyhád melletti birtokon Csötske pusztán született. Mint anyai köznevesi társának, neki is a család a katonai pályát szánta. 15 é-

vesen már kadétként a Vécsey huszárezredbe sorozták. Hét év alatt a franciák elleni harcokban 13-szor sebesült meg. Fején, kezén, lábán szinte egymást érték a lőtt és szúrt sebek. 18 évesen már alhadnagy, majd hadnagy. Gyógyulását követően ismét ott a csatározók között. Amikor az áldatlan téli harcok során jobb lába megfagyott, nem folytathatta a lovas katonai életet, 22 évesen leszerelt és visszatért Tolna megyébe /24/.

Életében nagy fordulatot jelentett, hiszen ettől kezdve a börzsönyi birtokon gazdálkodott. Kajdochy Erzsébettel kötött házasságából 1801 és 1829 között 19 utód született és közülük 16 megérte a felnőtt kort. Ez az évről évre növekvő és hamarosan nagy családdá váló közösség életvitelének biztosítása körültekintő, okos gazdálkodást tett szükségessé. Pénztárkönyvekből, bevételi és kiadási naplóból, a mellette kötegelve megőrzött vásárlási számlákból képet kaphatunk a befolyt illetve évről évre kiadott összegek nagyságáról /25/.

A börzsönyi uradalomban búzát, kétszerest, rozst, árpát, repcét, kukoricát, zabot, bükkönyt, krumplit, kendert termeltek. Mák, bab, lencse, borsó azonban a raktárakba csak dézsmából került. A természetvények között előkelő helyet foglalt el a szőlővel való foglalkozás, de még jelentősebb a bor gondozása, eladása és házi felhasználása.

1818 és 1848 között, tehát 30 év adatai alapján, némely adat hiányában is megállapíthatók a következők: A dézsmaborok mennyisége óriási eltérést mutat 300 és 1100 akó között. A piac nem volt megbízható és nem volt állandó. A jóminőségű óborokat különösen óvták és többségét a pesti piacon értékesítették. Mivel egy-egy pesti fuvar Tolnáig kocsin, onnan hajóval pl. 1820-ban 172 ft-ba került, ezért egyszerre 4-500 akót szállítottak. Egy 1832-es számla szerint egyszerre 900 akó bort vittek Pestre, amelynek hajójáé 360 forint volt. Mivel a borpiac évekig gyakran pangott, egyre fontosabb szerep jutott az uradalomban foglalkoztatott kádárnak és pintérnek. 1829-ben a család bonyhádi, börzsönyi és szekszárdi pincéjében már öt és fél ezer akó bort tárolták.

Előfordultak különlegesen magas árak is a piacon. 1832. április 1-jén a pesti piacon 121 akó szekszárdi óvörös akója 25 forintért kelt el, miközben az új borokért csak 6-10 forintot lehetett kapni. Egy időben arra is volt példa, hogy pincét béreltek Pesten. Így a legalkalmasabb pillanatban lehetett az árut a piacra dobni.

Külön bevételt jelentett törkölyből főzött pálinka, amelyet az urasági kocsmákban mértek, vagy Krausz Simon zsidónak adtak el. A legnagyobb bevételt borból 1832-ben érték el 13 085 forintot, de emellett természetesen kielégítették a saját szükségletet, a konvenciók szerződéseket és néhány száz liter ajándékként került más asztalára.

Az uradalom állattenyésztése nem tekinthető jelentősnek. A rendelkezésre álló adatok alapján szarvasmarhából a legmagasabb darabszám 61 volt. Évente 20-26 selejtezett marhát illetve borjút adtak el. Egyetlen év számít kivételnek 1829/1830 fordulójára, mert ekkor 50 darabtól voltak kénytelenek megválni a takarmányhiány miatt. Sertésből csak saját használatra hízlaltak.

A lovak száma pedig 8-10, szintén nem tenyésztettek eladásra. A birtok jelentős része erdős, hegyes terület volt. A Börzsöny és Ófalu térségében kitermelt fa 50 %-a irtásból származó dongfa, 4-5 %-a tuskó, a többi pedig szerfa és hasábfa volt. Pálinka főzéshez, mész és téglaegetéshez az előbbit használták. Az uradalmi saját fogyasztás mellett e faféleségből eladásra is került. A szerfát a malmok működéséhez és hordókészítéshez használták.

Jelentős mennyiségű téglaegetéséről tanúskodik az un. téglás könyv. Égették háromféle gömbölyű-, hosszú szegő- és faltégla mellett un. fődél (cserép) téglát is. Többségét az urasági építkezésekhez használták, de volt olyan év, amikor közel 40 000 darabot eladtak. Saját célra és kisebb tételben eladásra is égettek meszet, évente néhány alkalommal.

Ezer kévékben számítható az uradalom zsupp eladása, ami arra utal, hogy a jobbágyok épületeit jelentős részben ezzel fedték.

Egyéb bevételi források között komoly tételnek számított a dohánydézsmából származó jövedelem. 1818-ban egy Hirschfeld nevű egyén négy alkalommal összesen 6710 forintot fizetett az uradalmi kasszába, ahol neve mellett adóssággként még további 227 Ft szerepelt.

A fentiekben vázolt gazdálkodási területekről származott Perczel Sándor bevételének döntő többsége. A terméseredmények változó volta, a piaci áringadozások miatt azonban a jövedelmek évente tízezerekkel tértek el egymástól. Ezt az óriási ingadozást (legnagyobb bevétel 40 000 Ft feletti, a legkisebbek nem érik el a tízezet!) úgy védte ki, hogy bár a jó években jelentősen megnőtt a kiadások összege, mindig képezett tartalékot, illetve a pénz egy részét kamatra kiadta (rokonoknak, árendásoknak, zsidóknak). Ezen summa pl. 1832-ben közel 8000 forintot tett ki. Szűkebb esztendőekben viszont kölcsönt is vesz fel, de ezeket csak rövid lejáratra.

Óriási tehertétel egy-egy költséges nagyfiú adósságának kifizetése. 1831-ben az apa Sándor fiának 5347 forintos, 1834-ben 500 forintos, 1842-ben Móric 5000 forintos adósságát fizette ki.

Perczel Sándor családjának megteremtette az anyagi biztonságot, gyermekeinek olyan szellemi alapot, amely a tartalmas élet lehetőségét biztosította számukra. Rendszeresen alkalmazott házitánítót és nevelőnőt a gyermekek mellé, majd Pécs, Pest és Bécs felsőbb polgári vagy katonai iskolái, leánynevelőintézetei következhettek.

A legidősebb fiúk, István és Imre jogi végzettség megszerzését követően a vármegyei közigazgatás ranglépcsőin indultak el. Konzervatív beállítottságuknak megfelelően a magyar forradalmat és szabadságküzdelmet nem vállalva a háttérben maradtak, hogy azután a Bach-rendszerben királyhű megyefőnökként szolgáljanak Csongrád és Szolnok megyében. Ők azok, akik belügyminiszteri engedéllyel még családi nevüket is elhagyva családnévként az előnevet használva, magukat Bonyhádynak nevezték.

Az ifjabb fiúk neveltetését már a felvilágosodás, a haza és haladás reformgondolatai hatották át. Az ifjabb Sándor, Mór és

Miklós nevelője a nemzet későbbi koszorús költője, Vörösmarty Mihály. Az ifjú nevelővel az apa együtt vitte fiait a Dél-Dunántúl történelmi emlékhelyeire: Siklósra, Szigetvárra és Mohácsra. A hazafias nevelés maradandó hatását életútjuk példázza. Sándor a tolnai nemzetőrség kapitányaként tüntette ki magát a pákozdi ütközetben. Mórt szabadságküzdelmünk legismertebb személyiségei között tartjuk számon. Miklós Pétervárad, majd Arad várparancsnok ezredeseként kényszerült a száműzöttek keserű kenyerére. Majd ezredparancsnokként vett ismét fegyvert kezébe az amerikai polgárháborúban az északiak seregében. A kiegyezés után 20 évig Baranya főispánja /26/.

Béla a még ifjabb generáció tagja, Sztankovánszky Imre barátja és 1849-ben Tolna vármegye alispánja, aki a passzív rezisztenciát választva a kiegyezésig visszavonulva élt. A közéletbe visszatérve üstökösként a miniszteri bársonyszékig, majd a Curia elnökségéig jutott.

Ferenc a bécsi testőrtiszt, 25 évesen a hon hívó szavára hazatért és Budavár bevételéért áldozta ifjú életét.

A lányok közül Erzsébet Bartal György, Ilka Bartal Pál, Etelka, aki Vörösmarty álmaiban szerepelt, Vojnits Barnabás társa lett.

Perczel Sándor táblabírónak, mint földesúrnak 40 éven keresztül olvashatjuk aláírását az uriszéki jegyzőkönyvek zárólapjain. De sem Tolnában sem Baranyában nem vállalt elfoglaltságot jelentő megbízatást. Így pl. 1832-ban is visszautasították megbízatásra jelölést, amellyel Baranya vármegye kívánta megtisztelni /27/.

Ez nem jelentett érdektelenséget részéről, jóval inkább családja iránti felelősségének bizonyítéka. Könyvtárában gyűjteménye volt a vármegyei követi utasításokból, országgyűlési előterjesztésekből, magyar nyelvvel, dunai gőzhajózással és számos más témával foglalkozó anyagokból, mindezek érdeklődésének bizonyítékai. Jelentős adománnyal járult hozzá az 1838-as árvízkarok helyreállításához. Az 1832-es kiadások között a Tudományos Gyűjtemények és újságok, könyvek vásárlását találjuk (359 Ft) /28/.

A kultúra szerepét életében jól mutatja 1858-ban készített végrendeletének néhány sora. Miközben az ingó és ingatlan vagyont tizenégy egyenlő részre kívánta osztani, fontosnak tartotta kiemelni, hogy a család nagy értékű könyvtára, amelynek gyarapítására pesti útjain mindig nagy figyelmet fordított: "...maradjon a gyermekek közhasznára." Mint egy későbbi böcsüből tudjuk, e könyvtár 600 kötetet számlált és ma részben a TML, részben a Wosinsky Múzeum szakkönyvtárának féltve őrzött értékeit jelentik.

A teljes hagyatéki vagyon felmérés szerinti értéke 256 247 Ft és 59 krajcár volt. Ezen összeg tartalmazta azt az összeget is (értékpapírokban), amelyet Perczel Sándor az 1853-as úrbéri pátens végrehajtását követően a 74 egész és 3/4 jobbágytelkéért, valamint 62 kisházasszellértelekért kárpótlásként kapott /29/.

Az egy-egy főre jutó örökség gazdálkodáshoz már nem biztosította a feltételeket: Többségében megváltak az ősi jusstól

illetve Béla a többi testvértől később megváltotta a birtok jelentős részét.

A birtokaprózódási folyamat nemcsak az általunk tárgyalt Perczel ágra volt jellemző, hanem valamennyire.

Ennek a folyamatnak az érzékelésére álljon itt az 1925-ös Gazdacíműtár adatsora, amely szerint összesen 5 olyan Perczel található a sorban, akinek 100 holdnál nagyobb birtoka van.

A teljes birtoknagyság 3190 hold, amelyből 1124 hold a beházasodott feleségek tulajdona.

A XIX. század utolsó negyedétől a hagyományosnak számító kisenemesi törekvések mellett egyre gyakrabban találkozunk olyan életpályákkal, amelyek a kapitalizálódáshoz kapcsolódnak: szövetkezeti igazgató, vasúti vezérigazgató, lapszerkesztő, malomtulajdonos, gyáros stb.

A Perczelek csak Bonyhádön 9 nemesi kúriát, nagyvendéglőt, hengermalmot, zománcművet és fémárugyárat építettek, Börzsönyben kúriát, Czikón templomot és még folytathatnánk azt a sort, amellyel megyénket gazdagították.

Ősi fészkeikben egyetlen Perczel utód sem található. Bonyhádön egy ivadék él, a 76 éves Perczel Bertalan. Időnként a világba szétszóródott utódok eljönnek tisztelegni őseik sírjához, miként ezt legutóbb március 15-én is tették.

A Perczel utódokat Bonyhádhoz a jelen egyre vékonyodó szállal fűzi, de a település, a völgyeségi járás, Tolna megye 200 éves múltjához e család működésének kitörölhetetlen emlékei kapcsolódnak.

Jegyzet

- /1/ Tolna Megyei Levéltár (=TML) Perczel család iratai (=P.cs.i.) XIII/14. l. doboz, oklevelek
- /2/ U.o.
- /3/ U.o.
- /4/ TML. Közgyűlési jegyzőkönyvek (=Kjkv) 1727. március 11.
- /5/ TML.Kjkv. 1733. január 7. és január 28.
- /6/ TML.Kjkv. 1735. március 3. és nov. 14.
- /7/ TML.Kjkv. 1736. október 22. és 1753. november 7.
- /8/ TML.Kjkv. 1741. május 8. és 1751. január 4.
- /9/ Tanulmányok Tolna megye történetéből V. kötet Szerk. K. Balog János, Kiadja a Tolna Megyei Tanács Levéltára Szekszárd 1971. Dr. Horváth Árpád: Megyei önkormányzati szervek Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben (1703-1740) 145.p. Lipót 1689-es augsburgi oklevele szerint, csak 1777-től került világi ember Tolna vármegye főispáni székébe gróf Apponyi György személyében.
- /10/ TML.P.cs.i.P. /II./87
- /11/ TML.P.cs.i.P. /II./96,97,98,99.
- /12/ TML.P.cs.i. K/I./20.
- /13/ TML.P.cs.i. K/I./19 és P/II./118.
- /14/ Insurrectió
- /15/ Ins-latens regium
- /16/ TML.P.cs.i P/III./119 és 120. P/III.133. és K./I./21.
- /17/ A Kun lányok férjei

- /18/ TML. P.cs.i. 14. doboz Explanatio Divisionis: 1778-as osztály
- /19/ TML. P.cs.i. Családtagok 62. és P/III./153. Perczel József 1765. december 4-i végrendelete.
- /20/ TML. P.cs.i. 19. doboz Perek
- /21/ TML. P.cs.i. 14. doboz Osztályos egyességek.
- /22/ TML. P.cs.i. 15. doboz 2. kötet.
- /23/ TML. P.cs.i. Családtagok 91. Sándor I.
- /24/ U.o.
- /25/ TML. P.cs.i. I/24. doboz: Gazdasági lajstromok, Bevétel-Kiadás könyvek, kiadások stb.
- /26/ Teljes életútja megjelent a Honismeret c. folyóirat 1987 /6. számában. Dobos Gyula: Perczel Miklós.
- /27/ TML. P.cs.i. Családtagok 91. (Sándor közéleti tevékenysége). 66. doboz
- /28/ U.o.
- /29/ TML. P.cs.i. 14. doboz Osztályos egyességek.

Gyula Dobos

Die Familie Perczel

Die Abhandlung bietet einen Überblick über die Herkunft der Familie, über den Erwerb des adligen Titels, des Wappens und Grundbesitzes der in der Geschichte des Komitats nach 1735 eine hervorragende Rolle spielenden Sippe, als Kern einer künftigen Familiengeschichte. Die sich auf das Familienarchiv basierende Zusammenfassung beschäftigt sich ausführlicher mit der Tätigkeit des das Geschlecht gründenden Vorfahren, József Perczel und flüchtiger mit jenen bedeutenden Persönlichkeiten, die am Gipfel der Komitats- und Landesverwaltung oder der militärischen Führung angelangt sind.

RÉVÉSZ MÁRIA

A PÉCSI TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁG NÉHÁNY AKTÍV TAGJÁNAK CSALÁDI ÉS TÁRSADALMI KAPCSOLATAI A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

A magyar társadalom fejlődésében a XIX. sz. második felében megindult mélyreható változások - a helyi társadalmak szintjén is végbemenve, a XX. sz. elejére megállapodtak.

A dualizmus politikai rendszerében kialakult bürokratikus, centralizációra törekvő magyar közigazgatás /1/ egyre inkább konfliktusba került a törvényhatóságok polgárságának autonómia igényével. A helyi önkormányzati testületek gazdasági és politikai önállóságuk maradékait féltve őrizve igyekeztek megfelelni a központi hatalom által kialakított játékszabályoknak. E kényes egyensúly fenntartásában kulcsszerepet játszó emberek családi, társadalmi kapcsolatainak feltárása, életútjuk, karrierjük nyomon követése módot ad egy differenciált társadalmi-, politikai-történeti kép kialakításához.

Pécs szabad királyi város törvényhatósági bizottságának a törvény értelmében 57 virilis, 57 választott és 20 hivatalnok tagja volt /2/. E jelentős számú testületi tag családi kapcsolatainak, személyes életpályájának nyomon követésére nincs mód. Úgy vélem azonban a teljes testület társadalmi összetételének statisztikai módszerekkel történő feldolgozása mellett /3/ erre nincs is szükség. Néhány kiemelkedő személyre vonatkozó kutatás már választ ad arra a kérdésre, milyen volt Pécs város hatalmi eliteje az első világháborút közvetlenül megelőző "boldog békeidőben".

További kutatásnak kell bizonyítani azt a felvetést, hogy egy 40-50 ezer lakosú középváros /4/ hatalmi, gazdasági és társadalmi eliteje szükségképpen átfedi, illetve részben lefedi egymást. A társadalmi, gazdasági kapcsolatokat gyakran családi kötelekekkel (házasság) erősítették meg, vagy éppen a családi összetartozás (testvéri, egyéb rokoni) táplálta azokat. E dolgozat korlátozott terjedeleme csak két törvényhatósági bizottsági tag családi és társadalmi kapcsolatrendszerének bemutatására ad lehetőséget, ezért olyan személyeket választottam, akik - hivatali állásuknál fogva is - hosszú éveken keresztül meghatározták, befolyásolták Pécs önkormányzatának működését, s a város társadalmi életében is jelentős helyet foglaltak el: dr. Visy László - a törvényhatósági bizottság választott tagja, 1911 és 1917 között Pécs és Baranya vármegye

főispánja - és dr. Nendtvich Andor aki 32 éven át volt Pécs város polgármestere.

Visy László személyére, családjára vonatkozóan - a levéltári források mellett - értékes információkat szerezhettem naplójából, melyet az első világháború kitörésétől a szerb megszállás végéig (1921 augusztus) vezetett. A feljegyzések a család birtokában vannak, s ezeket Visy László unokája bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezután mondok köszönetet. Köszönettel tartozom Nendtvich Andor fiának, Nendtvich Tamásnak is, aki édesapjára, a családra vonatkozó visszaemlékezésével segített kiegészíteni a szokásos forrásbázison megkezdett kutatást.

Dr. Visy László az a jeles személyisége Pécs város törvényhatósági bizottságának, aki csaknem 48 évig volt a testület tagja. 1887-ben, a Függetlenségi Párt jelöltjeként választották meg /5/. Ellenzéki meggyőződéséről lemondva, 1910-ben Pécssett már a Nemzeti Munkapárt helyi szervezetének megalakításán munkálkodott /6/.

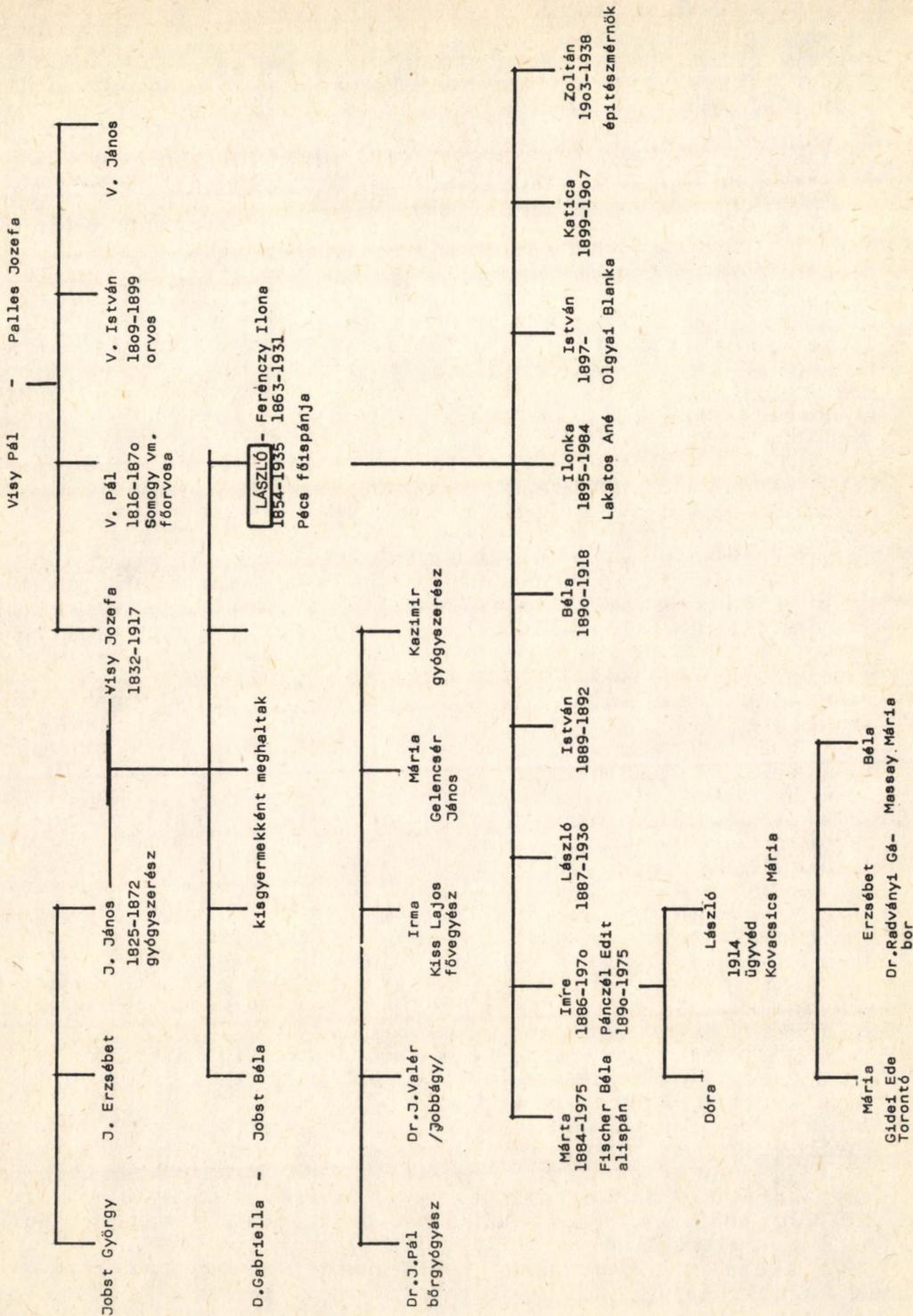
Visy László 1854-ben született a Somogy megyei Nagyatádon. Apja - Jobst János - saját gyógyszerterárral rendelkező gyógyszerész volt, anyja - Visy Jozefa - olyan Sopron környéki kisbirtokos családból származott, melynek férfi tagjai több generáció óta szabadfoglalkozású értelmiségiek - ügyvédek, jegyzők, orvosok - voltak. A családban öt gyermek született, de a felnőttkort csak két fiú érte meg, László és Béla.

László Nagyatádon kezdett elemi iskolába járni, de nem érezte jól magát a Ferencseknel, ezért szülei Kaposvárra vitték tanulni. 10 éves korától a szülői háztól távol élt; változatos, mozgalmas iskolás évei voltak. A fizetett kosztkvártély után anyai nagybátyjának, Visy Pál megyei főorvosnak családjához került, ahol azonban nem voltak meg a tanulás megfelelő feltételei. A család nagy lábon élt, sok volt a vendégeskedés, végül a családfő öngyilkossága a háztartás felszámolására kényszerítette az özvegyet.

(Visy) Jobst László negyedik gimnazista korában került Pécsre, másik anyai nagybátyjához, Visy István orvoshoz, ahol végre megfelelő körülmények között tanulhatott. 1872-ben tett érettségi vizsgát a Cisztercita Rend Főgimnáziumában. Még ez év szeptemberében édesapja hirtelen meghalt. Édesanyja arra kényszerült, hogy eladják a nagyatádi házat és gyógyszerterárat. Több mint 40.000.- Ft-tal jöttek Pécsre. "Ez akkor olyan összeg volt, mely mindnyájunknak megélhetést biztosított, mert még a takarékpénztár is 6 % kamatot adott a betétek után" - írta naplójában.

Az özvegy házat bérelt, szőlőt vásárolt, fiait taníttatta. (Visy) Jobst László három évig a püspöki jogakadémia hallgatója volt Pécssett, majd Budapesten folytatta tanulmányait, s tett államvizsgát.

Önkéntes évének letöltése után Danicz Antal uradalmi ügyvéd irodájában lett ügyvédjelölt. 1880-ban jogi doktorátust tett, 1881-ben pedig ügyvédi oklevelet szerzett, s megnyitotta ügyvédi irodáját. 1882-ben megvásárolta az édesanyja által eddig bérelt Inczedy Dénes utcai házat, és lemondott Öccse javára a bálicsi szőlészetéről. 1883-ban megnősült. Felesége Fe-

renczy Ilona, anyai ágon tekintélyes pécsi kereskedőcsalád (Jäger) lánya volt. V. (Jobst) László aktívan bekapcsolódott a politikai és társadalmi életbe, ügyvédi munkáját ambiciózusan végezte. 1887-ben Pécs III. kerületében - a belvárosban - ellenzéki programmal a törvényhatósági bizottság tagjává választották.

1905-ben az uralkodótól nemességet kapott. Felvette a nagyatádi előnevet, s ettől kezdve viselte anyja családi nevét a Visy-t. (Testvére, Béla továbbra is Jobst maradt). A pécsi Ügyvédi Karama elnökévé, majd a Nemzeti Casino elnökévé választották.

A koalíció bukása után - ahogy naplójában írta /7/ "Felszóltattam a főispáni szék elfoglalására, de halasztást kértem és kaptam". Politikai ellenfelei a nemesség megszerzésével hozták kapcsolatba ellenzéki nézeteinek feladását /8/. 1910-ben, a Nemzeti Munkapárt pécsi szervezetének megalakításakor úgy nyilatkozott, hogy ő és elvbaráta szerint "a 48-as és 67-es válaszfalak leomlottak, megértették Tisza István felhívását, hogy a dolgozó Magyarország középosztálya - közjogi elvekre tekintet nélkül kell hogy egyesüljön, és biztosítsa a parlamenti munka nyugodtságát" /9/.

Visy Lászlót 1911. július 22-én iktatták be a főispáni székbe. Székfoglaló beszédében politikai irányelveit így fogalmazta meg: "A szabadelvű eszmeirányzatoknak voltam és vagyok követője. Az eszmeirányzatnak, amely áthatotta a törvényhozást, amikor eltörölte a rendiséget és a parlamentarizmust népképviseleti alapra fektette (...) Annak a szellemnek vagyok híve, mely polgár és polgár között a felekezeti különbségeket megszüntette" /10/.

A beiktatást követően Visy László 500 fős fogadást rendezett a Nemzeti Casinóban /11/.

Amikor 1917. júniusában Tiszát leváltották, ő is azonnal beadta lemondását, mert, mint írta: "vele jöttem, vele akarok menni". Legfőbb politikai ellenfelei, a szociáldemokraták lapjukban megkönnyebbülten búcsúztak tőle, kemény iróniával vázolták korábbi politikai működését és főispáni tevékenységét /12/.

A Visy Lászlóról szóló visszaemlékezések ötletes, szellemes embernek írják le, vidám életkedvét azonban alaposan megrontotta a háború kitörése. Négy felnőtt fia ment a frontra. Úgy vélte, mint főispán semmiképpen sem eszközölhet ki felmentést számukra. Béla nevű fia éppen a háború befejezése előtt 1918-ban az olasz fronton esett el.

A főispáni tisztségről való lemondása után ismét visszatért az ügyvédi karba, de a kamara elnökének tisztsége már foglalt volt. Szabad ügyvédi gyakorlata mellett a DGT ügyvédje lett. Unokájának elbeszélése szerint ügyvédi munkája elé helyezte közéleti és politikai tevékenységét. Ezt igazolni látszik az a tény, hogy Pécs város legnagyobb adófizetőinek sorában fel sem tűntetik. Kétszeres adószámítás mellett sem került az első 150-200 adófizető közé, miközben az ügyvédi kamara tagjai - néhány kivételtől eltekintve - ott szerepeltek /13/.

A Plébánia utcai házon kívül semmiféle vagyonnal nem rendelkezett. (A bálicsi szőlőről testvére javára lemondott, így

lett a ház kizárólagos birtokosa). Halálakor jelentős adósságokat hagyott örökösire, melyeket a jól menő ügyvédi irodával rendelkező Imre fia váltott meg. Így az Inczedy D. utcai ház tulajdona is rászállt.

Társadalmi kapcsolatok, életmód

A család élő tagjainak véleménye szerint tisztos polgári jólétre valló életvitel jellemezte a Visy házat. A népes familia nem élt igazán nagy társadalmi életet, mert a családi kötetlékek ápolása lekötötte az erre számható időt és energiákat. Visy Lászlónak szoros kapcsolata volt vejével, Fischer Bélával, Baranya vármegye alispánjával, aki feleségével mindennapos vendég volt apósa házában. Baráti kapcsolatok csak Herbert Jánoshoz fűzték (Herbert János, mint a város gazdasági tanácsosa 40 éves korában egészségügyi okokból nyugdíjba vonult, majd néhány év múlva a villanytelep igazgatójává nevezték ki) /14/.

Visy László, mint a Nemzeti Casino elnöke rendszeresen látogatta az intézményt, ahol kártyázással, politizálással töltötték az időt a város keresztény származású, vallású polgárai, akiknek többsége valamilyen városi, megyei hivatalban volt alkalmazásban.

Dr. Nendtvich Andor polgármester, királyi tanácsos, a városi képviselő testület kiemelkedő személyisége, a "város első embere".

Politikai eseményekben gazdag életútja összekapcsolódott a városéval. 32 éven keresztül volt polgármester, s e 32 év alatt történt a koalíció győzelme, majd bukása, a Nemzeti Munkapárt győzelme, Tisza menesztése, az első világháború, a szerb megszállás majd a visszacsatolás. Polgármesteri működésének éveiben lépett életbe a helyi önkormányzatok működését jelentősen átalakító 1929. évi XXX. tc. 1905-ben lett az Osztrák Magyar Monarchiához tartozó Magyarország 24 törvényhatósági városa közül viszonylag jó ranghelyet elfoglaló /15/ Pécs szabad királyi város polgármestere, 1921-ben pedig a szerbek kivonulása után a trianoni Magyarország határszélén, minden szempontból előnytelen helyzetű város élén találta magát. Az adminisztrációnak a város átvételekor súlyos problémákkal kellett szembenéznie. A hivatalok csoportosítása miatt az iratok egy része elkeveredett, az ügymenet nyomon követhetetlenné vált. A három éves megszállás a város gazdálkodásában sem múlt el nyomtalanul. A készletek kimerültek, a fizetési hátralékok felhalmozódtak. Ezen a nehéz helyzeten is megpróbált urrá lenni a város önkormányzata és polgármestere, sőt kísérletet tettek arra, hogy Pécs szerepét felértékelje, a perifériából beljebb, jobb pozícióba hozza. A polgármester és város jelentős sikerének könyvelhető el az Erzsébet Tudományegyetem ide helyezése, az ingatlanforgalom megélénkülése, új kisvállalkozások alapítása, s folyamatosan egész működése alatt a város gazdálkodásának egyensúlyban tartása /16/.

Nendtvich polgármester szerény, mondhatni puritán ember volt. Hajdú Gyula - aki 1911-től a törvényhatósági bizottság szociál-

demokrata frakcióját vezette - többször gyanúsította panamával, korrupcióval a városi vezetést, a polgármester személyes rágalmozásáig ő sem ment el, de könyvében meglehetősen sommás ítéletet mond róla: "Nendtvich Andor a köztudat szerint távol tartotta magát a városi adminisztrációban meghonosodott korrupciós üzelmektől, de hiányzott belőle az erény is, a hozzáértés is, hogy mások korrupcióit felfedje és még inkább, hogy azokat megakadályozza" /17/.

Más források is Nendtvich Andor puritánságát és megközelíthetlenségét látszanak igazolni. (Pl. személyes levelezése jó részt protekciót kérő irományokból áll, melyeket udvariasan és határozottan elhárít) /18/. Családjának - feltehetően szubjektív - emlékezetében az a hír járta, hogy "Magyarország összes polgármesterei közül Nendtvich volt az egyetlen tisztességes".

A Nendtvich család Normandiából származik. A családi hagyomány szerint az ősök a rózsák háborúja után került a történelmi Magyarország területére. A családfát a Késmárkon született, de (feltehetően házasság révén) Pécsre áttelepült gyógyszerész botanikustól vezetik le. Nendtvich Tamás Aidinger Annával kötött házasságából 12 gyermek született. Egyik fia Nendtvich Sándor Pécs város főmérnöke volt. Házasságából öt gyermek született, ezek egyike Nendtvich Andor. Ő Szinkovich Mártával, Szinkovich Károly vármegyei főjegyző lányával kötött házasságot. 1894 és 1908 között tíz gyermekük született, akik közül az első még születésének évében meghalt, de kilenc gyermeket fölnevelt és taníttatott a család.

Nendtvich Andor 1867-ben született Pécsen. Középiskoláit és a jogot is itt végezte. Pályafutását 1890-ben a pécsi királyi törvényszéknél kezdte. 1891-ben lépett a város szolgálatába, mint aljegyző, 1894-ben árvaszéki ülnök, 1896-ban tanácsnok, 1898-ban árvaszéki elnök lett. 1905-ben Tróbel Aladárral együtt megpályázta Pécs város polgármesteri székét, s a közgyűlés az ő pályázatát fogadta el /19/. A későbbiek során a törvényhatósági bizottság újra és újra megerősítette hivatalában, bár utolsó polgármesteri éveiben az önjelölt utódok és szócsöveik egyre gyakrabban szólították fel távozásra /20/.

Társadalmi kapcsolatok, életmód

Az V. fizetési osztálya tisztos polgári jólétet biztosította, de a család rendkívül zárkózott életet élt. Ez részben Nendtvich Andor természetéből adódott, részben felesége betegségével és mély vallásosságával függött össze.

A kilenc gyermek nevelése, taníttatása, a polgármesteri sokszemélyes háztartáshoz szükséges személyzet (szakácsnő, bejárónő, mosónő) fenntartása, ellátása nem adott lehetőséget vagy on alapítására. A Nendtvich család mindvégig bérlakásban lakott, háztulajdonnal nem rendelkezett. A több generáción keresztül hivatalnoki, vagy tudományos tevékenységet folytató családfők a diplomán és a gondos neveltetésen kívül, "csak" nevüket hagyták utódaikra, ami viszont jó ajánló levél volt - elsősorban a hivatalnoki pályák felé. A polgármesteri lakásban nem voltak nagy vendégeskedések, a társadalmi életet azok a ritka esték jelentették, amelyeket Nendtvich Andor - főként egyetemi

tanárok társaságában - házon kívül töltött.

Természetesen, mint polgármester több társadalmi és egyházi egyesület vezetőségi tagja volt, de ilyenfajta felkérések elfogadásában is visszafogottságot mutatott /21/.

Jegyzet

- /1/ Magyar Törvénytár 1870. 42. tc.
- /2/ Pécs.sz.kir. város önkormányzati szabályrendelete Pécs, 1890.
- /3/ V.ö. A Dél-dunántúli Történészek III. Regionális Konferenciáján elhangzott előadás: R.M.: A pécsi törvényhatósági bizottság társadalmi összetétele 1914-1924.
- /4/ Vörös Károly: Pécs a 20 sz. elejének városhálózatában In: Tanulmányok Pécs város múltjából Pécs, 1982.
- /5/ Bm. Levéltár Pécs szab.kir. város közgyűlési jegyzőkönyvei
- /6/ Pécs Napló. 1910. február 18.
- /7/ Az életrajzi és családi adatok elsődleges forrása Visy László főispán naplójának 1914-es és 1917-es kötete, valamint a család birtokbáan lévő egyéb személyes iratok.
- /8/ Munkás 1917. június 16.
- /9/ Pécsi Napló 1918. február 18.
- /10/ Bm. Levéltár Pécs szab-kir. város közgyűlési jegyzőkönyve 1911. július 22.
- /11/ Erről a társadalmi eseményről Visy László naplójában sokkal részletesebben emlékszik meg, mint magáról a hivatalos beiktatásról.
- /12/ "Kezdte, mint függetlenségi pártvezér. Ajkáról özönével zúdultak a nemzetiszínű frázisok és 48-ra esküdött és annak minden szentjeire. És miután bőséges szavalataival elhitette a kormánypárttal, hogy ő az ellenzéki közvélemény, egy szép napon magyar nemességet kapott és szerelme immár a 67-es kormány lőn. (...) Aztán főispán lett és ezen minőségében legfontosabbanak ismerte, hogy a közgyűlési bizalomszállításokhoz gondos pontossággal összetoborozza a városi szállítókat, vivilistákat, nehogy a város kifogásolja működését. Súlyja pedig sem a városnál, sem a kormánynál nem volt sok...".
Munkás 1917. június 16.
- /13/ Bm. Levéltár Pécs szab-kir. város legnagyobb. adófizetőinek jegyzéke. (Főispáni bizalmas iratok).
- /14/ Hajdú Gyula: Harcban elnyomók és megszállók ellen Pécs, 1957.
- /15/ Magyar Statisztikai Évkönyv XVIII. 1910.
- /16/ Lásd erre vonatkozóan a Pécs-et az 1905 és 1937 között megjelenő napilapok (Pécsi Napló, Dunántúl) tudósításait, valamint a törvényhatósági bizottság jegyzőkönyveit.
- /17/ Hajdú Gyula: i.mű 107. old.
- /18/ Bm. Levéltár Nendtvich Andor iratai (rendezetlèn csomó)
- /19/ Pécs szab.kir. város közgyűlési jegyzőkönyv 1905.
- /20/ Kepes Tibor-Zsadányi Oszkár: Pécsi családfák, Pécs, 1933.
- /21/ Pécs-baranyai címtár 1909, 1923-25, 1928.

Mária Révész

Two personalities of Pécs at the beginning of the 20th century

The essay is a contribution to social history of Pécs. People are introduced who had determinant role in self-government of the town and played significant part in the social life for many years. Dr. László Visy was the Lord Lieutenant of Pécs and Baranya County between 1911 and 1917; and dr. Andor Nendtvich was the Mayor of Pécs for 32 years.

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR

EGY SÁRKÖZI PARASZTCSALÁD TÖRTÉNETÉBŐL

A kulturális antropológia módszerei között kitüntetett helyet foglalnak el a sokoldalú mikrovizsgálatok egy-egy kisebb közösség, falu igen részletes leírása. Országos összefoglaló adatok hiányában a történeti szociológia és a történeti demográfia is gyakran folyamodik e módszerhez. Kutatásaink során a Tolna megyei Sárköz községeinek családrekonstrukciós vizsgálatát végeztük el /1/. A református egyház születési, házassági, halálozási anyakönyvei alapján családlapokat készítettünk, s ezekből különböző demográfiai mutatókat állítottunk össze a várható életkorról, a születések gyakoriságáról, a házasságkötési életkorról, szokásokról. Tanulmányunkban kísérletet teszünk egy, a Sárköz legkisebb településén, Sárpiliszen élt család történetének rekonstrukciójára. Az anyakönyvek mellett jól hasznosítható források a 18-19. századi gazdasági összeírások, telekkönyvek, a falura vonatkozó peres anyagok (különösen részletes az urbérrendezés per aktája) és nem utolsósorban a református egyház egyéb iratanyaga (lelkészi feljegyzések, lélekösszeírások stb.) A Kovács család kiválasztása a történeti elemzésre tudatosan történt, de vizsgálati eredményeink azt mutatják, hogy története Sárpiliszen tipikusnak mondható, s előfeltételezéseink és kutatási eredményeink összegzésére is lehetőséget nyújt.

A Sárköz Magyarország egyik jellegzetes tájegysége. A Duna és a Sárvíz által határolt területen lévő Ücsényhez, Decshez, Sárpilishez és Alsónyékhez, tehát a néprajzi értelemben vett klasszikus sárközi falvakhoz számítjuk még Báta református lakosságát és távolabb a műveltség hasonlósága alapján Érsekcsanád, Szeremle, valamint a Zengő környéki református magyar falvak: Váralja, Zengővárkony, Pécsvárad és Hidas népét is. E falvak műveltségbeli hasonlóságát a gyakori összeházasodás erősítette, tartotta fenn annyira, hogy felmerült az a gondolat a kutatók körében, hogy a zengőaljai magyar falvak népe a sárközi magyarság kirajzása lenne. Ezt azonban semmivel sem lehet bizonyítani. Valószínűbb, hogy egy szélesebben elterjedt, de a török világban elpusztult nép és paraszti műveltség emlékeit őrzik ezek a szigetként fennmaradt falvak, melyek közti teret nagyrészt német telepések töltötték ki. Ez az idegen

környezet egymáshoz kényszerítette az azonos műveltségű nyelvű és vallású magyar falvakat. A Sárköz és a vele rokon községek megyényi területek magyarságát, illetve maradékát őrizték meg.

Sárpilis a Tolna megyei Sárköz legkisebb települése, neve valószínű az egykori szláv néptörök emlékét őrzi. Első okleveles említése 1381-ből származik egy határper kapcsán /2/. Szerepel Bakócz Tamás számadáskönyvében is a 16. század elején, mint a váci káptalan birtoka /3/. A török adóösszeírók 1572-ben 21 házat írtak össze Pilisen. A hódoltság idejében Csornára fizették az adót, telekszámától függően. 1690-ben még tíz telket írtak össze és néhány zsellért /4/. A Rákóczi szabadságharc alatt a falu elpusztult és lakatlanná vált. A pilisiek 1722-ben kötöttek szerződést Jány Jakab bátaszéki apátal a falu megszállására, s ebből tudjuk meg, hogy "Pilis - egyidőben sok rossz csavargó miatt kényszerítetvén elhagyni helyét és Decsre és Nyékre költözött" /5/. A református egyház feljegyzése szerint a "Rákóczi előtt készített templomot a horvátok (illyrica gens) elpusztították" /6/. Az 1728-as megyei összeírás szerint 5 örökös jobbágy (hereditarii subditi) és 14 telepes (libera migrationis) család lakik itt. A szántók nem voltak telekre mérve, a 62 pozsonyi mérőre való szántóterületből két gazdának tíz, kettőnek 6 jutott a többiek 3-1/4 pozsonyi mérőig való földje volt. Az évenként felosztott rétek nagysága is igen különböző: 1-6 ember kaszáló /76/.

Az 1740-es években Mária Teréziához intézett könyörgő levelükben már panaszkodnak, hogy a szerződésben ígért 3 nap robotból évi 13 lett, a tizeden kívül már kilencedet is követelnek tőlük és a 47 és fél forint árendát 200 forintra emelték. Ezenkívül megadóztatják a disznót, malacot, veteményt, szilvasokat és rétjeiket is. Méhkasok után is fizetnek. Szőlőbeli gyepjeiket elvették. A szőlőkben birkákat legeltet az uradalom és házbelyetis csak aranyért ad és így pusztítja őket. 1767-ben urbáriumot kaptak. 1828-ban 12 2/3 sessio, 56 sessios gazda, 24 kisház, 2 zsellér, 90 ház, 130 pár és 570 lélek volt Pilisen /8/.

Maga a falu teljesen elfoglalta a településre alkalmas magaslattal, így körülette szántóföldeket nem találunk. Valószínű, nagyobb szántóterületei közvetlenül a falu körül nem is voltak, hanem a községtől nyugatra a dombok alatt (ezeket a köznyelv ma is külső földeknek nevezi). Ezek mennyisége az 1818-as határfelmérés szerint nem haladta meg a 250. katasztrális holdat /9/.

Egyed Antal 1828-as kérdőívén azonban már azt olvashatjuk, hogy vannak belső szántói is, melyek ki vannak téve a Duna áradásainak /10/.

A Tolna megyei gazdasági összírásokban lakott helyként ismét az 1726-os évben jelenik meg a falu. Ekkor 14 jobbágy, 5 zsellér és kettő 1724-ben idetelepült még nem adózót írtak össze. Mindjárt az első helyen a község bírása, Pap István után tünnetik fel az összíró biztosok Kovács János jobbágy családfőt, ki nőtlen fiával élt együtt. A legjelentősebb gazdasági erejű háztartások között szerepel, hisz rajta kívül mindössze három

családnál írtak össze saját ökörpárt. A család majdnem biztosan azonos az 1696-ban összeírt Kovács családdal. A helyi néphagyomány ugyan úgy tudja, hogy Pilis községet a Döme, Dávid, Damakos, Szili, Mózes, Asztalos család alapította. Ennek történeti magva nincs, e családok közül egyetlenegy sem szerepel az 1696. évi összeírásban, szerepelnek viszont a Páp, Tóth, Szabó, Kovács, Ferenczi, Kis és Nagy familiák, kiknek leszármazottjai az 1767-es urbáriumban is megtalálhatók. A közhit általi alapító családok közül a Döme és az Asztalos család 1726-ban tűnik fel először, a Szili 1729-ben, a Dávid 1752-ben, a Damakos és a Mózes viszont csak 1767-ben.

A család gazdasági helyzete 1735-ig stabil, 1736-ban viszont már zselléreként szerepel, az 1738-as összeírásból pedig teljesen hiányzik. 1741-42-ben ismét a legnagyobb gazdasági erejű családok között vannak. Hogy mi történt, pontosan rekonstruálni források hiányában nem tudjuk, csak feltételezhetjük: rossz termés, esetleg családi tragédia (ez nem látszik ugyan valószínűnek) rendítette meg a család gazdasági pozícióit. Gondoltunk az esetleges más faluba költözésre is, ez sem tűnik valószínűnek, hisz igen rövid idő után ismét a községben a meghatározó gazdasági erővel bírók között vannak.

A gazdasági összeírásokkal szemben az anyakönyvek csak jóval későbbi időszakról tájékoztatnak bennünket. Keresztési Szőke István lelképásztor rendszeresíti az anyakönyv vezetését, 1752-től feljegyzik a keresztelezéseket, a házasságkötéseket több kevesebb pontossággal és 1779-től a temetések adatait.

A kezdeti időszak bizonytalanságai után, így a század második felétől egyéretlműen tudjuk rekonstruálni a család egyes ágainak történetét. Ahol azonban az anyakönyvi bejegyzések bizonytalanok, ott segítségünkre siet egyéb forrás: pl. a településföldrajz. Kiindulva abból a tényből, hogy a magyar parasztság migrációja a szabad területek elfoglalása után nemcsak az egyes községek között volt viszonylag kicsi, hanem falun belül is. A telekrendszer kiépülése után (főleg a belső telkéké, hisz a község településföldrajzi helyzete nem tette lehetővé a belső telkek szaporítását) a családok terjeszkedése az általuk birtokolt területre terhedhetett ki. Így, ha a család egyik tagja megnősült és önálló háztartást alapított a belső telket osztották fel, és építettek új házat az ifjú párnak, ami igen gyakran nagy mértékű telekaprózódáshoz vezetett. Ennek eredményeként a 19. század elejére az eredetileg a Kovács család által birtokolt telken négy önálló háztartás volt. Ezeknek a területe kicsi: 1818-ban 187, 187, 80 és 60 négyszögöl. Először a belső telket három, szinte egyenlő részre osztották, majd az egyiket ismét felosztották a két fiú között.

Amikor az anyakönyvi adatok minden kétséget kizáróan elemezhetőek a család már három ágra oszlott, a rokonsági kapcsolatot viszont a települési tényezők mellett a családi összetartozás tudata is bizonyítja, hisz a műrokonsági kapcsolatok (keresztszülő, násznagy, stb.) még a negyedik, ötödik generációban is igen élénken éltek. A család első, az anyakönyvből is ismert őse Kovács János 1758. április 30-án hunyt el. Feleségéről semmit sem tudunk, családjáról is csak annyit, hogy két fia

volt István és János. Az összeírások szerint az idősebbik fiú, István maradt atyjával a gazdaságban, míg János 1752-től, mint házas zsellér szerepel, jövedelme az az 1 forint 50 krajcár, amit halásznai jövedelemként jeleznek. Az 1767. évi urbáriumban is mindössze 1/4 pozsonyi mérő gabona alá való belsőséggel és 1 ember kaszálló réttel rendelkezett. Ezekből az adatokból úgy tűnik: az idősebb János nem osztotta fel telkét fiai között, hanem mindössze zsellérházat épített kisebbik fiának, ez a későbbiekben is gyakorinak látszik Pilisen. Az ifjabb Jánosnak egyetlen élő leszármazottjáról tudunk, szintén János, ki a szomszédos Decsről hozott asszonyt magának. Ettől kezdve már pontos anyakönyvi adataink vannak a család tagjairól. A házasságból hat gyermek született, három érte meg a felnőtt kort. A család gazdasági helyzete az 1793. évi uradalmi összeírás szerint nem javult: egy pozsonyi mérő gabona alá való harmadosztályú szántóval és egy akó bort adó szőlő területtel rendelkezett, állatot nem írtak össze náluk. Gyermekük közül Erzsébet Mózes Mihály felesége lett. Az idősebbik fiú, ismét János, Asztalos Évát vette feleségül, míg a fiatalabb fiú, István Alsónyékéről nősült, Porkoláb István lányát, Erzsébetet vette nőül. Porkoláb István jelentős gazdasági erővel rendelkezett Alsónyéken, fél telkes jobbágy volt. Ez a tény azt látszik alátámasztani, hogy a házas zsellér és telkes jobbágy közötti kategóriák nem jelentettek merev határokat. Összeírásainkból az is kiderül, hogy sok esetben egyes házas zsellérek összvagyonja tetemesebb volt, mint némely telkes jobbágyé. Lehetséges, hogy a jó házasságok eredményeként (Asztalos Éva apja is telkes jobbágy, 1/8 telekkel) a család gazdasági helyzete 1793 és 1818 között jelentősen javult. Az 1818. évi földmérés szerint, mindkét fiú 1/8 telkes jobbágyként szerepel, külön belső telekkel és házzal, a felosztásra valószínűleg atyjuk 1809. évi halála után került sor.

János családjában négy gyermek született, közülük hárman érték meg a felnőtt kort. Az egyetlen lány Éva, Kiss János felesége lett. Az idősebb fiú szintén János, Alsónyékra nősült, Lajos Évát vette feleségül. A Lajos családban nem volt fiú örökös, így a családfő vejét tette meg örökösnek. Ez az eset is bizonyítja, hogy a több férfi munkaerővel rendelkező családok házasságkötés után átadtak egy-egy felnőtt férfit egy olyan háztartásnak, amelyből hiányzott a fiatal felnőtt férfi. A család ezen ágának leszármazottai ma is élnek Alsónyéken. A fiatalabb fiú, Sándor, apja háztartásába hozta feleségét, Vecsei Máriát, ki öt gyermek születése után 31 éves korában meghalt. Sándor a rövid (hathetes) gyász letelte után ismét meg nősült, egyetlen életben maradt leánygyermekének kellett az anya, a házba pedig a női munkaerő. Második felesége, Bor Éva Decsről származott, ebből a házasságból hat gyermek született, de mindössze kettő érte meg a felnőtt kort. Az egyetlen életben maradt fiú nem házasodott meg, így a család ezen ága fiúágon kihalt. Illetve csak törvénytelen gyermekei voltak, kik anyjuk Mózes Éva családi nevét örökölték.

Istvánnak 5 gyermeke közül egy leány érte meg a felnőtt kort, így ebbe a háztartásba is egy nő, a decsi származású Magyar István lett a családfő.

A család eredeti telkén az atyjával együttmaradt István családjának útja még érdekesebb. István feleségéről sem tudunk semmit, családjáról is csak annyit, hogy két fia, István és Péter érte meg a felnőtt kort. A családnak ez az ága kedvezőbb gazdasági körülmények között élt és használta az apai birtokot. 1753-ban még az idős Kovács János szerepel az összeírásban, mint családfő. Az 1767-es urbáriumban már fia az idősebb István a család feje, $\frac{3}{8}$ teljes jobbágyi birokot bír, 11 és fél hold szántója és 4 és fél kaszáló rétje van. Az 1772-73. évi összeírás idejére már két fia, István és Péter is önálló telkes jobbágyként szerepel. István a faluból nősült, egy a gazdasági összeírásokban nem szereplő, tehát valószínűleg a házasságkötés ideje körül a faluban települt Polgár Kovács István lányát, Erzsébetet vette el. Családjáról csak annyit tudunk, hogy hat gyermekük született, közülük négyen érték meg a felnőtt kort. Valamennyi született gyermekük leánygyermek, egyikük Sára még 23 éves korában, hajadonként halt meg. A másik három leány a háztartásba hozta férjét, úgy hogy nem osztották fel egymás között a telki állományt, hanem közösen művelték. A legidősebb leány Zsuzsanna férje Fekete Péter, Decsről került Pilisre, a feleség azonban 43 éves korában elhunyt és Fekete Péter hazanősült Decsre, ahová egész familiájával el is költözött. A következő felnőttkort megért leány Erzsébet házassága nem sikerült, férjéről, Hajdú Jánosról azt jegyezte fel Tatai Sámuel református lelkész az 1804. évi népességösszeírásnál, hogy "Kovács Erzsébetet kanász férje, kinek Kakasdon más felesége is volt itt hagyta." A családi házba a legfiatalabb leánytestvér került családjával. Judit férjhez ment Gatai Jánoshoz és a házasságkötés után a férj családjához költözött, itt a Kovácséle telken az 1818-as földmérési összeírásnál szerepelnek először.

A család jó gazdasági körülmények között élt, hisz Kovács István $\frac{3}{8}$ telkes jobbágyként szerepel 1772-ben, és 1793-ban is, annak ellenére, hogy csak a házas zsellérek között sorolják fel a vőt, Fekete Pétert, 8 kaszás rétje, 6 kapás szőleje, két lova és két tehene volt.

Kovács Péter a szomszédos Decs községből nősült, felesége Mihály Erzsébet, egy $\frac{2}{8}$ telkes jobbágy leánya. Házasságukból 9 gyermek született, közülük három fiú érte meg a felnőtt kort. A legidősebb, András a házasságkötés után a szülőkkel maradt, idehozta feleségét, Kiss Évát. János a szomszédos faluba, Decsre házasodott és elköltözött apósa háztartásába, felesége Pócsi Sára. A legifjabb Péter pedig összeházasodott Cseh István mostohaleányával, Szabó Évával, és annak háztartásába költözött vőként.

Andráséknak 7 gyermeke közül öt érte meg a felnőtt kort. A családnak ez az ága az idős szülőkkel együtt 1817-ben elköltözött Siklósnagyfaluba. A házasságkötéssel kapcsolatos költözés megszokott jelenség volt a Sárközben, mert az öt sárközi falu, valamint a többi környező református falvak lakossága között rendszeres volt az összeházasodás. Ha ritkán is, de előfordult, hogy a gazdaságilag erős háztartások is felkereked-

tek és másutt telepedtek le. Költözni lehetett (az állandó lakhelyváltoztatás a házatlan zsellérek között teljesen általános volt), de láthatóan nem szívesen vállalkoztak erre a sárpilisi családok, holott éppen ebben az időszakban két jelentősebb elvándorlási hullám zajlott le: Baranya megyébe Siklós-nagyfaluba és környékére (a beremendi református egyházközséget 1816-ban az elvándorolt Tolna megyeiek alapították, köztük több sárközi család), valamint a temesközi Végvárra. A Kovács család elköltözésének írásos nyoma a lélekösszeíráson túl is fennmaradt. Egy bírói összefoglaló jelentés így örökíti meg ezt az eseményt: "Nyugta Nyolltz száz, azaz 800 frt. váltó czédulákról, mellyeket hogy én alul megnevezett Pilisi lakos Dávid Jánostul a M/éltóságos/ Uraság híre, s engedelmével nékie eladatott Házam, 1/8 Sessio Szántó földem, s több ember Kaszállomnak árát felvettem". Aláírás Öreg Kovács Péter. Kelt: 1817. június 15-én. A gazdasági összeírások szerint az Öreg Kovács Péternek ennél nagyobb telke volt, így feltételezhetjük, hogy faluban maradt fia, Péter is örökölt, úgy tűnik egyenlő arányban osztotta fel telkét fiai között.

A család ezen ágának további sorsáról a következőket tudjuk: Legidősebb fiúk, Mihály még Sárpilisről katonának állt, róla később semmi adatunk sincs. Két lánya Ilona és Éva nem ment férjhez, hajadonként haltak meg idős korukban.

A nők pártában maradása, kivételes jelenségnek számított a Sárközben, csak testi fogyatékos, súlyos betegség esetén került rá sor. Hogy ez esetben mi az oka egy családon belül két leánygyermek pártában maradásának, nem tudjuk, kapcsolatban lehetett esetleg az új lakóhelyre költözéssel. Péter Siklós-nagyfaluban nősült meg, feleségének családja a szomszédos Decsről költözött Beremendre, de a családfő, Bacsó Mihály pár év múlva visszatért szülőföldjére, lánya Éva pedig férjével és családjával együtt itt maradt. Öt gyermekük született, közülük hárman megérték a felnőtt kort, a család azonban teljes létszámban eltávozott Siklós-nagyfaluból, hogy hová, nem tudjuk. A legkisebb fiú, János viszont már új lakóhelyük egyik őslakos családjának leszármazottjával, Pósa Zsófiával kötött házasságot, apósa már nem élt, így nagy szükség volt rá új családjában. Már 1828-ban 20 évesen családfő, az összeírás szerint birtokol: 7 1/4 pozsonyi mérő szántót, 4 1/2 kaszás rétet és egy aprójószágga van. Született négy gyermekük közül kettő leány érte meg a felnőttkort, mindketten helybeli gazdák feleségei lettek.

Az 1828-as gazdasági összeírás szerint Kovács András telkes jobbágy, ki 5/6 pozsonyi mérő szántót, 3 kaszás rétet, egy steril (meddő) tehenet és két hároméves lovat birtokol /13/.

A Decsre elköltözött Jánosnak öt gyermekéből kettő érte meg a felnőtt kort. Idősebbik fia, János Szalai Évát vette feleségül, kitől két leánygyermek született, mindketten decsi telkesgazdafiakhoz mentek férjhez. Másik fia, István a katonaság letöltése után vette feleségül özvegy Bogár Juditot, rövid házasság után a férfi magtalanul elhalt.

A harmadik fiú, Péter a faluban maradt, feleségül vette Cseh

István mostohaleányát Évát, és apósa telkére költözött, illetve nem apósa, hanem felesége örökségébe. Ugyanis Szabó Éva édesapja, János fiatalon meghalt, édesanyja a Decsről Pilisre férjhez jött Szél Éva ismét házasságot kötött a faddi származású Cseh Istvánnal, ki mostohaleánya örökségét gondozta, született ugyan közös gyermekük István, de őt itt nem örökölhették, így vőnek ment Ücsénybe. Az eredményes házasság következményeként a család gazdasági ereje a 19. század első évtizedeiben az egyik legjelentősebbé vált Pilisen, Kovács Péter féltelmes jobbágy lett, a község tíz leggazdagabb polgára között szerepelt. öt gyermekük született, hárman megérték a felnőttkort is, hogy idősebb leányának, Erzsébetnek férjét Döme Sándort befogadta gazdaságába, közte és az 1840-ben nősült egyetlen fia között felosztotta fél telkét, sőt még eredeti házáat is vejére hagyta, fiának pedig felesége, Balog Sára által örökségként kapott kertjében épített új házat. Zsuzsanna leányát Vecsei András vette feleségül.

Kovács Péter és Balog Sára házasságából már csak két fiúgyermek született, Péter az idősebb, ki a szülőkkel maradt, Decsről hozott asszonyt a házhoz, Kecskeméti Erzsébetet, ő azután évtizedeken át a falu köztisztviselőként álló bábaasszonya volt. A kisebbik fiú János, pedig vőnek ment a fiúörökösessel nem rendelkező 2/8 telkes Balázs János házához, feleségül véve Balázs Erzsébetet. A családi jussból János mindössze 2 hold 904 négyszögöl szántót kapott, a többi 12 hold 1024 négyszögöl Péter családjáé maradt.

Péteréknél született két gyermek közül az egyik, István érte meg a házassági életkort. Első felesége, Lóth Éva decsi gazdaleány, ki 26 évesen meghalt, egy fiúgyermekük született, István. Második felesége is decsi volt, Csurgyai Erzsébet, két gyermekük közül Péter megértte ugyan a felnőtt kort, de családot alapítani az első világháború eseményei miatt nem tudott, 20 éves korában halt hősi halált.

Kovács János és Balázs Erzsébet házasságából egyetlen gyermek született János, kinek feleséget az egyik leggazdagabb ücsényi családból hoztak, Szilágyi Éva személyében. A Sárközben a házassági kapcsolatokban nagyon ritkán játszott döntő szerepet a szerelem, a hangsúly a jelölt gazdasági helyzete. (Mint ahogy személyes gyűjtéseink során kifejtették: annyit az ember élete során nem tud szerezni, mint a házassággal). Házasságukból ismét csak egy gyermek, János született, neki a túlsófélről, Érsekcsanádrol hoztak feleséget, egy 150 hold földet bíró családból. Házasságukból két gyermek született, és a harmadik jövedele okozta a csinos fiatal asszony értelmetlen halálát, 33 éves korában. A sárközi hagyományoknak megfelelően, már a megszületett két gyermek is sok, így egy harmadik jövedele már tragédiát jelent, valamit tenni kell, a beavatkozás eredménye a hashártyagyulladás, és a fiatal asszony halála.

A család ezen ágában a születéskorlátozás nyomai már egy évszázaddal korábban jelentkeztek. Kovács Péter és Szabó Éva házasságát rekonstruáló családlapok nagyon sok érdekes követ-

keztetésre adnak lehetőséget. Házasságukból öt (utolsó kettő, iker) gyermek született, az asszony 18, 24, 31, 40 éves korában. A házasságot a feleség 17. születésnapja előtt kötötték és 67 éves életkorában történt halálával szakadt meg. A gyermekek közül három érte meg a felnőttkort. Aligha képzelhető el, hogy a gyermekek születése között 7-9 éves időtávolság legyen, ha nem alkalmaztak születéskorlátozást. Nem könnyű megállapítani a születéskorlátozó házaspárok milyen gazdasági erőt képviseltek, hisz a korai időszakban egyetlen házaspárnál sem figyelhetünk meg nagyfokú és következetes születéskorlátozását, amilyen a mai születéskorlátozó népességnél és 50 évvel később a Sárközben is általános volt, vagyis amikor következetesen megvalósítják az egy, kettő vagy három gyermekes családtervet. Ezért feltehetően születéskorlátozónak vettük azokat a házaspárokat, ahol az anyakönyvi bejegyzések feldolgozása szerint a három következő kritérium egyike előfordult:

- 1/ a 30 éves kor elérése előtt szült gyermekek szülése (ill. a házasságkötés és az első szülés) közötti átlagos időtartam 36 hónapnál hosszabb volt.
- 2/ a 30-39 éves életkorban történt szülések közötti átlagos időtartam 48 hónapnál hosszabb volt.
- 3/ az utolsó szülésre a 35. életév előtt került sor. (E három kritérium előfordulását azonban okozhatják biológiai tényezők is). A születésszabályozás családi hagyománnyá válik s a 19. század második felére eljut az egygyermekrendszerig a Kovács családban.

Néhány következtetés:

Az általunk vizsgált család történetének első időszakában nem látszik törvényszerűnek az a későbbi, a 19. század vége felé általánossá váló tendencia, hogy a vagyon a vagyonnal házasodik. Példa erre a 4/8 telkes fiú, Kovács Péter és a házas zselér leány, Balog Sára házassága.

Nincs általánosan követett szabály az öröklés kérdésében. A Tripartitum értelmében a jobbágy mind ingóit, mind saját tulajdonában lévő házingatlanát, mind a földjébe fektetett munka becsértékét felesége és leszármazottai, fiúk és leányok egyformán örökölték. Magvaszakadás esetén a jobbágy vagyona földesurára áramlott. Ezt a szabályt úgy látszik nem hajtották végre. A bizonytalan joggyakorlat miatt igen változatos az örökési szokás. A Kovács család esetében is szinte mindent megtalálunk, ami Sárpilisén, sőt az egész Sárközben előfordult. A fiúk egyenlő öröklését, a leányok teljes öröklését, vagy a törzsöröklést, nincs egységes öröklési rend. A régi történeti irodalom szerint a sárközi parasztságra az osztott örökés jellemző, a német nemzetiségűek törzsöröklésével szemben, a gyakorlat viszont azt mutatja, hogy e kérdést csak egyedi módon ítéldjük meg minden esetben.

A következő lehetőségek figyelhetők meg:

1. Ha több fiúörökös van, azok közül valamelyik örökli a birtokot, hogy melyik erre nincs általános szabály.

2. A leányok teljes öröklése csak akkor látszik biztosnak, ha nincs fiúörökös. Ez a nemesi jog hatása, ahol az ősi és adománybirtokot, a leánynegyed kivételével, elvileg csak fiáigi férfi atyafiak örökölték.
A Kovács családon belül kialakult egyenlőtlen gazdasági erő is e rendezetlenséget bizonyítja.

Jegyzet

Munkám elsősorban a sárpilisi református anyakönyvekre alapult, ezek a sárpilisi Református Lelkész Hivatalban találhatóak.

- /1/ Andorka Rudolf - Balázs Kovács Sándor: A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis 1792-1804) = Ethnográfia 1987. 177-214. Andorka Rudolf - Balázs Kovács Sándor: A háztartások jellemzőinek él azok változásainak vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisen 1792-1804 = Dunatáj 1984.2. 53-62. Andorka Rudolf-Balázs Kovács Sándor: The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries (With Special Attention to Sárpilis 1792-1804) = Journal of Family History 1986.2. 169-192.
- /2/ Fejér György: Codex diplomatikus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Kezdetektől 1444-ig. Buda, 1829-18444.
- /3/ Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig = Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Bp., 1975. 120.
- /4/ Velics Antal - Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. Fordította: Dr. Lászlófalvy Velics Antal: Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte: Kammerer Ernő. I-II. Bp. 1886-1890.
- /5/ Tolna megyei Levéltár Processus civilis (Polgári perek) 418.
- /6/ Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1896. 33. szám. 525.
- /7/ Tolna megyei Levéltár 1728.évi összeírások Ő. 288.
- /8/ Tolna megyei Levéltár 1828-29. Ő. 555.
- /9/ Tolna megyei Levéltár Urbéri peres iratok Sárpilis - Liber Fundalis Topographicus Possessionis Pilis 1818. jún. 1.
- /10/ Cserna Anna - Kaczián János: Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről. Szekszárd, 1986. 211.
- /11/ A felhasznált összeírások: Tolna megyei Levéltár 1726-1772 /73. Ő. 285-309.
- /12/ Conscriptio Domini Báltaszék - 1793. Országos Levéltár Jelzetes Könyvek C 99 - XV. B. 21-243 - Sárpilis.
- /13/ Baranya megyei Levéltár 1828. évi összeírás Ő. 163.

Sándor Balázs-Kovács:

From the History of a Peasant Family form Sárköz

Nine family reconstitution studies of Hungarian villages in the late eighteenth and early nineteenth centuries indicate the appearance of fertility control linked to low age at first marriage. Studies of household structure suggest considerable variance and a higher percentage of complex households than existed in northwestern Europe, as well as the growth of this percentage. These results are scrutinized in detail in the sources of the southern Transdanubian village of Sárpilis, where there was a clear tendency of households to become complicated and for birth control to appear in relatively poorer complex households. It is hypothesized that both growing household complexity and birth control were responses to the growing scarcity of arable land.

